

The background of the entire cover is a classical painting of a woman's head and shoulders. She has a serene expression, looking slightly to the right. Her hair is dark and pulled back. She wears a simple, light-colored earring. The lighting is soft, highlighting her features. The background of the painting is a mix of dark and light tones, with a prominent red shape on the left side.

THEODORE ZELDIN

În paginile acestei cărți
nu veți găsi istoria
ordonată ca în muzee,
cu fiecare imperiu
și perioadă atent
delimitate, ci o istorie
a sentimentelor
și emoțiilor oamenilor
din trecutul
și prezentul nostru.

o istorie intimă a omenirii

NEMIRA

„Imaginația noastră
este bântuită de fantome.
Iată rezultatele investigațiilor mele
asupra fantomelor familiare
care ne redau încrederea în noi,
a celor leneșe, care ne fac îndărătnici
și, mai presus de toate,
a celor înfricoșătoare,
care ne descurajează.

Trecutul ne bântuie,
dar din când în când oamenii
se răzgândesc în privința lui.

Vreau să arăt cum este posibil astăzi
ca indivizii să-și formeze
o nouă opinie despre cruzime,
neînțelegere și bucurie,
atât asupra propriei lor
istorii personale,
cât și asupra întregii omenirii.

Pentru a ne forma
o viziune nouă asupra viitorului,
a fost întotdeauna necesar
mai întâi să avem
o nouă viziune despre trecut.”

THEODORE ZELDIN

o istorie
intimă
a omenirii

THEODORE ZELDIN (n. 1933), de origine palestiniană, este filosof, istoric, sociolog și scriitor. S-a consacrat ca istoric printr-o serie de cărți dedicate istoriei Franței și culturii franceze: *Conflicts in French Society* (1970), cinci volume de *History of French Passions* (1973-1977), *The French* (1982). A devenit cunoscut pe plan internațional după publicarea cărții *O istorie intimă a omenirii*, în 1994. Printre alte cărți publicate se numără: *Happiness* (1988, roman), *Conversation* (2000), *The Hidden Pleasures of Life: A new way of remembering the past and imagining the future* (2015).

Este membru al Academiei Britanice și al Royal Society of Literature, a primit Ordinul Imperiului Britanic, Legiunea de Onoare și Ordinului Artelor și Literelor din Franța, toate cu rang de comandant. A câștigat Premiul Wolfson, cea mai importantă distincție pentru istorici din Marea Britanie.

THEODORE ZELDIN

o istorie
intimă
a omenirii

Traducere din limba engleză
CARMEN ILIE-DUMITRESCU

NEMIRA

Coperta: Ana NICOLAU, Cristian FLORESCU

Ilustrația copertei: Detaliu din *Gabrielle D'Estrées și una dintre surorile ei*, Școala de la Fontainebleau, secolul al XVI-lea timpuriu, Muzeul Luvru, Paris

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

ZELDIN, THEODORE

O istorie intimă a omenirii / Theodore Zeldin ; trad. din lb. engleză: Carmen Ilie Dumitrescu. –

București: Nemira Publishing House, 2017

ISBN 978-606-758-911-5

I. Ilie Dumitrescu, Carmen (trad.)

821.111

Theodore Zeldin

AN INTIMATE HISTORY OF HUMANITY

Copyright © Theodore Zeldin 1994

© Nemira, 2017

Redactor: Oana IONAȘCU

Tehnoredactor: Magda BITAY

Lector: Ecaterina DERZSI

Tiparul executat de MONITORUL OFICIAL R.A.

Orice reproducere, totală sau parțială, a acestei lucrări,
fără acordul scris al editorului, este strict interzisă
și se pedepsește conform Legii dreptului de autor.

ISBN 978-606-758-911-5

PREFAȚĂ

Imaginația noastră este bântuită de fantome. Iată rezultatele investigațiilor mele asupra fantomelor familiare care ne redau încrederea în noi, a celor leneșe, care ne fac îndărătnici și, mai presus de toate, a celor înfricoșătoare, care ne descurajează. Trecutul ne bântuie, dar uneori oamenii se răzgândesc în privința lui. Vreau să arăt cum este posibil astăzi ca indivizii să-și facă o părere nouă despre cruzime, neînțelegere și bucurie, atât asupra propriei lor istorii personale, cât și asupra întregii omeniri. Pentru a ne forma o viziune nouă despre viitor, mai întâi trebuie să avem o viziune nouă despre trecut.

Fiecare dintre capitolele mele începe cu portretul unui om în viață, cu dorințe și regrete, în care ai putea recunoaște, probabil, ceva din tine, dar și un om limitat de atitudinile moștenite de la originile demult uitate. Mintea este un refugiu pentru idei datând din diverse secole, la fel cum celulele corpului sunt de diferite vârste, reînnoindu-se singure ori degradându-se la varii viteze. În loc de a explica particularitatea indivizilor prezentându-le familia sau copilăria, eu aleg o vedere mai largă: voi arăta cum acestea iau în considerare – sau ignoră – experiența generațiilor anterioare, mai îndepărtate, și modul în care continuă lupta multor altor comunități din întreaga lume, fie active, fie dispărute, de la azteci și babilonieni la Yoruba și zoroastrieni, printre care omul modern găsește mai multe suflete pereche decât își închipuie.

Nu veți găsi istoria expusă în aceste pagini așa cum este în muzee, cu fiecare imperiu și fiecare perioadă atent delimitate. Eu scriu despre ceea ce nu se va așterne în continuare, despre trecutul care este viu în mințile oamenilor de azi. Totuși, înainte de a explica ceea ce intenționez să fac cu aceste fantome, aș dori să vă prezint câteva dintre ele.

CUM ȘI-AU PIERDUT OAMENII ÎN MOD REPETAT SPERANȚA ȘI FELUL ÎN CARE NOI ÎNTÂLNIRI, PRECUM ȘI O NOUĂ PERECHE DE OCHELARI AU REÎNVIAT-O

„Viața mea este un eșec.“ Acesta este verdictul lui Juliette asupra ei înseși, deși foarte rar îl face public. Ar fi putut fi viața ei altfel? Da, la fel cum și istoria omennirii ar fi putut fi diferită.

Juliette se poartă cu demnitate, observând tot ce se întâmplă în jurul ei, dar își păstrează reacțiile pentru ea. Numai în scurte momente, șovăind, dezvăluie puțin din ce crede în șoaptă, ca și cum adevărul ar fi prea fragil pentru a fi scos la iveală. O scripire în ochi spune: Poate crezi că sunt proastă, dar eu știu că nu sunt.

Juliette are cincizeci și unu de ani și este menajeră de la vârsta de șaisprezece ani. Ea stăpânește atât de bine arta de a îngriji o casă, pregătirea și servirea mesei, încât toate mamele suprasolicitate care o zăresc și care și-ar permite s-o angajeze au același gând: cum să poată convinge acest model de perfecțiune să lucreze pentru ele? Are ea câteva ore disponibile? Deși un ajutor ideal pentru familii întregi, ea nu e în măsură să facă față propriei familii. La slujbă i se acordă o încredere totală, având grijă la nesfârșit de fiecare detaliu; dar în propria casă aceste calități nu sunt suficiente.

Mama ei, de asemenea, a fost menajeră. „N-am de ce să mă plâng“, spune Juliette. „Ea s-a purtat bine cu noi, chiar dacă ne mai plesnea.“ Rămânând văduvă

când Juliette avea doar șapte ani, pleca la muncă devreme și se întorcea târziu: „Noi nu o vedeam prea mult.“ Așa că Juliette pierdea vremea, în loc să-și facă lecțiile: „Nu m-a interesat școala.“ Nu a avut pe nimeni căruia să-i pese de ea și nici un mentor din afara lumii ei mici care să o ajute. Astfel a rămas fără o calificare certificată de vreo diplomă, fără un bilet de intrare undeva.

La șaisprezece ani „am făcut o mare prostie“. S-a căsătorit cu tatăl copilului ei, cu care a avut încă șapte. Copiii erau o bucurie imensă; îi plăcea să-i îmbrățișeze; dar numai cât au fost copii. Odată ce au crescut, „au devenit dificili“. Soțul ei era un tâmplar arătos, pe care l-a cunoscut când acesta își satisfăcea serviciul militar, iar la început s-a purtat frumos cu ea: „Am fost cu adevărat îndrăgostită.“ Dar foarte curând lucrurile s-au înrăutățit. Când prima ei fiică avea șase luni, a aflat de la vecini că el avea o amantă. De atunci și-a pierdut încrederea. El ieșea de multe ori – să o viziteze pe amantă, suspecta ea mereu; apoi a început să bea, să lucreze din ce în ce mai puțin, spunând că locul de muncă era prea obositor. A început să o bată: „Am cicatrici pe tot corpul.“ Dar nu a spus nimănui, de rușine. „Când îl vedeam venind acasă prin grădină, mă apuca groaza.“ De ce nu l-a părăsit? „Eram prea speriată. Eram singură în orașul său natal, unde nu cunoșteam pe nimeni; m-am rupt de familia mea după căsătorie; nu mi-am văzut surorile timp de paisprezece ani; el mi-a interzis să ies, iar cumpărăturile le făceau copiii. M-a împiedicat să merg chiar și la înmormântarea fratelui meu. Nu am avut nicio prietenă. Mergeam doar la muncă.“ Iar asta, desigur, însemna că nu putea avea grijă de copii, care au fost dați în grija unor părinți adoptivi de către serviciile sociale. Umilița a făcut-o pe Juliette foarte sensibilă. Când vor să o jignească, oamenii îi zis: „N-ai putut nici măcar să-ți crești propriii copii.“ Ea protestează: „Oamenii nu ar trebui să vorbească fără să cunoască faptele.“

„În cele din urmă, am început să-mi lovesc și eu soțul. Trebuia s-o fi făcut mai de mult.“ A trecut ceva vreme până când a reușit să-l părăsească. El a murit la o lună după divorț: „Nu am fost tristă; ba chiar am râs. Acum râd, dar când eram împreună nu râdeam.“ De atunci, ea a lucrat cu un singur gând: „Scopul meu în viață era să am propria casă.“ Recent, și-a plătit ipoteca apartamentului personal. Este fundamentul mândriei sale, simțindu-se o persoană mai puternică. Dar e prea speriată să trăiască singură, deși a încercat. Acum este cu un bărbat: „Este pentru siguranță, să nu fiu în totalitate singură noaptea.“ Uneori ar prefera să nu aibă pe absolut nimeni și este de neclintit,

nu vrea să se căsătorească cu respectivul bărbat. „În privința asta sunt ca o tânără din ziua de astăzi, pentru care căsătoria nu mai este esențială.“ Se înțeleg, deoarece și el este divorțat și „dorește liniște“. El gătește, iar ea face cumpărături: duminica îi place să dea o raită prin piețe, doar să se uite și să se bucure de senzația de noutate, care este ca un vis neîntinat de realitatea înconjurătoare. A avea propriii ei bani de cheltuit îi dă un sentiment de libertate. El și-a cumpărat o căsuță la țară, pentru că ea i-a spus clar că, dacă se ceartă, va trebui să se mute: ea îi amintește constant că apartamentul este al ei și-i spune sfidător: „Pot să ies când vreau și pot să merg să văd o prietenă când am chef.“

Nu-și vorbesc prea mult. Când ajunge seara acasă, plăcerea ei se rezumă la odihnă: se întinde în pat singură, pe întuneric. Fără să citească o carte și rar uitându-se la televizor, preferă în schimb să se gândească, cu luminile stinse, la viața ei din trecut: mama ei, soțul ei, copiii ei și teroarea șomajului. „Dacă va veni vreun moment în care să nu existe nimic de lucru pentru copii, nu ar fi bine.“ Este trist că viața lor nu va fi mai bună decât a ei: „Nu este corect!“ Explicația ei este că sunt prea mulți străini în Franța, care le iau slujbele și locuințele, ceea ce înseamnă că „săracii francezi nu mai au nimic, eu nu vreau să-i critic pe arabi sau negri, dar cred că e nedrept. Din cauza lor viața copiilor mei este mai grea“. Una dintre fete lucrează într-o fabrică, o alta la prefectură, a treia este menajeră, ca și cum această familie este condamnată pe veci la locurile de muncă cele mai prost plătite.

Și ce crede Juliette despre locul de muncă? „Păi, nimic. La locul de muncă nu mă gândesc. Sau mă gândesc doar la tigăile mele.“ Munca înseamnă relaxarea de acasă. Pentru că, deși ea și-a organizat viața acasă astfel încât să poată avea liniște, oamenii sunt ca niște porci spinoși pentru Juliette, iar relația cu ei presupune vigilență constantă. Cu toate că se simte mai puțin fragilă acum, este încă foarte ușor de rănit de bârfe. Preferă să lucreze singură, ca o femeie de serviciu independentă, pentru că se teme de clevetelile de la birouri și fabrici: „Oamenii repetă lucruri despre tine, răstălmăcindu-ți cuvintele, și uneori asta te poate costa scump.“ Nu urăște nimic mai mult decât să fie criticată; fiecare indiciu de dezaprobară este o vânătaie peste o vânătaie. A ține capul sus este un efort constant și demnitatea îi cere să nu se plângă. Nu le-a povestit suorilor ei cum a tratat-o propriul soț. Când le vizitează acum, este atentă să nu spună ce crede despre modul lor de viață; și nici ele nu vorbesc cu ea

despre trecutul ei: „Știi că m-ar supăra tare.“ De exemplu, sora ei mezină, căreia i-a murit soțul și care acum trăiește cu un bărbat cu care nu este fericită, de multe ori îi zice lui: „Fă-ți bagajele și cară-te!“ Juliette este atentă să nu se amestece în certurile lor. „E problema ei.“ Iar dacă, în pofida sa, îi aduce o critică, sora ei răspunde: „Vezi-ți de treaba ta!“ Toate surorile ei, spune, sunt la fel de controlate ca ea: nu-și arată furia.

„În familiile cu copii există mereu certuri.“ Cât despre propriii copii, probabil cea care o face cel mai bine este cea mai mare, al cărei soț a murit, de asemenea, și care trăiește cu un bărbat care i se supune: „Ea e șeful, iar el e un idiot, pentru că îl ia prea tare.“ Dar, adaugă ea, „nu mă bag în viața privată a copiilor mei. Dacă se ceartă în fața mea, nu intervin.“

Persoana cea mai iritantă din lumea lui Juliette, ca un țânțar care mușcă și nu pleacă, este fiica bărbatului ei, în vârstă de șaptesprezece ani, care locuiește într-o pensiune, pentru că mama ei este separată după ce o a doua căsătorie a eșuat. Juliette, cu toată înțelepciunea ei, este o mamă vitregă clasică. „Nu poți veni aici de Ziua Mamei pentru că tu nu ești fiica mea. Poți veni de Ziua Tatălui.“ Fata asta, e convinsă ea, este „răutatea întruchipată“: a aflat despre problemele lui Juliette și spune mereu: „Ești o ratată.“ Juliette se înfurie. „Dacă ar fi fost fiica mea, i-aș fi dat o mamă de bătaie.“ Fata este răsfățată, prost crescută, nu ajută la treburile casei: cei din noua generație obțin totul prea ușor. Fata răspunde că se va plânge judecătorului: „Vei merge la închisoare“, iar Juliette este speriată de lege. Bărbatul ei nu intervine în aceste dispute: „El vrea liniște.“ Așa că, atunci când cearta devine de nesuportat, „mă duc la o plimbare cu cecul meu“. Este ca un pașaport care dovedește că Juliette este o femeie independentă. Ea simte că face progrese în arta de a fi independentă prin modul în care îl folosește. În urmă cu doar câțiva ani, se refăcea după o insultă cheltuind sălbatic: „Nu mă gândeam de două ori înainte de a cumpăra, nu comparam prețurile. Dar acum sunt mai chibzuită. M-a influențat probabil prietenul meu. El este atent; el m-a făcut mai echilibrată. Eram mai nervoasă înainte.“ Societatea de consum este un tranchilizant uriaș pentru nervi sensibili.

În tinerețe, Juliette lucra treisprezece ore pe zi; acum muncește mai puțin, dar câștigă tot mai puțin decât majoritatea oamenilor. Ar fi posibil să-și găsească o muncă mai bine plătită, dar îi plac angajatorii cu care poate interacționa și cu care se poate înțelege, care n-o deranjează cu critici. Pentru a

asigura un echilibru adecvat, ea lucrează pentru mai mulți, distribuindu-și orele ca la o dietă. „Mi-ar fi imposibil dacă aș avea un angajator care să urle la mine toată ziua, iar apoi ar trebui să merg acasă la un bărbat care să urle la mine toată seara.“ Una dintre femeile la care ea face curățenie într-adevăr tipă, dar „are o inimă bună“. Un alt aspect este nepoata unui fost președinte al Republicii Franceze, care stă toată ziua pe o canapea și nu face nimic, suferind de diverse afecțiuni: „Dacă nu și-ar plânge atât de milă, ar putea face ceva cu viața ei“, dar bunătatea ei este perfectă. Un al treilea are probleme cu copiii și cu sănătatea lui: „«Ai grijă de tine», spun eu. «Da, doctore», răspunde el.“ Un al patrulea este un medic căruia nu-i pasă deloc când ea este bolnavă, spre deosebire de al cincilea client al său, care-i acordă toată atenția în momentul în care tușește un pic: ea își aduce aminte cu satisfacție că el i-a permis să meargă acasă cu o oră mai devreme, spunând: „Aici nu este fabrică.“

Pe unii dintre acești angajatori, cel puțin, ea îi consideră „prieteni“ ei. Unuia dintre ei i-a spus: „Orice s-ar întâmpla, nu te voi părăsi. Nu mi-aș permite să te las. Nu aș mai găsi alta ca tine.“ A lucrat pentru medic timp de douăzeci și patru de ani, în ciuda defectelor sale, „pentru că îi cunosc caracterul. Știu cum să mă ocup de el. Nu spun nimic când văd că este în toane rele“. Momentele grele vin când se plâng de munca ei. „Stăpâna unei case nu trebuie să insulte un angajat în fața oaspeților: ea ar trebui să meargă la bucatărie pentru a face acest lucru. În caz contrar, este vulgar.“ O dată, la o petrecere, Juliette a uitat să aranjeze cartofii lângă carne, punându-i din greșeală pe un platou separat. Stăpâna casei a făcut-o „vacă proastă“. Ea a izbucnit în lacrimi și a spus că pleacă. „Doctorul și-a cerut scuze, dar soția lui, nu.“ Juliette a rămas. La o altă casă, i-au zis „servitoare“. „Nu voi tolera să fiu numită așa.“ Dar când mânia dispare: „Trebuie să ne adaptăm tuturor. Fiecare angajator prezintă probleme. Sunt unii care înțeleg viața unei *femme de menage*, iar alții, nu.“ Și tot ea se consolează: „Acești oameni se bazează pe mine. Capăt și eu ceva educație de la ei – am aflat multe lucruri. Unul dintre ei – un om educat – îmi povestește totul despre problemele lui, apoi zice: «Nu spune nimănui!» Deci este numai între mine și el.“

Poate că viața lui Juliette ar fi fost diferită dacă întâlnirile care i-au decis cursul ar fi fost mai puțin tăcute, superficiale sau de rutină, dacă s-ar fi exprimat mai multe gânduri, dacă omenirea ar fi fost mai în măsură să se manifeste în ele. Dar ele au fost reținute de fantomele care continuă să influențeze ceea

ce angajatorii, străinii sau chiar oamenii care trăiesc împreună pot sau nu pot spune unul altuia. Juliette insistă că, „având în vedere propriile abilități“, ar fi avut un loc de muncă mai bun decât să lucreze pentru persoane în vârstă și că aceasta a fost din cauza lipsei unei diplome de calificare. A fost chiar mai tragic pentru că niciunul dintre oamenii influenți pentru care a lucrat nu au crezut că ar fi în interesul lor să o ajute să înceapă o carieră mai satisfăcătoare. Concluzia ei este: „Viața mea este terminată.“

Acum există mai multe feluri de a interpreta această poveste. Se poate spune: asta-i viața și există mai multe motive pentru care este așa. Sau se poate spera că, dacă nodurile pe care omenirea însuși le-a legat ar putea fi dezlegate, iar instituțiile ei nebunești ar fi mai sensibile, atunci viața ar putea fi schimbată, iar sărăcia ar fi eliminată, dar ar dura zeci de ani, chiar secole. Sau poate cineva ar urî viața pentru că e atât de crudă, dar ar încerca să o suporte făcând haz de necaz, parodiind-o sau desfătându-se, descriind-o, în tot acest timp protejându-se împotriva dezamăgirii prin refuzul de a sugera soluții la probleme și spunându-și că toate eforturile ar fi în zadar.

Scopul meu este diferit. În spatele nenorocirilor Juliettei, eu îi văd pe toți cei care n-au crezut în ei înșiși, s-au considerat niște ratați sau au fost tratați ca atare. Cel mai rău a resimțit eșecul când a înțeles că nu a trăit deloc, nu a fost văzută ca o ființă umană independentă, nu a fost niciodată ascultată, nu i s-a cerut niciodată acordul, a fost considerată o sclavă, ca proprietatea altcuiva. E ceea ce s-a întâmplat public cu sclavii. Majoritatea dintre noi provin din sclavi sau aproape sclavi. Toate autobiografiile noastre, dacă au mers suficient de departe în trecut, ar începe prin a explica modul în care strămoșii noștri au ajuns să fie mai mult sau mai puțin înrobiți și în ce măsură ne-am eliberat de această moștenire. Din punct de vedere legal, desigur, sclavia a fost abolită (unele nu cu mult timp în urmă: Arabia Saudită a fost ultima țară, în 1960), dar sclavia are de asemenea un sens metaforic mai larg: este posibil să fii sclav al patimilor sau al muncii sau al obiceiurilor cuiva sau al soțului pe care, din diferite motive, nu-l poți părăsi. Lumea este încă plină de oameni care, deși nu recunosc stăpânii de sclavi, se consideră ca având puțină libertate, ca fiind la mila forțelor economice și sociale incontrollabile, anonime, a circumstanțelor lor, a propriei lor prostii, și ale căror ambiții personale sunt astfel în permanență tocite. Urmașul modern al sclavului are

chiar mai puțină speranță decât un păcătos, care se poate pocăi; neputinciosul, omul captiv, nu poate vedea niciun remediu. Juliette nu este o sclavă: nimeni nu o deține. Ea nu este un iobag: nimeni nu are dreptul la munca ei. Dar să crezi că viața cuiva este terminată sau că este un eșec înseamnă să suferi de același tip de disperare, care a afectat oamenii din vremurile în care sclavia era considerată necesară. Prin urmare e important să înțelegem ce înseamnă sclavie legală.

În trecut oamenii au devenit sclavi din trei motive. Primul a fost frica: nu voiau să moară, oricât de mult ar fi suferit într-o astfel de viață. Erau de acord să fie disprețuiți de regi, cavaleri și alți adepți ai violenței, care credeau că moartea în luptă era cea mai mare onoare și pentru care înrobirea oamenilor și domesticirea animalelor reprezentau o cale către obținerea puterii și a confortului. Iar sclavii, de asemenea, tratați ca niște animale, cumpărați și vânduți, rași în cap, marcați, bătuți, cu nume disprețuitoare (Maimuță, Posomorât, Teleleică, Râie), deoarece opresiunea părea să fie un ingredient inevitabil al vieții pentru cei mai mulți oameni. În China dinastiei Han, cuvântul „sclav” derivă din cuvântul „copil” sau „soția și copilul”. Similar, supunerea indiscutabilă a fost impusă majorității în cele mai multe părți ale lumii, indiferent dacă erau în mod oficial sclavi sau nu.

Înainte ca douăsprezece milioane de africani răpiți să fie sclavi în Lumea Nouă, principalele victime au fost slavii, care au dat numele lor sclaviei. Vânați de romani, creștini, musulmani, vikingi și tătari, au fost exportati peste tot în lume. Slav a ajuns să însemne „străin”; multe religii permiteau înrobirea străinilor; copiii din Marea Britanie vânduți ca sclavi – fetele erau îngrășate pentru a aduce un preț mai mare – au ajuns să fie considerați slavi. Mai recent, când slavii s-au văzut conduși de tirani și fără speranță de scăpare, unii au ajuns la trista concluzie că există ceva în caracterul slavilor care îi condamnă la robie. Dar este un raționament fals, pretinzând că ceea ce s-a întâmplat trebuia să se întâmple. Nicio persoană liberă nu poate crede așa ceva: că este un raționament impus sclavilor ca să-i ducă la disperare.

Întotdeauna teama a fost mai puternică decât dorința de libertate: oamenii nu se nasc liberi. Totuși, împăratul Mauriciu Bizantinul (582–602) a descoperit o excepție. El a fost uimit de trei slavi capturați, care nu purtau nicio armă. Aveau cu ei doar chitare sau țitere și rătăceau prin împrejurimi, cântând despre bucuriile libertății de a fi în câmp deschis, sub adierea vântului.

I-au spus: „Este normal ca oamenii care sunt străini de război să se dedice cu înflăcărare muzicii.“ Cântecurile lor erau despre voința liberă, iar ei erau cunoscuți ca oameni ce respectă liberul-arbitru. În 1700 mai existau încă astfel de oameni, când Petru cel Mare a decretat că nu trebuie să mai existe niciunul: toată lumea trebuie să facă parte dintr-o proprietate legală, cu taxe fixe. Dar, după 150 de ani, Taras Sevcenko, un iobag ucrainean eliberat, cânta balade în aceeași tradiție, plângându-se că „libertatea a fost adormită de un țar beat“, insistând asupra faptului că speranța există în natură:

*Ascultați ce spune marea,
Întrebați munții negri.*

A existat sclavie, în primul rând, întrucât cei care au dorit să fie lăsați în pace nu s-au putut ține departe de calea celor care iubeau violența. Adepții violenței au ieșit victorioși aproape în toată istoria, deoarece au stârnit frica, cu care ne naștem.

În al doilea rând, oamenii au devenit sclavi „voluntar“. În Mexicul aztec, majoritatea sclavilor au ales, dacă acesta este cuvântul, să fie așa, copleșiți fiind de depresie sau dorind să scape de responsabilitățile lor – foști jucători de patolli, jocul lor cu bile național, ruinați de dependența de sport sau femei obosite de dragoste și preferând să-și asigure hrana zilnică: în contractul de sclavie se menționa că un sclav trebuia hrănit, iar dacă nu era, atunci trebuia să fie eliberat. Moscoviții, când au învățat să reziste prădătorilor lor și au început, în schimb, să se subjuge reciproc, au dezvoltat opt forme diferite de sclavie, dintre care de departe cel mai comun era cel „voluntar“. Societatea lor de frontieră a fost stabilită fără instituții de caritate. Cei înfometati s-au vândut singuri ca sclavi. În secolele XV–XVIII, aproximativ o zecime din moscoviți au devenit sclavi, astfel că existau mai mulți sclavi decât locuitori liberi ai orașului, soldați sau preoți. Un istoric american i-a comparat pe acești sclavi cu americanii săraci trăind în bunăstare.

În Rusia, sclavia a fost un fel de casă de amanet pentru oamenii care se aveau doar pe sine ca să se vândă; o treime din sclavi în mod normal evadau, dar de obicei se întorceau, epuizați de libertate, incapabili să renunțe la mentalitatea captivului: „Nu orice sclav visează la libertate. După câțiva ani în care au fost dominați în totalitate, existența independentă în realitatea dură

a devenit aproape de neconceput“, spune istoricul lor Hellie. În SUA, evadarea era mai grea: statele sudice au avut, probabil, unul dintre cele mai dure sisteme de sclavie din lume, pentru că de pe urma sclavilor se făceau profituri mari în agricultură, în timp ce în Rusia și în China erau folosiți în principal la munci domestice. Dar, indiferent de condiții, faptul că au existat atât de multe feluri de sclavi și că fiecare individ a putut fi obiectul unor diferite forme de abuz, în sensul că fiecare a avut unele privilegii, nefiind el cel mai de jos, invidia l-a împiedicat să vadă suferința comună; pe plantațiile americane, era posibil să se găsească sclavi africani care să-i biciuiască pe alți sclavi africani. Cu alte cuvinte, odată ce o instituție a fost configurată, chiar și cei care suferă din cauza ei găsesc modalități, oricât de mici, de exploatare a ei și, vrând-nevrând, o ajută să supraviețuiască.

Al treilea tip de sclavi a fost strămoșul executantului și birocratului ambițios de astăzi. Deținerea de sclavi dădea prestigiu; a fi sclav însemna muncă. Oamenii liberi considerau că e mai prejos de ei să lucreze pentru alții; aristocrații romani refuzau să fie birocrați pentru împărat. Așa că pentru serviciul public erau folosiți sclavi, iar aristocrații angajau sclavi pentru a le gestiona moșiile. Sclavii nu aveau nici familie, nici loialitate față de cineva, ci doar pentru stăpânul lor. Ei erau cei mai fiabili funcționari, soldați, secretari privați. Imperiile Otoman și Chinez au fost adesea gestionate de sclavi, uneori, de sclavi eunuci, care au avansat în posturile cele mai înalte și, într-adevăr, uneori au ajuns mari viziri și împărați; castrarea era asigurarea că puneau loialitatea față de stat înaintea familiei. Nu există statistici care să spună cât de mulți oameni sunt astăzi castrați moral de angajatorii lor.

Cuvântul rusesc pentru „muncă“ – *rabota* – vine de la termenul „sclav“ – *rab*. La originea societății utopice se află visul de a trăi ca un stăpân, din munca efectuată de roboți, sclavii mecanici. Acul veninos din coada acestei istorii a sclaviei este că, odată eliberați, oamenii devin adesea roboți, cel puțin o parte din viața lor. Au existat pași șovăitori în a abandona toate formele de comportament servil. „Culmea nefericirii este să depinzi de voința altuia“, spunea Publilius, un sclav sirian care a devenit un mim foarte popular în Roma antică. Și totuși, fanteziile iubirii romantice se bazează pe dependență. Sclavul eliberat a preferat adesea să rămână dependent, continuând aceeași muncă; pata robiei a avut nevoie de mai multe generații ca să se estompeze. În China și Africa sclavul eliberat a devenit de multe ori un fel de

rudă săracă; în Europa, un client. A trăi în afara protecției cuiva mai puternic era o aventură foarte înfricoșătoare.

Calitatea cea mai remarcabilă la sclavi – sau cel puțin la aceia care nu se îmbătau permanent ca să uite de tristețea lor – a fost demnitatea. Mulți dintre ei au reușit să-și afirme autonomia, chiar fiind forțați la o muncă dezonorantă, pretinzând că-și acceptă umilința, jucând un rol astfel încât stăpânul trăia cu iluzia că el comanda, în timp ce ei știau că el depindea pe ei. „Fă pe prostul ca să prinzi înțeleptul în plasă” a fost proverbul favorit al sclavilor jamaicani. Și, ocazional, un proprietar de sclavi și-a dat seama nu doar că era păcălit, ci că era, la rândul său, sclav: „Folosim picioarele altora când mergem, folosim ochii altora ca să recunoaștem lucruri, folosim memoria altei persoane pentru a saluta oamenii, ne folosim de ajutorul altcuiva pentru a rămâne în viață – singurele lucruri pe care le păstrăm pentru noi sunt plăcerile noastre”, a scris Pliniu cel Bătrân în 77 d. Hr. Acest stăpân de sclavi roman, autor al laborioasei *Istории naturale*, a murit din cauză că s-a apropiat prea mult de Muntele Vezuviu, la a cărui erupție a vrut să fie martor: el știa că era un parazit, întrucât observarea naturii este o modalitate bună de a învăța să recunoști paraziții.

Soluția sclaviei nu era abolirea ei, cel puțin nu o soluție totală, pentru că noi forme de sclavie erau inventate sub un alt nume. Muncitorii din fabrică care trudeau în aerul otrăvitor de la răsăritul până la apusul soarelui și nu vedeau niciodată lumina zilei, cu excepția zilei de duminică, supunându-se fără să crâcnească, probabil că duceau o viață mult mai rea decât destui sclavi din vechime. Și astăzi, toți cei care preferă să facă ce li se spune, și nu să gândească singuri sau să-și asume răspunderea – o treime dintre britanici, potrivit unui sondaj de opinie, consideră că este alegerea lor – sunt moștenitorii spirituali ai sclavilor voluntari din Rusia. Este important să ne amintim că este obositor și chinuitor să fii liber; iar în vremuri de restriște atașamentul față de libertate se estompează întotdeauna, indiferent câte lacrimi de crocodil ar curge pentru ea.

Concluzia pe care am tras-o din istoria sclaviei este că libertatea nu este doar o chestiune de drepturi pe care să le transformi în lege. Dreptul de a te exprima încă îți mai lasă nevoia de a decide ce să exprimi, de a găsi pe cineva care să te asculte și de a-ți face cuvintele să sune mai frumos; acestea sunt competențe care trebuie dobândite. Tot ce-ți spune legea este că poți cânta

la chitară, dacă poți face rost de una. Așa că Declarația Drepturilor Omului furnizează doar câteva dintre ingredientele din care libertatea este alcătuită.

La fel de importante au fost întâlnirile cu oameni sau cu locuri care au oferit inspirația și curajul de a scăpa de rutinele plictisitoare. A fost o ocazie pierdută de fiecare dată când a avut loc o întâlnire și nu s-a întâmplat nimic, când niciunul dintre angajatorii Juliettei n-a ajutat-o în cariera la care a visat. La cele mai multe întâlniri mândria sau prudența îi interzic omului să spună ce simte cu adevărat. Zgomotul lumii este făcut din tăceri.

Așa că, decât să încep să rezum filosofia greacă veche, așa cum se obișnuiește ori de câte ori este menționată libertatea, prefer să folosesc un singur exemplu de persoană căreia i s-a ivit combinația potrivită dintre oameni și condiții, deși i-a luat o jumătate de viață. Domenicos Theotocopoulos, supranumit El Greco (1541–1614), ar fi rămas fără îndoială un artist obscur, nesemnificativ, pictând din rutină icoane convenționale, îngrădit de formalități și obiceiuri, dacă nu ar fi luat legătura cu alții și nu ar fi învățat să scoată în evidență omenia din cei care păreau să nu aibă niciuna. După ce și-a însușit tradițiile din Creta sa natală – condusă de venețieni, împărțită între creștinismul ortodox și cel catolic, ancorată în trecut de refugiații care perpetuează arta agonizantă a Bizanțului –, a adăugat noi dimensiuni moștenirii lui prin călătoriile în străinătate. În Italia, a întâlnit un pictor croat minor, Julio Glovio, cunoscut sub numele de „Macedoneanul“, la a cărui recomandare a devenit elev al lui Tițian. A putut apoi cu ușurință să se pună din nou în lanțuri ca portretist minor, pseudoitalian, care execută tablouri la comandă; dar el aspira la mai mult decât o imitație. La vârsta de treizeci și cinci de ani s-a stabilit la Toledo. Întrebat de ce, a zis: „Nu sunt obligat să răspund la această întrebare.“ Era periculos să spună public că acolo se simțea liber, că acolo nu existau rivali care să-l necăjească și că ambiția sa de a picta – așa cum a făcut-o – „mai sincer și decent“ decât Michelangelo se putea împlini doar într-un oraș de frontieră. Toledo a reverberat cu emoție, deoarece știa ce înseamnă atât toleranța, cât și persecuția; creștini, musulmani și evrei au trăit cândva în armonie; unul dintre regii săi a fost mândru să se numească împărat al Celor trei religii¹, iar altul să scrie epitaful de pe mormântul său în castiliană,

¹ Alfonso al X-lea al Castiliei (cel Înțelept) (1252–1284) (n. red.).

arabă, ebraică și latină¹; și totuși, El Greco a asistat la judecata a peste o mie de presupuși eretici aduși în fața Inchiziției locale. Acolo, trăind în vechiul cartier evreiesc, solitar și sociabil, înconjurat atât de fervoarea spirituală a Contrareforme, cât și de prietenii înclinați spre filosofie, el a încercat să reconcilieze aparent ireconciliabilul, să picteze divinul și umanul strâns împletite, să aibă curajul să-și pună culorile direct pe pânză, fără o schiță preliminară, ca și cum personajul ar fi fost prea fluid ca să aibă limite precise. El a văzut pictura ca parte a exercitării cunoașterii și înțelegerii individului.

Le-a luat mult timp spaniolilor să-l recunoască drept unul de-ai lor: catalogul Muzeului Prado încă îl lista în 1910 ca membru al „Școlii Italiene”. Este nevoie de o lungă perioadă pentru ca oamenii să-și recunoască sufletul-pereche atunci când au o idee prea limitată despre ei înșiși. Spaniolilor le-a luat foarte multă vreme să-și dea seama că aportul lor la istoria armonizării incompatibilităților a fost mai important decât contribuția lor la istoria mândriei sau de a-l aprecia pe Alonso de Castrillo, spunând în 1512 că în cele din urmă oamenii se „satură de supunere” (la fel cum oamenii se pot satura de libertate dacă nu știu ce să facă cu ea).

Astăzi întreaga omenire vede ceva din sine în picturile lui El Greco, care a murit având doar un costum, două cămăși și o îndrăgită bibliotecă despre orice subiect. Datorită lui, toată lumea se poate simți, într-o anumită măsură, un cetățean din Toledo. El este exemplul de persoană care descoperă ce au oamenii în comun. Voi intra mai adânc în această problemă a modului în care se formează sau ies la iveală legăturile între persoane aparent izolate, chiar de-a lungul secolelor; dar înainte voi vorbi ceva mai mult despre metoda și scopul meu.

Ceea ce le facem altor oameni și ceea ce vedem în oglindă când ne privim depinde de cunoștințele noastre despre lume, de ceea ce considerăm noi că ar fi posibil, de ce amintiri avem și dacă loialitatea noastră este față de trecut, prezent sau viitor. Nimic nu ne influențează capacitatea de a face față dificultăților existenței mai mult decât contextul în care le vedem; cu cât avem mai multe contexte din care putem alege, cu atât mai puțin dificultățile par inevitabile și de netrecut. Faptul că lumea a devenit mai plină ca oricând de complicații de orice fel ar putea sugera la început că este mai greu de găsit o cale

¹ Ferdinand al III-lea de Castilia (cel Sfânt) (1217–1252) (n. red.).

de ieşire din dilemele noastre, dar, în realitate, cu cât sunt mai multe complicaţii, cu atât sunt şi mai multe crăpături prin care putem să ne târâm. Caut golurile pe care oamenii nu le-au reperat şi indiciile care le-au scăpat.

Încep cu prezentul şi o iau în sens invers, la fel cum încep cu ceva individual şi trec la universal. Ori de câte ori am trecut peste un impas în ceea ce mi-am propus să fac, aşa cum au arătat studiile de caz ale unor persoane pe care le-am întâlnit, am căutat o cale de ieşire prin plasarea lor pe fundalul întregii experienţe umane din toate secolele, întrebându-mă cum s-ar fi comportat, în loc să se bazeze doar pe propriile amintiri, dacă ar fi avut posibilitatea să le folosească pe cele ale întregii omeniri.

Fieşte, amintirile omenirii sunt stocate astfel încât să nu fie uşor de folosit. Fiecare civilizaţie, fiecare religie, fiecare naţiune, fiecare familie, fiecare profesie, fiecare sex şi fiecare clasă are propria sa istorie. Oamenii au fost până acum interesaţi în principal de propriul arbore genealogic şi, prin urmare, nu au revendicat întreaga moştenire în care s-au născut, moştenirea experienţei trecute a tuturor. Fiecare generaţie caută numai ceea ce crede că îi lipseşte şi recunoaşte doar ceea ce ştie deja. Vreau să prezint moştenirea nu trecând cronologic prin faptele celor decedaţi, ci în aşa fel încât indivizii să poată face uz de acele părţi ale moştenirii lor care vizează obiectul interesului lor.

În trecut, când nu ştiau ce vor, când îşi pierdeau simţul orientării şi totul părea să se prăbuşească, oamenii îşi găseau în general alinare schimbând centrul viziunii lor, mutându-şi atenţia altundeva. Ceea ce părea odată extrem de important dintr-odată devine greu de observat. Idealurile politice intră brusc în colaps şi sunt înlocuite cu preocupări personale, materialismul urmează idealismului şi, din când în când, religia se întoarce. Vreau să arăt modul în care priorităţile se schimbă azi şi ce fel de ochelari sunt necesari pentru a le observa. În cursul istoriei, oamenii şi-au schimbat în repetate rânduri ochelarii prin care au privit lumea şi pe ei înşişi.

În anul 1662, începutul unei schimbări majore a atenţiei a fost marcat de înfiinţarea Societăţii Regale din Londra. A fost necesar, au spus fondatorii săi, pentru că oamenii nu ştiau ce sau cum să caute. Aceşti oameni de ştiinţă şi succesorii lor au descoperit imense teritorii pentru explorare, făcând lumea să arate destul de diferit. Dar descoperirea ştiinţifică este o activitate de specialitate; cei mai mulţi oameni pot privi admirativ, dar nu-i ajută să decidă cum să-şi conducă viaţa de zi cu zi.

În secolul al XIX-lea, schimbarea atenției a devenit mai frecventă și astfel mult mai confuză. Călătoria lui Alexis de Tocqueville în SUA în 1831 a fost inspirată de convingerea că America i-ar putea oferi o privire în viitor și că ar putea descoperi acolo ce lucruri uimitoare ar putea face cu libertatea; reforma instituțiilor politice pentru a le face mai democratice a devenit obiectivul tuturor celor angajați în căutarea fericirii; dar Tocqueville s-a întors cu avertismente despre tirania iminentă a majorității și despre faptul că nu există încă un loc în care minoritățile să fie satisfăcute în totalitate. În același an, incursiunea lui Darwin în regnul animal, despre care oamenii cred de-atunci că există în beneficiul lor, a comutat atenția de la lupta pentru viață, care domina vizibil, din ce în ce mai mult, fiecare aspect al existenței. Dar Darwin însuși s-a plâns că doctrinele sale l-au făcut să se simtă „ca un daltonist” care și-a pierdut „gusturile estetice superioare” și că mintea i-a devenit „un fel de mașină de măcinat legi generale din marea colecție de fapte”, provocând o „pierdere a fericirii” și o „slăbire a părții emoționale a naturii noastre”. Incursiunea lui Marx în suferințele clasei muncitoare și invitația lui la revoluție au dezbinat lumea timp de un secol, deși curând a devenit evident că revoluțiile sunt incapabile de a-și ține promisiunile, oricât de oneste ar fi ele. Apoi, în ultimii ani ai secolului, Freud s-a angajat într-o incursiune în inconștientul nevroticilor din Viena, care a schimbat viziunea asupra lor înșiși, îngrijorările și destinatarul acuzelor, dar speranța că odată cu înțelegerea va veni și iertarea nu a dat roade.

Toți acești gânditori au pus ideea de conflict în centrul viziunii lor. Lumea continuă să fie urmărită de această idee. Chiar și cei care doresc să elimine conflictele folosesc metodele ei de a lupta.

Originalitatea timpurilor noastre constă în faptul că atenția este comutată de la conflict la informație. Noua ambiție este aceea de a preveni dezastre, boli și crime înainte ca ele să apară și de a trata lumea ca pe un întreg; intrarea femeilor în sfera publică întărește provocarea tradiției, conform căreia cucerirea este scopul suprem al existenței; mai multă atenție este acordată înțelegerii emoțiilor altor oameni decât pentru a crea și a distruge instituții.

Deocamdată, o mare parte din acțiunile oamenilor, în ciuda acestor noi dorințe, este guvernată de vechile tipare de gândire. Atât politica, cât și economia au fost lipsite de putere în fața îndărătniciei unor mentalități adânc înrădăcinate. Mentalitățile nu pot fi modificate prin decret, deoarece se

bazează pe amintiri, care sunt aproape imposibil de ucis. Dar este posibil să se extindă amintirile cuiva prin extinderea orizonturilor, iar odată realizat acest lucru sunt mai puține șanse să cânte la nesfârșit aceleași vechi melodii și să repete aceleași greșeli.

Cu cinci sute de ani în urmă Europa a trecut printr-o Renaștere, ca urmare a patru noi întâlniri, a impregnării cu patru noi stimulente, a lărgirii orizonturilor sale. În primul rând a reînviat uitatele amintiri de libertate și frumusețe. Dar s-a limitat la greci și romani. În această carte, am încercat să cercetez amintirile întregii omeniri și să le folosesc pentru a amplasa dilemele prezente într-o perspectivă care nu este dominată de ideea de conflict perpetuu. În al doilea rând, în Renaștere, Europa și America au fost logodite cu ajutorul noilor tehnologii; dar a fost mai mult o descoperire geografică a unui continent decât o descoperire reciprocă a oamenilor ca indivizi; locuitorii globului încă nu se aud și nu-și vorbesc, deși există tehnologie care să le permită să vorbească cu oricine și oriunde. Am investigat de ce urechile rămân astupate și cum pot fi ele desfundate. În al treilea rând, Renașterea s-a bazat pe o idee nouă a importanței individului. Dar a avut o fundație fragilă, fiindcă indivizii depindeau de aplauze constante și de admirație pentru a le susține. În lume ducem lipsă de aplauze și de respect. Am căutat metode de sporire a ofertei. În cele din urmă, Renașterea a implicat o nouă idee despre ceea ce ar trebui să însemne religia. Scopul tuturor religiilor este de a atrage oamenii împreună, dar, pe de altă parte, ele i-au separat. Istoria lor este neterminată. Am căutat dincolo de neînțelegerile lor valorile spirituale pe care le împărtășesc, nu numai între ei, ci și cu necredincioși.

Se știe și s-a scris suficient despre elementele care despart oamenii; scopul meu este acela de a investiga ceea ce au în comun. Așa că m-am concentrat în special asupra modului în care s-au întâlnit. În opinia mea, căutarea de noi și vechi relații, ambele apropiate și îndepărtate, a fost cea mai importantă preocupare omenească de-a lungul istoriei, cu toate că a fost mascată sub mai multe denumiri, mergând pe căi diferite. Întâlnirea cu Dumnezeu a reprezentat scopul suprem al tuturor acelorora pentru care sufletul este o scânteie divină. Fascinația unui erou sau a unui guru a fost centrul maturizării. Viața personală a fost dominată tot mai mult de goana după „cealaltă jumătate”. Părinții s-au luptat din ce în ce mai mult să fie pe aceeași lungime de undă cu copiii lor. O bună parte a culturii a fost reprezentată de procesul prin care

artiștii au fost recunoscuți ca exprimând sentimente ale unor oameni pe care nu i-au întâlnit. Cele mai multe gânduri au fost flirturi cu gândurile altora, vii sau morți. Banii și puterea, oricât ar reprezenta ei o obsesie, au fost în cele din urmă un mijloc pentru un scop mai intim. Investighez modul în care omenirea a devenit confuză cu privire la scopul ei și cum este posibil să câștige un nou simț al direcției.

Atunci când oamenii au privit dincolo de mediul lor familiar, când au învățat să citească și să călătorească, au descoperit că mulți străini le împărtășesc emoțiile și interesele. Dar contactele fructuoase între ei au fost foarte rare. Cei foarte puțini care s-ar putea înțelege sau simpatiza reciproc sau care s-ar asocia în aventuri pe care nu le-ar putea întreprinde singuri nu s-au întâlnit încă. Acum, că pentru prima oară o comunicare mai bună a devenit una dintre prioritățile umanității, nicio viață nu poate fi considerată trăită pe deplin dacă nu a beneficiat de toate întâlnirile posibile. Astăzi speranța este susținută mai ales de perspectiva de a întâlni oameni noi.

Într-adevăr, toate descoperirile științifice sunt inspirate de o căutare similară și de reunirea unor idei separate până acum. La fel este arta de a da sens și frumusețe vieții, ceea ce implică găsirea unor conexiuni între ceea ce pare că nu are nicio legătură, înlănțuind oameni și locuri, dorințe și amintiri, prin detalii ale căror implicații au trecut neobservate. Căutarea unui suflet pereche, care se potrivește perfect, ocupă doar o parte din viața intimă; indivizii devin tot mai polivalenți; deci este vorba de suflete pereche, de tipul celor care nu se simt întregiți, care au unele elemente de caracter sau atitudini ce se pot combina cu elemente ale altuia, rezultând ceva ce individual nu s-ar putea realiza. Așa cum știința și ingineria materialelor au reinventat termenul de „confort“, descoperind cum aceleași molecule se găsesc în obiecte care sunt aparent diferite, cum aceste molecule pot fi rearanjate, cum cele aparent incompatibile pot deveni receptive unele la altele și unite prin legături simple și multiple, descoperind astfel afinități necunoscute între oameni, oferind perspectiva reconcilierilor și aventurilor care păreau până acum imposibile. Dar numai simpla așteptare a recunoașterii reciproce este inadecvată. Visul pe care l-au avut cosmopoliții, acela că antagonismele se vor evapora în mod natural era prea simplu și a încetat să fie credibil, deoarece nu a ținut cont de cât de diferită și vulnerabilă este fiecare persoană – fiecare grup. Am

analizat modul în care relațiile de diverse grade de apropiere se pot stabili dincolo de frontiere, fără a renunța la loialitatea sau unicitatea cuiva.

Poate să pară pură temeritate chiar și a concepe posibilitatea unei alte renașteri, dar speranța întotdeauna se ivește din hibernarea ei, face o breșă, oricât de mult ar dura să se trezească. Desigur, nu se poate întoarce cu credința ei în utopii, pentru că au provocat prea multe catastrofe. Pentru a descoperi un nou simț al direcției, va trebui să includă certitudinea eșecului, într-o măsură mai mică sau mai mare; dar, dacă este așteptat și studiat, eșecul nu trebuie să rețeze curajul.

În loc să-mi ambalez informația în categorii convenționale, ceea ce doar ar confirma că factorii economici, politici și sociali obișnuiți au un rol important în acțiunile oamenilor, am reamenajat-o, găsind noi legături între obișnuit și exotic, între trecut și prezent, astfel încât să fie în măsură să abordeze întrebările care contează cel mai mult pentru generația actuală.

M-am ocupat doar de o gamă limitată de oameni, locuri și subiecte, pentru că am încercat să sugerez o metodă și o abordare nu pentru a potrivi toate faptele în locul cuvenit, ci întrucât, și dacă aș fi avut mai multe vieți, tot nu ar fi fost suficiente pentru a-mi diminua ignoranța sau pentru a cuprinde toate informațiile disponibile. Ce se poate face cu prea multă informație este marea enigmă a timpului nostru. Soluția mea este să mă uit la fapte simultan prin două lentile, atât printr-un microscop, alegând detaliile care luminează viața în acele aspecte care afectează oamenii îndeaproape, cât și printr-un telescop, sondând problemele mari de la o distanță considerabilă. Sper că spun suficient pentru a arăta că oamenii au mai multe opțiuni decât își închipuie.

Galeria de portrete pe care le-am înfățișat în carte reprezintă indivizi, și nu un eșantion reprezentativ din punct de vedere statistic: ele sunt acolo pentru a stimula reflecția, și nu pentru a indica generalizări facile. Am ales să scriu despre femei, pentru că eu nu sunt femeie și pentru că am preferat întotdeauna să scriu despre subiecte care să nu mă ispitească să fiu atât de arrogant, încât să cred că le pot înțelege vreodată pe deplin, dar mai ales pentru că multe femei mi se pare că privesc viața dintr-o perspectivă nouă, iar autobiografiile lor, sub diverse forme, sunt partea cea mai originală a literaturii contemporane. Ciocnirea lor cu vechile mentalități este impasul care depășește celelalte impasuri, iar gândul la rezolvarea lor a constituit impulsul

de a o scrie. Concluzia mea a fost că trebuie să vorbesc despre ambele sexe, în același timp.

Freud a scris despre umanitate pe baza întâlnirilor cu pacienții săi, în mare parte dintr-o singură țară, chiar dacă a pus o carpetă orientală peste canapeaua lui. În cursul cercetării mele, am avut conversații lungi cu oameni de optsprezece naționalități și am putut începe fiecare capitol cu martori dintr-o altă parte a lumii, dar nu am vrut să sugerez că o anumită țară ar putea fi într-un fel mai susceptibilă la un anumit tip de îngrijorare sau slăbiciune. Majoritatea personajelor din această carte provin, de asemenea, dintr-o singură țară. Este una bogată (deși cunoaște și sărăcia), o țară liberă (dar se luptă împotriva multor restricții subtile), favorita turiștilor datorită standardului de viață, atrăgând cât mai mulți în fiecare an, cu toate că nu se trăiește tot atât de simplu și este, probabil, displăcută de tot atâția străini câți o și admiră. Sunt astfel în măsură să întreb ce le rămâne oamenilor de făcut, după ce și-au câștigat confortul și libertatea sau măcar unele libertăți.

Am întâlnit cele mai multe dintre aceste femei în Franța, o țară care a fost pentru mine ca un laborator, o sursă constantă de inspirație. Toate cărțile mele despre Franța au fost încercări de a înțelege arta vieții, prin lumina artificiei pe care această țară le trimite spre cer, în efortul ei de a se înțelege singură. Ceea ce am pus în valoare îndeosebi este tradiția sa de a reflecta la propriile probleme în termeni universali și, concentrată cum este, de a merge dincolo de preocuparea de sine pe care toate națiunile o au. Declarația Drepturilor Omului a fost făcută în numele întregii lumi. Mi se pare că orice nouă viziune asupra viitorului trebuie, mai mult ca oricând, să includă întreaga omenire și acesta este motivul pentru care volumul de față are o asemenea structură.

Lectură sugestivă: la sfârșitul fiecărui capitol am plasat o mostră din sursele mele, pentru a sugera direcțiile în care poate călători imaginația cititorului, conform propriilor sale gusturi, în același mod în care băuturile pot fi servite după masă, pentru a permite conversației să se extindă. Am dat prioritate cărților recente, pentru că vreau să ofer indicii despre extraordinara bogăție a cercetărilor recente, iar vioiciunea intelectuală a timpurilor și universităților noastre. Aceasta este o listă foarte incompletă a recunoștinței mele adânci față de nenumărații oameni de știință, atât profesioniști, cât și profani, de a căror muncă am beneficiat, cu atât mai mult pentru că am salvat spațiu prin omiterea a numeroase lucrări bine-cunoscute, aliniate deja în rafturile minții

generației actuale, și pentru că am menționat doar o mică parte din exemplele și argumentele pe care le-am spicuit în lectura mea. Altfel, cartea ar fi fost de zece ori mai lungă.

Orlando Patterson, *Freedom in the Making of Western Culture*, Basic Books, New York, 1991; Orlando Patterson, *Slavery and Social Death*, Harvard UP, 1976; Richard Hellie, *Slavery in Russia 1450–1715*, Chicago UP, 1982; David Brion Davis, *Slavery and Human Progress*, Oxford UP, 1984; Philip Mason, *Patterns of Dominance*, Oxford UP, 1970; G. Boulvent, *Domestique et fonctionnaire sous le haut empire*, Belles Lettres, 1974; Robin Lane Fox, *Pagans and Christians*, Penguin, 1986; Jean-Paul Roux, *Les Barbares*, Bordas, 1982; A.M. Duff, *Freedmen in the Early Roman Empire*, 1928; James L. Watson, *Asian and African Systems of Slavery*, Blackwell, 1980; G. Freyre, *The Masters and the Slaves*, ed. a II-a., California UP, 1986; M.L. Kilson și R.L. Rotberg, *The African Diaspora*, Harvard UP, 1976; M.I. Finlay, *Slavery in Classical Antiquity*, Hettet, Cambridge, 1960; Jonathan Derrick, *Africa's Slaves Today*, Allen and Unwin, 1975; Gail Saunders, *Slavery in the Bahamas 1648–1838*, Nassau, 1965; Paul A. David, *Reckoning with Slavery*, Oxford UP, 1976; Kenneth M. Stamp, *The Peculiar Institution: Slavery in the Antebellum South*, Knopf, New York, 1956; Lydia Maria Child, *Incidents in the Life of a Slave Girl*, 1861; T. Mitamura, *Chinese Eunuchs*, Tuttle, Tokyo, 1970.

Pentru o schimbare în viziunea noastră asupra lumii:

Eugene W. Nester și alții, *The Microbial Perspective*, Sanders, Philadelphia, 1982; Edward R. Leadbetter & J.S. Poindexter, *Bacteria in Nature*, Plenum, 1985; A.G. Morton, *History of Botanical Science*, Academic Press, 1981; T.S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, ed. a II-a, Chicago UP, 1970; M. Teich & R. Young, *Changing Perspectives in the History of Science*, Heinemann, 1973; Robert Doisneau, *A l'imparfait de l'objectif*, 1989; B. Brodzki, *Life Lines: Theorising Women's Autobiography*, Cornell UP, 1988; M. Ignatieff, *The Needs of Strangers*, Chatto, 1984; Henley Centre, *Leisure Futures*, 1992 (o statistică despre oamenii care preferă să li se spună ce să facă); Reuven Feuerstein, *Don't Accept Me as I Am*, Plenum, New York, 1988 (cercetare încurajatoare despre copiii cu „retard”); Jérôme Clément, *Un Homme en quête de vertu*, Grasset, 1992.

CUM AU ÎNVĂȚAT TREPTAT BĂRBAȚII ȘI FEMEILE SĂ POARTE CONVERSAȚII INTERESANTE

Cognac (având o populație de 22 000 de locuitori) merită vizitat nu doar pentru că aici se fabrică o băutură celebră care dezleagă limbile sau pentru că este locul de naștere al lui Jean Monnet, fondatorul Comunității Europene, care a înlocuit războiul cu dezbaterile, sau pentru că are un castel din vechime, ci pentru că a devenit conștient de tăcerile sale. Aici se observă nu numai tradițiile vechi ale vorbirii, ci și *la nouvelle cuisine*¹ a conversației.

La secția de poliție, slujba caporalului Lydie Rosier, în vârstă de douăzeci și șapte de ani, consta în a asculta mărturisiri, dar după ce am terminat de discutat cu ea a părăsit îmbujorată camera, spunând că întrebările mele au fost foarte dificile, că ea nu obișnuia să răspundă la întrebări, ci doar să le pună. Niciodată nu a avut ocazia să vorbească prea mult despre ea: „Profesia nu ne permite să fim introspectivi. Suntem învățați să fim discreți. Putem avea opinii, dar fără să le exprimăm.“

Stilul fiecăruia de a vorbi este un amestec de ecouri din diferite perioade ale trecutului: al ei evocă prudența și modestia funcționarilor publici ai secolului trecut, care erau mândri că reprezentau statul și care aveau grijă să nu se compromită spunând ceva greșit. N-avea niciun rost să se complacă în

¹ „Noua bucătărie“ – în lb. fr. în orig. (n. tr.).

discuții inutile: doar concentrându-se asupra sarcinilor și a procesului de îmbătrânire, putea câștiga o a treia insignă. Viața ei privată este în congelator. Mica bârfă cu care era obișnuită cândva la fabrică, unde majoritatea lucrătorilor erau femei, este o amintire incomodă: relațiile personale erau dificile, spune ea, pentru că „femeile sunt mai secretease și mai agresive unele față de altele decât bărbații”. Se teme că nu poate vorbi liber? Nu, pentru că citește mult. Tocmai a terminat o carte despre... poliția secretă. De asemenea, a citit recent biografia lui Marie Curie: „Mi-ar fi plăcut să fi fost ea. A avut o mare tărie de caracter, o mare voință.”

Lydie crede în puterea voinței, nu în cuvinte: cele mai multe neînțelegeri sunt rezultatul slăbiciunii voinței. Cu toate că instruirea sa nu a inclus nicio discuție asupra cauzelor criminalității, este sigură că nu acceptă vorbăria psihologiei moderne. „Există o mulțime de oameni care trăiesc în condiții groaznice, și nu au devenit criminali. Nimeni nu este obligat să o ia pe drumul greșit, chiar dacă este nevoie de tărie de caracter pentru a-l evita.” Dar unde poate găsi cineva tărie de caracter? „E o chestiune de ambiție. Trebuie să-ți ții viața în frâu.”

Dintre discuțiile pe care le are cu infractorii, preferatele ei sunt cele în care ei înțeleg acest lucru. De exemplu: „Un băiat de paisprezece ani a furat o mașină. Era prima lui abatere. El a spus: «Am făcut o prostie, dar am nevoie de ajutor. Nu mă descurc singur.» Noi am zis «OK». Acum el vrea să intre în armată și a încetat să mai comită infracțiuni. Are ambiție.” Televiziunea nu ar trebui să arate oameni ce poartă arme de parcă ar fi un lucru normal. Și ea poartă pistol și „l-ar putea scoate să tragă în cineva”. Discută despre asta în secția de poliție. Ea însăși ar putea fi împușcată. Moartea o sperie, dar nu vorbește și nu se gândește la ea. Dacă vine vorba despre moarte, atunci asta este. Nici ea nu-și bate capul cu viitorul: „Eu trăiesc de pe-o zi pe alta.”

„Întotdeauna există soluții la probleme” este mottoul ei. Tatăl său este funcționar la poștă; o soră lucrează la poliție, alta la primărie, o a treia la o școală. Universul funcționarilor de rang inferior, care se rotește în jurul propriei axe, este suficient de mare pentru a menține o conversație în cadrul familiei. Pentru Lydie, intrarea în serviciul public a fost o evadare din banal: „Am vrut întotdeauna să fac ceva ieșit din comun.” Și acum ambiția ei este să demonstreze prin comportamentul ei că femeile se pot angaja în posturi ce vizează asigurarea ordinii și siguranței publice la fel de bine ca bărbații, deși nu în scopul de a le lua locul, nici de a-i contesta, pentru că „forța

reprezintă un aspect ce trebuie păstrat, iar forța nu este o caracteristică a femeilor“. Ea nu se ceartă cu misoginii, fie ei polițiști sau nu. Infrațiunile sexuale îi dau șansa de a-și demonstra valoarea: „Victimele consideră că este mai ușor să vorbească cu o femeie.“

Lydie are o înfățișare modernă, în pantaloni, cu revolverul la șold; dar ea consideră că va fi mult mai confortabil pe insula Réunion din Oceanul Indian, unde este detașată, având deja pe buze gustul Noii Caledonii: acolo, spune ea, „ei trăiesc ca în urmă cu o sută de ani“. Cu toate acestea, vechile metehne supraviețuiesc la Cognac, unde pentru a vorbi cu mine a trebuit să ceară permisiunea căpitanului, care i-a cerut-o colonelului, care i-a cerut-o generalului...

Alte vechi mentalități se pot întâlni în mediul rural. Cultivatorii de struguri din Cognac sunt de asemenea atenți la ce spun. Familia Bellenguez, care are șaisprezece hectare și jumătate de viță-de-vie și treizeci de hectare de teren arabil, rămâne fidelă tradiției de a nu deranja autoritățile: „Noi nu discutăm politică. Suntem în relații bune cu toată lumea. Votăm, dar nu spunem cum votăm.“

Oricum, fiecare membru al familiei are o relație personală cu cuvintele. Bunica este autodidactă. În vârstă de șaizeci și cinci de ani, croitoreasă de meserie, este renumită pentru lectura ei vastă, pentru dorința de a achiziționa tot ce e nou în materie de gadget-uri, pentru ajutorul pe care-l dă copiilor să-și facă temele și pentru că ia notițe când se uită la televizor și îi place să comenteze emisiunile. Ei își explică strălucirea ei spunând că vine din nord, de la Pas de Calais. Una dintre nepoate pare că-i calcă pe urme, pentru că se adâncește în lectura unei cărți când sosește acasă.

Capul familiei, care a moștenit ferma de la tatăl său, continuă să mănânce supă, paté și cârnați la micul dejun, la fel ca strămoșii lui: cunoaște pe toată lumea din regiune, merge la vânatoare, citește ziarul și este abonat la un săptămânal conservator, *L'Express*. Dar există și subiecte de conversație care rămân delicate. Nu are fii: regretă acest lucru? „Nu mi-a spus niciodată“, răspunde soția lui.

Soția vorbește cu ușurință și fluent, dar conversația este doar un atribut la locul de muncă; nu se simte bine dacă nu este ocupată și în mișcare tot timpul, îngrijind animalele și casa și petrecând două ore pentru a pregăti cina. Ea nu citește nici măcar ziarul și nu și-a ajutat copiii cu temele: „Avem

Încredere în ei, nu suntem ca alți părinți, care intervin. Copiii trebuie să-și facă propriul lor drum, nu are rost să-i forțăm să obțină note mai bune – fiecare în funcție de capacitățile sale. I-am educat să fie cumpătați și să se descurce singuri.“

Una dintre fete, care studiază să devină asistentă medicală, în speranța de a fi moașă, spune că în vechime lumea era mai sociabilă, cel puțin în timpul recoltei, când obișnuiau să angajeze cincisprezece muncitori, de toate naționalitățile: atmosfera era festivă, iar sâmbăta seara aveau masă mare și dans. Îi place „o ambianță caldă“, însemnând o mulțime de oameni în jurul ei. Duminica trecută, familia nu a avut niciun vizitator: „Ce ciudat că suntem singuri“, au spus ei. „Casa pare goală.“ Dar, din nou, sunt lucruri despre care ei nu vorbesc: „Ceea ce nu ne spunem unul altuia prin viu grai comunicăm prin scris.“ Aici se referă la prietenii prin corespondență din străinătate, din Africa, Peru, Coreea. Asistentă medicală trimite trei sau patru scrisori pe săptămână. Străinii sunt necesari pentru a avea cui explica ce face și ce simte.

Nici măcar în centrul Cognac-ului nu găsești oameni cu care să vorbești. Annette Martineau și soțul ei au un aprozar în care este atâta agitație, încât își pot permite doar o săptămână de vacanță pe an: ea aranjează artistic coșuri cu fructe, pe care oamenii vin să le cumpere de la optzeci de kilometri de părtare. „Mi-aș dori“, spune ea, „să fiu ca Troisgros (bucătarul-șef de trei stele), să fiu recunoscută profesional. Nu știam că am asta în mine. Dar tragedia comerțului este că oamenii cred că noi suntem case de marcat. Este adevărat că trăim din banii lor, dar mai vrem și alte lucruri. Când întâlnești oameni și îi ascuți, devin interesați. Am renunțat la școală la paisprezece ani; am dificultăți la ortografie; la corespondență folosesc dicționarul. Dar acum mă interesează totul. Simt o foame insațiabilă pentru tot. Nu sunt o persoană literată, dar îmi place să merg într-o librărie și, uneori, să frunzăresc o carte sau o revistă. Sunt dispusă să încerc înainte de a spune nu. Cultura s-a dezvoltat foarte mult în Franța: aceasta înseamnă să faci orice, să vorbești despre orice; totul a devenit cultural pentru că se învață din tot. Televiziunea aduce multe idei noi și biografii interesante și oamenii vor să vorbească despre ele.“ Ea nu are niciun complex de inferioritate în legătură cu lipsa ei de educație: „Sunt oameni care au studiat, dar au rămas proști.“

Copil fiind, a fost învățată să nu vorbească la masă. „Părinții abia dacă-și vorbeau unul altuia. Prietenele mele spun că nici soții lor nu vorbesc. Mereu se întâmplă așa. Bărbații nu vorbeau mult în trecut, pentru că totul era tabu și pentru că nu aveau nimic de spus. La petrecerile noastre conversațiile sunt fie inexistente, fie agresive.

„Soțul meu se trezește la trei dimineața pentru a face achiziții. Se implică total în munca lui și face economie de cuvinte. Am avertizat-o pe fiica mea: «Te vei bucura mai mult de viață dacă ești cu un bărbat cu care să poți vorbi.» Recent am cumpărat o carte în care se spune că femeile sunt mai interesate de conversație decât de sex. Prietenia începe vorbind despre nimicuri, doar pentru amuzament, dar mai târziu se vorbește despre viață, până când cei doi ajung să o împărtășească. Un prieten adevărat este foarte rar; nici nu răspândește, nici nu murdărește ceea ce spui. Îmi plac mulți oameni, dar prietenia este un termen strict.

Mi-am învățat fetele să lupte pentru ele, pe cont propriu. Am vorbit cu cea mai mare despre problemele femeilor. Vorbesc liber, dar nu suntem amice. Simte că sunt mama ei. Le zic să lucreze, să iubească, să respecte și să învețe. Mi-aș dori să fie femei adevărate, adică respectate și iubite și care știu cum să se facă iubite și respectate; eu le spun să trăiască liber, mai bine decât mine, să fie mai puțin ignorante.

O femeie are nevoie de un bărbat. În trecut, bărbații nu sprijineau femeile. Tatăl meu nu o ajuta deloc pe mama, iar viața era mai pasivă. Ea nu avea mari pretenții și au avut mulți copii. Dar eu am nevoie de sprijin, de siguranță și afecțiune de la un bărbat. De ce? Nu știu. Trebuie să ne sprijinim pe cineva.

Un exemplu de bărbat adevărat a fost Yves Montand. Nu să mă mărit cu el, dar oamenii mari au capul pe umeri – o femeie le poate simți puterea, poate fi înțeleasă și sprijinită de ei. Dar, în ciuda libertății sexuale, prietenia dintre bărbați și femei este încă dificilă, există întotdeauna *arrière pensée*¹. Femeile pot vorbi despre tot ce vorbesc bărbații, ba chiar pot extinde conversația; se vor opri pentru a reflecta mai mult; nu sunt mai puțin inteligente. Relațiile se schimbă, dar rămân dificile. Și, când îmbătrânesc, bărbații tot mai au nevoie de o mamă sau doresc să se întoarcă la optsprezece ani; doresc să dovedească în continuare că sunt bărbați. În timp ce o femeie trăiește fiecare etapă a vie-

¹ „Gând ascuns” – în lb. fr. (n. tr.).

ții sale, așa că are mai multe vieți. Bărbații refuză. Oamenii spun că Montand le datorează succesul femeilor și este adevărat.

În magazinul meu, sunt comerciant. Cu tine, sunt eu însămi.“

Fiica doamnei Martineau, în vârstă de șaisprezece ani, își simte conversația limitată în alt fel. În trecut, spune ea, fetele se destăinuiau doar fetelor, dar acum este posibil să te împrietenești cu un băiat, fără sex, „ca un frate“. „Nu există nicio diferență între fete și băieți, pot vorbi unul cu altul.“ Cu toate acestea, în timp ce „fetele sunt dispuse să experimenteze și să caute, băieții au idei fixe și sunt preocupați mai mult de bani și de succes.“ Există o nouă încredere de sine a fetelor, pe care băieții nu o prea pot satisface: ea își admiră mama care, chiar dacă își iubește munca, „și-ar schimba-o dacă ar putea; o interesează mai multe lucruri, iar, dacă nu știe ceva, caută și află“. Așa că visează să părăsească Cognac-ul, deoarece „este un loc pentru persoanele peste treizeci și cinci“, iar copiii săraci rămân blocați în propria lor categorie. Dar încrederea ei este amestecată cu sfială: „Nu-mi place să deservesc clienții în magazin, din cauza riscului de a nu-i satisface: ar putea fi nemulțumiți.“ Gândirea oamenilor devine din ce în ce mai complicată.

Întreb o femeie de patruzeci și patru de ani: „Cu cine ai cele mai bune discuții?“ Ea răspunde: „Cu câinele meu. El mă înțelege.“ Ea face parte din generația anului 1968, care credea că, odată ce tabuurile au fost desființate, iar oamenii au devenit sinceri unii cu alții, vorbind liber despre ceea ce credeau în sinea lor, o nouă eră avea să răsară. Lisa a încercat să aplice această formulă peste douăzeci de ani, și încă nu funcționează. Ea conduce o clinică de dializă și este mândră că poate oferi un tratament la un sfert din costul spitalului. Dar colegii nu-i vorbesc așa cum și-ar dori ea, așa că renunță la munca ei. Când a început, tinerii medici și asistentele medicale erau tratați ca egali: erau o echipă, iar medicii au jurat că atunci când vor ajunge în top nu se vor comporta ca specialiștii tirani de odinioară, care se credeau Dumnezeu. Acum, medicii tineri au ajuns la vârsta de mijloc și puternici; merg pe cont propriu la congrese internaționale și și-au pierdut interesul pentru asistentele medicale. Ea se plânge că ei presupun că asistentele medicale cu experiență ca ea vor continua să-și facă datoria, câștigând puțin mai mult decât asistentele proaspăt ieșite de pe băncile școlii: dorește recunoașterea experienței, nu neapărat prin bani, ci prin respect. Lipsa acestuia trezește un sentiment de amărăciune. Dar și medicii se plâng că nu sunt

respectați de pacienții lor, care prețuiesc mai mult un depanator TV; nimeni nu a prevăzut lipsa de respect ce urma să afecteze toată lumea.

Vin la Lisa pacienți din toată țara; petrece cu fiecare dintre ei patru, cinci ore, de trei ori pe săptămână, și s-au format între ei legături strânse. Totuși, ea a decis să se revolte. Dintr-o suflare spune: „M-am săturat de pacienți“ și „Îmi va fi dor de ei foarte mult“. Intenționează să devină administrator specializat în igiena spitalului. Lumea nu știe cum să recompenseze oamenii pentru ceea ce sunt, ci mai degrabă pentru locul pe care îl ocupă în ierarhie.

Cum au reacționat medicii la pretenția ei de a fi respectată? „Nu le-am spus niciodată nimic despre toate astea.“ Tăcere din nou. Mândria îi stă în cale. Ea simte că o tratează cu dispreț. Dar nu le poate implora încurajarea. Odată a întâlnit un profesor de farmacologie minunat, în laboratorul căruia a petrecut ceva timp. Era celebru în întreaga lume și a lucrat în SUA, dar nu avea nicio urmă de aroganță, niciodată nu a vorbit despre descoperirile *lui*, ci întotdeauna de „echipa“ lui, în care erau folosite doar prenumele. Această atitudine este idealul ei. Ea uită că specialiștilor consacrați pe plan internațional le este ușor să fie prietenoși, în timp ce mediocritățile trebuie să arate cât de importante sunt, căci altfel nimeni nu ar ghici. Dar Lisa caută „o nouă motivație“.

Ea a pus speranța mai presus de orice în cariera ei. S-a măritat cu un doctor preocupat de meseria lui. „Suntem egali. Nu există sarcini de sex masculin și feminin la domiciliu. Sunt complet liberă. Pot să fac ce vreau și nu voi fi criticată dacă vin acasă târziu. Avem conturi bancare separate. Am grijă de mine. Fiecare are alte hobby-uri. Ale lui sunt tenisul și bridge-ul. Ale mele, squash-ul și fitnessul. Dar eu gătesc duminica pentru întreaga săptămână, pentru că gătitul este pasiunea mea; îmi exprim creativitatea așa. Nu vreau ajutorul lui.“ Ocupați cu munca lor, nu au copii. Acum regretă. Dar el? „Nu știu. Nu vorbim despre asta. El nu a vrut cu adevărat copii.“

Și nu a fost singurul subiect despre care nu au discutat. O iubește el? Ea nu-l întreabă; el nu-i spune. Ea îi spune lui? „Îmi este mai ușor să-i zic «Mă calci pe nervi.»“ Au fost momente când abia s-au văzut unul pe altul, fiind ocupați până peste cap cu pacienții lor. Acum cinci ani, ea a hotărât că trebuie să mănânce împreună, în fiecare sâmbătă, la ora 8.30; ea pregătește o masă ca și cum ar avea musafiri și vorbesc despre medicină și oameni, subiect la care el este foarte bun – „El m-a învățat să o fac.“ Lui îi place mâncarea bună, dar spune că ea petrece prea mult timp gătind; iar când au musafiri, el

consideră că agitația ei face masa mai puțin jovială decât crede ea, pentru că pune oaspeții într-o poziție de inferioritate. Ea într-adevăr plănuiește în detaliu aceste mese mari cu o lună înainte.

„Nu vorbim niciodată despre noi. Nu știu de ce. Mă gândesc la mine, dar nu spun ce cred. Dacă aș fi într-adevăr liberă, aș vorbi despre mine cu soțul meu; dar aș avea nevoie de un soț eliberat de timiditatea lui ca să mă ajute cu timiditatea mea.“ Nu există nicio soluție pentru timiditate, în afară de a ieși în oraș și a-și dovedi sie însăși că este admirabilă, ceea ce nu este destul de satisfăcător. „Cred că soțul meu știe că sunt excepțională, în timp ce el nu este; dar este de acord cu mine că sunt excepțională numai pentru a evita problemele.“ Ea a acceptat invitația să predea la o școală de afaceri dimineața, o dată pe săptămână, unde adoptă o ținută vestimentară foarte modernă. „Eu fac tot ce pot ca să arăt bine în fața acestor adolescenți. Ei observă ce port. Am afișat o imagine care să le placă, astfel încât să mă asculte. Nu vreau să îmbătrânesc; nu vreau să mă comport ca o femeie de patruzeci și patru de ani; am întâlnit oameni de vârsta mea care arată mai bătrâni decât mine. Pentru că eu sunt sportivă, pot discuta cu cei tineri.“ Activitatea ei în lumea sportului implică întâlnirea cu mulți oameni: „Nu sunt intimidată de ei; mă tratează ca pe un egal, ceea ce este important pentru mine.“

Mai există, de asemenea, și un prieten căruia îi place să i se destăinuie ei și uneori ies împreună; chiar și în cluburi de noapte; dar soțul ei nu este gelos. Plăcerea lui sunt clubul de tenis și compania prietenilor. „De ce să nu ne putem bucura de noi înșine separat?“ întreabă el. „De ce nu împreună?“ răspunde ea. „Dacă el se simte bine, mi-aș dori să fiu și eu acolo. Îmi place să mă simt bine, dar avem o altă părere despre ce înseamnă a te simți bine.“ Ea l-a convins să meargă la un bal mascat, la care ea s-a deghizat de nerecunoscut și el s-a îmbrăcat în clown. El s-a distrat de minune: „A fost una dintre cele mai bune seri ale noastre.“ Cu toată independența, ea dorește să fie apropiată de el, dar timpul pare să-i fi separat, așa cum medicii s-au separat de asistente. Ar putea fi altfel, dacă oamenii ar fi de nerecunoscut mai des, s-ar putea surprinde reciproc.

Probabil că un singur om nu-ți poate satisface nevoia de conversație. Uneori ea crede că ideal ar fi să ai doi bărbați part-time. „Nu spun că nu se va întâmpla. Dar nu cred că aș putea face asta. Nu sunt o aventurieră. Nu mă atrage riscul. „Ea i-a zis: „Nu mă cunoști. Nu-ți dai seama cât de departe

pot merge.“ Dar o spune doar să-l sperie: „El mă exasperează, dar n-aș fi putut trăi cu un soț obișnuit; și nici cu mine nu e atât de ușor de trăit. Poate că, la urma urmei, el este cel mai bun soț pentru mine.“

Am auzit o mulțime de plângeri referitoare la soți în Cognac. Urcând pe scara socială, cerințele soților cresc, iar exasperarea se dezvoltă la bărbații de patruzeci și cinci de ani, disperați să-și dovedească priceperea sexuală; la această vârstă, „este foarte important să-i lași să creadă că ei sunt șefii“. Totuși, nu toate femeile sunt mulțumite de această strategie străveche: atunci când ele au o educație, timp liber și le place să-și folosească mintea, discuțiile despre afaceri le plictisesc. Demult își omorau timpul cu munca de caritate. Acum există multe grupuri de femei care se întâlnesc pentru a discuta despre literatură și idei, religie și Europa. Întâlnirile religioase includ bărbați, dar întâlnirile literare sunt doar pentru femei: citesc o carte în fiecare lună și apoi vorbesc despre ea în jurul unei mese. Ele au deschis o bibliotecă privată, care cumpără cele mai noi publicații și le dă cu împrumut pe cinci franci sau trei franci pentru cărțile uzate; acest spațiu a devenit un loc permanent de întâlnire pentru a discuta literatură, la care participă femei de toate clasele.

Apoi aceleași femei s-au reunit pentru îndrăzneța lor aventură intelectuală supremă: au făcut un festival literar european, la care sunt invitați scriitori cunoscuți pe plan internațional, critici și artiști; un public de câteva sute de oameni; și, ca urmare, orașelul are patru biblioteci. Cred că un nou tip de universitate ar putea răsari într-o zi din această sămânță. La urma urmei, Oxford era un oraș cu doar 950 de case când s-a fondat universitatea. Din nevoia de educație a unor preoți, avocați și profesori, dar cum această formare profesională nu mai satisface oamenii inteligenți, este loc pentru un nou tip de universitate, care nu e doar un ghetou pentru tineri, ci un loc unde toate generațiile pot face schimb de experiență, cultură și speranță.

„Soțul meu este trimis la etaj în timpul întâlnirilor noastre feminine, iar uneori trage cu urechea și mă întreabă după aceea“, spune una din soții. „Soțul meu este interesat doar de știință și mecanică“, se plânge alta. „Când a aflat că am fost toată ziua la festival, și-a făcut cruce“, zice o a treia. „Toată lumea are o grădină secretă“, spune o a patra. „Fiecare dintre noi apare ca o imagine. Dacă mă arăt cum sunt, nimeni nu m-ar crede. Așa că îmi păstrez gândurile pentru

mine. Nu vreau să dau cheia mai departe.“ „Bărbații“, conchide alta, „ne asigură existența. Noi gândim pentru ei.“

Conversația dintre bărbați și femei abia a început.

Este inevitabil ca atât de multe conversații să fie în zadar? De ce, după secole de experiență, oamenii sunt încă atât de stângaci, de nepoliticoși, de neatenți într-o conversație, chiar cu 40% din americani – ajunși să considere tăcerea neprietenoasă – se plâng că sunt prea timizi ca să vorbească liber? Răspunsul lor? Conversația este încă în fază incipientă.

Memoria lumii a fost umplută mai degrabă cu nume de generali decât de buni vorbitori, probabil pentru că, în trecut, oamenii vorbeau mult mai puțin decât acum. „Un om care vorbește mult, oricât de înțelept ar fi el, este numărat printre cei fără minte“, spunea prințul persan Kai Ka'us de Gurgan, iar pentru cea mai mare parte din istoria lumii a fost valabil. Eroul ideal al lui Homer, „vorbitorul de cuvinte“, la fel de mult ca „înfăptuitorul faptelor“, era o raritate. Zeița hinduistă a vorbirii, Sarasvati, locuia numai „pe limbile poetilor“, iar când oamenii obișnuiți au vorbit, ea i-a făcut să-și dea seama că încercau să fie creatori în mod divin. În 1787, un călător englez a remarcat mușenia țăranilor francezi, într-o țară a cărei elită era renumită pentru arta de a conversa.

Această veche tăcere a țăranilor mai poate fi încă întâlnită în unele părți din Finlanda, care are reputația de a fi cel mai puțin vorbăreț țară de pe pământ. „Un singur cuvânt“, zice un proverb finlandez, „este suficient pentru a face o mulțime de probleme.“ Provincia Hame din Finlanda este cea mai tăcută, în care locuitorii se mândresc cu povestea fermierului care-și vizitează vecinul și stă liniștit o lungă perioadă de timp, fără să spună nimic, înainte ca gazda să-l întrebe de ce a venit. În cele din urmă aduce în discuție faptul că i-a luat foc casa. Finlandezii trăiesc în gospodării țărănești izolate, nu în sate, și nu era greu pentru ei să tolereze tăcerea. Antropologii relatează că există locuri în Africa Centrală unde oamenii „nu se simt obligați să vorbească într-o situație socială, pentru că vorbirea, nu tăcerea, bagă omul în bucluc“. Alții au analizat modul în care în Madagascar este important să fii atent la ceea ce spune cineva, pentru că informația este o marfă rară care trebuie strânsă, căci ea dă prestigiu, și pentru că făcând o declarație care se dovedește inexactă îți poate păta obrazul. Dar acest lucru nu este specific doar unei anumite părți a lumii,

ci este caracteristic multor profesii și situații formale de pe tot cuprinsul globului: există mai multe motive pentru care nu se vorbește, dar mai presus de toate e frica de a nu te face de râs. La câțiva kilometri de Oxford, o doamnă mai în vârstă, văduvă a unui fermier, primea în vizită femei care doar „stăteau cu ea”, nespunând practic nimic timp de o oră. Exemplul Madagascarului arată că oamenii sunt atât de îngrijorați să nu-și păteze obrazul sau să nu-i ofenseze pe alți oameni, încât le lasă pe femei să vorbească. Când doresc să critice, le roagă pe ele să o facă pentru ei, iar femeile critică în franceză, nu în malgașă; bărbații folosesc numai cuvinte dure când le dau ordine vacilor, dar numai în franceză. Apoi bărbații le critică pe femei că au limba lungă.

Libertatea de exprimare a fost un drept fără valoare până când oamenii nu s-au eliberat de sentimentul că nu știu să vorbească adecvat; și nici nu a fost suficient ca ei să se adune în orașe pentru a învăța să vorbească. Ei au avut nevoie mai întâi să depășească vechea aversiune față de faptul de a fi întrerupt, adânc înrădăcinată, ceea ce părea un fel de mutilare. Apoi a trebuit să fie stimulați să vorbească despre necesitatea de a discuta despre ceea ce erau nesiguri și despre ce nu știu ce să creadă. Limbile s-au desfăcut doar când oamenii de știință și filosofi au început să afirme (așa cum au făcut în Grecia antică și cum se repetă și acum) că este imposibil să se cunoască adevărul, că totul este în continuă schimbare, multiplicat, foarte complicat și că numai scepticii cunosc înțelepciunea. Inventarea democrației, de asemenea, a necesitat ca oamenii să spună ce gândesc și să se exprime în adunări publice. Siracuza din Sicilia, un oraș de imigranți greci, anticipând coloniștii din Noua Anglie, a fost prima democrație care a avut un profesor de arta vorbirii pe nume Corax. La scurt timp retorica a devenit abilitatea supremă și cea mai importantă parte a educației în lumea greacă. Chiar dacă unii au crezut că pentru a fi un orator impresionant era necesar să fii familiarizat cu toate ramurile cunoașterii, majoritatea erau prea nerăbdători, așa că a fost inventată o scurtătură spre succes: programa de învățământ a fost redusă la simpla formare în arta argumentării, în tehnica de a vorbi despre orice subiect, chiar dacă nu știai nimic despre el. Capacitatea de a vorbi convingător a devenit noua atracție, noul joc intelectual, schimbând politica și instanțele de judecată în distracție, cu oratori care concurează între ei ca sportivii, dar cu o mai mare putere magică de a trezi emoții. Cel mai cunoscut profesor de retorică, Gorgias, inițial un ambasador

al Siracuzei la Atena, considerându-se magician, și-a potrivit frazele ca și cum ar fi fost incantații.

Dar aceasta nu era conversație. Primul interlocutor cunoscut a fost Socrate, care a înlocuit războiul cuvintelor cu dialogul. Poate că nu a inventat el dialogul, inițial a fost mima siciliană sau teatrul de păpuși, dar el a introdus ideea că indivizii nu pot fi inteligenți pe cont propriu, că au nevoie de cineva care să îi stimuleze. Înaintea lui, modelul pentru toate discursurile era monologul: omul înțelept sau zeul vorbea, iar restul ascultau. Dar Socrate a trecut prin trauma studiului științei și a rămas cu sentimentul că nu va ști niciodată ce să creadă. Ideea lui strălucită era că, dacă doi indivizi nesiguri sunt puși împreună, așa ar putea realiza ce nu ar putea face separat: ar putea descoperi adevărul, propriul lor adevăr, pentru ei înșiși. Prin întrebări reciproce și examinându-și prejudecățile, divizându-le pe fiecare în mai multe părți, găsind defectele, fără atacuri sau insulte, dar căutând mereu ceea ce pot pune de acord între ei, făcând pași mici, de la un acord la altul, ar putea afla treptat scopul vieții. Hoinărind prin Atena, prin piețe și locuri de întâlnire, Socrate a demonstrat cum funcționează dialogul, abordând meșteșugari, politicieni și oameni de toate felurile, întrebându-i despre munca și despre opiniile lor. Orice ar fi făcut în acest moment, trebuiau să aibă un motiv, trebuiau să creadă că era îndreptățit, just sau frumos; și astfel el a condus conversația la ceea ce au însemnat aceste cuvinte. A susținut că e inadecvat să repeți doar ce au spus alții pentru a le împrumuta credințele. Trebuia să le prelucraze pentru sine. A fost un profesor ca nimeni altul, care a refuzat să predea și să fie plătit, insistând asupra faptului că era la fel de ignorant ca discipolul său și că pentru a găsi un motiv trebuia să se angajeze într-o conversație.

Socrate era foarte urât, aproape grotesc, dar el a arătat modul în care doi indivizi pot deveni frumoși unul pentru altul prin felul în care vorbesc. „Cei care frecventează compania mea la început par, unii dintre ei, chiar neinteligenti, dar pe măsură ce înaintăm cu discuția, toți cei favorizați de cereri pot progresa într-un ritm care le pare surprinzător atât lor, cât și altora, deși este clar că nu au învățat nimic de la mine. Cele mai multe adevăruri admirabile pe care le aduc pe lume au fost descoperite de ei înșiși, din interiorul lor. Dar moșirea este lucrarea cerului și a mea.” Mama lui Socrate era moașă și astfel s-a văzut și pe sine. Pentru ca ideile să se nască, este nevoie de o moașă. Acea a fost una dintre cele mai mari descoperiri.

Totuși, unii l-au considerat pe Socrate prea ciudat, iritant, subversiv, „o pisică-de-mare“. O opinie împărtășită de toată lumea nu-l impresiona, el încă o punea sub semnul întrebării. Ironia sa era deconcertantă, pentru că părea să însemne două lucruri opuse în același timp. Și-a bătut joc de democrație, de asemenea, și a ales să fie condamnat la moarte pentru a dovedi că ar putea fi nedrept. O viață care nu este pusă la îndoială, le-a spus persecutorilor, nu merită trăită.

Dar conversația nu este făcută doar din întrebări: Socrate a inventat doar jumătate *din* conversație. Era nevoie de încă o rebeliune și a venit cu Renașterea. De data aceasta, a fost o rebeliune a femeilor.

Atât timp cât succesul în viață depindea de puterea militară, de obârșia nobilă sau de un protector, prin „a conversa“ se înțelegea „a trăi cu, a frecventa, a face parte din cercul cuiva cu putere“, fără a fi nevoie de mai multe cuvinte decât de a proclama ascultarea și loialitatea. Cărțile despre etichetă pentru curteni îi sfătuiau să se concentreze pe apărarea reputației, cu metafore militare pentru a-i ghida în oțelirea mândriei: să formeze alianțe, să se folosească de cuvinte ca de arme și de insulte ca de muniție împotriva rivalilor, să-și arate puterea prin disponibilitatea de a accepta confruntări, de a începe o ceartă, de a se angaja într-o cacealma. Limbajul curtenilor a rămas grosolan mult timp, comportamentul lor, ostentativ, ei făcând pe cocoșii. Dar doamnele de la Curte s-au săturat de această rutină, mai întâi în Italia, apoi în Franța și Anglia și în cele din urmă în toată Europa, dincolo de care s-a inventat un nou ideal despre modul în care o ființă umană ar trebui să se comporte, cerând opusul – politețe, blândețe, tact și cultură. Modelul care, în cele din urmă, a fost copiat de toată lumea era doamna de Rambouillet (născută Pisani, pe jumătate italiană). Așa cum Marilyn Monroe a învățat o generație întreagă ce înseamnă să fii sexy, doamna de Rambouillet a arătat ce înseamnă să fii sociabil în maniera cea mai rafinată, astfel încât nu mai contau bogăția, obârșia nobilă sau frumusețea fizică, ci să știi să iei parte la o conversație.

Ea a organizat conversația într-un fel cu totul nou. Un salon care era opusul mării săli regale sau aristocratice; caracteristica lui era intimitatea, probabil zece, douăzeci de oameni cel mult; uneori numit „alcov“, era prezidat de o femeie cu darul de a scoate ce era mai bun din oamenii talentați, pe care nu îi invita pe baza statutului lor, ci pentru că aveau lucruri interesante de spus și pentru că în cadrul anturajului creat de ea le spuneau chiar

mai bine. Socrate a inventat conversația în duet. Doamna Rambouillet nu a încercat să creeze o orchestră de cameră din vorbire, căci fiecare individ vorbea cu propriile sale cuvinte; mai degrabă a oferit un teatru în care fiecare putea judeca efectul acestor cuvinte și putea primi o reacție. Oamenii din toate clasele și naționalitățile s-au întâlnit în salonul ei – și în multe alte saloane care l-au imitat pe-al ei – pentru conversații care priveau viața cu aceeași distanță preferată de Socrate, dar, în loc să se tortureze cu introspecția, s-au concentrat asupra exprimării cu eleganță a gândurilor.

Saloanele au făcut pentru conversație ce a făcut arta dramatică a lui Garrick pentru Shakespeare. Ei au fost mediatori, așa cum spunea doamna Necker, care să ajute „sentimentele să treacă în sufletele altora”. Horace Walpole, care avea oroare de genul de oameni care frecventau saloanele („liber-cugetători, savanți, ipocritul de Rousseau, batjocoritorul de Voltaire... toți sunt pentru mine impostori în diverse moduri”), a devenit totuși un membru devotat al salonului doamnei Geoffrin, descoperind că, oricât de mult ar putea disprețui bărbaii prețiozitatea altor bărbai, prezența femeilor inteligente cărora doreau să le fie pe plac transformă întâlnirile incomode în întâlniri antrenante. „N-am văzut pe nimeni în viața mea”, i-a scris el gazdei sale, „care să sesizeze greșelile cuiva și să convingă pe cineva atât de ușor. Niciodată nu mi-a plăcut să fiu pus la punct... ea îmi este și duhovnic, și director. Data viitoare când o voi vedea, cred că îi voi spune: «O, bun-simț, stai jos! M-am gândit la cutare și cutare». Este absurd, nu?”

Amestecul femeilor inteligente cu bărbaii inteligenți a adus sexul și intelectul într-o altă relație. „S-au format prietenii călduroase, adânci, uneori pasionale, dar aproape întotdeauna platonice, nu familiare, în expresie.” Bărbaii și femeile au învățat să se aprecieze unii pe ceilalți pentru caracter, iar nu pentru aspect, profitând de diferențele dintre ei pentru a se înțelege mai bine. Întâlnirile lor au dat naștere la epigrame, versuri, portrete, maxime, elogii, muzică, jocuri, care erau discutate cu o minuțiozitate extraordinară, dar fără ironie, pentru că regula era ca participanții să fie agreabili. Există un efort deliberat de a ține pasul cu tot ce era nou în literatură, știință, artă, politică și maniere, dar femeile care conduceau saloanele nu erau specialiste în niciunul dintre aceste subiecte. Realizarea lor era curățarea bărbaților de moștenirea lor academică mitocănească, în care scopul discuției era să-i zdrobească pe alții cu greutatea învățăturii. În acest sens, ele au imprimat prozei

secolului al XVIII-lea claritate, eleganță, universalitate, „filtrând ideile prin alte minți“, încurajând seriozitatea să se înveselească, rațiunea să amintească emoția, politețea să se alăture sincerității. Doamna Katherine Philips, care a deschis un salon la Londra și despre care unii au dat crezare zvonului că nu ar fi murit în 1664, la vârsta de treizeci și patru de ani, s-a descris ca fiind „o societate de prietenie în care erau admiși membri de sex masculin și feminin și în care poezia, religia și inima reprezentau subiecte de discuție“.

Cu toate acestea, grupurile mici limitează adesea individualitatea participanților lor și le diminuează capacitatea de a se aventura. Gustul pe care saloanele îl cultivau cu ușurință a devenit tiranic, astfel încât nu se mai puteau tolera unul pe altul. Deși au încercat să „se bucure de contactul cu ceilalți“ și să valorifice ceea ce Montaigne numește „diversitatea și discordanța naturii“, de multe ori au sfârșit ridicând în slăvi propria inteligență sau falsă inteligență și au alunecat în conversații de fapt contrafăcute. Când salonul a devenit la fel de plictisitor ca o curte regală, soluția a fost să se retragă într-un *tête-à-tête*. Pe măsură ce dorul de mai multă conversație intimă a crescut, iar sinceritatea a devenit obsesia absolută, doar scrisorile mai păreau un refugiu adecvat pentru un schimb cumpănit de gânduri private.

Însă doar dorința de a purta o discuție nu este suficientă pentru a menține vie o conversație. Spania secolului al XVIII-lea, de exemplu, a dezvoltat arta de a șușoti (*chichisveo*), în care o femeie îi acorda unui bărbat, altul decât soțul ei, privilegiul de a vorbi cu ea singură. Cavalerii medievali săvârșeau fapte mărețe pentru doamnele lor; acum bărbaților li s-a dat șansa de a-și arăta abilitățile prin cuvinte. Soții nu au obiectat, deoarece ar fi trebuit să fie o relație platonică. Datoria admiratorului era să joace o comedie de aservire, dedicată unei femei pe care el nu o putea poseda. El era în slujba ei aproape ca un servitor care apărea la nouă dimineața pentru a-i oferi ciocolata la pat, își dădea cu părerea despre ce ar trebui să poarte, o escorta la plimbare, îi trimitea flori și bonete. Dar, când nici el, nici ea nu aveau prea multe de spus, conversația nu conținea decât bârfă și plângeri despre servitori. „O doamnă care poate vorbi despre pălării, cabriolete, hamuri și potcoave crede că a atins culmea înțelepciunii și că poate da tonul unei conversații. Iar bărbații, ca să le facă pe plac femeilor, învață același dicționar și devin ridicoli.“ Acest fals început a avut loc și în Italia, și fără îndoială și în altă parte: „Noi, soții genovezi“, scria unul dintre ei în 1753, „suntem prea ocupați, în timp ce soțiile

nu. Spre a fi mulțumite în continuare au nevoie să fie însoțite. Pentru aceasta au nevoie de un bărbat galant, un câine sau o maimuță.”

Lipsea un factor crucial: educația. Maria de Zayas y Sotomayor a denunțat încă din 1637 ignoranța în care erau ținute cele mai multe femei și nu a fost ușor pentru ele să se revolte în timp ce îi considerau pe bărbați doar potențiali reclamanți. Biserica a tunat și a fulgerat împotriva ideii că femeile le vorbesc bărbaților, ca, de exemplu, în eseu lui Gabriel Quijano, *Răul adunărilor sociale: excesele și efectele dăunătoare ale conversației, cunoscute și sub numele de cortejo* (Madrid, 1784). *Chichisveo* sau *cortejo* ar fi putut constitui începutul a ceva nou (pe care îl voi explora în Capitolul 18), dar s-a destrămat într-o serie de „atenții, galanterii și curtoazii obligatorii și atât de rigide, încât și-a pierdut aluzia pasiunii și s-a îngropat într-un cod la fel de plictisitor și rigid ca și căsătoria”.

Dificultatea de a discuta s-a dezvăluit cu o forță deosebită în Anglia. Dr. Johnson este regele Angliei în materie de conversație și va rămâne astfel până când un biograf mai bun decât Boswell îl va răsturna, oferind o alternativă. Dar vorbirea era un nor de praf pe care l-a aruncat în aer în jurul lui ca să ascundă terorii, relele și tristețea care îl bântuiau în mod constant și pe care le-a considerat însăși esența vieții, până când s-a supărat pe oricine nega faptul că viața e eminamente nefericită. A combate aceste gânduri era lipsit de sens; cineva le-ar putea abate doar, îndreptându-și gândul către alte teme, spunea el. Astfel, el invidia femeile care tricotau și împleteau noduri și, într-adevăr, a încercat să învețe să facă noduri elaborate sau muzică, dar în zadar. Discuția era plăcerea lui supremă pentru că îi oferea ușurare, dar discursul său nu era o conversație autentică, nu era un schimb de idei. Talentul lui consta în rostirea opiniilor într-o formă perfectă, în proză imaculată, pe orice subiect. Contrazisul nu-l interesa, credea că trebuie să se încheie cu victoria uneia dintre părți, și el a luptat aprig pentru a se asigura că va câștiga întotdeauna. Nu a descoperit niciodată cât de valoros este contrazisul. Oamenii l-au admirat pentru că putea rezuma o problemă într-o epigramă, dar efectul era de a încheia o conversație, nu de a o începe. Judecățile sale sentențioase – de exemplu, „când un om e sătul de Londra înseamnă că e sătul de viață, pentru că la Londra se află tot ce-și poate permite viața”; sau că el era „dispus să iubească toți oamenii, cu excepția unui american”; ori că „francezii sunt grosolani, prost-crescuți, ignoranți” – prezintă într-o lumină falsă interesanta sa

declarație: „Consider pierdută orice zi în care nu-mi fac o cunoștință nouă.” Dr. Johnson, cu toate calitățile sale admirabile, reprezintă o fundătură. El a fost imitat de specialiști de la Oxford, la fel de triști și de geniali, iar discursul lor nu le-a diminuat tristețea.

Saloanele au aprins conversația între mințile luminate, dar nu puteau învăța să vorbească cu străinii sau cu cei care nu ridicau pretenții. Istoria conversației engleze arată cum obsesia diferențelor de clasă a fost perpetuată prin vorbirea aleasă, lăsând diversele pături ale societății să strălucească prin incapacitatea de a se înțelege între ele. Un medic a scris în 1908 că era îndoielnic ca „orice conversație reală între membrii a două clase să fie posibilă. Toate conversațiile mele cu pacienții și prietenii lor au fost de un caracter extrem de unilateral (...) în unele cazuri am vorbit eu, iar în altele, ei, dar niciodată nu am fost parteneri egali de conversație. O întrebare, o nuanță de surprindere, cea mai vagă opoziție din partea lor, lipsa unei aprobări constante ar fi fost suficiente să-i reducă la tăcere, iar în multe cazuri să-i determine să se răzgândească și să prezinte opinii în opoziție directă cu ce au exprimat deja.”

Pentru a se împiedica dezvoltarea unui limbaj comun între oameni s-a făcut un efort enorm. „Toți cei care au avut relații strânse cu clasele muncitoare”, scria același doctor, „știu bine cu ce dificultate înțeleg ei cuvintele care nu au origine saxonă; și în mod frecvent comunicarea cu ei este neinteligibilă din cauza utilizării continue a termenilor derivați din latină sau greacă.” Acesta a fost exact felul în care noua clasă de mijloc educată încerca să se distingă, „vorbind ca din carte”, cât mai polisilabic cu putință – un stil care supraviețuiește astăzi în caricaturile limbajului oficial al poliției. Iar clasele superioare adoptă propriul lor argou, diferențiind „U” de „non-U”, pentru a-și dovedi superioritatea. Scopul snobismului este a limita conversația. Disraeli a descris calea, utilizând clișeele la modă: „Engleza este o limbă expresivă, dar nu greu de stăpânit. Gama sa este limitată. Se compune, după cum se poate observa, din patru cuvinte: «drăguț», «vesel», «fermecător» și «plictisitor», iar unii gramaticieni adaugă și «drag».”

Statele Unite nu par să fi scăpat de obstacolele similare ale conversației, exacerbate de diferențele de origine etnică și națională. Dar, cel mai rău dintre toate, se pare că și-au pierdut speranța că femeile și bărbații vor fi vreodată în stare să vorbească aceeași limbă. Deborah Tannen, după o viață de cercetare, ajunge la concluzia că ei nu se pot înțelege unii pe alții, că

Înțeleg lucrurile cu totul diferit când vorbesc, că femeile caută alinare de la cei cu care conversează, în timp ce bărbații caută soluții la probleme. Femeile, susține ea, se plâng spre a spori sentimentul de comunitate, bârfesc pentru că, la fel ca și copiii, cred că a spune secrete este un mod de a-ți face prieteni; astfel încât ele își ascultă reciproc, de bunăvoie, necazurile, pentru că scopul lor primordial este să nu se simtă singure. Bărbaților nu le place să asculte, deoarece „îi face să se simtă subordonați”; ei trebuie să fie întotdeauna călare pe situație și nu au timp să-și arate simpatia. A spune oamenilor să-și schimbe comportamentul, consideră Tannen, pur și simplu nu funcționează. Soluția propusă de ea este ca ei să studieze sociolingvistica, ceea ce îi va convinge că sexele „joacă jocuri diferite”, că nemulțumirile lor nu sunt din cauza unor defecte personale, ci a „diferențelor de gen”. Cele două sexe sunt crescute în „culturi diferite” și trebuie să înțeleagă că sunt ca străinii care nu vor comunica niciodată adecvat; trebuie să accepte că vorbesc limbi diferite. Ea sugerează că ei nici nu încearcă măcar să converseze, citând statistica tristă a cuplurilor americane căsătorite, ai căror parteneri petrec în medie doar o jumătate de oră pe săptămână „vorbind unul cu altul”. Nu cred în mitul că Statele Unite ale Americii reprezintă țara adunărilor de solitari, dar mulți americani s-au convins singuri că este adevărat, pentru că ei visează ca discuțiile să fie mult mai minunate decât sunt ele în mod normal.

Nu s-a schimbat nimic în două mii de ani? Han Fei Tzu a văzut cu ce problemă se confrunta secolul al III-lea î. Hr. El nu i-a putut face pe oameni să-l asculte. Întotdeauna a fost înțeles greșit: dacă încerca să fie spiritual, era acuzat că e ușuratic; dacă era îngăduitor, părea nesincer; dacă începea să vorbească ieșind din rând, era pedepsit; diferiți oameni l-au găsit, pe rând, incomod, îngâmfat, lăudăros, laș și lingușitor. Era oare de mirare, întreba el, că era rezervat în privința discuției și îngrijorat când participa la discuție? Și totuși, îi plăcea să vorbească și să-și dea cu părerea, ceea ce i-a adus în cele din urmă o condamnare la moarte. Han Fei a lăsat o carte de eseuri despre „Indignarea solitară” și „Dificultăți pe calea persuasiunii”, arătând că el știa ce trebuie făcut, dar nu putea face: obstacolul conversației era faptul că „nu cunoștea inima” persoanei cu care vorbea, pentru a-și „potrivi cuvintele cu ea”. El a descoperit o problemă, și anume că oamenii sunt un mister.

Motivul pentru care, desigur, sunt interesați, pentru care merită să vorbesc cu ei. Dacă ar fi previzibili, nu ar fi existat nicio conversație care să se inspire din diferențele dintre oameni. Conversația este diferită de confesiune sau de variantele sale secularizate, este diferită de obiceiul de a-i turui necazurile tale oricui ascultă, plătindu-i să asculte, dacă este necesar. Vindecătorul care ascultă își propune să pună capăt mărturisirii, furnizând o explicație a acesteia, de multe ori pe baza copilăriei, a unei experiențe sexuale sau a unui țap ispășitor de un fel sau altul. Conversația, în schimb, cere egalitate între participanți. Într-adevăr, aceasta este una dintre cele mai importante căi de stabilire a egalității.

Inamicii ei sunt retorica, disputa, jargonul și limbajul privat sau disperarea de a nu fi ascultat și înțeles. Pentru a se dezvolta, are nevoie de ajutorul moașelor, indiferent de sex: femeile s-au arătat, în general, mult mai calificate la acest capitol, dar au existat momente în istoria feminismului când au renunțat la conversație și au mizat totul pe persuasiune. Numai atunci când vor învăța să dialogheze oamenii vor încep să fie egali.

Kai Ka'us Ibn Iskandai; *Prince of Gurgan, A Mirror for Princes: The Qabus Noma*, tr. Reuben Levy, Cresset Press, 1951; David Kinsley, *Hindu Goddesses: Visions of the Divine Feminine in the Hindu Religious Tradition*, California UP, 1986; *The Complete Works of Han Fei Tzu*, tr. W.K. Liao, Arthur Probsthain, Londra, 1939; Etienne Balazs, *Chinese Civilisation and Bureaucracy*, Yale UP, 1964; J.V. Neustupny, *Communicating with the Japanese*, Japan Times, Tokyo, 1987; Tullio Maranhao, *Therapeutic Discourse and Socratic Dialogue*, Wisconsin UP, 1986; George A. Kennedy, *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, Carolina UP și Croom Helm, 1980; Nicolas P. Gross, *Amatory Persuasion in Antiquity*, Delaware UP, Newark, 1985; Georges Vlastos, *Socrates, Ironist and Moral Philosopher*, Cambridge UP, 1991; M. Magendie, *La Politesse mondaine et les théories de l'honnêteté en France au dix-septième siècle*, Félix Alcan, n.d.; Ian Maclean, *Woman Triumphant: Feminism in French Literature 1610-51*, Oxford UP, 1977; Elizabeth C. Goldsmith, *Exclusive Conversations: The Art of Interaction in Seventeenth-Century France*, Pennsylvania UP, 1988; Carmen Martin Gaité, *Love Customs in Eighteenth-Century Spain*, California UP, 1991; W. Jackson Bate, Samuel Johnson, Chatto, 1978; C.B. Tinker; *The*

Salon in English Letters, Macmillan, New York, 1915; K.C. Phillipps, *Language and Class in Victorian England*, Blackwell/Deutsch, 1984; John S. Nelson, *The Rhetoric of the Human Sciences*, Wisconsin UP, 1987; William Carey, *Dialogues Intended to Facilitate the Acquiring of the Bengalese Language*, ed. a 3-a, Mission Press, Fort William, 1818; N.H. Itagi, *Communication Potential in the Tribal Populations of Assam and Madhya Pradesh*, Central Institute of Indian Language, Mysore, 1986; K.S. Rajyashree, *An Ethno-Linguistic Survey of Dharavi, a Slum of Bombay*, Central Institute of Indian Language, Mysore, 1986; Raymonde Carroll, *Cultural Misunderstandings*, Chicago UP, 1988; Lila Abu Lughod, *Veiled Sentiments: Honor and Poetry in a Bedouin Society*, California UP, 1986; Deborah Tannen, *You Just Don't Understand: Men and Women in Conversation*, Morrow, New York, 1990 și Virago, 1991; Deborah Tannen, *Perspectives in Silence, Ablex*, Norwood, NJ, 1988; Jan Bremmer and Herman Rooden, *A Cultural History of Gesture*, Polity, Cambridge, 1991; Elinor Ochs Keenan, *The Universality of Conversational Postulates*, în *Language in Society*, vol. 5, 1976, pp. 67-80.

CUM OAMENII CARE VOR SĂ-ȘI GĂSEASCĂ RĂDĂCINILE ABIA ÎNCEP SĂ CAUTE MAI DEPARTE ȘI SUFICIENT DE ADÂNC

Un bărbat cărunt și o tânără femeie dansează. El este englez și îi spune: „Ai un chip minunat; păcat de accentul tău.“

Trăsăturile ei sunt pe jumătate de japoneză și pe jumătate de europeană, probabil germană, slavă sau franceză... se vede ea nevoită să-i explice. Accentul ei este american. Ea nu crede că el are motiv să-i fie milă de ea; dimpotrivă, ea simte că s-a născut în secolul potrivit, deoarece nu aparține în întregime nici Orientului, nici Occidentului.

Educată într-o școală de fete din Tokyo, a copiat ascultătoare ce au scris profesorii pe tablă; până la vârsta de cincisprezece ani, „am învățat cum să fiu japoneză.“ Nu complet, pentru că atunci când a fost neascultătoare, colegii au ocolit-o și au numit-o americană. Așa că a plecat în SUA, unde originea nu contează, pentru a descoperi civilizația tatălui ei și pentru a studia muzica. Cu toate acestea, nu era convinsă că era suficient de talentată pentru a fi membră cu drepturi depline a artiștilor fără frontiere. La Washington D.C., a dobândit în schimb o diplomă universitară în Relații internaționale și a devenit expert în relațiile cu China. Doi ani în Taiwan au făcut-o să se îndrăgostească de un englez. Ea se consideră cetățean al lumii, deși nu vede niciun motiv să o strige cu voce tare. Ea presupune că nu va fi niciodată o mare artistă sau o personalitate, dar și-a găsit un alt rol.

La Londra a descoperit că cetățenii lumii nu sunt neapărat bine-veniți. Soacra îi detestă nu doar accentul, ci și detașarea și nu a putut vedea cum o să se integreze în familie. După șase ani, iubitul ei încă nu s-a putut decide dacă erau potriviți. Ce este o femeie modernă, care nu se încadrează perfect în locașul evident în care ar trebui să o facă? Ce femeie modernă se încadrează perfect într-un locaș evident?

Dintre toate orașele lumii, Maya a ales acum să trăiască în Paris, unde „tot ce fac e bine; în Franța merge orice“. Dar, bineînțeles că asta se datorează faptului că nu a încercat să devină franțuzoaică. „Îmi place să mă consider țigancă (...) Simt că sunt făcută din culori diferite, nu pot să spun care parte sunt eu – cea americană sau cea japoneză: Eu sunt suma, totalul.“ Ea este acum prezentatoare la televiziunea japoneză. Când ia interviu unui occidental în limba engleză, este complet occidentală; dar, când se machiază și prezintă interviul în japoneză la NHK, ochii îi strălucesc altfel, limba îi transformă expresiile faciale și pare o altă persoană. „Sunt un cameleon“, zice ea. Avantajul este că poate să se simtă în largul ei cu o gamă mult mai largă de personaje. Ea a intervievat diverși pretendenți la tron din Europa, fără efort, „pentru că toți au suferit“, și a mers singură în locurile cele mai violente din Washington, „pentru că și eu fac parte dintr-o minoritate“.

Maya locuiește singură, așa cum fac jumătate din locuitorii Parisului, orașul gândurilor solitare. „Sunt o persoană distantă“, spune ea. „Când am probleme, închid ușa și mă gândesc la ele; nu le discut.“ Calea ei spre independență a fost simplă: dă vina pe ea însăși pentru ghinioane, iar în asta constată o senzație de ușurare, înseamnă că există speranță, căci doar ea trebuie să se schimbe. Este prea greu să schimbi alte persoane. „Am convins-o că mă șlefuiesc și că am o bază pe care să lucrez.“ Mama ei a învățat-o că, dacă ar putea avea milă pentru cei care au supărat-o, calea este pe jumătate bătută. Urmând această regulă, crede ea, se eliberează. Ea caută și libertatea, în încercarea de a nu acumula prea multe obiecte în jurul ei; spune că nu se atașează de lucrurile materiale. Atunci când cineva i-a spart ceainicul favorit, s-a infuriat două minute, apoi și-a spus: „Totul are o viață, totul are un sfârșit.“ Nu vrea să posede ceea ce o înconjoară, ci vrea ca lucrurile să o stimuleze, iar asta înseamnă că ele trebuie să se schimbe tot timpul.

Filosofia populară în prezent în SUA, conform căreia sentimentele unui individ contează mai mult decât orice altceva, sunt sacre și inviolabile și

trebuie protejate, nu o atrage. Pe vremuri o deprima, simțindu-se ca un copil care nu-și putea face o opinie fermă, pentru că vedea ambele părți. Nu poate rivaliza cu înțelepciunea bunicii sale budiste, care pare să știe imediat care este lucrul corect de făcut. Școala creștină de duminică la care a participat în copilărie nu a reușit să dea răspunsuri la întrebările sale. A fi capabilă să-și exprime opiniile nu este prioritatea ei de top, în primul rând pentru că opiniile ei ar putea fi nedrepte și în al doilea rând pentru că s-ar putea să se răzgândească. Bigoții o fac să simtă că o atrag în capcană, obligând-o să spună: „Greșești.“ „Nu-mi place să zic că nu-mi plac oamenii aceștia.“ Să calci peste alții, intenționat, să fii egoist în mod deliberat înseamnă pentru ea „cea mai gravă crimă“. Așa că ambiția ei nu este să dețină puterea; nici să-i forțeze pe alții să-i facă pe plac. „Prefer să mă dau deoparte și să fac ce știu eu mai bine, și anume să reunesc oamenii.“

Ea este un intermediar, iar intermediarii „nu pot fi mari“. Dar, „nefiind de nicio parte, pot sta între oameni care au opinii diferite și să îi conving să vorbească“. Sora ei, crescută la fel, nu a avut niciuna dintre problemele ei; după ce a obținut în SUA o diplomă de master în literatură, s-a întors în Japonia și lucrează la o bancă. La început, Maya a crezut că e mai mult japoneză decât americană, pentru că în Japonia a descoperit viața, dar apoi a decis că nu mai putea trăi acolo, pentru că „o parte din mine ar trebui să moară. În Japonia, sunt prea înaltă, prea sinceră, mă simt încorsetată; casele sunt prea mici“. Dar orice țară este, probabil, prea mică pentru ea.

Uneori existența ei solitară este dureroasă. Când e bolnavă simte lipsa cuiva care să aibă grijă de ea; uneori, regretă că nu are de la cine să ceară un sfat; uneori, ar vrea să-și împartă bucuriile. Așa că își găsește plăcerea în plimbări singurate într-un mediu familiar, călătoriile îndepărtate sunt mai puțin ușoare: dorește să meargă în Orientul Mijlociu, pentru a adăuga un alt continent la patria ei. Dacă ar fi fost bărbat, și-ar fi dezvoltat partea aventuroasă până la limite. Înfrângerea propriilor temeri este un obiectiv constant. Astfel că a învățat să navigheze, pentru că marea a speriat-o întotdeauna. În copilărie, locuia pe o stâncă și avea coșmaruri cu valuri mari care-i înghit casa. Visează să ia lecții de zbor, promițându-și că se va scula mai devreme dimineața și va încerca mai multă aventură.

Cu tot succesul ei, simte că-i lipsește ceva (cum trebuie să simtă oricine are idealuri). Ar fi fost bine dacă ar fi avut o obsesie, o pasiune, cum au

artiștii (care dau impresia falsă că știu încotro merg și că nu au niciun dubiu), dacă nu ar fi fost atâtea lacune în cunoașterea de sine. De ce i-a plăcut așa de mult mamei iubitului ei? Dar ea nu va accepta niciun compromis care nu oferă speranța de a combina idealurile sale atât în dragoste, cât și în muncă. „Sunt foarte lacomă.“ Bărbatul ei ideal, așa cum îl descrie, nu este din lumea aceasta: el trebuie să găsească bucuria în aceleași lucruri ca și ea, să fie complet relaxat și să o arate prin felul în care mănâncă. Mâncatul este semnul prin care poți recunoaște frumusețea din interiorul unei persoane. Îi displac zgomotele pe care le scot japonezii când mănâncă spaghetti, dar îi place cum își sorb supa. Ea a cunoscut foarte puțini oameni care mănâncă frumos, pentru care a mânca e o artă. Îi plac cei pentru care viața e o artă. Iar întrebarea este: deși poți admira arta altcuiva, oare fiecare are o artă proprie?

Când oamenii își spun povestea vieții, felul în care încep dezvăluie dintr-odată cât de liberi se consideră și cât de mult se simt acasă oriunde în lume. Până de curând, mai mult decât orice, conta cine e tatăl. Idealul uman era ca un stejar, cu rădăcinile adânc înfipite în locul de baștină. A locui pe aceeași bucată de pământ ca și strămoșii tăi îți conferea respect și prestigiu, indiferent cât de odios era personajul, astfel încât aristocrații, având mai multe rădăcini decât oricine altcineva, au pretins că atât prezentul, precum și trecutul le aparțineau. Dar nu mai e nevoie să-i imităm pe aristocrați. Există și un alt mod de a-ți găsi locul în istoria generală a omenirii.

Care sunt rădăcinile plăcerilor și ale emoțiilor? Ele sunt de un soi diferit, mult mai adânci, care fac parte dintr-un trecut mai îndepărtat decât genealogia propriei familii și pot fi descoperite numai căutând pe mai multe continente, de-a lungul tuturor secolelor. Conexiunea cu zilele în care oamenii porniseră în explorare din pădurile Africii și Asiei ne amintește că ei migrau la fel de mult pe cât se stabileau undeva. Astăzi tot mai mulți oameni au ochi de chinezi, ceea ce arată că natura are propria viață, mai frumoasă atunci când e neregulată și neîmblânzită; prima persoană care a avut această viziune și care a fost numit artist a fost Ko Shou, sora împăratului Shun, cu două mii de ani înainte de Hristos. Tot mai mulți au o inimă arabă și persană, pentru că din Orientul Mijlociu s-a ivit dragostea romantică. Europeanii au ales să uite nu numai că limba lor este originară din India, ci și că acolo a fost zămislită cea mai modernă concepție despre plăcerile sexuale. Tot mai mulți occidentali descoperă emoții comune prin muzica și dansul african. Așa cum

călătoria constantă și evadarea din smogul urban devin indispensabile pentru sentimentul lor de libertate, imaginația lor înregistrează ecouri din fanteziile nomazilor mongoli și sciți, care odinioară își băteau joc de locuitorii orașelor înghesuite. Poți să te simți izolat în propriul oraș, dar să ai înaintași peste tot prin lume.

Oricum, istoria predată în școli nu accentuează astfel de legături și nici nu este orientată spre a dezvălui ce amintiri contează mai mult în prezent. Dacă s-ar face un film comprimând în câteva ore tot ceea ce, în conformitate cu manualele, se presupune să se fi întâmplat vreodată, cu o jumătate de secol la fiecare minut, lumea ar arăta ca luna, gri și pustie, remarcabilă doar pentru că există câteva cratere pe ea. Craterele sunt civilizațiile – treizeci și patru majore până în prezent –, fiecare explodând și apoi agonizând, după ce a aprins mici părți ale globului, dar niciodată întregul; unele pentru sute de ani, altele câteva mii. Între timp, în jurul craterelor, dune de praf cenușiu se întind cât vezi cu ochii: ele sunt persoanele care nu sunt menționate în cărțile de istorie, pentru care civilizațiile nu au făcut mare lucru, ale căror vieți au fost o mare suferință fără rost. Unii vulcani sunt încă activi, dar nu e niciun secret cu privire la ce se va întâmpla în continuare: se vor stinge, mai devreme sau mai târziu. Deocamdată toate civilizațiile sunt glorioase, oricum e greu de crezut că ele pot dispărea și pot fi înlocuite cu deșert sau junglă.

Maya nu se poate aștepta să fie o eroină dintr-un astfel de film sau să fie considerată potrivită pentru alt rol decât acela de bucată de lemn plutind șovăitor între două civilizații, un copil-problemă, o ființă anormală. Dar tot mai mulți oameni devin anormali și nu se potrivesc perfect într-o singură civilizație. Filmul sugerează că oamenii normali ar trebui să fie mândri de civilizația în care se nasc, pentru că au nevoie de rădăcini și respect de sine. Cu toate acestea, acțiunea dramatică rezultă din dezamăgirea acelor care nu au gustat personal deliciile complete ale civilizației lor, care nu văd nicio șansă de a-și influența evoluția și a căror familie, atât cât o cunosc, a fost exclusă de la multe din cele ce civilizația a oferit, din cauza sărăciei lor – financiare, culturale sau spirituale –, și care se plâng că a admira marile figuri ale civilizației lor nu-i face să se simtă prea împliniți. Ei pot afla care le sunt rădăcinile, dar nu și cum să devină parte din peisaj, nici cum să se ramifice și nici cum să înflorească. Ca o femeie educată ce este, Maya nu s-ar simți bine nici dacă ar avea rădăcini cât se poate de obișnuite.

Oricât de minunate au fost civilizațiile, povestea lor are întotdeauna ceva trist: fericirea le este atât de scurtă! Nu am scris această carte ca să provoc tristețe, nici să încurajez dezaprobarea și scepticismul care nu duc nicăieri și nici să spun istorii ale declinului și decăderii. Eu resping obsesia morții și a amintirii, care este doar o umplutură pentru golurile dintre pietrele funerare. Un alt scenariu este posibil, care nu o face pe Maya să arate ca un lemn plutitor sau un fir de praf. Filmul poate fi compus din imagini diferite.

Dacă trecutul este redat prea repede, viața pare inutilă, iar omenirea se aseamănă cu apa care curge dintr-un robinet direct către scurgere. Un film al istoriei în ziua de azi ar trebui să fie cu încetinitorul, afișând fiecare persoană care a trăit vreodată ca pe o stea, deși vag vizibilă pe bolta nopții, un mister încă neexplorat. Vom avea prim-planuri pentru a dezvălui dimensiunea fricii din ochii fiecăruia și cât de multă lume poate fiecare să înfrunte fără spaimă. Fiecare își aruncă lumina în spațiul din jur pe care îl consideră „acasă“, dezvăluind limitele reale ale civilizației personale. Într-o astfel de împrejurare, ceea ce au în comun depinde mai puțin de timpul sau locul unde s-au născut, cât de atitudinea față de semenii lor. Aparții celui popor cu care poți simpatiza, indiferent de secolul în care a trăit, indiferent de civilizație. Un astfel de film le-ar crea surprize, plasând umăr lângă umăr oameni care se credeau străini unul de altul, dar nu erau.

Urmează întâlniri interesante. De exemplu, țăranii din Bigouden din Bretagne, în 1920, habar nu au că există o mare la doar zece kilometri de ei; lumea este neagră dincolo de satele lor, plină de pericole și diavoli; viețile lor sunt lumânări fără strălucire, pâlpâitoare. În 1950, cei 3 000 de oameni care trăiesc pe un deal cu vedere la Valea Argenton, din Bressuire, încă se învelesc în orizontul din jurul lor, ca într-o pătură caldă: un sfert din cei sub treizeci de ani nu au vizitat Niort, capitala departamentului Deux-Sèvres, la o depărtare de cincizeci și cinci de kilometri, unde s-ar putea întâlni cu măreția civilizației franceze sub forma școlii gimnaziale, clădirilor mari, închisorii, administrației financiare, dar și cu farmacistul, care este intelectualul local. În schimb, un negustor venețian din secolul al XIII-lea, care poate vorbi persana și mongola, își scrie memoriile în limba franceză, pentru a-și povesti călătoriile în India și Japonia. Este atât de apreciat de Kublai Han, încât e desemnat viceguvernator al unui oraș din China. Marco Polo are o asemenea curiozitate, încât uită de frică. Diversitatea ființelor umane mai degrabă îl

amuză decât îl înspăimântă, chiar dacă nu scapă de tot întunericul – nimeni nu a reușit vreodată, există întotdeauna un puzzle care nu poate fi înțeles, fantoma care face părul măciucă. Veneția din care provine este cel mai mare oraș din Europa, cu 160 000 de locuitori, dar Hangchow din China, în aceeași perioadă, are o populație de un milion; cetățenii de azi au mai multe în comun cu acesta din urmă decât cu cel dintâi.

În fiecare viață există un element de biruință asupra fricii, care trebuie căutat, deși poate fi o falsă victorie. Iar și iar, oamenii aparent inteligenți adoptă o atitudine disprețuitoare pentru a se proteja de ce nu pot înțelege, așa cum animalele își apără teritoriul cu mirosuri neplăcute. Câștigurile în ceea ce privește libertatea se pierd în mod regulat. Altfel, oamenii devin atât de deschiși la minte, încât nu mai știu încotro să se îndrepte.

Pentru așa ceva există căutarea modernă: încotro să mergem în continuare. Există deja destule cărți care îi proslăvesc pe cei morți sau îi felicită pe cei vii pentru că au cunoștințe mai vaste decât strămoșii lor sau care îi lămuresc de ce sunt ei ceea ce sunt. Acum vestigiile istoriei trebuie reutilizate pentru construirea unor drumuri care duc acolo unde vrei să mergi. Asta înseamnă renunțarea la iluzia că oamenii pot fi înțeleși pur și simplu ca exemple ale civilizației lor, ale poporului sau ale familiei lor.

Nu mai este suficient să aibă rădăcini de tipul celor cu care s-au mulțumit până acum. A ști cine le-au fost strămoșii și cu ce se mândreau ei nu mai este suficient pentru cei care se consideră diferiți de părinții lor, unici, cu opinii proprii și care nu se mai regăsesc în tradițiile ce comportă acte de violență. Oamenii care doresc libertatea trebuie să sape mai adânc și într-o zonă mult mai vastă, să-și înțeleagă emoțiile și ambițiile personale. Rădăcinile evidente nu constituie un criteriu pentru a-ți alege un prieten, un partener, meseria și nici nu ajută la a face față mâniei, singurătății și altor neajunsuri. Ca să descoperi în ce direcție dorești să mergi, trebuie să dobândești o nouă formă de amintiri, unele care să indice viitorul și care să aibă relevanță directă pentru preocupările actuale.

Ceea ce oamenii au crezut că pot face în propriile vieți a fost influențat de observarea fenomenelor naturii. Ideile despre cum a luat ființă și cum funcționează universul le-au limitat imaginația când au socotit câtă libertate personală aveau. Ideile lor despre rădăcini sunt un bun exemplu. În botanica modernă, rădăcinile nu sunt doar ancore prin care este absorbită hrana: ele

produc și hormoni. Așa că, dacă vor să se compare cu plantele, pe baza a ceea ce se cunoaște astăzi despre plante, oamenii nu trebuie să presupună că rădăcinile le oferă doar stabilitate, ci și o stare de spirit. Tot ce amintește despre trecut e plin de și de multe ori înecat în nostalgie, mândrie, iluzii și patimi de tot felul. Într-adevăr, puțini pot extrage soluțiile problemelor lor din rădăcini. Trecutul nu mai vorbește cu o voce clară; nimeni nu pare a mai fi de acord în ceea ce privește lecțiile istoriei. Genul de rădăcină de modă veche ar putea hrăni omenirea numai atâta vreme cât opiniile diferite ar fi tratate ca buruienile: smulse sau otrăvite. Este nevoie de un nou fel de a privi într-o lume care crede că fiecare individ are dreptul să înflorească, în limite, pe propriul drum.

Până în secolul al XVIII-lea, modul în care funcționau plantele era un mister. Apoi, s-a dovedit treptat că mai degrabă frunzele decât rădăcinile ar fi responsabile pentru cel mai important proces bio-fizic din lume, să furnizeze nutrienți și energie și să facă plantele adaptabile, capabile să supraviețuiască atât în mediu rece, cât și pe teren arid. Cele 250 000 de tipuri diferite de frunze sunt moduri alternative de a face față surprizelor mediului înconjurător. Până acum, doar fotosinteza (cuvântul datează din 1893) a produs materie vie din elemente care nu au viață. Numai generația actuală, privind prin microscopie electronică (1965), a fost în măsură să urmărească porii frunzelor deschiși la lumina zilei în fiecare dimineață, oricât de morhorât a fost în ziua precedentă.

Este la fel de ciudat să spunem că oamenii au nevoie de rădăcini cum ar fi să spunem că au nevoie de frunze. Dar unei generații care prețuiește adaptabilitatea la fel de mult ca tradiția, care caută energia, creativitatea și deschiderea minții trebuie să-i placă ideea de a bea în lumina soarelui, indiferent din ce direcție strălucește. Aerul devine mai dulce când rădăcinile produc frunze, care fac posibil ca alte forme de viață să existe. Aplicat la om, înseamnă că nu contează doar de unde provin, ci și încotro merg, ce fel de curiozitate sau imaginație au și cum o folosesc, atât ziua, cât și noaptea.

Maya este deja liberă într-o anumită privință: este liberă de iluzia că nu are iluzii. Dar, în dorința ei de a fi intermediar – o ambiție care se va repeta în această carte, pentru că destule dintre personajele mele o împărtășesc –, este ea oare o victimă a unei alte iluzii atunci când își imaginează că este posibil să se stabilească o comunicare mai intimă între multitudinea de stele

din care este compusă umanitatea și care, în prezent, abia dacă se mai tolerează unele pe altele? Pentru a depăși disperarea cu privire la incapacitatea omenirii de a fi vreodată de acord, trebuie să abordăm noi modalități de gândire și în special imagini noi. O astfel de abordare poate fi ideea de singurătate, spre care mă îndrept acum.

DESPRE NOMAZI

C. Nelson, *The Desert and the Sown: Nomads in the Wider Society*, California UP, 1973; *Centre G. Pompidou: Centre de création industrielle, Errants, nomades, voyageurs*, 1980; C. Bataillon, *Nomades et nomadisme au Sahara*, UNESCO, 1963; Sevyan Vainshtein, *Nomads of South Siberia*, Cambridge UP, 1980; J.P. Digard, *Techniques des nomades baxtyari d'Iran*, MSH and Cambridge UP, 1981; Elizabeth Atwood Lawrence, *Hoofbeats and Society: Studies in Human-Horse Interactions*, Indiana UP, Bloomington, 1985 (on relations with nomadism and much else); Elizabeth Atwood Lawrence, *Rodeo: An Anthropologist Looks at the Wild and the Tame*, Tennessee UP, Knoxville, 1982; Paul Vigneron, *Le Cheval dans l'antiquité gréco-romaine*, Nancy, 1968.

DESPRE MIGRAȚII

Chen Yuan, *Western and Central Asians in China under the Mongols: Their Transformation into Chinese*, California UP, 1966; Werner Sollors, *Beyond Ethnicity: Consent and Dissent in American Culture*, Oxford UP, New York, 1986; J.L. Amselle, *Les Migrations africaines*, Maspero, 1976; Robert Mirak, *Torn Between Two Lands: Armenians in America, 1880-1914*, Harvard UP, 1983; Hasia R. Diner, *Erin's Daughters in America: Irish Immigrant Women in the Nineteenth Century*, Johns Hopkins UP, Baltimore, 1983; Jean I. Martin, *The Migrant Presence: Australian Responses 1947-'77*, Allen and Unwin, Sydney, 1978; O. Lattimore, *La Civilisation, mère de la barbarie*, în *Annales*, 1962; Michael Todd, *The Everyday Life of Barbarians, Goths, Franks and Vandals*, Batsford, 1972; B.F. Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*,

Cambridge UP, 1989; Albert Chan, *The Glory and Fall of the Ming Dynasty*, Oklahoma UP, Norman, 1982; Françoise Ascher, *Tourisme, sociétés transnationales et identités culturelles*, UNESCO, 1984 (călătoriile internaționale au crescut de zece ori în anii 1980); Yves Lequin, *La France mosaïque*, Larousse, 1988; Clive Roots, *Animal Invaders*, David & Charles, 1976 (despre migrațiile animalelor).

ÎNTÂLNIRI ÎNTRE CIVILIZAȚII

Joseph A. Tainter; *The Collapse of Complex Societies*, Cambridge UP, 1988; Arnold Toynbee, *A Study of History*, ed. rev., Oxford UP, 1972; Arnold Toynbee, *Mankind and Mother Earth*, Oxford UP, 1976; Jean Casemajou și J.P. Martin, *La Crise du Melting Pot*, Aubier, 1983; Alberto Asor Rosa, *En Marge: l'Occident et ses autres*, Aubier, 1978; Michael Grant, *From Alexander to Cleopatra*, Weidenfeld, 1982; Roland Martin, *L'Urbanisme dans la Grèce antique*, Picard, n.d.; Stephen L. Collins, *From Divine Cosmos to Sovereign State*, Oxford UP, 1989; Shusako Endo, *Foreign Students*, Sceptre, 1965 (reacțiile japonezilor față de Europa); Donald M. Topping, *Thinking Across Cultures*, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ, 1989; Centre Aixois de recherches anglaises, no. 9, *L'Etranger dans la littérature et la pensée anglaises*, Aix, 1989; Raphael Samuel, *Patriotism: The Making and Unmaking of British National Identity*, Routledge, 1989; Walter Goffart, *Barbarians and Romans a.d. 418-584: The Techniques of Accommodation*, Princeton UP, 1980; Barry Cunliffe, *Greeks, Romans and Barbarians: Spheres of Interaction*, Batsford, 1988; Michael Grant, *The Fall of the Roman Empire*, Weidenfeld, 1986; J.P.V.D. Balsdon, *Roman Women*, Bodley, 1960; R.D. Milns, *Alexander the Great*, Hale, 1968 (despre cum a adoptat vestimentația persanilor și s-a îndrăgostit de absolutismul persan); Naphtali Lewis, *Life in Egypt under Roman Rule*, Oxford UP, 1983; *Nationalisme et Cosmopolitisme dans les littératures ibériques au 19e siècle*, Lille, 1973 (BN 8. Z.45156 (1973)); M. Fogarty, *Irish Values and Attitudes*, Dublin Dominican, 1984 (la vremea aceea două procente credeau că în primul rând aparțin Europei, iar șase procente, că sunt cetățeni ai lumii); Yasuoka Shotaro, *A View by the Sea*, Columbia UP, 1984; Toshiaki Kozakai, *Les Japonais sont-ils des occidentaux?* L'Harmattan, 1991;

Françoise Barret-Ducrocq, *Traduire Europe*, Payot, 1992; Sudhir Kamar, *The Inner World: A Psychoanalytic Study of Childhood and Society in India*, Oxford UP, Delhi, 1978; Ninian Smart, *The World's Religions*, Cambridge UP, 1989; Pierre Riche, *Education and Culture in the Barbarian West*, South Carolina UP, 1976; Centre de Recherches archéologiques, Valbonne, *Le Phénomène des grandes „invasions“*, CNRS, 1983.

CĂSĂTORIILE INTERCULTURALE

Susan McRae, *Cross Class Families*, Oxford UP, 1986; Kenneth Little, *African Women in Towns*, Cambridge UP, 1973; Geneviève Vinsonneau, *Les Relations de couple mixte entre noirs africains et françaises, thèse de 3e cycle Paris V*, 1978 (în Marguerite Durand Women's Library); Augustus Barbara, *Mariages sans frontières*, Centurion, 1985; Gabrielle Varro, *La Femme transplantée: Etude du mariage franco-américain en France et le bilinguisme des enfants*, Lille UP, 1984; Martine Mullei, *Couscous pommes frites: Le couple franco-maghrébin d'hier à aujourd'hui*, Ramsay, 1987; Julius Drachsler, *Intermarriage in New York City*, New York, 1921 (de trei ori mai întâlnită în a doua generație decât în prima).

Știința afinităților

Robert P. Multhauf, *The Origins of Chemistry*, Oldbourne, 1966 (capitolul 14 despre „afinități“); Colin T. Burrows, *Processes of Vegetation Change*, Unwin, 1990; James D. Mauseth, *Plant Anatomy*, Cummings, Menlo, California, 1988; D.S. Koltun, *The Quantum Mechanics of Many Degrees of Freedom*, Oxford UP, 1988; P.D. Medawar, *The Uniqueness of the Individual*, Dover, New York, 1981; Lorraine Dennerstein, *Hormones and Behaviour*, Excerpta Medica, Amsterdam, 1986.

CUM UNII OAMENI AU DOBÂNDIT IMUNITATE LA SINGURĂTATE

Inspectoarea financiară este conștientă de faptul că îi sperie pe oameni. Dar ce o sperie pe ea? A aparține de ceea ce numește „o ramură opresivă a guvernului, nici apreciată, nici iubită” nu este o problemă gravă. Ea pur și simplu evită să dezvăluie cu ce se ocupă. În caz contrar, oamenii i-ar cere ajutorul în legătură cu finanțele lor, „în special medicii nerăbdători să câștige cât mai mult și să plătească taxe cât mai puține”.

La începutul carierei, Colette era cam speriată. Părinții ei erau săraci; nu-și puteau permite să-i ofere o educație universitară. Ministerul de Finanțe, în imposibilitatea de a găsi personal pentru că „avea o imagine proastă”, a oferit burse. A fi momit în sumbrele sale coridoare era aproape la fel de traumatic ca a intra la mănăstire. „Am înțeles ce s-a întâmplat. Barele s-au închis în jurul meu. A fost cea mai grea perioadă a vieții mele. Mi-am dat seama că un drum mare s-a închis înaintea mea.” Ea își dorea să călătorească și să învețe limbi străine; acum trebuia să-și lase deoparte toate visele de aventură. Astăzi spune că ar fi preferat să facă ceva cu totul diferit. Care ar fi fost idealul ei, dacă ar fi fost liberă să aleagă? E o lungă tăcere. Spune că nu s-a gândit niciodată. După aproape douăzeci de ani de colectare de taxe, este o persoană foarte realistă. Frica de a trăi într-o lume făcută din numere a dispărut.

Întreaga ambiție, în schimb, a devenit o plantă având nevoie să fie îngrijită, tunsă, ca nu cumva să crească sălbatic: oamenii ambițioși, consideră ea, nu sunt

niciodată satisfăcuți. Ea nu a fost crescută ca să fie ambițioasă. Bunicul ei zidar și-a îndeplinit ambițiile pur și simplu supraviețuind, lucru pe care l-a făcut emigrând din Sicilia în Franța. Tatăl ei a considerat că o slujbă minoră în serviciul public, o soție și copiii erau de ajuns pentru el. Atunci când Colette a îndrăznit să devină o femeie independentă financiar, revolta ei a dezvăluit o ambiție mai mare decât ambițiile rezonabile ale părinților ei; ei nu și-au imaginat că fetele au nevoie de libertate. Foarte rar, întrebându-se dacă ar putea face mai bine, își spunea: „Ești un nimeni.“ Dar tot ea își răspundea: „Ca să fii cineva, trebuie să începi foarte devreme. Fiica unor părinți săraci nu își permite să devină cineva.“

A fi inspector financiar nu mai este atât de înfricoșător, deoarece a învățat să găsească unghere interesante pe coridoare. O diplomă de master în domeniul jurisprudenței și o diplomă în dreptul muncii i-au deschis uși și ferestre. Timp de șase ani, ea a fost cea mai intimidantă dintre toți funcționarii fiscali, un inspector de investigație, care „pieptăna“ conturile contribuabililor, ca și cum ar fi căutat păduchi. Dar experiența a fost dezgustătoare. Deși fascinantă, ca muncă de detectiv, i-a părut rău pentru victimele ei. Partea intolerabilă a postului a fost confruntarea „uneori brutală“ cu consilierii fiscali privați, care scotoceau printre bilanțurile micilor întreprinzători și în care ea a reperat în mod repetat lipsa de onestitate atât față de stat, cât și față de clienții lor. Deoarece se bazau pe escroci, comercianții neajutorați s-au aflat la mila autorităților fiscale. Bătătorită de lăcomie, înșelăciune și de strigătele de panică ale celor prinși în capcană, mândria ei că se afla în serviciul public a crescut. Banii nu prea contau pentru ea. Ultimul lucru pe care îl dorea era să cedeze ofertelor tentante de a se angaja la privați.

Un alt tip de frică a lovit-o când investiga afacerile unei mari patiserii, în arondismentul al doilea din Paris. Proprietarul era foarte bolnav. Existau multe greșeli în conturile sale. Ea a mers la superiorul ei și i-a spus: „Trebuie să oprim auditul sau îl vom omorî. Mai are de trăit doar câteva luni, oricum. Hai să suspendăm procedurile.“ Superiorul le-a cerut, la rândul său, superiorilor săi instrucțiuni, care, izolați de realitățile umane, nu au fost mișcați de compasiune. Prin urmare, patiserului i-a fost trimisă o înștiințare imensă de plată. S-a întors marcată cu „decedat“. Colette a renunțat să mai fie inchizitor în căutarea fraudei. Nu s-a temut niciodată că-și înțelege greșit prioritățile, între viața publică și privată. Următoarea sarcină i-a dat un mai puternic sentiment de a fi utilă pentru țara ei, ajutând consiliile locale să-și gestioneze afacerile financiare, cufundându-se în viața locală, arătând primarilor cum să plătească pentru serviciile de care aveau

nevoie. Dar, cu toate că era o muncă interesantă și plină de satisfacții, ea a renunțat atunci când soțul ei a fost promovat și transferat într-un alt oraș.

Există întotdeauna noi coridoare de explorat: ea s-a instruit în domeniul computerelor și a devenit depanator pentru calculatorul autorităților fiscale. Oficialii derutați de complexitatea sistemului lor o apelau, iar prin telefon ea și cei zece asistenți ai ei le rezolvau problema, cum fac controlorii de trafic aerian, care aduc un avion pe pistă când e ceață. Acest job are un mare prestigiu, excursii de două săptămâni la Paris, mai multe cursuri de perfecționare, ea este unul din doar șase astfel de experți din întreaga țară. „Sunt privilegiată“, este concluzia ei despre carieră. „Am reușit să fac lucrurile diferit față de ceilalți. Am fost la locul potrivit pentru a obține sarcini interesante.“ Cu toate astea, nu urmărește să ajungă mai sus. În categoria superioară, joburile aparțin aproape exclusiv bărbaților.

Acest lucru o îngrijorează doar în principiu. Nu se teme că nu va fi împlinită în profesie. „De cum recunoști că nu ești un geniu, trebuie să te organizezi. N-am încercat să devin ministru doar ca să fac cât mai puțin rău posibil.“ Marele ei avantaj e că se poate dedica în întregime familiei când ajunge acasă. „Am interacționat mai mult cu fiica mea decât am făcut-o cu mama mea, care nu lucra. Nu contează câte ore le dedici copiilor tăi, ci calitatea atenției.“ Ea își petrece întotdeauna aproape jumătate din timpul liber acasă; nu-și găsește scuza că a lucrat și este obosită; independența financiară este esențială pentru o femeie, iar copiii ei nu au nimic de pierdut. „Îi ajut la teme, mă joc cu ei, le răspund la întrebări, discutăm, le dedic oricât timp au nevoie.“ Ea este mândră de succesul ei. Băiatul mai mare este „genial, cald, amuzant“ și se pregătește pentru cele mai înalte posturi din ținut, ținând colegiile de top. Fiica ei este „o tornadă, sociabilă, nu va deveni o soție supusă, vrea să ajungă cineva și crede că nimic nu-i va sta în cale“.

Este un caz clasic de ascensiune de la bază până în vârf pe scara socială în trei generații. Dar procesul nu a fost automat sau natural. Familia este o instituție, argumentează ea, care necesită un „efort constant pentru a o susține. Este important să nu dorești ca totul să fie perfect. Cuplurile divorțează deoarece partenarii așteaptă prea mult unul de la altul, refuzând concesiunile, fără să aștepte cu răbdare vremuri mai bune“. Ea se descrie ca fiind o „mediteraneeană“, pentru că mama ei este corsicană, dar nici măcar acest fapt nu garantează că o familie va rămâne apropiată. Când soțul ei i-a cunoscut prima dată familia, a crezut că se ceartă mereu: „A fost o impresie falsă. Acum a ajuns să o aprecieze, pentru

că vechea familie mediteraneeană conferă omului un rol proeminent. "Colette lucrează din greu pentru a-l mulțumi pe soțul ei, care este mult mai ambițios decât ea și foarte absorbit de postul ei de administrator de spital. Ea a luat decizia de a-și pune cariera pe planul al doilea. El are nevoie să reușească în viață, zice ea. „Toată lumea este vulnerabilă, dar bărbații simt mai mult nevoia să li se spună că sunt admirați, că sunt importanți; ei au nevoie de complimente în fiecare zi." Nu este valabil și pentru ea? „Nu. Eu știu ce sunt. Am nevoie de atenție. În schimb, le dau atenție altora." A urca pe scara profesională ar putea dăuna familiei.

Așa că, atunci când vine soțul acasă și își povestește ziua, ce a făcut și cine ce i-a spus cui, e indulgentă: el nu are colegi în care să poată avea încredere; el are nevoie să fie ascultat; îl lasă să vorbească până când scoate tot din sistem; abia după aceea întreabă despre copii și despre ea. Ea se acomodează ușor, deoarece el este un tată și un soț excelent, întotdeauna agreabil acasă. „Sunt mai selectivă când îi povestesc despre cele petrecute la birou. În fiecare zi, este ceva de făcut, să te interesezi de problemele soțului, să participi la viața sa profesională, să știi ce gândește. Cineva trebuie să facă un efort, trebuie să acorde afecțiune, să rămână agreabil cu cei din jur, dacă nu vrea să-i piardă. În caz contrar, este ca și cum ar fi pe marginea unei stânci."

Colette nu se teme nici de sindicatul ei. Când a organizat o grevă, ea nu s-a alăturat. Ei vor o creștere a salariilor pentru toată lumea, dar ea este împotriva funcționarilor, plătiți la fel, oricât de bine sau de prost își fac munca. „Nu acesta este modul de a câștiga respectul publicului." Ea este dispusă să lupte pentru subordonații săi, ale căror salarii sunt ridicol de mici, dar care nu doresc să abuzeze de puterea funcționarilor publici, care nu pot fi demși decât dacă „jefuiesc sau își omoară șeful". A face grevă pentru o creștere salarială îi pare ceva greșit, de vreme ce există încă atâtea inechități.

Nu, singurul lucru de care inspectorul de finanțe se teme într-adevăr este frica de singurătate. „Singurătatea este cea mai grea suferință. Nu pot trăi singură. Dacă soțul și copiii mei sunt departe și eu sunt singură, sunt dezorientată. Nu pot profita de ocazia de a ieși singură. Singurătatea mă sperie cu adevărat. N-am suferit niciodată din cauza ei, dar m-am gândit mereu la asta. Am două surori; m-am căsătorit de foarte tânără; am fost întotdeauna înconjurată de oameni. Cea mai rea pedeapsă e să fii singur." Această credință este fundamentul vieții sale.

Nu întâmplător locuiește în centrul orașului, astfel încât prietenii și prietenii copiilor ei o pot vizita tot timpul, nu este niciodată singură.

Realizarea lui Colette este cu atât mai remarcabilă, cu cât niciuna dintre prietenele ei nu a reușit să aibă o viață de familie stabilă ca a ei. Una a fost părăsită de soț. Alta a avut un copil cu un străin care locuiește în altă țară. O a treia a avut un succes minunat în profesie, dar a fost afectată de singurătate, a convins un bărbat să se căsătorească cu ea și să-i dăruiască un copil, apoi a chemat poliția să-l dea afară pentru că devenise violent: „Viața ei a fost distrusă de teama de singurătate.“

Teamă de singurătate a fost ca un lanț prins de picioare, care pune frână ambiției, ca un obstacol în calea unei vieți pline, ca persecuția, discriminarea sau sărăcia. Până când nu se rupe lanțul, pentru mulți libertatea va rămâne un coșmar.

Dar istoria singurătății nu este una despre simpla tiranie și arată că singurătatea nu este un defect inevitabil în natura umană. Dacă o persoană se teme să fie singură fizic (fără o mână de care să se țină, fără să audă nicio voce), să fie singură social (într-o mulțime, dar neobservată, ignorată, neîndrăgită) sau singură spiritual (conversând normal, dar negăsind pe nimeni care să o înțeleagă), dificultățile cauzate de singurătate se pot descoperi și în trecutul îndepărtat și chiar și în mit.

Povestea pe care o spunem de obicei este aceasta: la început toată lumea trăia într-o familie primitoare sau într-un trib, iar oamenii nici măcar nu știau ce era singurătatea, nu se puteau concepe ca indivizi separați. Apoi, dintr-odată, relativ recent, comuniunea s-a năruit. Acum nu numai că este în lume o epidemie de singurătate zdrobitoare, mână în mână cu prosperitatea, dar, cu cât ai mai mult succes, cu atât mai probabil vei suferi de ea; iar banii nu te pot salva.

Feministele au fost cel mai recent grup zădărnici de singurătate. Ideea lui Simone de Beauvoir că munca ar fi o măsură de protecție, una mai bună decât familia, s-a dovedit greșită. Chiar și ea, care a pretins „îmi sunt suficientă mie însămi“, a constatat că are nevoie de cineva care „să mă facă mulțumită de mine“; chiar și ea a fost „prostită îndrăgostindu-se“ și apoi s-a simțit singură când Sartre, în ultimii ani, nu mai era el însuși. Toate mișcările pentru libertate se opresc la zidul singurătății.

Un sfert dintre americani (26%) se consideră singuratici cronici. În Franța, același procent spun că adesea se simt singuri, în timp ce 54% afirmă că au

suferit de singurătate la un moment dat. Francezii s-au autoanchetat cu minuțiozitate pe acest subiect. Nu faptul că trăiesc singuri îi deranjează cel mai mult, pentru că, printre cei care locuiesc singuri, cei care îi iubesc sunt tot atâția câți cei care-i urăsc. Există aproape la fel de multă singurătate printre cei căsătoriți ca și printre cei necăsătoriți. Dintre cei care spun că se simt singuri, 59% sunt femei, iar 41% bărbați, dar este imposibil să fii sigur ce reticențe ascund: în Marea Britanie, doar 14% dintre adulți recunosc că sunt singuri măcar o dată pe lună. Cei care se mută cel mai des sunt aparent mai singuri; cei care au mai mulți prieteni sunt avizi după mai mult. Doctorii adăugă că cei singuri sunt de două ori mai susceptibili să se îmbolnăvească mai mult.

Dar nu e adevărat că singurătatea e o boală modernă. Hindușii, într-unul din cele mai vechi mituri ale lor, spun că lumea a fost creată deoarece Ființa Originală era singură. Chiar și când întreaga omenire era religioasă existau suferinzi de singurătate, ca profetul Iov, în secolul al IV-lea î.Hr., mărturisind într-unul din cele mai pătrunzătoare poeme pe această temă:

„Rudele mele m-au părăsit și cei mai de aproape ai mei m-au uitat.

Casnicii mei și slugile mele mă privesc ca pe un străin, în ochii lor sunt un necunoscut.

Chem pe robul meu și nu răspunde; îl rog cu gura mea, și degeaba.

Suflarea mea a ajuns nesuferită nevestei mele și duhoarea mea a ajuns nesuferită fiilor mamei mele.

Până și copiii mă disprețuiesc: dacă mă scol, ei mă ocărăsc.

Aceia în care mă încredeam mă urăsc, aceia pe care îi iubeam s-au întors împotriva mea.“

Totuși, singurătatea nu este mai incurabilă decât variola. Istoria ei arată că unii oameni au dezvoltat, mai mult sau mai puțin, o imunitate la ea prin patru metode. Ce au în comun aceste metode este faptul că au urmat principiul vaccinării, folosind singurătatea în sine, în doze calculate, pentru a evita să fii distrus de ea.

Pionieri au fost pustnicii. Bărbați și femei care s-au simțit stingheri în lume, cărora nu le plăceau lăcomia, cruzimea și compromisurile sau care se credeau greșit înțeleși; unul dintre ei, Narcissus, episcopul Ierusalimului, despre care se spunea în anul 212: „Sătul de calomniile lumii împotriva lui, s-a retras în pustie.“

În loc de sentimentul de a fi înstrăinat în societate, ei au părăsit-o ca să devină înstrăinați de profesie, intenționând în mod deliberat să fie „înstrăinați” sau „exilați”, și făcând din această stare una nobilă. Răsplata pe care o căutau era pacea interioară. Unii s-au supus unor chinuri dureroase, înfometându-se, legându-se cu lanțuri grele sau locuind în morminte pentru a se ilumina spiritual; unii au luat-o razna, dar faimoși au fost cei care au triumfat și s-au întors cu sentimentul că au descoperit realitățile care contau și radiau o liniște interioară extrem de impresionantă: admiratorii s-au înghesuit să le obțină binecuvântarea.

Aproape fiecare civilizație a încercat această metodă. Probabil inventată de hinduși, a călătorit spre răsărit sub influența lui Buddha, prințul a devenit pustnic, și spre apus; din Orient în Europa, atrăgând perfecționiști. Printre primii creștini, Sfântul Antonie a devenit erou – un egiptean analfabet, care la vârsta de treizeci și cinci de ani s-a retras să trăiască singur în deșert și a rămas douăzeci de ani să se lupte cu „demonii”, marele flagel al acelor zile – denumirea antică pentru „griji, îndoieli, temeri” și „vinovăție”. El a învins demonii; o biografie l-a făcut celebru; mulți i-au urmat exemplul, pentru a scăpa de propriii demoni. Singurătatea părea a fi leacul.

Să fii pustnic nu înseamnă neapărat să fii complet singur. În Siria, Simeon Stâlpnicul (390–459) stătea cocoțat pe o platformă din vârful unui stâlp înalt pentru a scăpa de mulțimea care spera să scape de necazuri fără să facă sacrificiile pe care le făcea el, pur și simplu, doar prin rugăciunile lui. Cu siguranță au existat și pustnici care nu au vrut să aibă de-a face deloc cu oamenii; dar mulți s-au întors în lume, considerând că, fugind de ea, au descoperit sentimentul de responsabilitate față de oameni, dorința de a-i ajuta. Cel mai cunoscut sihastru apusean al timpurilor moderne, Thomas Merton din Kentucky, spunea: „Singurătatea nu înseamnă separare.” Deși era călugăr trapist, care a făcut un jurământ de tăcere, a insistat că el era „deschis întregii lumi”, transmițând viziunea sa asupra valorilor reale prin intermediul cărților populare. Pustnicii medievali irlandezi au oferit un alt model: s-au retras de două ori, mergând în exil în străinătate și trăind printre păgâni.

Efectele faptului de a fi pustnic și condamnat la izolare erau de multe ori similare. Unii pustnici au devenit incapabili să tolereze compania umană, cum a fost Pahomie (290–346), care după șapte ani de post reacționa cu furie la cel mai mic dezacord. Dar alții au ieși la lumină, așa cum a făcut Dostoievski în Siberia, unde a suferit mai întâi o arestare solitară și apoi închisoare fără a fi niciun

moment singur, izolat emoțional printre criminali: a intrat în această experiență fiind într-o stare de disperare față de umanitate, într-un punct de cădere nervoasă, și a ieșit jubilând, cu credință în bunătatea ei.

Pustnicul pur a devenit, cu timpul, o ciudățenie exagerată, dar (și ea, căci erau destule femei pustnice printre primii creștini) a impresionat suficient oamenii obișnuiți pentru a-i încuraja să încerce o vrajă de retragere din când în când. Martin de Tours (316–377) a popularizat această idee în Franța, presărându-și traiul normal cu retrageri în singurătate. Cum puteau fi evaluate retragerile scurte a demonstrat argentinianca Maria Antonia de San Jose de la Paz (1730–1789), care le-a organizat pentru peste 100 000 de oameni în timpul vieții ei. În Birmania, băieții care termină școala petrec câteva luni într-o mănăstire budistă ca să se pregătească pentru viața de adult. Amerindienii precolumbieni își trimit copiii într-o perioadă de izolare și de post, în scopul de a-i pune în contact cu un spirit care-i va călăuzi prin viață, după care erau considerați deținători ai unei forțe sacre: athapascanii canadieni o făceau la vârsta de cinci ani, iar algonquinii, la doisprezece ani.

De multe ori, retragerea a întors pe dos ideea originară hindusă, făcând-o mai degrabă pregătire pentru viață decât pentru moarte. Pe măsură ce speranța de viață a crescut, din ce în ce mai mulți bătrâni au preferat să trăiască singuri, dar aproape de rudele lor. Hindușii au inițiat ceva similar, dar pentru o societate săracă, fără pensii sau servicii de sănătate, astfel încât izolarea avea ca scop să facă bătrânețea să triumfe asupra sărăciei și a bolilor. În mod ideal, hindușii își împart timpul pe pământ în patru etape, două dintre ele sociabile – ca ucenici, apoi întemeind o familie – urmată de două retrageri: după ce le-a albit părul și li s-au născut nepoții, ar trebui să devină pustnici în pădure sau într-un adăpost din fundul grădinii, să învețe să uite de lucrurile materiale, punând tot mai multe greutatea asupra lor, trăind sub cerul liber în sezonul ploios, purtând haine ude în timpul iernii, până când, într-o etapă finală, după ce au reușit să rupă toate legăturile pământești, devin pribegi, doar cu un castron de cerșit și zdrențele de pe ei. Modernitatea occidentală nu face decât să îndemne oamenii să amestece aceste patru etape, ispitindu-i să alterneze între independență și responsabilitate.

A doua formă de imunizare împotriva singurătății nu implică părăsirea societății, nici căutarea lui Dumnezeu, ci întoarcerea spre interior, în scopul de a

consolida puterea de rezistență prin introspecție, înțelegere de sine, accentuând unicitatea cuiva, chiar dacă la început singurătatea ar putea spori.

Familia mediteraneeană este cunoscută ca o casă a comuniunii, dar care, de asemenea, a dat naștere și la exploratori în căutarea unui stil independent, individual de viață. Pentru asta e nevoie de curaj. Celebritățile Renașterii italiene au început cu încrederea în sine obținută din stăpânirea meseriei lor. Până atunci artiștii erau dispuși să li se spună ce să facă și să urmeze tradiția. Ideea de a fi diferit de alții era la fel de îngrozitoare atât pentru ei, cât și pentru oricine altcineva. Oamenii au închis ochii la propria originalitate, croindu-și drumul prin viață prin imitație, ghidați de memoria modelelor prestabilite de excelență, considerând că ascultarea era calea de a câștiga atât favoarea divină, cât și pe cea umană.

O mutație a avut loc și câțiva artiști au început să fie nemulțumiți de ce făceau. În orice caz, exprimarea ideilor proprii a fost o aventură îndrăznească în care au avut nevoie de sprijinul unei laude constante. Artiștii Renașterii au fost competitiv fanatici, disperați după premiul întâi, dependenți de aplauze, ca și de alcool – dacă nu făceau ce se aștepta de la ei, nu exista nicio certitudine că fac lucrul corect. Ei au fost tulburați de o dorință insatiabilă deoarece nu avea un obiect clar, de o neliniște pe care nu reușeau s-o înțeleagă.

Felul în care indivizii sunt diferiți unul față de celălalt a fost demonstrat de medicul Girolamo Cardano (1501–1576), care a scris atât o autobiografie pentru a o arăta în propriul caz, precum și lucrări științifice vaste pentru a aplica ideea întregii naturi. Studiindu-se singur, ca și cum ar fi fost propriul pacient, și-a examinat minuțios toate particularitățile fizice și psihice. Și-a consemnat toate suferințele, hemoroizii, cantitatea exactă de urină pe care a produs-o în fiecare zi, necazurile cu organele genitale, „astfel că de la douăzeci și unu de ani până la treizeci și unu de ani nu am fost în stare să mă culc cu femeile“. „Am paisprezece dinți buni și unul care este mai slab.“ A explicat exact ce gust avea fiecare masă pe care o lua, „felul de mers pe jos și de gândire: deoarece gândesc când mă plimb, mersul meu este inegal; felul în care merg depinde de cum mă simt“. A descris forma ciudată a picioarelor sale, „din cauza căreia pot găsi cu greu pantofi“. A avut grijă să includă un capitol privind „Lucrurile în care am eșuat“. Pentru el, detaliile minuțioase au făcut diferența în viață și a considerat că ar merita să fie „analizate în cele mai mici detalii“. „Intuiția... un fulger intuitiv de cunoaștere directă; cu siguranță, facultatea cea mai importantă pe care omul o poate cultiva“ a dat sens tuturor acestor detalii; cu alte cuvinte, nu a putut să explice cum le-a

dat un înțeles. Dar a încercat să se uite la om imparțial, în același mod cum s-a uitat la animale, despre care a spus că nu au fost create pentru a-i sluji omului, ci pentru binele lor propriu. Cuprinzătoarele cărți care l-au făcut celebru se numesc *Varietatea lucrurilor* și *Subtilitatea lucrurilor*. În loc să le spună oamenilor să se conformeze, el a conchis: „Aceasta face ca fericirea să fie ceea ce poți atunci când nu poți să fii ceea ce ai dori.“ Aceasta a fost prima afirmare a dificultății pe care o au indivizii în a interpreta conformismul exterior. Noile ființe umane ale Renașterii erau simpli începători în arta de a fi singuri. Ei au vrut în același timp să fie diferiți și admirați. Oricum, fiind o excepție, necesită o nouă atitudine față de alte persoane.

Conștientizarea faptului că cineva e singur, incapabil să se potrivească în tiparul uman normal, putea uneori să-i trezească îngrijorare cuiva care nu era consecvent și coerent. Petrarca, încoronat poet laureat la Roma (1341), era nefericit, chiar dacă a ajuns în vârf. S-a ascuns în Provence, unde a scris *Conflictul secret al grijilor mele*, plângându-se că a fost victima unei „plăgi teribile a sufletului, melancolia“, partea cea mai rea a fost că „mă hrănesc din lacrimile și suferințele mele cu o atracție morbidă“. Cu alte cuvinte, și-a urât părți din el, dar nu a vrut să renunțe la ele: „Eu văd mai bine cursul și mă agăț de ce-i mai rău.“ A se vedea pe sine ca persoană dublă a fost începutul creativității încă de atunci, ceea ce face posibil un nou tip de relație cu alții, fără a sacrifica integritatea cuiva. Dar Petrarca nu a înțeles asta: a continuat să se întrebe cum ar fi putut „să fie el însuși“. Răspunsul lui a fost că a evitat să urmeze exemplul maselor; s-a ținut de parte de lumea care l-ar fi putut „falsifica“. Dar dorința de faimă a fost tot ceva intrinsec: nu a dorit să se separe de lume. A călătorit în străinătate, a cumpărat o casă la țară, în Vaucluse, dar nu a scăpat. Născut în exil, s-a transformat într-un exilat profesionist, incomod, singur cu faima lui.

Benvenuto Cellini (1500–1571) a încercat să evite aceste capcane. Devenind bijutier și sculptor de renume mondial, credea că a găsit o metodă de evitare a îndoielii de sine. El i-a sfătuit pe toți să-și scrie autobiografia, nu pentru a se înțelege pe ei înșiși, ci doar să-și afirme individualitatea. A mers atât de departe, încât a ucis oamenii despre care credea că-i împiedică înflorirea geniului și se lăuda cu pumnalele frumos făurite pe care le-a folosit. A purtat un dialog cu Dumnezeu, care i-a spus: „Să nu te temi.“ Obținând iertarea Papei pentru „toate omuciderile pe care le-am comis sau le voi fi comis în serviciul Bisericii Apostolice“, cum i-a fost scris, el era convins că trebuie să continue să fie ceea ce

natura l-a făcut: „Un bărbat trebuie să facă ceea ce trebuie.“ Cellini a confundat individualitatea cu egoismul și megalomania, insistând că darurile sale i-au dat dreptul de a face singur legea, eliminând singurătatea prin orbirea față de alții, una dintre multele căi greșite din istoria singurătății.

Noțiunea de individ independent nu provine doar din Italia. Au existat persoane excepționale care au meditat asupra singurătății în multe alte țări. Ademeniți de singurătate, unii germani i-au extins farmecul dincolo de artist. Romanticii au susținut că fiecare individ combină atributele umane într-un mod unic, iar acesta ar trebui să țină seama de exprimarea unicității prin stilul de viață, așa cum un artist se exprimă prin actul creator. A simpatiza cu o altă persoană nu era suficient. „Omul cu adevărat spiritual simte ceva mai mult decât simpatie“: simte individualitatea altor persoane și o consideră sacră, nu după cât de important sau puternic este posesorul ei, ci pentru că este individualitate. Asemenea opinii au extins visele Renașterii, cerând ca un om să placă pentru că e altfel. Citatul meu este din A.W. von Schlegel (1767–1845), care a pus ideea în practică prin traduceri atât din Shakespeare, cât și din *Bhagavad-Gita*.

În vastul spațiu nelocuit al Americii, singurătatea a fost de la început un inamic de cucerit; nicăieri nu a fost un război mai hotărât, și totuși americanii erau prea perspicace să-l respingă complet. Cowboyul care călărea singur în asfințit nu a luat drept scop depășirea singurătății: el nu era membru al vreunei echipe, și-a purtat inconvenientele independenței cu stoicism. Uneori și-a convertit tristețea în muzică, în sport, în îmblânzirea cailor, alteori imaginându-și că ar putea îmblânzi femeii în același mod; dar, deși ferocitatea și imprevizibilitatea erau flagelul său, după ce le-a biruit, dintr-odată a redevenit agitat. Nicio țară nu a luat în serios singurătatea mai mult decât America, niciuna nu a creat atât de multe organizații specializate pentru a o combate, dar, în același timp, nicăieri examinarea eului lăuntric nu a devenit o pasiune atât de răspândită.

„A fi nefericit înseamnă a fi singur, nefericirea vine din singurătate.“ Episcopul Bossuet (1627–1704) a exprimat înțelepciunea convențională când a spus asta, mai ales într-o țară ca Franța, care a făcut din arta conversației una dintre principalele sale pasiuni. Dar chiar și francezii au fost uneori epuizați de prea multă conversație, de efortul de a trebui să se gândească la epigrame spirituale tot timpul și de a fi politicoși cu oamenii pe care nu-i plac. Evadarea din viața socială, pentru o lună pe an, la țară, a devenit o instituție națională, necesară pentru a restabili apetitul pentru companie. Dar a existat un impediment: plictiseala.

„De singurătate mă tem cel mai mult“, scria Jean-Jacques Rousseau. „Mă tem de plictiseala de a fi singur cu mine însumi.“ Când a devenit una dintre marile puteri ale lumii, plictiseala a luat în posesie singurătatea. Autocunoașterea are o limită.

A treia cale de tolerare a singurătății a fost printr-o injecție de absurd. Excentricii britanici au combinat singurătatea cu umorul și au extras din acest amestec curajul. Există trista tendință ca excentricii să fie lăsați deoparte și să nu fie incluși în cărțile de istorie, care au o idee deplasată despre ce înseamnă a fi serios. Excentricii sunt niște monumente, ei nu se tem să fie singuri. John Stuart Mill a susținut că, deoarece omenirea este imperfectă, diferite tipuri de caracter ar trebui să aibă scopuri libere, ca experimente în arta de a trăi; el nu regreta așa de mult că oamenii „aleg ceea ce se obișnuiește în loc de ceea ce se potrivește cu înclinațiile lor, (dar că) se întâmplă să nu aibă nicio înclinație, cu excepția a ceea ce se obișnuiește“.

Prima victorie a excentricilor a fost că erau considerați mai degrabă amuzanți decât periculoși. Probabil, datorită aristocraților puternici care au devenit excentrici, deoarece nu le păsa de ce credeau oamenii despre ei. Baron Berners, un diplomat din secolul al XIV-lea, folosea excentricitatea pentru a-și bate joc de cei care se temeau de ea: a obținut un compartiment doar pentru el când călătorea cu trenul, purtând un fes negru și ochelari negri și făcând semn oamenilor să se așeze lângă el; dacă cineva se aventura, scăpa imediat scoțând un termometru mare și luându-și temperatura din cinci în cinci minute, respirând greu. Al cincilea Duce de Portland, un maniac al intimității, a refuzat să permită chiar și accesul medicului său în dormitor, cerându-i să-i stabilească diagnosticul stând afară, punând întrebări și luându-i temperatura prin intermediul unui valet. Dar el visa la o lume sociabilă, privind viața privată ca pe o pregătire pentru altceva, construind în casa lui o sală de bal destul de încăpătoare pentru 2 000 de oaspeți, un lift pentru transportul a douăzeci de oameni simultan, o bibliotecă cu douăsprezece mese de biliard, niciuna dintre acestea nu a fost folosită vreodată, angajând 15 000 de muncitori constructori, dar deghizat, astfel încât să rămână nerecunoscut. Aceasta era ideea lui de libertate.

John Christie, care a ridicat o sală de operă la Glyndebourne, unde ținuta de seară era obligatorie, de multe ori purta pantofi de tenis vechi; își trata clienții ca invitați, dar îi plăcea să-i prezinte între ei prin nume greșite; a murit înainte

de a-și duce la îndeplinire intenția de a construi o cantină pentru câini de companie. Excentricitatea era pentru el un mod de a amesteca bine cărțile vieții. Era excentric că trata animalele ca pe niște egali – ceea ce putea duce la amestecarea cârților nu doar între specii, ci între ierarhii.

Femeile au fost printre cei mai îndrăzneți excentrici din istorie, când și-au transformat rochiile într-un spectacol de teatru, încălcând regulile atât ale fanteziei, cât și ale decenței. Creatorul de modă Worth merită să fie amintit ca persoana care a încercat să facă excentricitatea universală. Moda, așa cum a conceput-o el, s-a oferit să-i dea fiecărei femei haine unicat. Dacă ar fi reușit, moda nu s-ar fi degradat prin imitație și atunci singurătatea nu s-ar fi transformat atât de des în frică.

Forma finală de imunizare s-a realizat în ideea că lumea nu este doar un pustiu vast, înfricoșător, ci că un fel de ordine se observă în ea și că individul, chiar insignifiant, conține ecouri ale acestei coerențe. Oamenii care cred în unele puteri supranaturale au singurătatea atenuată de concepția că, în ciuda tuturor nenorocirilor care-i copleșesc, există o scânteie divină în interiorul lor: așa sunt imunizați. Cei care nu au o astfel de credință pot dezvolta, și ei, un sentiment de a se face utili celorlalți și pot recunoaște o legătură de genezitate între ei și ceilalți, conexiunile emoționale și raționale, ceea ce înseamnă că fac parte dintr-un întreg mai mare, chiar dacă le e imposibil să descifreze complet enigmatul și cruzimile sale.

O mare parte din ceea ce se numește „progres” a fost rezultatul activității unor indivizi solitari, neatinși de sentimentul solitudinii totale, chiar și când au persecutat, prin convingerea că ei au înțeles adevărul, o parte dintr-un întreg prea mare pentru a fi cucerit. Dar faptul de a merge dincolo de singurătate nu elimină toate formele de singurătate, e mai mult o vaccinare împotriva tuturor formelor de boală.

A presupune ce gândește un alt individ a avut de multe ori rezultate bizare: zoologul rus Ilia Ilici Mecinikov (1845–1916) credea că îți poți prelungi viața prin consumul de iaurt, dar a încercat de două ori să se sinucidă prin metode grotesc de incompetente. Cu toate acestea, el a pus bazele științei imunologiei, privind singurătatea dintr-o nouă perspectivă. Descoperirea modului în care funcționează sistemul imunitar a arătat că fiecare individ își construiește neîncetat rezistență la neprietenoasa lume exterioară și că fiecare o face atât în mod independent, cât

și în concordanță cu alte persoane. Corpurile umane nu sunt identice, dar toate, în mod egal, sunt amenințate de germenii din jurul lor. Medicina nu-i poate proteja doar prin găsirea unui vinovat pentru fiecare boală și angajarea într-un război cu el. În loc de cucerire, accentul s-a mutat către înțelegerea compatibilității și a incompatibilității între corpuri și limitele flexibile de toleranță și de respingere. Odată ce viața este văzută ca fiind menținută de un sistem imunitar, fiecare individ apare ca unic, o combinație specifică de caracteristici multiple, care se găsesc în altele, dar care apar foarte rar în exact aceeași combinație în două persoane. Descoperirea alergiilor a subliniat modul în care indivizii diferă în sensibilitatea lor; că grupele sangvine sunt împărțite în feluri care nu țin cont de națiuni, religii și culoare; recunoașterea influenței stresului asupra sănătății a clarificat faptul că reacțiile nu pot fi prezise în întregime; și SIDA a dezvăluit în chip dramatic cât de grave sunt rezultatele sistemului imunitar, acesta devenind confuz în eforturile sale de a distinge între sine și intruși. Medicina nu mai poate trata individul ca pe o mașină care se supune în mod infailibil unor reguli stricte. Dumnezeu a fost redenumit Generatorul de diversitate.

Este clar de acum că toată lumea are nevoie de doze mici de corpuri străine, că, pentru a supraviețui alături de alții, este necesar să absorbi o parte minusculă din ei. Este imposibil să izolezi sau să distrugi inamicii pentru totdeauna. Curiozitatea față de alții nu mai poate fi gândită ca un lux sau ca o distragere a atenției: este indispensabilă existenței.

Niciuna dintre aceste patru metode nu este o garanție împotriva singurătății. Efectul lor nu este abolirea singurătății, ci diminuarea temerii de a fi singur: doar atunci te poți referi la alții în termeni de respect reciproc.

Cuvântul chinezesc pentru „singur” este *Tu*. Aceasta este o coincidență delicată. *Tu* este utilizat uneori în chineză pentru a indica o slăbiciune, atunci când este aplicat unei persoane cu toane, izolate de principii solide, dar mai este folosit pentru a lăuda pe înțeleptul taoist și dreptul său de a acționa independent, de a fi singur, deoarece el știe ce face: „Doar cel care înțelege oamenii și spiritele este în stare să trăiască singur.”

Dar influența altor oameni ne este necesară pentru a ne limpezi mintea și pentru a ști încotro ne îndreptăm; doar cunoașterea experienței anterioare a omenirii poate salva pe cineva de suferința deziluziei. Prin câștigarea dreptului de a fi singur, de a fi o excepție de la generalizări (care poate fi chiar mai periculoasă pentru libertate decât generalizările), eliberându-se pe sine

de generalizarea că oamenii sunt condamnați să sufere de singurătate, cineva poate inversa teoria: răsturnând faptul de a fi singur cu susul în jos, transformi totul în aventură. Cum să găsești tovarăși de aventură este subiectul capitolului următor și al multor altora.

SINGURĂTATE

Robert Sayre, *Solitude in Society* Harvard UP, 1978; M. Hojat, *Loneliness: Theory, Research and Applications*, Sage, 1989; Michel Hannoun, *Nos Solitudes*, Seuil, 1991; Anthony Storr, *Solitude*, Flamingo, 1988; M.D.S. Ainsworth, *Patterns of Attachment*, Erlbaum, New York, 1978; Vladimir Shlapentokh, *Public and Private Life of the Soviet People*, Oxford UP, New York, 1989; Jean Heuchlin, *Aux origines monastiques de la Gaule du Nord: Ermites et reclus du Ve au Xle siècle*, Lille UP, 1988; Jean Pierre Vernant, *L'Individu, la mort, l'amour: Soi-même et l'autre en Grèce ancienne*, Gallimard, 1989; Ch. A. Fracchia, *Living Together Alone: The New American Monasticism*, San Francisco, 1979; Margaret Mary Wood, *Paths of Loneliness*, Columbia UP, 1953; Richard Kiekhefer and G.D. Bond, *Sainthood: Its Manifestations in World Religions*, California

ANORMALITATEA CA O CARACTERISTICĂ POZITIVĂ

UP, 1988; K.J. Weintraub, *The Value of the Individual: Self and Circumstance in Autobiography*, Chicago UP, 1978; Charles Taylor, *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Cambridge UP, 1989; R. Kuhn, *The Demon of Noontide: Ennui in Western Literature*, Princeton UP, 1978; Giti Amirami, „Depression in Medieval Islam“, dizertație nepublicată, Oxford, 1991; O. John Rogge, *Why Men Confess*, Da Capo, NT, 1959/1975; David Schweitzer și R.F. Geyer, *Alienation Theories and De-Alienation Strategies*, Science Reviews, Northwood, 1989; Markus Fiera, *Girolamo Cardano 1501-76*, Birkhauser, Boston, 1983; Jack Stillinger, *Multiple Authorship and the Myth of the Solitary Genius*, Oxford UP, 1991.

IMUNOLOGIE

Elie Metchnikoff, *Essais optimistes*, Maloine, 1914; Olga Metchnikoff, *Vie d'Elie Metchnikoff*, Hachette, 1920; Anne Marie Moulin, *Le Dernier langage de la médecine: Histoire de l'immunologie de Pasteur au Sida*, PUF, 1991; Niels Mygind, *Essential Allergy*, Blackwell, 1986; William F. Jackson, *Colour Atlas of Allergy*, Wolfe Medical, 1988; M.H. Lessof, *Allergy: Immunological and Clinical Aspects*, Wiley, Chichester, 1984; Thomas J. Kindt, *The Antibody Enigma*, Plenum, New York, 1984; W.R. Clark, *The Experimental Foundations of Modern Immunology*, Plenum, New York, 1984; Debre J. Bibel, *Milestones in Immunology*, Springer, Madison, 1988; J.J. Merchalonis, *Antibody as a Tool*, Wiley, 1972.

EXCENTRICI

Catherine Caulfield, *The Emperor of the USA and Other Magnificent British Eccentrics*, Routledge, 1981; Enid Welsford, *The Fool: His Social and Literary History*, Faber, 1935; C.R. Snyder and H.L. Fromkin, „Abnormality as a Positive Characteristic: The Development and Validation of a Scale Measuring Need for Uniqueness“, *Journal of Abnormal Psychology*, 86, 1977, pp. 518–527.

CUM S-AU INVENTAT NOI FORME DE IUBIRE

Prima revoluție mondială a copiilor a izbucnit în Franța, în 1990. Pur și simplu demonstrând pe străzi, aproximativ 100 000 de adolescenți au forțat un guvern să le pună la dispoziție patru miliarde și jumătate de franci. Niciun grup de adulți nu a obținut vreodată un triumf atât de rapid, atât de complet. Profesorii au protestat zeci de ani în zadar. Asistentele medicale, care au făcut grevă, chiar dacă dețineau puterea asupra vieții și a morții, nu au fost în stare să realizeze la fel de mult. Dar copiii nu au fost nici recunoscători, nici impresionați.

Mandarine Martinon a fost privit ca lider al elevilor din Lyon. Ziarele au fost uimite că o astfel de fată blondă, fragilă, de șaisprezece ani, le-a putut părea atât de intimidantă autorităților. În ceea ce o privește, a văzut că guvernul s-a speriat de ea și de prietenii ei. Politicienii care au încercat să-i flateze pe copii, invitându-i la minister și chiar la palatul prezidențial, păreau demni de dispreț: discursurile lor, spune ea, erau „foarte viclene, dând impresia că înțeleg tot, dar noi nu eram incluși în el“. Singur, fiecare copil s-ar fi simțit copleșit; împreună le-au respins demagogia. Politicienii nu sunt proști, crede Mandarine, dar sunt intriganți, intenționând să facă oferte necinstite. Nici măcar unul dintre ei care să „reflecte idealurile mele. Va fi greu să votez când va trebui“. Mai presus de toate, copiii sunt hotărâți să nu se lase folosiți de politicieni, nici chiar de superiorii lor din universități, cu care au evitat

precauți să facă o cauză comună. Doresc ca lumea lor să rămână independentă, deoarece alternativa vieții de adult nu mai este atrăgătoare.

Ca provincială, lui Mandarină îi este teamă de Paris, nu suportă presupunerea copiilor parizieni că ei pot vorbi pentru restul Franței. Ca locuitor al suburbiilor clasei muncitoare din Villeurbane, e indignată de prețiozitatea burgheziei din Lyon. În niciun caz nu poate tolera ca vreo clică să-i impună ideile. Repetă că ea e purtător de cuvânt, nu un lider care oferă o soluție; scopul ei este doar a permite fiecărei școli să decidă cum vrea să-i fie conduse afacerile.

Pentru că acești copii nu sunt, în spirit, copii. Spatele le este împovărat, ca la înțelepții bătrâni, de amintirea tuturor eșecurilor părinților lor și a tuturor generațiilor anterioare. Atât de multe cunoștințe au fost introduse în ei, încât există foarte puține lucruri pe care le pot admira cu entuziasm. Toate revoluțiile precedente – cărțile de istorie spun – s-au încheiat cu un dezastru de un fel sau altul. Revoltele din Europa de Est au scos la iveală probleme tragice: „Știm prea multe despre lume. Ne-am pierdut ideologiile; știm că nu pot fi aplicate în viața reală.“ Nu mai există modele străine, cum au fost odată China sau Rusia. Mandarină a fost în Anglia, dar nu a considerat-o „prea respectuoasă“; SUA sunt „chiar mai rele“.

Personal, ea are unele idealuri: egalitatea contează cel mai mult, democrația la fel, rezistența la opresiunea statului, dar să se păstreze rolul statului în cultură și televiziune; este pentru demilitarizare, dar fără desființarea armatei; vrea să-i ajute pe săraci; este în favoarea inovației și a schimbării, dar, de asemenea, se teme de schimbare și se îndoiește că alții doresc schimbarea. Așa că ea nu încearcă să convertească sau să convingă. Școala ei își stabilește comisii pentru a discuta foarte modest cum vrea să fie modificat bugetul său și ce drepturi ar trebui să aibă fiecare grup din cadrul acestuia; singura sa ambiție este să transforme școala dintr-o fabrică de examinare într-un „loc în care pot trăi“. Școala a devenit a doua casă a copiilor; o acceptă așa cum își acceptă propria casă; tot ce doresc este să facă ce-i mai bun din ea.

Totuși, când Mandarină își dezvăluie gândurile profunde, se constată că nu doar deziluzia generală a făcut-o atât de diferită de părinții ei utopici. Este bună prietenă cu tatăl ei, care era maoist în 1968 și care gătește acasă; când a făcut afișele pentru demonstrații, el i-a zis: „Nu așa se fac postere!“ El crease unele minunate în tinerețe și s-au distrat acum refăcându-le. Dar diferența

esențială este că Mandarine nu are încredere în ea. „Nu sunt creativă. Nu simt că sunt un capabil. Poate că îmi lipsește ambiția.“ Și de ce? „Deoarece să ai ambiții limitate e un risc mai mic.“ Ea intenționează să lucreze în „comunicații“, organizând evenimente culturale pentru o municipalitate sau ajutând într-un teatru, dar nu punându-se pe ea pe scenă: „Asta ar implica prea mult stres. Sunt o persoană anxioasă. Mă simt stresată în timpul examenelor, în special, pentru că fiecare atrage după sine o judecată asupra întregii mele existențe.“ Nu competiția între tineri pentru cele mai bune locuri de muncă o îngrijorează, ci lupta pe care o poartă cu ea însăși ca să-și dovedească sieși competența: „Poate că întotdeauna voi fi stresată.“

Nu contează prea mult că fetele au atât succes la școală, că mai mult fetele decât băieții sunt alese reprezentante ale clasei. În timpul demonstrațiilor, a observat fascinată cât de ușor pot prelua fetele conducerea, chiar și atunci când băieții sunt majoritari: „Ne-am putea folosi farmecul pe ei“. Mandarine a început demonstrațiile din Lyon alături de o altă fată: „Nu ne-am gândit niciodată la noi ca la fete.“ Problema femeii nu apare niciodată, niciodată nu este discutată. Așa e peste tot. Inegalitatea între sexe este o problemă, dar o vor întâlni doar când vor intra în câmpul muncii. Se vor ocupa de ea atunci. În același timp, au alte probleme decât cele care îi chinuiau pe părinții lor, obsedați de plăcerile aduse de descoperirea pilulei contraceptive.

Mandarine discută pe îndelete cu prietenele despre iubire. A avut prieteni de la vârsta de doisprezece ani, dar nu și-a găsit încă dragostea, doar simple prietenii. „Discutăm dacă este posibilă prietenia dintre bărbați și femei. Noi credem că este, dar e greu, deoarece dorințele corpului complică relațiile.“ Sexul liber nu mai este soluția-miracol; nu mai e nici măcar o formă de prietenie; în schimb, e o problemă în cadrul prieteniei.

Sunt șocate de grosolănia cu care băieții vorbesc despre asta, „dar credem că încearcă să mascheze puterea pe care o au fetele asupra lor, să pretindă că sunt puternici, să-și ascundă emoțiile“. Incapabile să ajungă la o concluzie referitoare la comportament, fetele se împart în două grupuri. Unele schimbă partenerii frecvent, ca să nu-și ia angajamente. Dar e din ce în ce mai la modă să găsească un partener de foarte tinere și să rămână fidele de-a lungul anilor de școală. Scopul este siguranța. „Ne simțim mai puternici în cuplu.“ Copiii părinților divorțați încearcă și ei să creeze o relație stabilă sau resping însăși ideea de cuplu.

Mandarine și prietenele ei acceptă că există dragoste înflăcărată, dar nu o pot găsi. „O vedem în filmele americane, dar nu acasă. O experimentăm doar prin imagini.“ Toată discuția despre SIDA a eliminat mirajul sexului. Dar ea se luptă să țină în viață ideea romantică a iubirii, adică să hotărască pentru sine însuși, individual, ce e dragostea. „Nu ne dorim ca a face dragoste să fie ceva obișnuit, banal. Ar trebui să fie ceva personal. Nu vreau să fac publice detaliile din viața mea privată. Dacă suntem forțați să vorbim despre viața noastră privată, devine o chestiune de datorie și nu mai prezintă interes.“

De unde se poate observa că iubirea este unul dintre ultimele refugii în care o persoană se poate simți capabilă să realizeze ceva nobil și să fie aprobată de altă persoană: una dintre puținele forme de succes care pot face față propriei îndoieli.

Dragostea nu mai e ce-a fost. În lumea de azi există două tipuri de femei rar întâlnite în trecut: educate și divorțate. De fiecare dată când ies la iveală noi tipuri de oameni, dau o nouă direcție patimilor. Deși par să creadă mai departe că dragostea e ceva misterios, vorbind despre îndrăgostirea incontrollabilă, ca și cum dragostea nu se schimbă niciodată. Cu toate acestea, în trecut, de multe ori au descompus dragostea în diferitele ei componente și le-au recombina pentru a li se potrivi, răsucind, adăugând, suprimând. Oamenii au fost mai puțin neajutorați în fața pasiunii decât spune legenda. Au fost în măsură să-i dea noi înțelesuri iar și iar, la fel de surprinzător cum au transformat cerealele în pâine, găluște și prăjituri *millefeuille*.

Toată lumea știe că dragostei pasionale i-au dat o nouă formă poezii romantice ai Germaniei și înaintea lor cavalerii și trubadurii Franței, care s-au făcut ecoul emoțiilor înnobilate de cuceritorii arabi din Spania. Dar aceste modificări nu indică aceeași direcție; istoria iubirii nu este o mișcare zdrobitoare spre o mai mare libertate, ci un flux și reflux, un vârtej de apă și perioade lungi de calm. Occidentalii contraceptivi de azi au multe opțiuni. Acum, că dragostea este mai venerată decât oricând, e surprinzător că școlile nu predau istoria ei, luptele, ascensiunea și decăderea dominației sale, metodele diplomatice, retorica și ipocrizia economiei sale. Poate că educația sexuală se va dovedi a fi prima lecție dintr-un orar mult mai lung.

Procesul de modelare a dragostei pasionale în diferite forme poate fi observat foarte bine la lumina lunii din *O mie și una de nopți*, pentru că arabii medievali au fost cândva cei mai sofisticați amanți din lume.

În deșertul arab, nomazilor beduini, care trăiau cea mai simplă viață, nu le era de niciun folos dragostea pasională. În cântecele lor din secolul al VI-lea, o vedeau ca pe vrăjitorie, ca pe o operă a duhurilor, cu un efect similar vinului, o provocare pentru tradiție; și-au bătut joc de soțul care-și iubea prea mult soția. Este o atitudine care a predominat în majoritatea țărilor, la un moment sau altul; este normal, pentru că se bazează pe frică, iar frica este normală. Totuși, printre beduini, familiaritatea între sexe era permisă, glumele făceau parte din etichetă, bărbații și femeile își puteau spune aproape orice unul altuia. Prin această joacă s-a dezvoltat ideea extraordinară că doi oameni s-ar putea iubi până la abandonul total. Ocazional, tachinarea dintre o fată din partea locului și un vizitator străin (cărui tradiția de ospitalitate a beduinilor îi permitea libertăți care lor le erau negate) a provocat loialitatea tribală. Umorul, supapa de siguranță a tradiției, a scăpat de sub control și exaltarea de a încălca regulile, de a-și asuma riscuri, de a se aventura în necunoscut, de a crede că cineva are dreptate, contrar opiniei întregii lumi, preferând misteriosul familiarului, au devenit o conspirație a pasiunii. „Ce a adus dragostea între noi doi în valea Bagid?” întreabă un cântec beduin. Răspunde că tachinarea, riposta amuzantă, care treptat a scos la iveală adevăruri aparent incontestabile. Străinul ar putea face tradiția să arate ridicol. Atracția a devenit explozivă când a aprins-o distracție. Ibn Hazm, cea mai cunoscută autoritate arabă în materie de dragoste, a spus: „În dragoste, prima parte este gluma, iar ultima parte, seriozitatea.”

S-a întâmplat la Mecca și la Medina, în primul secol al erei musulmane (începând cu anul 622 d.Hr.), că femeile au adăugat un alt ingredient sentimentelor lor: crearea unei noi stări de spirit cu ajutorul muzicii. S-a întâmplat într-un moment de transformare, când oamenii și-au pierdut gustul pentru căile vechi și au fost entuziasmați de cele noi oferite lor, n-a fost o întâmplare. Orașele erau bogate, dedicate plăcerii și ospetelor, oamenii fiind disperați să uite de pericolele din jur. Cântăreții erau „omnipotenți”, la fel ca starurile pop de azi. Femeile bogate și-au extins libertățile tradiționale, impunând condiții pretendenților înainte de căsătorie, respingând orice sugestie că soția ar trebui să fie ca un sclav. Sukayna, nepoata lui Ali, vărul Profetului, a fost

un astfel de spirit liber, care nici nu a purtat vâl, nici nu a ascultat de soțul ei, ci a organizat saloane literare și muzicale (cuvântul arab era *majlis*, însemnând „adunare de personalități“). Tinerii bogați s-au înghesuit să bea vinul interzis sau sucuri fermentate mai puțin dezaprobrate, *tiabid*, și să-i asculte pe poeți și pe cântăreți. Sukayna l-a convins pe cel mai cunoscut cântăreț, Umar b. Ali Rabia, să se întâlnească cu ea și cu prietenii ei noaptea în deșert și să discute până în zori despre sentimente. Cântecul lui erau mai presus de toate despre sentimente. „Țineți femeile departe de cântec, deoarece e o chemare la adulter“, spunea un proverb. Umar și-a dăruit inima mai multor femei în același timp, nesuspînând după cele absente: „Ah, câte prietene am avut, pe care le-am părăsit fără să le urăsc, prețuindu-le întotdeauna.“ Nu era tocmai pasiunea pe care aceste femei au intenționat s-o creeze, iar cântecul lui Umar sunt pline de plângerile lor; încercarea lor de a-și face viața mai interesantă a făcut-o mai tristă. Dar curajul duce invariabil la rezultate neașteptate; iată ce o definește, dorința de a întâlni neprevăzutul.

Când doar tamburina a fost permisă la sărbătorile religioase, acești cântăreți din Mecca și Medina au adus din Persia lăuta, strămoșul chitarei și în ciuda protestelor că era un instrument lasciv, soții, ocupați cu propriile lor plăceri, nu au intervenit. A acționat ca o vrajă. Cântăreții erau „tineri de o frumusețe remarcabilă“, purtând părul peste umeri, semn că au băut; de multe ori sclavi eliberați, fără loialități tiranice de familie, suspectați că ar fi copiii nelegitimi ai nobililor, au avut mereu probleme cu autoritățile, dar salvați în mod regulat de pedeapsă de admiratoarele lor. Întrucât vechile cântece erau despre război, acești cântăreți au cântat numai despre dragoste, femeile cerând versuri în care puteau să-și recunoască propriile sentimente. Explorarea loialității alternative între indivizi, dincolo de cele de trib și de familie, s-a realizat din nou cu ajutor străin. Importul de melodii ciudate a protejat acest comportament îndrăzneț, învăluindu-l în mister. Un cântăreț celebru, Ibn Muhriz, a călătorit în Persia pentru a-i studia muzica și tradiția iubirii rafinate, a „contemplării voluptuoase“, a poveștilor care spuneau că un suveran este nedemn să domnească dacă nu știe să iubească; apoi a mers în Siria să studieze muzica grecească, întorcându-se cu sunete pe care nimeni nu le mai auzise vreodată. În orașe exista un entuziasm pentru noutate, cu condiția să fie amestecate cu cântece vechi ale beduinilor, cum ar fi ritmul neregulat al cântecului cămilei. Muzica străină a fost al doilea ingredient,

după umor, în restilizarea dragostei pasionale, așa cum s-a întâmplat de mai multe ori înainte, cum a fost muzica americană și africană în zilele noastre. Dragostea arabă a fost transmisă trubadurilor francezi nu prin filosofi, ci prin muzică. Muzicienii de pe fiecare parte a Pirineiilor s-au înțeles unii pe alții, deoarece o stare de spirit este mai contagioasă decât o idee. Cuvântul „trubadur“ poate proveni din arabul *tarab*, adică „muzică“.

Pietatea islamică a înăbușit în cele din urmă autoexaminarea acestor femei, care s-au dedicat înnobilării relației dintre sexe. Așa că atunci pasiunea a fost remodelată într-o altă formă. În secolul următor, tumultuosul oraș Basra a cunoscut o epocă similară a „incertitudinii bezmetice“: valorile erau învălmășite, „gândirea liberă, dependența de morala îndoielnică a plăcerilor capetelor luminate au produs o înălțare emoțională“ și „experiențe mistice au fost observate în rândul femeilor“. Un alt fel de eretici foloseau acum dragostea pentru a face față îndoielii. Cel mai cunoscut, Bashar b. Burd, era un tânăr aprig care a devenit și mai aprig odată cu vârsta: un poet talentat, de origine persană, incomod printre arabi, se simțea neapreciat, și într-adevăr, în cele din urmă a murit după ce a fost condamnat la biciuire pentru că l-a enervat pe calif. Disprețuind lumea și căile ei, nerecunoscând nicio morală sau religie, respingând autoritatea, prins între materialism și căutarea mântuirii absolute, el s-a răzbunat în pamflete nestăpânite. Nu s-a temut să scrie poezii spunându-le rivalilor ce gândea despre ei:

*Fiu de animal în călduri,
ești un netot bubos, leneș și jegos.*

În jurul lui o mulțime de erezii puneau sub semnul întrebării aproape tot. Mutaziliții, de exemplu (cuvântul înseamnă „să ții pe cineva la distanță“), susțineau că nimeni nu avea opinii corecte sau greșite în totalitate, argumentau împotriva dogmatismului pentru „o poziție între două poziții“, în favoarea voinței libere. Dar singurul lucru de care erau siguri era că pasiunea era o forță fizică sau cosmică imposibil de evitat. În această atmosferă de deziluzie patimile dragostei au fost înălțate la valoarea supremă. Bashar nu și-a cântat dragostea pentru vreo femeie specială, ci a laudat perseverența în dragoste, în general, împotriva tuturor obstacolelor întâmpinate. Aceasta a fost lupta care l-a atras cel mai mult. Apoi și-a bătut joc de propria lui

nesinceritate: „Am mințit destul ca să am dreptul să spun adevărul.“ Dragostea pasională a fost transformată într-un stindard al răzvrătirii.

Al Abbas ben Al Ahnef, un alt celebru poet Basra, susținea: „Cei care nu simt pasiunea iubirii nu prețuiesc nimic“, ca și cum cei care iubeau erau o societate secretă, dedicată autotorturii. El a devenit foarte popular după ce a emigrat în Bagdad, la Curtea lui Harun al Rashid, unde poemele lui au fost puse pe muzică. Califul îndrăgostit de sclavele de la care putea, teoretic, să ceară orice dorea a simțit că tot mai era ceva dincolo de atotputernicia lui influență. Al Abbas a explicat pasiunea ca fiind o dorință imposibil de împlinit. Partenerul spre care a fost îndreptată nu a fost obiectul ei real. Dragostea era semnul unei slăbiciuni interioare, în mod inevitabil fără speranță. Al Abbas a cântat dragostea nefericită, castă, paradoxală, protestând că el a fost cel mai fericit înainte ca iubirea lui să fie împlinită. Dragostea și sexul se însoțeau: „Cel căruia nu-i este împărtășită iubirea și rămâne cast moare martir.“ Idealizarea femeilor nu a îmbunătățit, bineînțeles, modul în care femeile reale erau tratate; dimpotrivă, a reprezentat disperarea femeilor reale.

Bărbații care nu gustau discuțiile metafizice despre dragoste și doreau pur și simplu să se bucure de plăcere fără durere aveau nevoie să le dea o formă mai practică acestor dorințe. Tânjeau după un final fericit, nu după inconveniente, înrobire sau extreme ale pasiunii rebele. Afecțiunea lor trebuia să fie compatibilă cu loialitatea față de comunitatea care le-a oferit un statut. Le convenea să nu se intereseze prea mult de individualitatea celei iubite. *Cartea poveștilor* de Abul Farag al Isfahani (mort în 967) a pus atitudinea lor în cuvinte. El a fost un precursor al jet set-ului¹, celebru pentru umorul de calitate, amator de companioni veseli de toate naționalitățile, la granițele înaltei societăți, călător neobosit, însoțit întotdeauna de un tânăr. A arătat că dragostea poate evita teatralitatea, patosul, tragedia sau îngrijorarea cu ajutorul unor femei care jucau întotdeauna doar un rol subordonat; cum dragostea poate fi dresată și inofensivă, ca să fie lăudată după aceea, la fel ca un alt brand al nostalgiei.

Dar pentru bărbații neatrași de astfel de relații ușoare și superficiale o alternativă a fost oferită de Ibn Hazm din Cordoba (994–1064). Tratatul său

¹ Grup format din oameni bogați care călătoresc de plăcere, având destinații exclusiviste (n. red.).

despre dragoste, *Şiragul porumbelului*, a fost apogeul unei vieţi în care totul a mers prost pentru el; s-a plâns că a fost exilat, trădat, oprimat, jefuit, condus la disperare, „aşteptându-se la mai multe lovituri din partea destinului“. Spania musulmană, credea el, a fost „autodistrugătoare“. Una dintre soluţiile sale a fost o nouă atitudine în dragoste. El nu a scris despre dragoste doar ca s-o laude: s-a îndrăgostit de trei ori de-a lungul timpului, şi-a analizat experienţele intime în carte, chiar dacă ştia că oamenii o vor considera indecentă pentru o figură publică, el fiind fost ministru al califului şi savant. A spus că dragostea reînnoieşte viaţa, că i-a făcut pe oamenii lacomi generoşi, pe cei grosolani, graţioşi, pe cei proşti, înţelepţi, transmutând prin magie defectele în calităţi, astfel încât toată lumea să poată spera să fie iubită: în lume nu a existat nicio bucurie mai mare decât bucuria îndrăgostiţilor. El a înălţat actul sexual ca o parte necesară a iubirii, ce „completează circuitul şi permite curentului iubirii să curgă liber în suflet“.

Ibn Hazm avea convingerea originală că iubirea conta mai presus de toate, deoarece poate fi mai mult decât un tranchilizant sau o consolare privată. El a vrut să facă din dragoste experienţa centrală a vieţii într-o nouă manieră. În mod normal, spunea el, oamenii au folosit cuvintele de dragoste ca măşti, ca să pretindă a fi ceea ce nu erau, în timp ce ar putea fi opusul, un set de oglinzi, care să le dezvăluie ce erau cu adevărat. Cartea lui a fost menită să-i ajute să ştie ce înseamnă vorbele şi actele de iubire. Şi a vrut ca sensul să fie clar, protestând la adresa tradiţiei de a urmări semnificaţii misterioase în declaraţii care, în esenţă, erau simple. Cu toate că el însuşi era un expert, nu avea încredere în experţi. Panaceul lui a fost comunicarea limpede. Adevărul, spunea el, ar trebui să fie înţeles cât mai simplu posibil, ignorând explicaţiile filosofice ale teologilor învăţaţi. Oamenii au greşit că s-au împletit strâns cu ingeniozitatea lor. Deşi în momentele sale sentimentale el a numit dragostea „cea mai încântătoare maladie, cea mai dorită boală“, a văzut-o sau a vrut să fie parte a căutării înţelegerii de sine. El a spus că a fost adus pe lume de o femeie şi a fost interesat de ce gândesc femeile. Deşi a iubit numai blonde, pentru că prima lui iubire fusese o sclavă blondă, la care nu ajunsese nicio-dată, a devenit interesat de alta numai „după o lungă asociere şi o lungă conversaţie“. Dorind să înţeleagă sufletul femeii, a deschis o uşă pe care cei mai mulţi bărbaţi au preferat să o ţină închisă.

El a făcut parte din secta zahiriților, care încercau să facă islamul mai simplu de înțeles. Poetul suprem al dragostei de Curte din Bagdad, Ibn Daud (decedat în 909), cel care a scris *Cartea florii*, o antologie erotică, a fost fiul fondatorului acestei secte, Daud din Isfahan. Alt zahirit, Ibn Arabi (1165–1240), născut în Spania, unul dintre cei mai influenți cugetători musulmani, a spus că el însuși a fost foarte influențat de mai multe femei remarcabile; el a dezvăluit în *Interpretarea năzuințelor* la ce ar putea duce această înțelegere dobândită:

Inima mea este deschisă tuturor vânturilor:

Este o pășune pentru gazele

Un izvor pentru călugării creștini, un templu pentru idoli,

Piatra Neagră a pelegrinului la Mecca,

Sulul Torei

Și cartea Coranului.

A mea este religia iubirii.

Oriunde întorc caravanele lui Dumnezeu,

Religia iubirii

Va fi religia mea

Și credința mea.

Iată aici cinci tipuri diferite de dragoste pasională, dezvoltate într-un timp relativ scurt, doar într-o parte a lumii. Dorință sexuală, emoție, fantezie și tot ceea ce se numește instinct pot fi fără îndoială combinate într-o mie de alte moduri. Iar atunci când iubirea este răsplătită, chiar dacă doar pe moment, prin acea senzație evazivă, încrederea în sine, devine nu doar un secret privat, ci o forță publică.

Astfel, veselia pe care a stârnit-o înseamnă mai mult decât un hohot de râs. A juca înseamnă a dăruia libertate temporară față de datorie și necesitate, asumând riscuri și fiind entuziasmat, fără a cunoaște rezultatul; „a pretinde“ este un deliciu conștient de posibilitățile alternative și aprecierea faptului că în final nu e nicio victorie. E o întâmplare că verbul „a câștiga“ (*to win*) derivă din rădăcina indo-europeană *wen*, „a dori“, iar verbul „a pierde“ (*to lose*) din rădăcina *los*, „a elibera“? Poate jocul, care înseamnă ori a câștiga, ori a pierde, să fie o ucenicie la libertate? Cuvântul spaniol pentru „a câștiga“, *ganar*, derivă din goticul *ganan*, „a pofti“, în timp ce *perder* („a pierde“) provine din

latinescul *perdere*, ceea ce a însemnat inițial „a da în întregime“. Iubitul curtenitor care nu voia să-și posede idealul, care juca pentru a pierde, a descoperit că, deși afacerile și războiul erau prozaice în ceea ce privește posesia, în dragoste jocul conta cel mai mult. A fi dispus să joci este una din condițiile creativității. Dragostea, departe de a fi o distragere de la creativitate, este o ramură a ei.

În toate cele cinci povești există, deloc surprinzător, un necunoscut, deoarece dragostea iubește întotdeauna ceea ce e necunoscut, unicatul, persoana ca nimeni alta, dar apoi ceea ce e înfricoșător ne devine cunoscut. În trecut cei care iubeau se temeau, probabil, cel mai mult de singurătate; dar acum a te închide într-o relație statică a devenit și mai îngrijorător. Setea de noi experiențe, de necunoscut, de străini e mai mare decât oricând. Așa că a uni doi exilați pentru a face o familie sigură, autosuficientă nu mai e de ajuns. Tentația modernă e o mai largă creativitate. Fascinația față de necunoscut este, ca și jocul, un pas spre creativitate.

În cea mai mare parte a istoriei, dragostea a fost o amenințare pentru stabilitatea individului și a societății, deoarece stabilitatea a fost, de obicei, apreciată mai mult decât libertatea. În anii 1950, doar un sfert din cuplurile americane căsătorite spuneau că erau îndrăgostite până peste cap, iar în Franța mai puțin de o treime din toate femeile pretindeau că au experimentat o *grand amour*. Patruzeci de ani mai târziu, jumătate dintre franțuzoaice se plâneau că bărbații din viața lor nu erau suficient de romantici, dorind să le spună „te iubesc“ mai des. Viața modernă, cred ele, face pasiunile amoroase mai dificile decât în trecut, dar epoca de aur nu a existat niciodată. În disperare, multe spun că se simt mai atrase de animale și de sport decât de oameni. În Rusia, la începutul glasnostului, chiar și în rândul însurăților dragostea era abia pe locul al cincilea pe lista de optsprezece motive pentru căsătorie. Ceea ce înseamnă că pasiunea e o artă pe care oamenii încă nu au fost în stare să o stăpânească, că iubirea e o revoluție neterminată.

Aproape zece secole, Europa a repetat principalele două caracteristici ale dragostei arabe – idealizarea femeilor și fuziunea sufletelor îndrăgostiților – fără ca niciuna dintre ele să poată satisface dorințele acelor a căror ambiție este să-i înțeleagă pe partenerii lor așa cum sunt și să continue să existe mai mult sau mai puțin ca ființe independente. Idealizarea părea odată a fi un răspuns cavaleresc la efemeritatea afecțiunii, iar fuziunea oferea o soluție

romantică la singurătate; în ambele cazuri, dragostea era folosită ca un remediu, deoarece lumea trecea printr-o fază de ipohondrie a istoriei, dominată de simțul păcatului, a vinovăției sau a rușinii și de plângerile neîncetate că oamenii erau nepotrivii pentru a atinge perfecțiunea divină. Dragostea nu a avut un efect mai bun sau mai rău decât al altor leacuri populare pentru starea de bine. În urma acestor experimente ale pasiunii de-a lungul secolelor, dragostea rămâne la fel de efemeră ca totdeauna, în timp ce singurătatea continuă să-și extindă imperiul.

Pentru Mandarin, aflată în căutarea unei soluții alternative la concepția despre iubire a părinților ei, alegerea nu se limitează la o întoarcere la „romantism”. Sociologii, care au chestionat fete educate ca ea, nu se pot gândi la niciun alt cuvânt care să exprime mai bine dorința lor de a scăpa de cinism, dorința de mai mult decât o simplă mulțumire, mai mult decât o viață echilibrată, asezonată ocazional cu un picant sos erotic. Totuși, când aceste fete spun „Vrem să facem viața mai frumoasă” și când consideră iubirea una dintre arte, ele nu sunt interesate de arta reproducerii: a retrăi trecutul nu este suficient, când cineva știe cât de sumbre au fost realitățile din trecut. Ele ar dori să inventeze o nouă artă a iubirii și există mai multe precedente care arată că este posibil.

Totuși, fiecare invenție are nevoie de noi ingrediente sau să scape măcar de cele vechi. Cea mai uzată credință, gata de aruncat la coșul de gunoi, este cea conform căreia cuplurile nu se pot baza pe nimeni altcineva decât pe ele însele, care este la fel de nefondată ca și convingerea că societatea modernă condamnă indivizii la singurătate. Acum, că fetele și băieții sunt educați împreună și au relații de prietenie la școală, așa cum se întâmpla odinioară, iubirea își poate asuma și alte forme. Care ar putea fi aceste alte forme vom vedea pe măsură ce posibilitățile altor pasiuni vor fi examinate, una câte una.

J. Ashtiany, *Abbasid Belles Lettres*, Cambridge UP, 1990; Jean Claude Vadet, *L'Esprit courtois en Orient dans les cinq premiers siècles de l'hégire*, Maisonneuve, 1968; A.G. Chejne, *Ibn Hazm*, Kazi, Chicago, 1982; Ibn Hazm, *The Ring of the Dove*, Luzac, 1953; „Ishk”, articol în *New Encyclopedia of Islam*, 1978; Émile Dermengheim, „Les grands thèmes de la poésie amoureuse chez les Arabes précurseurs de poètes d'Oc”, în *Les Cahiers du Sud*, mai ales despre „Le Génie d'Oc”, Marseilles, 1943; J.M. Ferrante, *Conflict of Love and Honour*, Mouton, 1975; Lois Anita Gifien, *Theory of Profane Love*

among the Arabs, New York UP și Londra UP, 1971; Clinton Bailey, *Bedouin Poetry*, Oxford UP, 1991; L.F. Compton, *Andalusian Lyrical Poetry and Old Spanish Love Songs*, New York UP, 1976; W. Doi, *Majnun: The Madman in Medieval Islamic Society*, Oxford UP, 1992 (capitolul 11 despre „nebunul romantic”); Alan H. Gardiner și K. Sethem, *Egyptian Letters to the Dead*, Egyptian Exploration Society, 1928 („What I have done to thee”, scris de un văduv soției sale decedate „din frumosul Occident”); H.R.P. Dickson, *The Arab in the Desert: Badawi Life in Kuwait and Saudi Arabia*, Allen and Unwin, 1949; Richard Boase, *The Origin and Meaning of Courtly Love*, Manchester UP, 1977; Claude Tapia, *Jeunesse 1986: au delà du sexe: Psychosociologie de la vie affective de la jeunesse*, Harmattan, 1987; F. Dubet, *Les Lycéens*, Seuil, 1991; Love statistics in Armelle Oger, *Enquête sur la vie très privée des Français*, Laffont, 1991, pp. 317–323; P. Bancroft, *Human Sexuality*, Churchill Livingstone, 1983; V. Shlapentokh, *Public and Private Life of the Soviet People*, Oxford UP, New York, 1989, p. 178; Jérôme Duhamel, *Vous les Français*, Albin Michel, 1989, p. 334; E. Burgess and P. Wallis, *Engagement and Marriage*, Lippincott, Philadelphia, 1953; Reuben Fine, *The Meaning of Love in Human Experience*, Wiley, New York, 1985; Irving Singer *The Nature of Love*, 3 vol., Chicago UP, 1984–1987; „Evolution historique du sentiment amoureux”, în *Futuribles*, iulie 1990.

DE CE A PROGRESAT MAI MULT GĂTITUL DECÂT SEXUL?

Ce se întâmplă cu o fată spaniolă, trimisă la o școală condusă de călugărițe franceze, care are *mademoiselles* acasă pentru a-i preda bunele maniere și se duce la familii franceze în vacanțe, ca să-și cizeleze accentul? Devine o persoană imposibil de neobservat pe stradă. Alicia R. Ivars poartă întotdeauna haine uimitoare. Dar ele sunt în stilul ei aparte, niciodată cele mai recente modele de la Paris.

Ca tânără femeie, trebuie să se fi îmbătat cu jargonul filosofic franco-germanic și să fi devenit o devotată adeptă a vitalismului, voluntarismului, existențialismului gestaltismului fracționar al lui Bergson, Bachelard, Fischer, Chiva, Calvo, dar asta i-a afectat oare viața? A ajuns însă o autoritate mondială în domeniul uleiului de măsline. Nimic nu este inevitabil sau previzibil.

Sub hainele dramatice, concepute individual, în spatele combinației de timiditate și exhibiționism, Alicia încearcă să fie o gheișă. Femeie extrem de inteligentă, ea preferă să cultive plăcerea senzuală mai mult decât oricare altă parte a personalității sale. În ciuda lungilor ani de pregătire teoretică, preocuparea ei constă în a se face plăcută altora, evitând să se piardă în întrebări de genul: „Cine sunt eu?” Gheișă este, desigur, opusul pipiței, fiind admirată nu pentru frumusețea tinerească, ci pentru o iscusință mai veche decât a celei mai vechi profesii, mai apropiată de cea a unei preotese, efectuând ritualuri pentru a-i împăca pe bărbați cu faptul că nu pot avea tot ce-și doresc.

Ce predau profesorii e una; ce se întâmplă în suflet e alta.

Alicia a rămas timidă din copilărie; până în ziua în care, la douăzeci de ani, un bărbat i-a declarat deodată dragostea, ea nici măcar nu-i observase interesul. Nu doar că fusese la o școală de fete, dar familia ei era alcătuită, cu excepția tatălui ei, exclusiv din femei: trei surori, o bunică, două cameriste, o mamă mai îndrăgostită de natură decât de bărbați. Bărbații nu au intrat în lumea sa, de care a învățat să se bucure fără ei. Reacția la acest prim bărbat din viața ei (El a scris: „Am încercat să-mi exprim sentimentele, dar tu nu ai observat“) a fost, în schimb, că s-a îndrăgostit „din recunoștință“ pentru ceva necunoscut. Încă de atunci se lupta cu timiditatea, pretinzând în mod deliberat a fi o extrovertită, aproape devenind una. Viața unei persoane timide nu era la fel de interesantă, a constatat ea, ca a uneia care lasă frâu liber curiozității, care este „deopotrivă sălbatică și manierată“.

Nu contează prea mult de cine ești îndrăgostit, crede ea; este o greșală să vrei să fii iubit de persoana pe care o iubești. Nu, există o „dreptate cosmică“ în distribuirea iubirii, care dă prioritate dezamăgirilor noastre amoroase personale. A-ți arăta afecțiunea față de cineva este întotdeauna o investiție bună; este posibil să n-o primești înapoi de la oamenii cărora le-o oferi, dar o vei primi de la altcineva și, cu cât dăruiești mai mult, cu atât primești mai mult. Există un deficit în balanța afecțiunii, deoarece oamenii ezită să ofere, pentru că nu doresc afecțiunea oricui, astfel încât își limitează oportunitățile, dezvoltându-și o imagine de sine limitată la un anumit tip de persoană. Prin urmare, devine mai greu ca iubitul neașteptat să le găsească și să facă descoperiri surprinzătoare în ele.

Așa că Alicia încearcă să aibă o personalitate cât mai „fluidă“ posibil. Religia ei este „cultul vieții de zi cu zi“. „Eu cred că este posibil să-ți modifice rolurile anterioare sau așteptate, să nu mai vorbim de manii sau de tot felul de greutăți psihologice și limitări autodeterminate.“ Poate că nu cunoaște la perfecție limba engleză, dar este în conformitate cu principiile ei. Preferă să se descurce în patru limbi decât să stăpânească cu desăvârșire una singură.

Poți să eviți să fii un nevrotic dacă nu mai analizezi obsesiv ceea ce-ți imaginezi că e caracterul tău: să nu-ți pese de greșelile tale, să nu mai bombăni despre complexe tale, să nu te confesezi în legătură cu ce poți și ce nu poți să faci, despre ce-ți place sau ce-ți dorești. Tratează fiecare întâlnire cu o persoană ca pe un eveniment independent. „O gheișă este întotdeauna gata să producă

plăcere fără să ia în considerare propriile nevoi. "Lasă deoparte ambițiile personale și așteptările pe care le ai de la tine. Învată să fii gheșă fiind, în primul rând, gheșă pentru propriul tău corp; îngrijește-l; când ești singură, gătește pentru tine ca și cum ți-ai oferi o tratație; ai grijă de mintea ta, hrănind-o cu poezie și muzică. Evită să-ți privești prea rigidă dorințele. Privește-te ca și cum ai fi o amibă plutind prin viață, divizându-se: nu te teme că-ți pierzi identitatea. Sau privește-te ca și cum ai fi o colecție de becuri electrice: nu dirija toată energia electrică spre un singur bec, căci va exploda; lasă energia să circule liber prin mai multe părți ale tale. Cu cât identitatea ta e mai laxă, mai deschisă și mai nelimitată, cu atât mai bine. Tratează-ți emoțiile ca pe o grădină în care trebuie păstrată ordinea. Fii generoasă, iar acest lucru va stimula noi resurse înlăuntrul tău, idei noi. Urmează „legile naturii“. Depinde de tine.

Cu astfel de convingeri, nu era suficient să-și câștige existența ca profesoară, nici chiar ca unul excentric. Alicia și-a deschis un restaurant. La început gătea trei zile pe săptămână, iar trei zile ținea prelegeri la universitate. Apoi a demisionat din mediul academic și și-a orientat toate energiile către *Grădina deliciilor*. Acest restaurant era teatrul ei; în fiecare zi, ușile se deschideau, clienții trebuind să fie surprinși. „Eram atât de recunoscătoare că oamenii veneau la patru ace, încât și eu încercam să port întotdeauna ceva nou.“ Creativitatea ei în privința rochiilor este extraordinară; bizar, mici tușuri suprarealiste înseamnă întotdeauna o performanță. Când mesenii îi cereau să iasă din bucătărie, ea întotdeauna se schimba înainte de a apărea. Dar era mai mult decât a pune în scenă două spectacole pe zi. Niciodată oamenii nu știu exact ce-și doresc. Plăcerea ei era să le dezvăluie propriile lor dorințe, să se ofere ca expert în fantezie, „un interpret culinar“ traducând dorințele vagi în mese uimitoare, învelite în simbolism pasionant. „Bucătăreasa gheșă este atentă, tăcută uneori, dar capabilă să fie mistică, extatică, minimalistă, ritualică, estetizantă, dedicată altora.“ Organizarea de petreceri ciudate a devenit specialitatea ei, creând atmosfere neobișnuite ca să-i facă pe oameni „să se simtă altfel“: de exemplu, splendoarea eduardiană incorporată în Egiptul colonial, grădini luminate de torțe, fântâni cu fete frumoase în costume de baie, vinuri cu fructe exotice, în multe culori, mâncare arăbească. Precum un magician, ea se autodenumeste *Ali + Cia*.

Deși nu a fost niciodată o hipiotă *stricto sensu*, nici o feministă, „cu toate că am împărtășit atitudinile, dar fără să militez“, care să participe la organizații

studentești sau politice, și-a permis să aibă o „comunicare foarte intimă și prelungită și sex, desigur, cu mulți *compañeros* diferiți“. Nu s-a căsătorit până la douăzeci și opt de ani. A trebuit să-l convingă pe bărbatul ales – ei i-a luat cinci ani – că ea este potrivită pentru el, că el ar trebui să renunțe la viața confortabilă de burlac, chiar dacă ea nu corespundea ideii lui de soție. Nici el nu era un virgin, „nici pe de departe“, dar ea i-a spus că e un învechit și l-a forțat să se dea pe brazdă. Paco este singurul om din lume, spune ea, pe care îl găsește „sută la sută acceptabil“.

Dar asta nu a împiedicat-o, după zece ani de căsătorie, să-l părăsească. Un minunat boem atrăgător, un om de teatru, care a primit botezul focului în timpul evenimentelor din Mai 1968 la Paris, a luat masa la restaurantul ei. „Vino să-ți faci siesta cu mine“, i-a zis el. Ea a început să-l viziteze; au mers la țară și au făcut dragoste. „Era Paradisul“, pasiunea într-un fel pe care nu-l mai experimentase. A urmat „cel mai mare conflict din viața mea“. Alicia i-a spus lui Paco: „Trebuie să-mi clarific situația.“ Să respingă experiența pe care noul ei iubit i-a oferit-o i-ar fi diminuat personalitatea. Așa că, timp de zece luni, a gustat pasiunea. Apoi a decis că iubitul ei nu a fost „pe deplin acceptabil“. S-a întors la Paco. Paco matur, politicoș, elegant, maestru al detașării, cu toată răceala lui, a fost rănit. Totuși, s-au împăcat. „Paco nu a mai amintit niciodată subiectul.“ Căsătoria ei s-a consolidat; admirația ei pentru el nu cunoaște limite. „El nu se înfurie niciodată.“

Totuși, Paco „cunoaște doar o parte din mine. Nu încercăm să fim prea intimi, astfel încât să se păstreze un fel de mister între noi (...). Dacă știi prea mult, devii prizonier.“ Modul de a păstra vie o căsătorie este să eviți să sapi în sufletul celuilalt. Ai mare grijă să nu vorbești prea direct, să nu-l rănești. Dacă trebuie să-ți descarci sufletul, găsește pe altcineva. Alicia și-a găsit pe altcineva într-un „misogin, necăsătorit, dar nu homosexual“, expert în teologia patristică, un prieten al soțului ei: el este cel mai „spiritual om“; iar Alicia merge cu el la țară pentru picnicuri. „Pot discuta cu el orice. Îl inspir și mă inspiră. Înțelege amănuntele argumentelor mele.“ Nu e vorba despre sex.

Sexul este o chestiune separată, o activitate distinctă, „să nu fie distrus de un exces de sentimente intime sau de confidențe, pentru că atunci devii sclavul lui“. Asta nu înseamnă că Alicia dorește să evite sentimentele intime. „Nu m-am temut niciodată de sentimentele mele intime. M-am bucurat întotdeauna de experiențele psihotrope, fără să mă panichez la ideea de a pierde contactul cu

sinele sau cu corpul meu. Știu ce melodie, ce ritm, ce miros sau mângâiere sau atingere îmi va oferi sentimentul meu intim dorit. „A face sex este ca a găti: amândouă creează stări intime plăcute“, amândouă trezesc astfel de sentimente în altă persoană.

Ea distinge înaintea de orice „sexul pur“. În tinerețe, a experimentat așa ceva cu un „bărbat tantric“, cu care a purtat o „corespondență ultraerotică, cu ilustrații din belșug“, și pe care l-a vizitat de două sau de trei ori pe an pentru „îndeplinirea tuturor fanteziilor noastre“: pe care le numea „lux emoțional“. Sexul combinat cu prietenia este diferit, o combinație minunată, dar sexul rareori duce la prietenie, deși ea nu l-ar „respinge ca stimul“. Dar, dacă sexul este confundat cu dragostea, atunci îi poate urma fie un conflict, fie căsătoria.

Odată cu trecerea anilor, frecvența și varietatea activităților sexuale ale Aliciei s-au diminuat. Prietenii sunt mai puțin solicitanți; există mai puțin timp, mai puțin spațiu. Partenerii tineri nu sunt pe gustul ei; cei de vârstă ei sau mai în vârstă sunt „certăreți, posesivi, ambițioși, nevrotici, incapabili să se odihnească sau să se joace“. Să ai o viață sexuală variată este „minunat, te ține îndrăgostit de viață“. Foștii iubiți rămân cu ea pentru totdeauna, „integrați în felul meu de a iubi“; ea încă îi iubește, chiar dacă nu-i e dor de ei; amintindu-și iubirile trecute, revăzându-le cu ochii minții, este excitant și aproape ca și cum ai fi îndrăgostit.

Nu există niciun motiv, crede ea, să punem limite în activitatea sexuală: „Încă nu mi-am găsit limitele predispoziției.“

Nu practică sexul în grup și lesbianismul, este adevărat, dar își amintește de vizita unei străine de care a fost „foarte atrasă: m-aș fi putut juca și bucura cu ea, era atât de minunată pentru mine, avea atâta nevoie de afecțiune, rămânând văduvă de puțin timp; probabil că am făcut sex telepatic“. Există și alte forme de sex, la care să nu apelezi: de exemplu, „bărbați delicați, exigenți sau dependenți de mine“, și „vampiri“, și „soți care vin acasă așteptându-se ca soțiile lor să le aducă papucii și whisky cu gheață: ce oroare!“

Paco este bărbatul ideal, deoarece nu este niciodată posesiv, este întotdeauna respectuos, fericit, amuzant și, mai presus de toate, „nu este foarte prezent“. Marea lui virtute este independența lui solidă. „Ne putem petrece împreună timpul liber sau putem ieși separat.“

„Din copilărie, am fost educată să mă bucur de plăcerile senzuale, petrecând, în fiecare an, patru luni într-un loc paradiziac, sălbatic (astăzi casa este

foarte mare și frumoasă, dar împrejurimile au fost distruse), cu smochini, migdali și măslini, cu viță-de-vie și roșii, mare și libertate; toată familia, prietenii; zile lungi, lungi de explorare a plăcerilor senzuale. “Dacă ar naufraga pe o insulă pustie, ar alege să ia cu ea un cuțit, „pentru a sculpta cuvinte pe copaci, pentru a ucide animale, a le bea sângele și a le consuma carnea, pentru a construi o colibă pentru o izolată poveste de dragoste”.

Toate ambițiile Aliciei sunt de natură personală. Schimbarea lumii nu o interesează. În afară de a-l face pe Paco fericit, ea nu are alte obiective specifice, cu excepția „dorinței de a ajunge la perfecțiune într-un mod oriental”, adică a-și dezvolta potențialul. Merită să lupti pentru faimă, fiindcă oferă o mai mare șansă de a întâlni oameni interesați, dar nu în alt scop. Banii sunt utili pentru că aduc mai multe oportunități, dar sunt periculoși, deoarece oamenii bogați tind să se întâlnească doar cu alți oameni bogați, făcându-și griji doar pentru hainele lor din mătase naturală, toți fac același lucru. Oricum, succesul profesional nu e suficient: prea des înseamnă o viață privată fără speranță. Cei cinci ani de conducere a restaurantului, „ca o soră de caritate, ca un căpitan de vas”, i-au dat un imens sentiment de realizare, dar nu e de ajuns.

Când Paco a fost bolnav, cu scurtă vreme în urmă – din fericire, s-a recuperat complet –, a trebuit să se gândească: Ce s-ar face dacă el ar muri? Nu ar lucra la birou, desigur. Și-ar lua doi chiriași și ar avea grijă de ei. Sărăcia nu o îngrijorează: nu ar putea-o împiedica să-și ofere plăcerea de a gândi, de a avea o viață privată. Nici să fie singură nu o sperie. Cealaltă parte a sociabilității ei flamboaie este timiditatea sau cufundarea în propria ei lume interioară. Așa cum omul care râde foarte mult e adesea nefericit, tot așa și petrecărețul e adesea singur. Alicia insistă că este o solitară. Privind pe feastră spre zona rurală din jurul Madridului, vede natura complet indiferentă față de oameni și asta reprezintă un model: nevoia de a fi indiferentă față de propriile griji, de a fi detașat de sine. Dar a fi solitar nu înseamnă a fi izolat. Ea nu este; merge cu prietenii la cinema (face și un picnic acolo și mănâncă în timpul filmului), dar uneori stă și singură. Sociabilitatea este pentru ea un fel de limbaj – cu cât mai mult îl practici, cu atât mai bogată e comunicarea pe care o poți avea cu oamenii. Dar la o vârstă fragedă ea a învățat să-și taie singură părul și de atunci nu a mai fost niciodată la coafor. Acesta este semnul independenței ei. Coafurile ei sunt mereu exotice, unicat.

Krafft-Ebing, expertul în perversiuni sexuale și colegul lui Freud din Viena, a declarat că foamea și iubirea guvernează toate afacerile mondiale. Dar amândoi au uitat de foame și s-au concentrat asupra problemelor iubirii; putem spune din nefericire, pentru că sexul, mâncarea și băuturile au fost întotdeauna tovarăși de călătorie în căutarea plăcerii. Dacă sexologia nu ar fi devenit un subiect științific separat, dacă incursiunea în cunoaștere s-ar fi organizat diferit, dacă ar fi existat profesori de fericire care să studieze pasiunea pentru plăcere ca întreg, sub toate formele sale, poate că ar fi apărut o altă perspectivă. Impulsurile fizice nu sunt despoți și adesea nu au fost ascultate; gusturile nu sunt bătute în cuie. O nouă abordare în cercetarea dorinței este să iei în considerare ce doresc oamenii pe masă și în pat, ca parte dintr-un întreg.

Gastronomia este arta de a folosi mâncarea pentru a dăruia fericire. Există trei feluri de a mânca și trei feluri corespunzătoare de a căuta fericirea. Să mănânci până te sature este modul prim și tradițional, încrezându-te în rețete vechi și metode încercate. Scopul este să fii mulțumit, confortabil, să te simți bine, să torci. Aceasta este abordarea precaută a plăcerii, cu motto-ul „Apărați-vă de corpuri străine.“

Corpurile străine nu înseamnă doar muscă în supă, ci și tot ce este neobișnuit, interzis, demodat, amenințător. În timpul procesului de a învăța să mănânce, oamenii au făcut din frica de corpuri străine o virtute și au numit-o „gust“. Obiceiurile s-au dezvoltat, imitând diverse maniere de a mânca, iar teama de corpuri străine s-a răspândit în multe alte aspecte ale vieții; rutina, oarecum plictisitoare, pare cea mai sigură poliță de asigurare. O mare parte a istoriei este reprezentată de războaie împotriva corpurilor străine, pentru că primul tip de fericire pe care a căutat-o omul a fost aceea care a oferit siguranță. Nimic nu s-ar fi schimbat niciodată, dacă prudența ar fi triumfat, dar au existat întotdeauna oameni nervoși și singuri, care nu se simt în siguranță, privindu-se și pe ei înșiși ca pe niște corpuri străine, străini în propriul lor mediu, mulțumirea părând imposibil de atins.

Așa că s-a inventat un al doilea fel de a mânca, tratând mâncarea ca pe o distracție, o formă de permisivitate, o mângâiere a simțurilor. Scopul a fost acela de a seduce și de a fi sedus cu ajutorul romanticei lumini a lumânărilor, pentru a crea bună-dispoziție prin arome delicioase. În asemenea circumstanțe, atitudinea față de lume în general se modifică numai temporar: se flirtează cu corpurile străine în timpul mesei, dar asta nu afectează modul în

care se comportă cineva la birou. Un asemenea stil de a mânca i se potrivește persoanei care își dorește cu disperare o viață liniștită, care tânjește după distracție și surprize, care caută un alt fel de fericire în frivolitate, în a fi glumet, cinic, ironic, refuzând să fie permanent nefericit din cauza marilor probleme, cum ar fi foamea și prostia. Bucătarii care pregătesc mâncarea pentru ei sunt ca și cântăreții de jazz, improvizând înflorituri jucăușe, neajungând niciodată la o concluzie.

Dar, desigur, e imposibil să fii fericit altfel decât superficial, în timp ce alții sunt nefericiți. Când pacea și liniștea sau spiritul și detașarea au început să pălească, o dorință diferită a luat naștere, de a aduce vieții o contribuție personală, originală. Căutarea unui al treilea tip de fericire – pe care modernii o numesc creativitate – cerea un stil potrivit de a mânca. Toate invențiile și progresul provin din găsirea unei legături între două idei care nu s-au întâlnit niciodată, îmbinând corpuri străine. Pentru persoanele care aspiră să fie creative, mâncatul a devenit o parte a procesului de a privi lumea într-un spirit mai aventuros. Creativii bucătari au găsit în mâncare calități pe care nimeni nu le suspecta că erau acolo, alăturând ingrediente pe care nu le-au mixat niciodată. Mesenii creativi se tem constant de alimente ciudate și de corpuri străine.

Oricum, asta nu înseamnă că există trei tipuri de oameni, fiecare blocat în obiceiurile sale. Creativitatea este preocuparea maestrului bucătar, încercând în mod conștient să inoveze, dar cei care cred că fac exact opusul, reproducând la nesfârșit aceleași rețete ale bunicii, sunt uneori creativi fără să-și dea seama. Este adevărat că sunt oameni care mănâncă aproximativ aceleași mâncăruri ca strămoșii lor de mii de ani, dar varietatea se strecoară la fel în toate, chiar dacă meniul poate părea limitat. Astfel, o comunitate săracă din Ghana, complet ignorată de lumea cunoscătorilor culinari, mănâncă 114 specii de fructe, 46 de tipuri de semințe de leguminoase și 47 de tipuri de verdeață. În Anzi, un țăran poate deosebi ușor între 300 de soiuri de cartofi, iar el își va găti tocană cu douăzeci, până la patruzeci de soiuri, atent echilibrate. De fiecare dată când o rețetă nu este urmată cu strictețe, de fiecare dată când se asumă un risc cu ingrediente sau proporții modificate, mâncarea care rezultă este o muncă de creație, bună sau rea, în care oamenii au pus un pic din ei înșiși. Inventarea unui nou fel de mâncare este un act de libertate, mic, dar nu nesemnificativ. Mai există încă enorme posibilități pentru astfel de

acte, din moment ce omenirea mănâncă astăzi doar aproximativ șase sute din sutele de mii de plante comestibile.

Copiii au fost educați, de obicei, fie să fie loiali gustului familiei lor sau, mai recent, să-și dezvolte identități individuale prin afirmarea gustului lor propriu. Dar acum unii sunt încurajați să-și trateze gusturile ca pe niște ființe umane, demne de a fi respectate, recunoscute, înțelese și să nu ridice ziduri înalte între cei cu care vor vorbi sau nu, între alimentele care le plac sau nu le plac. Elevii francezi, a căror programă include acum lecții sistematice de artă a degustării, sunt pionierii unei revoluții importante. O minte deschisă în privința alimentelor și a gusturilor străinilor modifică în mod inevitabil atitudinea față de vecini.

Lumea a fost mult timp împărțită în trei imperii majore, de dimensiuni aproape egale, bazate pe cele trei alimente principale, grâu, orez și porumb. Dar ceea ce i-a deosebit pe oameni chiar foarte mult a fost sosul sau condimentul pe care l-au adăugat: uleiul de măsline în Marea Mediterană, soia în China, ardeiul iute în Mexic, untul în nordul Europei, o întreagă varietate de condimente în India. Rușii s-au revoltat în anii 1840, când guvernul a încercat să-i convingă să cultive cartofi; fiind obișnuiți să trăiască mai ales cu pâine de secară, au suspectat un complot care-i transformă în sclavi și îi forțează să treacă la o nouă religie; dar în cincizeci de ani s-au îndrăgostit de cartofi. Explicația este că ei au adăugat aceeași savoare acră – *kislotu* – specifică mâncării lor și de care au depins în cele din urmă. Fiecare popor își pune propria aromă în mâncărurile sale și acceptă să o schimbe doar dacă poate ascunde schimbarea în sine, învăluind fiecare noutate în aroma sa. Optimismul în ceea ce privește schimbarea, fie în politică, economie sau cultură, este posibil numai dacă această premisă este acceptată.

Pentru americani, dulceața zahărului este gustul care face toate noutățile acceptabile. Zahărul, care nu miroase și care are puterea magică de a face aproape orice să fie parțial delicios, a asociat, într-adevăr, gust lumii mai mult decât orice altceva. Cândva un medicament rar și divin – mierea a fost numită „sudoarea cerului“, „saliva stelelor“ –, acum producția sa a crescut de patruzeci de ori în ultima sută de ani: este expresia culinară a democrației. Numai când ciocolata latino-americană, condimentată anterior cu ardei iute, a fost aliată cu zahărul (de Conrad van Houten din Amsterdam, în 1828) a cucerit vâlmul palatin al întregii lumi. În 1825, Brillat-Savarin, autor al *Fiziologiei*

gustului, a prezis că zahărul a fost destinat să fie „aroma universală“. La acel moment Goethe a plătit 2,70 de mărci de aur pe un kilogram; zahărul a fost elixirul plăcerii doar pentru cei bogați, care au cheltuit pe el mai mult decât pe pâine. Acum profeția s-a împlinit: aproape toate produsele alimentare ambalate conțin zahăr.

Orice progres culinar a fost dependent de asimilarea alimentelor și condimentelor străine, care sunt transformate în proces. Mâncarea chinezească a atins apogeul în secolul al XII-lea, mulțumită importurilor comercianților aventuroși. Mâncărurile Europei au fost orientalizate prin utilizarea masivă a condimentelor – erau aproape numai de origine indiană în Evul Mediu. Apoi a fost americanizată prin introducerea cartofilor, a tomatelor, a curcanului de Crăciun și a altor produse de origine americană. Fast-foodul nu e nici american, nici european, ci o moștenire de la vânzătorii ambulanți din Orientul Mijlociu și Orientul Îndepărtat. *La nouvelle cuisine* este rezultatul unui aport de idei japoneze în tradiția franceză. Aceste importuri au fost întotdeauna aduse de minorități, în ciuda opoziției. Toate inovațiile se confruntă cu o opoziție.

Totuși, foamea continuă să fie potolită fără a se cunoaște cauza foamei. Unele alimente delicioase nu au nicio valoare nutritivă, altele sunt dezagrebabile până când le guști, iar altele nu potolesc foamea, dar te stimulează să mănânci mai mult, pentru a prelungi plăcerea de a mânca, așa cum un amant caută să prelungească o îmbrățișare. Încercarea de a da sens unui astfel de comportament poate clarifica mai mult decât gusturile alimentare ale cuiva – de exemplu, cât de interesat este cineva de noi tipuri de plăcere sau inovație și creativitate în general, dacă este dispus să riște vreo dezamăgire sau vreun eșec, dacă își dorește să fie curajos și liber mai presus de aplauze, dacă îi place să discute despre plăcerile cuiva, dacă se bucură să le ofere plăcere altora. Gastronomia este o ramură a cunoașterii în faza sa incipientă, concentrându-se nu pe indulgența față de sine, ci pe explorare, nu doar pe autoexplorare, ci pe explorarea întregii naturi. Poate privi mai departe către orizonturi tot mai largi ale plăcerii și ale înțelegerii, chiar dacă are partea sa întunecată, pentru că a făcut prea puțin pentru a înfrunța neajunsurile foamei și cruzimii și, probabil, va primi doar o recunoaștere adecvată atunci când o face. Cu toate acestea, furculițele și lingurile au făcut, probabil, mai mult pentru a reconcilia oameni în dezacord decât au făcut vreodată armele și bombele.

Pe de altă parte, de-a lungul secolelor, plăcerile sexului mai degrabă s-au redus decât s-au înmulțit. Sexul e miracolul care face ca oamenii, care în mod normal sunt înspăimântați de străini, să se simtă atrași de unii dintre ei. Dar nu a reușit să producă niciun procent din florile – ale afecțiunii sau înțelegerii – pe care le-ar fi putut face.

Cum poți primi din relații sexuale căldură și securitate, sentimentul de a cunoaște locul de apartenență, acela pe care ți-l poate oferi mâncarea mamei, iată ce au învățat religiile păgâne. Pentru ele, lumea a fost o uriașă mașină sexuală autoîntreținută: cerul a impregnat pământul cu umezeala lui, iar fiecare copulație a fost parte a acestui proces permanent de autoreînnoire, nu un act sordid, ci o afirmare a înrudirii cu întreaga natură. Zeul hindus Shiva a dat un exemplu prin delectarea cu care își răspândea sămânța în rândul femeilor, iar adepții săi își puteau considera instinctele sexuale o dovadă că aveau ceva divin în ei.

Mulțumirea că cineva făcea parte dintr-un întreg era întărită de sentimentul că putea contribui personal la menținerea mersului lumii, pentru că natura trebuia să fie atât încurajată, cât și satisfăcută. Masaii din Africa de Est au făcut acest lucru prin periodicele Sărbători ale Iubirii: timp de câteva luni, toate restricțiile de prietenie și căsătorie s-au abolit, iar oamenii s-au adunat de la sute de kilometri pentru a fertiliza pământul și animalele și unul pe altul, în fața preoților lor: toată lumea a făcut dragoste cu toată lumea, cu excepția mamelor și surorilor. Aceste prilejuri nu erau orgii, ci un mod de a da un impuls vieții. „Sexul este muncă istovitoare“, îi spunea o femeie Kikuyu unui antropolog, „și nu avem timp să vorbim“. Dar o plăcere nu este diminuată atunci când a fost greu câștigată.

Chinezii au făcut din activitatea sexuală o sursă de confort, plasând-o în centrul medicinei lor și subliniindu-i rolul esențial în protejarea sănătății și în vindecarea bolilor, în îmbunătățirea circulației sangvine și a relaxării sistemului nervos. Bărbații se puteau întări prin relații sexuale frecvente, care produceau energie prin unirea principiilor masculin și feminin, dar trebuiau să aibă mare grijă să le ofere femeilor plăcere în egală măsură, în același fel în care întrețineau solul, pentru femei produceau sucuri vitale, care prelungeau viața. Exagerările bizare ale acestor doctrine ascundeau mesajul lor mai profund. În *Arta din dormitor*, Chang Tsang, un ministru de pe vremea Dinastiei Han, descrie cum a încercat să trăiască până la vârsta de 180 de ani prin aspirarea

secrețiilor din sânii femeilor. Dar toate manualele de sex antice considerau important să se acorde atenție dorințelor femeilor. În Europa, folclorul antic sfătuia că nicio concepție nu era posibilă fără ca femeia să experimenteze plăcerea. Infertilitatea, spunea Culpepper în *Directory of Midwives* (1656), era cauzată de „lipsa de dragoste dintre soț și soție”. Aceia care privesc astăzi activitatea sexuală ca pe o parte esențială a unei vieți sănătoase își au rădăcinile adânc înfipite în aceste tradiții păgâne, dedicate „artei simple și pline de bucurie de a trăi doar pentru a trăi”, așa cum au stabilit-o taoiștii.

Totuși, așa cum unii oameni s-au săturat de mâncarea gătită de mama și au deschis restaurante exotice ca să se amuze pe căi nebănuite, alții au căutat amuzamentul de dragul amuzamentului în paturi exotice. Dar, în timp ce cunoașterea mâncărilor s-a extins, ca urmare a schimburilor comerciale și a călătoriilor și s-a îmbogățit constant, imaginația erotică a devenit rapid repetitivă. Pe la 450 d.Hr., tehnicile plăcerii sexuale au fost descrise pe larg în *Kamasutra*, un rezumat a numeroase lucrări mult mai lungi, compilate de celibatarul ascet Vatsyayana. Deși bilanțul aventurilor personale brodate în această lucrare de învățătură și literatură – în special Kshemendra (990–1065) în *Breviarul femeii ușoare* și Koka (?1060–?1215) în *Tainele pasiunii* –, gama de plăceri disponibile a rămas practic nemodificată; la o mie de ani după Ovidiu și Lucrețiu, Europa nu a mai avut nimic de adăugat. Pornografia a avut cărțile sale sfinte; pasionații aveau tendința de a deveni dependenți de o anumită obsesie. Fanteziile din imaginația amanților s-au concentrat mai ales pe cucerire, dominare și supunere, ca și cum cea mai comună relație disponibilă în pat și-a construit garduri în jurul lui. Nu a existat o revoluție autentică în fanteziile de a fi forțat să faci acte interzise sau de a fi sedus de admiratori interziși. Fiecare generație și-a imaginat că a găsit libertatea în aceste fantezii, dar pur și simplu și-au legat același vechi laț – sau unul dintr-o mică gamă de lațuri – în jurul imaginației lor.

Astfel, cea mai interesantă experiență sexuală pe care a putut-o avea un bărbat din China, cam din secolul al X-lea încă, a fost a arunca o privire la picioarele unei femei care și-a redus lungimea lor cu trei sau patru centimetri, împiedicându-le creșterea normală în copilărie.

Nu știi când a început acest obicei:

Trebuie să fi fost iscat de un om demn de dispreț,

a scris o poetă chineză. Practica picioarelor-de-lotus a fost introdusă de dansatorii Curții imperiale și copiată de aristocrație ca semn de distincție. Apoi au adoptat-o și clasele de mijloc, pentru a-și arăta pretinsul lor devotament, respectabilitatea lor și timp de sute de ani după aceea a rămas un obiect incontestabil al dorinței sexuale, pentru că sexului nu-i place să se întrebe ce își dorește. O femeie cu picioarele lotus nu putea nici să muncească și nici să meargă prea departe; ea dovedea că soțul ei își putea permite să o țină acasă în lenevie. Șchiopătatul nenatural îi excita pe bărbați; deformarea picioarelor a devenit un preludiu indispensabil pentru actul sexual; manualele de sex publicate recomandau optsprezece poziții în care actul sexual putea fi combinat cu deformarea picioarelor și consiliere asupra diferitelor moduri de a profita de ele pentru un extaz mai mare, sărutând, sugând, mușcând și morfolind, inserând unul întreg în gură sau mânâncând semințe de dovleac și migdale plasate între degetele de la picioare. Părinții știau că-și pot vinde fiicele, ca prostituate, la un preț mai bun dacă aveau picioarele mutilate, iar fetele erau feliitate pentru purtarea legăturilor care provocau o durere extremă, ceea ce însemna oase rupte pe viață. Concursuri de frumusețe de tip picior-minuscul se țineau la festivalurile din templele budiste – „grupul de observare a piciorului“, inițial pentru a expune potențialele candidate la haremul imperial. Deși Manchus, care a cucerit China în secolul al XVII-lea, a decretat abolirea obiceiului și a insistat că ei erau mândri de picioarele lor mari, nu a fost suficient să le facă pe femei să renunțe, pentru că senzualitatea întotdeauna se complace în obiceiurile sale; picioarele lotus erau prețuite ca o plăcere cu nimic inferioară actului sexual propriu-zis, iar bărbații savurau amestecul de milă și încântare pe care-l simțeau în fața sacrificiului; picioarele erau ascunse și astfel rămâneau misterioase precum organele sexuale. Doar mișcarea de eliberare a femeilor, două secole mai târziu, a oferit motive pentru ca ele să se plimbe liber pe propriile picioare. Abia în 1895 un medic francez a raportat că la spovedanie creștinii din China admiteau că aveau gânduri lascive despre picioarele femeilor; iar în provincia de nord Suiyuan femeile au continuat să fie devotate cu fanatism picioarelor-de-lotus și confecționării de pantofi mici, frumos decorati, până la 1930. Acest lucru s-a întâmplat să fie forma particulară de erotism crud pe care China a dezvoltat-o la apogeul prosperității sale, atunci când era lider mondial în tehnologie și arte, pentru că prosperitatea i-a permis-o. Europa a obținut satisfacții similare

cu corsetul talie-de-vieșpe, chiar dacă medicii au avertizat, din epoca romană și Renaștere până în secolul al XIX-lea, că era un pericol grav pentru sănătate.

În loc să extindă noțiunea de plăcere, ciclurile de represiune și permisivitate s-au succedat. Cei bogați le-au reproșat săracilor destrăbălarea lor șireată, dar au fost fascinați de obiceiurile pe care le înfieraseră și le-au împrumutat. Cei săraci s-au îndrăgostit și au urât cu respectabilitate. Munții de artă erotică sunt amintirile deceniilor alternative și uneori ale secolelor de desfrâu. În China, de exemplu, deși obiectele pornografice supraviețuiesc cel puțin din 1 000 î.Hr., vârful producției lor a avut loc în veacul al VII-lea d.Hr., când imperiul s-a extins și în Iran, Coreea și Vietnam: prosperitatea a încurajat luxul erotic, chiar dacă sau poate pentru că oamenii erau foarte serioși în privința succesului lor; aceasta a fost perioada când China a inventat sistemul de examinare, pe care întreaga lume l-a copiat mai târziu, și n-a avut nicio importanță faptul că pe atunci China era condusă de o împărăteasă, Wu Chao, care era călugăriță bigotă și superstițioasă. Abia în secolul al XIII-lea puritanismul a fost restabilit drept crez oficial. Apoi, în secolul al XVIII-lea, o renaștere a artei erotice a dezvăluit prostituate la modă, în bordeluri elegante, înfățișate drept centre de cultură și de divertisment, iar Nanking a devenit faimos pentru enormul său „cartier al plăcerii” și al risipei fără precedent. În secolul al XIX-lea împăratul Tongzhi a murit de sifilis, iar în revolta Taiping (1850) 6 000 de prizonieri au fost castrați pentru a fi folosiți ca prostituați, cu picioarele legate și machiaj strident. Multe țări ar fi putut produce o istorie comparabilă a valurilor de obsesie și repulsie: uneori puritanismul a venit din stânga, alteori, din dreapta; uneori de la cei de la putere, alteori ca o reacție împotriva lor. Privind înapoi, constatăm că nu există nicio epocă de aur în materie de sex. În 1950, comuniștii chinezi au distrus sistematic cantități enorme de antichități erotice într-o încercare de a șterge amintirea acestor tradiții ambigue.

În anii 1930 și 1940, când a investigat satisfacția sexuală la americani, Kinsey a constatat că bogații și săracii au avut idei atât de diferite, de parcă ar fi locuit pe planete separate. Săracii s-au dedat de la o vârstă fragedă, „cu un singur gând”, contactelor sexuale, făcând dragoste înainte de căsătorie de șapte ori mai frecvent decât cei bogați, folosind prostituate de trei ori mai des; dar, cu trecerea anilor, au devenit mai credincioși soțiilor lor decât cei bogați, care, dimpotrivă, au început viața cu mai multă prudență: în tinerețe

s-au masturbat de două ori mai mult decât cei săraci, limitându-se mai mult la jocuri excitante, dar, înaintând în vârstă, s-au rafinat în „arta iubirii“, devenind preocupați de sâni și preludiu, spre deosebire de cei săraci, care aveau îndoieli în privința experimentării și chiar a sărutului, considerând nuditatea obscenă. Cu alte cuvinte, cu cât oamenii au devenit mai prosperi, cu atât sexul a fost privit cu mai puțină deschidere. Sfaturile din *Kamasutra* au fost inspirate de negustorii tihniți ai luxoaselor orașe medievale din India.

Cea de-a treia formă de plăcere sexuală aduce dragoste și simpatii de durată, așa că este creativă, dar întotdeauna a fost tratată ca o taină, din cel mai vechi folclor și până în prezent. Astfel, poveștile care îi învață pe copiii din Africa de Vest despre sex se prezintă ca un joc de-a v-ați ascunselea, fără soluții prestabilite: poveștile populare pentru copii despre aventurile domnului Penis și ale doamnei Vulva sunt farse tragice, care, în loc să îndemne la ascultarea obiceiului, oferă doar umor ca o modalitate de a face față unor dificultăți inevitabile. Părinții sunt prezentați ca grotești; Domnul Penis, care iese din copaci, este un om generos, dar domnul Testicule este egoist; morala fiecărei povești e contrazisă de următoarea; adulterul este atât idealizat, cât și pedepsit; sexul este în același timp distractiv și crud, iar fanteziile nu excită neapărat dorința.

Restul lumii a continuat să trateze sexul ca pe un puzzle, poate pentru că a fost condus mai mult de presupunerea că egoismul e cel mai bun mod de a prospera, iar forțele sexului, fiind capabile să stimuleze altruismul, deci perturbatoare, au fost excluse din arena publică și retrogradate la intimitatea casei. Chiar și creștinismul, religia iubirii, s-a temut de iubirea sexuală, limitând-o strict la căsătorie, pe care Luther a comparat-o cu un spital de vindecat pofta.

Corpul străin, o amenințare constantă pentru sex ca făuritor de dragoste, era gelos. Diderot a definit dragostea în marea sa *Enciclopedie* ca „deținerea și exploatarea unei alte ființe“. Tocmai dorința de a poseda – inevitabil poate, pe când proprietatea domina toate relațiile – a fost cea care i-a făcut pe îndrăgostiți atât de nesiguri, provocându-le teama de pierdere, refuzul de a accepta că dragostea trebuie simțită din nou în fiecare zi. Cauzele acestei atitudini se regăsesc în vechile manuale de sex indiene, care vedeau dragostea ca pe o luptă, implicând cucerirea – inevitabilă când războiul decidea soarta tuturor. *Kamasutra* sugera în mod ingenios că iubirea era perfectă doar atunci când

ambele părți erau victorioase. Dar cu toții, de prea multe ori, se întrebau cine pe cine a iubit mai mult.

Totul sau nimic, subjugarea totală: aceste idealuri militare au limitat influența sexului asupra relațiilor din afara dormitorului, împiedicându-l să fie atât de creativ pe cât ar putea fi. Pentru că aici există foarte multe sentimente de ordin sexual care nu își găsesc niciodată expresia genitală – iubirea neîmpărtășită, atracțiile și senzațiile diferitelor grade de blândețe, multe dintre ele risipindu-se în van. Se uită că în copilărie preludiul sexual e o consecință a mai multor cauze, multe neavând nimic de-a face cu sexul – experiențe neobișnuite sau înfricoșătoare, de a fi urmărit, bătut, de a zbura cu avionul –, și doar treptat este o gamă de stimuli restrânsă: ce emoții sunt considerate sexy se decide parțial sub presiunea de grup. Concentrarea atenției asupra orgasmului, asupra momentului de triumf și de abandonare a restricționat ideea de plăcere sexuală, ca și credința că energia sexuală trebuie golită, ca și muniția, care va exploda, dacă nu e trasă la țintă. Se uită faptul că printre chinezi și indieni au fost mulți care au susținut actul sexual fără ejaculare, că în multe triburi așa-numite primitive, cum ar fi Dani în Indonezia, se recomandă patru până la șase ani de abstenență sexuală după fiecare naștere, că în cadrul grupului etnic Yoruba cele mai multe femei nu dorm în mod normal în același pat cu soții lor, că înainte de răspândirea contraceptivelor cuplurile petreceau ore în șir sărutându-se: penetrarea nu este singura formă de dezmiardare.

Modalitățile de a le găsi o utilitate atracțiilor sexuale vagi au fost investigate în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, mai ales printre francezi, care au dezvoltat flirtul și cochetăria ca arte ale sociabilității, evitând complicațiile exclusive. La acel moment, un iubit de modă veche (*amant*) încă putea însemna un admirator și nu neapărat un partener sexual; „a face dragoste” însemna inițial „a curta”, nu a avea o relație sexuală. Flirtul a dat o nouă direcție dragostei curtenitoare, era sex fără sex, o prelungire a preludiilor sexuale, care nu era necesar să aibă loc; dar, în loc de a idealiza persoana iubită, a încercat să-l sau să o înțeleagă și să afle cum ar putea fi agreabil și să se stimuleze reciproc. Dar mulți s-au grăbit să cucerească și au acuzat flirturile de înșelăciune, de prefăcătorie, de a fi incapabile de iubire, de a se comporta ca și cum ar participa permanent la un bal mascat. Ostilitatea era de înțeles atunci când căsătoria și procreația erau considerate principala funcție a femeilor, dar imediat

ce femeile și bărbații au fost tratați ca personalități independente, ale căror opinii sunt demne de a fi descoperite, flirtul a putut fi recunoscut ca primul pas în crearea unei relații al cărei scop este explorarea în comun și reciprocă. Se poate întâmpla ca un alt cuvânt să înlocuiască „flirtul“, pentru a indica semnificația sa extinsă de aventură bazată pe atracție, dar care dorește mai mult decât atracție.

„Un bărbat nu are suficiente gânduri pentru o femeie“, spune un proverb din tribul boșiman Kung. Adulterul și divorțul nu au fost modalități inventive ale acomodării cu acest fapt. Dar autorul congolez Sony Labou Tansi, care a scris că erotismul este arta de a „găti bine iubirea“, ne amintește că mai există încă un meniu vast de descoperit și că multă afecțiune va continua să fie aruncată la gunoi până atunci. Gătitul, desigur, nu implică numai simțurile, ci și interesul pentru tot ceea ce e viu, iar mâncarea are un gust mai bun, dacă îi împlinește unul față de celălalt, chiar dacă vremelnice, pe cei care mănâncă împreună cu bunăvoință.

ISTORIA MÂNCĂRII

Dezbaterile și publicațiile Oxford Food Symposium, pe care le-am descoperit în urmă cu doisprezece ani împreună cu Alan Davidson (fost ambasador al Marii Britanii în Laos, care a preferat să demisioneze din serviciul diplomatic decât să fie lăsat la vatră în Londra, printre „războinicii de pe Whitehall“) și care reunesc circa 150 de experți în gastronomie, reprezintă un ghid pentru ultimele mele cercetări; revista *Petits Propos Culinaires*, editată de Alan Davidson, conține recenzii ale celor mai inteligente scrieri despre mâncare. Prezint aici numai câteva exemple de astfel de cărți:

Raymond Sokolov, *Why We Eat What We Eat*, Summit, New York, 1991; A.M. Barrett, *Neuropharmacology of Appetite Regulation*, Proc. Nutrition Soc., vol. 37, 1978; N. Tinbergen, *The Study of Instinct*, Oxford UP, 1974; F.T. Simoons, *Food Avoidance in the Old World*, Wisconsin UP, 1967; H.P. Kleyngeld, *Adoption of New Food Products*, Tilburg UP, 1974; Hiromitsu Kaneda, *Long-term Changes in Food Consumption Patterns in Japan 1878-1964*, Yale Univ. Economic Growth Center, nr. 127, 1969; J.M. Weiffenbach, *Genesis of Sweet Preferences*, US Dept of Health, 1977; Trevor Silverstone,

Appetite and Food Intake, Dahlem Konferenzen, 1976; John Burnett, *Plenty and Want: A Social History of Diet in England from 1815 to the Present Day*, Nelson, 1966; Chris Wardle, *Changing Food Habits in the UK*, Earth Resources Centre, 1977; D.W. Walcher, *Food, Man and Society*, Plenum, New York, 1976; D.S. Ironmonger, *New Commodities and Consumer Behaviour*, Cambridge UP, 1972; Michael Lipton, *Why Poor People Stay Poor*, Temple Smith, 1977; Trygg Engen, *The Perception of Odors*, Academic Press, 1982; C.M. Apt, *Flavor: Its Chemical, Behavioral and Commercial Aspects*, raportul Arthur D. Little Flavor Symposium, Boulder, Colorado, 1977; G. Blix, *Food Cultism and Nutrition Quackery*, Simpozionul Fundației Suedeze de Nutriție, Uppsala, 1970; Mark Nathan Cohen, *Health and the Rise of Civilisation*, Yale UP, 1989 (contestă viziunea conform căreia oamenii au devenit mai sănătoși, aducând dovezi preistorice și antropologice); John Yudkin și J.C. McKenzie, *Changing Food Habits*, McGibbon și Kee, 1974; A.I. Richards, *Hunger and Work in a Savage Tribe: A Functional Study of Nutrition among the Southern Bantu*, Routledge, 1932; Raymond F. Hopkins, *The Global Political Economy of Food*, Wisconsin UP, 1978; R. Robbins, *Famine in Russia 1891-2*, Columbia UP, 1975; Jean-Robert Pitte, *Gastronomie française: Histoire et géographie d'une passion*, Fayard, 1991; R.E.F. Smith și David Christian, *A Social and Economic History of Food and Drink in Russia*, Cambridge UP, 1984; Michel Maffesoli, *Aux Creux des apparences: Pour une éthique de l'esthétique*, Plon, 1990; William Kingston, *Innovation*, Caldet, 1977; Sterling Ortman, *To Feed this World*, Johns Hopkins UP, 1976; R.N. Salaman, *The History and Social Influence of the Potato*, Cambridge UP, 1949; J.D. Haas and G.G. Harrison, 'Nutritional Anthropology', *American Review of Anthropology*, 6, 1977, pp. 69-101; J.H. van Stuyvenberg, *Margarine: A History 1868-1969*, Liverpool UP, 1969; B.A. Hennisch, *Fasts and Feasts*, Pennsylvania UP, 1976; K.C. Chang, *Food in Chinese Culture*, Yale UP, 1973; E. N. Anderson, *The Food of China*, Yale UP, 1988; T.C. Lai, *At the Chinese Table*, Oxford UP, 1964; Michel Jeanneret, *Des Mets et des mots: Banquets et propos de table a la Renaissance*, Corti, 1987; Piero Camporesi, *Bread of Dreams: Food and Fantasy in Early Modern Europe*, Polity, 1989; Barbara K. Wheaton, *Savouring the Past: The French Kitchen and Table from 1900 to 1789*, Chatto, 1983; Harold McGee, *On Food and Cooking: The Science and Lore of the Kitchen*, Scribners,

New York, 1984; Georges Vigarello, *Le Propre et le sale*, Seuil, 1984; Om Prakash, *Food and Drink in Ancient India*, Munshi Ram, New Delhi.

ISTORIA SEXULUI

J. D'Emilio și D.B. Freedman, *Intimate Matters: A History of Sexuality in America*, Harper, New York, 1988; John Bancroft, *Human Sexuality and its Problems*, Churchill Livingstone, 1983; Herant Katchadourian, *Fundamentals of Human Sexuality*, ed. a 5-a, Holt, New York, 1985; Oskar Koenig, *The Masai Story*, Michael Joseph, 1956; Pat Caplan, *The Cultural Construction of Sexuality*, Tavistock, 1987; David M. Halperin, *Before Sexuality: The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World*, Princeton UP, 1990; M. Feher, *Fragments for a History of the Human Body*, 4 vol., Zone, New York, 1989; Ronald și Juliette Goldman, *Children's Sexual Thinking: A Comparative Study of Children Aged 5 to 15 Years in Australia, North America, Britain and Sweden*, Routledge, 1982; R. H. Van Gulik, *Sexual Life in Ancient China*, Brill, Leiden, 1961; Lina M. Fruzetti, *The Gift of a Virgin: Women, Marriage and Ritual in Bengali Society*, Rutgers UP, 1982; Akhileshwar Jha, *Sexual Designs in Indian Culture*, Vikas, New Delhi, 1979; Michael Allen și S.N. Mukherjee, *Women in India*, Canberra ANU, 1982; B. Malinowski, *The Sexual Life of Savages in North Western Melanesia*, Routledge, 1929; B. Malinowski, *Sex and Repression in Savage Society*, 1927; Roy Ellen, *Malinowski between Two Worlds: The Polish Roots of an Anthropological Tradition*, Cambridge UP, 1978; Derek Freeman, *Margaret Mead and Samoa*, Harvard UP, 1983; Lowell D. Holmes, *The Quest for the Real Samoa: The Mead/Freeman Controversy and Beyond*, Bergin and Garvey, Mass., 1987; R. Firth, *Man and Culture: An Evaluation of the Work of B. Malinowski*, Kegan, 1957; Hans Licht, *Sexual Life in Ancient Greece*, Routledge, 1932; Lawrence Birken, *Consuming Desire: Sexual Science and the Emergence of a Culture of Abundance 1871-1914*, Cornell UP, 1988; Francis L. K. Hsu, *Iemoto: The Heart of Japan*, Wiley, New York, 1973; Iwao Hoshii, *The World of Sex*, vol. 4, Woodchurch, Kent, 1987; Peter Brown, *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*, Faber, 1988; I.B. Horner, *Woman under Primitive Buddhism*, Routledge, 1930; Charles Fowkes, *The Pillow Book*,

Hamilton, 1988 (o istorie a literaturii erotice); John Byron, *Portrait of a Chinese Paradise: Erotica and Sexual Customs of the Late Qing Period*, Quartet, 1987; Howard Levy, *Oriental Sex Manners*, NEL, 1971; Howard Levy, *Chinese Footbinding*, Neville Spearman, 1972; Iris și Steven Finz, *Erotic Fantasies*, Futura, 1991; Patrick J. Kearney, *History of Erotic Literature*, Macmillan, 1992; Wayne Paul Robinson, *The Modernisation of Sex*, Elek, 1976; V. și B. Bullough, *Sin, Sickness and Sanity: A History of Sexual Attitudes*, New American Library, 1977; Peter Wagner, *Eros Revived: Erotica of the Enlightenment in England and America*, Seeker & Warburg, 1988; René Nelli, *Erotique et civilisation*, Weber, 1972 (despre relațiile arabo-europene); Travaux de l'université de Toulouse le Mirail, série A, tom Z4, *Les Visages de l'amour du dix-septième siècle*, Toulouse, 1984; Roger Bougard, *Erotisme et amour physique dans la littérature française du dix-septième siècle*, G. Lachurie, 1986; Gérard Clavreuil, *Erotisme et littératures: Afrique noire, Caraïbes, Océan indien*, Acropole, 1981; Suzanne Lallemand, *L'Apprentissage de la sexualité dans les contes d'Afrique de l'ouest*, Harmattan, 1985; Pierre Hanny, *L'Erotisme africain: Le Comportement sexuel des adolescents guinéens*, Payot, 1970; R.B. Symington, 'Sexual Behaviour of Rhodesian Africans', *Journal of Biosocial Science*, vol. 4, no. 3, pp. 163–173; William H. Hopkins, *The Development of 'Pornographic' Literature in Eighteenth-Century and Early Nineteenth-Century Russia*, Indiana Univ. Ph.D thesis, 1977; N.N. Bhattachayya, *History of Indian Erotic Literature*, Munshshiram Manoharlat, New Delhi, 1975; H.C. Chakladar, *Social Life in Ancient India: Studies in Vatsyayana's Kamasutra*, Greater India Society, Calcutta, 1929; Jayadeva, *Gitagovinda: Love Song of the Dark Lord*, trans. Barbara Stoler Miller, Columbia UP, 1977; Edward C. Dimock, jr., *The Place of the Hidden Moon: Erotic Mysticism in the Vaisnavasahajiya Cult*, Chicago UP, 1966; Bernard Golse și M. Bloch, *L'Amour Chaos*, Hachette, 1987; 'La Folie Amoureuse' în *Dialogue*, nr. 96, 1987; Sue Griswold, *Beautiful Merchandise: Prostitution in China 1860-1936*, Haworth, New York, 1981; Edward J. Bristow, *Prostitution and Prejudice: The Jewish Fight against White Slavery 1870-1939*, Oxford UP, 1981; Jacques Rossiaud, *Medieval Prostitution*, Blackwell, 1988; Allegra Taylor, *Prostitution: What's Love Got to Do With It*, Macdonald, 1991 (un experiment); Stephen Owen, *Mi-Lou: Poetry and the Labyrinth of Desire*, Harvard, 1989.

J.R. Planche, *Cyclopedia of Costume*, Chatto, 1976; C. Wilson, *The study of the erotic Encyclopedia of Scandal*, Grafton, 1987; Donald Schon, 'The Fear of Innovation', in Barry Barnes (ed.), *Science in Context*, Open Univ., Milton Keynes, 1982; J. Puisais, *Le Goût et Venfant*, Flammarion, 1987.

CUM S-A SCHIMBAT DE-A LUNGUL SECOLELOR DORINȚA BĂRBAȚILOR FAȚĂ DE FEMEI ȘI FAȚĂ DE ALȚI BĂRBAȚI

Este inevitabil ca, pe măsură ce devin tot mai aventuroase și au așteptări tot mai mari de la viață, femeile să-i considere pe bărbați din ce în ce mai puțin adecvați?

În 1968, Patricia avea douăzeci de ani, era studentă la Drept și s-a distrat atât de mult pe baricade, încât a picat la examene; dar nu regretă: „A fost distractiv.“ Angajându-se funcționară, și-a continuat protestul ca activist sindical timp de zece ani: ceea ce a fost, de asemenea, distractiv. „Mi-a plăcut. Am fost pasionată. Dar îmbătrânești repede.“ Așa că la treizeci și cinci de ani s-a întors la universitate, apoi s-a specializat la Income Tax School din Clermont Ferrand, iar acum este inspector de taxe și impozite. După ce am mai întâlnit un inspector într-un capitol anterior, este util să ne reamintim că doi membri ai aceleiași profesii sunt rareori identici.

Factul de a fi un soi de polițist, după ce și-a petrecut tinerețea demonstrând împotriva polițiștilor, îi dă o mare satisfacție Patriciei: baricadele nu s-au ridicat absolut în zadar. „Eu schimb modul în care este colectat sângele. Eu nu sunt nici Sherlock Holmes, nici Zorro. Punctul meu de vedere este că trebuie să existe o egalitate pentru toată lumea, așa că unii nu scapă plătind mai puțin, în detrimentul celorlalți.“ Din 180 de anchetatori fiscali din regiunea ei, doar 20 sunt femei, care ezită să se angajeze pentru că esența jobului

este confruntarea cu bărbații. Cu toate acestea, faptul că e femeie nu a fost o problemă în propria ei experiență: „Oamenii sunt atât de îngrijorați că li se examinează conturile, încât văd doar inspectorul, nu femeia.“ Ea preia doar bărbați puternici – în fiecare an, sarcina ei este să investigheze douăsprezece companii din clasa milioanelor de lire. „Sunt total rece și nerăzbunătoare. Nu dreptatea mea o impun, ci ceea ce este prevăzut în regulamente. Rareori raportează că a fost rea-credință – ca în cazul directorului general care conducea un Porsche plătit în secret de compania lui. Dimpotrivă, am reacționat emoțional, aproape m-am îmbolnăvit când mi-am dat seama că ar putea duce la prăbușirea unei firme. Scopul meu nu este să tai capete.“ Ca urmare a momentului Mai 1968, oficialii guvernamentali nu mai latră la cetățeni agresiv ca altădată.

A încetat ea să-i urască pe cei bogați? Ea provine dintr-un mediu confortabil, ca mulți dintre utopiștii din 1968. Când oficialii fiscali au intrat în grevă, ea nu li s-a alăturat: salariul este mic, dar magnific în comparație cu ceea ce oamenii câștigă în alte părți ale lumii. „Am văzut în New Delhi o fată murind la picioarele mele, iar trecătorii trecând pur și simplu pe lângă ea.“ Ar putea câștiga de două ori mai mult dacă ar deveni consultant fiscal privat, dar ar însemna mai multe ore de muncă, iar ceea ce o atrage la jobul ei e tocmai faptul că îi lasă „timp să trăiască“. „Îmi place munca mea. Nu vreau să fac nimic altceva. Am de-a face doar cu oameni inteligenți.“ Salariul acoperă biletele de avion. Nu există niciun continent, cu excepția Americii de Sud, pe care să nu-l fi vizitat, dar niciodată în excursii organizate. Tocmai a plecat în Kenya; anul trecut a fost în Thailanda și Filipine. În mod ideal, ar petrece șase luni pe an în străinătate, trăind viața oamenilor obișnuiți, „integrându-se“ într-o altă civilizație. „Sunt un cetățean al lumii. Dacă se întâmplă ceva duros oriunde, eu simt.“ Rasismul este marele ei dușman intolerabil.

Patricia privește aceste aspecte ale vieții sale ca pe un succes. Dar, pe tema relațiilor personale dintre un bărbat și o femeie, mesajul ei este unul trist. Propriii ei părinți nu au avut nici ei vreun mesaj pentru ea: ori de câte ori o întreba ceva pe mama, ea îi răspundea „Întreabă-l pe tatăl tău“. Mama ei, cu care are relații bune, i-a spus că-și iubește soțul și, prin urmare, de când s-a căsătorit nu a mai luat decizii fără să-l consulte; Patricia, care-și cunoaște propria minte, crede că mama ei era incapabilă să ia decizii.

Dar fermitatea a fost o pacoste în viața ei privată. Disputa este de asemenea distractivă și știe că nu se va opri până când nu-l va face pe bărbat să se predea. „Știu multe despre economie și politică, dar când îi spun el nu înțelege, nu-i place. Poate că mi-aș putea folosi cunoștințele cu mai puțină impetuositate: se pare că eu nu sunt în stare să o fac cu delicatețe. Pentru că eu vreau ca bărbatul să câștige. Vreau ca el să aibă legitimitatea lui.”

Societatea de consum nu numai că permite femeilor să cumpere noi gadget-uri și haine tot timpul; mai poate însemna, de asemenea, să se bucure de bărbați și apoi să se debaraseze de ei, aruncându-i la ghenă. „Acum îmi dau seama că am fost o consumatoare de bărbați.” Interesul pentru ei n-a scăzut, dar cerul gurii ei a devenit tot mai rafinat. I-a luat ceva timp să înțeleagă ce este acel ceva pe care-l dorea de la bărbați. Ea nu are nevoie de ei ca să-i înlocuiască o siguranță electrică sau să o ajute să cumpere o mașină, cu atât mai puțin să-și completeze formularul de impozit pe venit. Obiectul căutării ei este un bărbat care să facă lucruri pe care ea nu le poate face, un bărbat pe care să-l admire. Niciun bărbat nu a răspuns încă satisfăcător la această provocare venită din partea cuiva al cărei job este de a-i face pe bărbați să tremure în fața ei. „Opt ore pe zi eu nu sunt femeie, sunt funcționar public. Bărbații sunt deranjați de o femeie care poate să stea dreaptă înaintea unui director general; ei caută slăbiciunea la o femeie. Nu pot fi blândă în munca mea, trebuie să-mi ascund slăbiciunea și sunt marcată de acest lucru. Este prețul pe care-l plătesc pentru o activitate interesantă.” Ea continuă să se îndrăgostească de bărbați. „Mă bucur de moment, dar niciodată nu durează prea mult. Sunt incapabilă să am o relație durabilă. Când sunt îndrăgostită, devin stupidă, dependentă. Inconștient, cred că nu-mi place asta, așa că încerc să fac relația să eșueze. Se transformă într-o luptă pentru putere.”

Ea nu prea crede că a făcut alegeri greșite. A făcut ce a trebuit să facă. Femeile s-au eliberat brusc în anii șaiszeci, iar ea a vrut să experimenteze noua libertate. „Era o epocă a contraceptivelor orale și trebuia să profit.” A existat șansa unui nou tip de viață pentru femei. Acum vede că nu a mers bine, dar nu știe cum să facă data viitoare.

Feministele au mers prea departe, spune ea, având doar revendicări, nimic altceva. A fost o greșală. Dar, pe de altă parte, „am vrut să arătăm că suntem egale cu bărbații.” Acum susține că femeile trebuie să se întoarcă la feminitate; își dezaprobă prietenele feministe care refuză să gătească, chiar și atunci

când invită o duzină de oameni la cină. Pe de altă parte, detestă femeile care se prefac că sunt femei; îi respinge pe „bărbații care se așteaptă ca femeile să creadă ce spun doar pentru că sunt bărbați”; nu ar putea suporta să fie casnică.

„Viața mea de femeie-bărbat a eșuat. M-am mințit singură.” Ideea de cuplu, cu toate acestea, i se pare funcțională, cu excepția faptului că nu a putut-o face să funcționeze pentru ea. Ea îi pasează răspunderea generației următoare, care o impresionează prin prudența cu care își arată afecțiunile, prin atmosfera mai relaxată pe care a introdus-o în relațiile ei, prin romantism, prin dorința de a face relațiile mai frumoase. Privind în urmă, a existat și puțină frumusețe în felul în care cei din propria ei generație se întâlneau și făceau sex: „M-am obișnuit să mă comport ca un bărbat. Dacă am vrut să mă bag în pat, m-am băgat. Dar era rece.” În Katmandu a fost invitată să încerce droguri și a fost mândră de asta, apoi a căzut într-o comă de patruzeci și opt de ore, care a vindecat-o complet de dorința de a mai pune gura pe droguri. „Sexul nu e important, nu mă mai interesează decât dacă face parte din ceva mult mai amplu”, spune ea acum.

Acum depinde de bărbați să facă un efort și nu doar să privească femeile și să le zâmbească. Problema este că foarte mulți bărbați pe care îi cunoaște ea sunt slabi: „Le lipsește inițiativa.” Așa că de la cine să ceară un sfat? De la un astrolog: „Avem nevoie de ceva: astrologia înlocuiește religia.” Iar astrologul i-a spus că întotdeauna va avea probleme cu bărbații.

Florence este cu aproximativ cincisprezece ani mai tânără, dar nici ea nu a găsit o soluție. Fiecare membru al familiei sale are „o pasiune”. Tatăl ei este alpinist, iubește muntele pentru că este fascinat de risc și dispus să-și asume riscuri. Întrucât viața de zi cu zi îl plictisește, dorește să treacă dincolo de ceea ce este el în viața de zi cu zi și să scape de rutină. Acest tip de retragere l-a învățat de foarte tânăr, pentru că părinții lui se certau tot timpul; el nu se ceartă niciodată cu soția sa. Unii oameni învață să aibă o conștiință de sine fără să se lupte cu cei din jurul lor. Sora lui Florence este pasionată de călărie. Fiecare membru al familiei are câte o pasiune înflăcărată.

Cu toate acestea, lui Florence nu i-au spus părinții care ar putea fi direcția vieții sale; nu i-au dat niciodată un sfat, iar ea nu l-a cerut, pentru că a simțit că sfatul lor nu i s-ar potrivi. Nu vorbește cu ei despre problemele intime care contează cel mai mult pentru ea. Tot ce doresc ei este ca ea să fie

fericită – ceea ce probabil înseamnă că nu știu ce vor. Ea spune că modul cel mai bun de a-i face pe copii fericiți este să fii fericit, fericirea este contagioasă. Tot ce poate face tatăl ei e să o avertizeze când devine prea înfumurată, iar ea apreciază asta. Dar poate că el nu se simte avizat să-i dea sfaturi, pentru că nu e mulțumit de el însuși; sau, cel puțin, asta bănuiește ea, fiindcă nu-l cunoaște cu adevărat. Cât de mulți oameni și-au cunoscut bine părinții? Din momentul în care viața privată a devenit mai importantă decât viața publică, a apărut imposibilitatea de a transmite din generație în generație tradițiile legate de stilul de viață.

Dacă măcar profesorii ei ar fi fost în stare să-i încurajeze o anumită ambiție profundă, dacă ar fi întâlnit cel puțin unul pasionat de materia lui, care ar fi putut-o captiva și pe ea, dar parcursul ei școlar a fost un eșec total, chiar dacă a primit note mari. Niciun profesor universitar nu a influențat-o. A devenit, la rândul ei, profesoară, dar asta a făcut-o să dispere: patru cincimi din colegii ei erau deprimați; erau doar unul sau doi cărora le păsa de munca lor, pentru care educația era aproape o religie.

Cine altcineva ar fi putut să-i arate direcția? „Am crescut într-o lume în care fetele vorbeau între ele“, dar ei nu-i place bârfa. „Nouă nu ni s-a spus că am putea vorbi cu bărbații.“ Discuțiile cu ei sunt întotdeauna umbrite de posibilitatea seducției: „Puțini acceptă ideea că este posibilă o conversație adevărată cu femeile. Imediat ce vede că îți place de el, un bărbat presupune că dorești să fii sedusă de el. Să te culci cu el poate fi util pentru inițierea unei conversații, dar nu e necesar.“ Sunt foarte puține tinere în rândul femeilor pe care le cunoaște ea. Cel mai bun prieten al ei este un fost iubit, cu care relațiile sunt mult mai plăcute acum, când nu se mai pune problema seducției. Felul în care o privesc uneori bărbații îi place, dar alteori o face să dispere. „Ca să vorbești cu un bărbat, mai întâi trebuie să-ți câștigi dreptul de a vorbi cu el.“

Problema ei cu bărbații este aceeași cu problema de a avea o singură „pasiune“. Nicio activitate nu o absoarbe complet, pentru că pasiunea ei este explorarea, călătoria, întâlnirea cu necunoscutul, ceea ce înseamnă să fii liber de o singură obsesie. Personalitatea ei are prea multe componente. Pare o femeie de carieră, dar îi mai place și cusutul; refuză să se conformeze imaginii pe care o presupune locul de muncă; bărbații pot face asta, dar nu și femeile. Dacă ar trebui să aleagă între carieră și viața privată, ar prefera-o pe cea din urmă. Dacă ar fi avut un copil, și-ar fi făcut timp liber pentru el, fără

să se sacrifice singură; prea mulți bărbați se împiedică de sentimentul că nu pot răsplăti sacrificiul pe care o mamă l-a făcut pentru ei. Bărbații spun că o găsesc deconcertantă. Ea răspunde că a întâlnit doar bărbați speriați. Ei nu înțeleg că nu siguranță vrea ea de la ei. „Cele mai interesante lucruri pe care le-am făcut au fost în momente de nesiguranță. Când decid să fac ceva, nu mai am cale de întoarcere. Siguranța mă adoarme.” Un bărbat care farmecă o femeie crede că a cucerit-o; în timp ce o relație de iubire ar trebui să implice un farmec nou în fiecare zi. „Nevoia mea nu este de a avea o siguranță deplină a sentimentelor mele. Trebuie să fie puse într-o stare de pericol.” Așa că unul dintre hobby-urile ei e deltaplanul, dar vrea să mai facă și alte descoperiri.

Florence s-a căsătorit de tânără, a locuit cu soțul ei un an și apoi separat, trei ani. I-au plăcut ideea unei case comune, dar și aceea de a avea o locuință separată: puțini bărbați înțeleg acest lucru sau că ea ar vrea să plece câteva zile; ei se așteaptă ca ea să dea socoteală pentru timpul ei; îi judecă pe prietenii ei, astfel că ea nu le cere să vorbească cu ei; nu suportă să fie întreruptă când vrea să citească. N-o îngrijorează că e prea pretențioasă: „Sunt norocoasă că știu să trăiesc singură.” Dar nu se va opri până când nu va găsi un om pe care să-l iubească și de care să fie iubită; condiție necesară pentru pacea interioară, pentru a fi capabilă de alte lucruri. Poate că bărbaților nu le place ideea că dragostea este doar o bază pentru a face alte lucruri.

Dacă cei pe care i-a întâlnit nu ar fi fost atât de refractari în asumarea riscurilor... Frica îi călăuzește în viață, dar nu îi satisface. „Nu vreau ca povestea mea să fie una mediocră, obișnuită.” Pentru ea, bărbatul ideal era la fel ca al oricui altcuiva – inteligent, frumos, fermecător, plin de umor –, dar ea vrea acum mai mult decât atât: să-i stârnească o admirație profundă. „Este pretențios să spui că n-ai întâlnit niciun bărbat de nivelul tău, dar n-am întâlnit niciunul căruia să-i placă contradicțiile mele. Mă schimb repede, iar bărbații pe care i-am iubit nu au putut ține pasul; sunt bărbați care au încetinit. Am nevoie de un bărbat care să-mi dea încredere, pentru că uneori am îndoieli.”

Nu înseamnă că trebuie să trăiască împreună cu soțul în fiecare zi. Soțul ei nu ar fi devenit un tată bun; și „Nu sunt atât de egoistă, încât să doresc să am un copil singură.” El și-a permis să devină dependent financiar de ea și a fost dezastruos – dependența pervertește o relație; când lucrurile mărunte merg prost, devii mediocru și mai puțin iubitor. Așa că relația ei cu banii s-a schimbat. Obişnuia să meargă la cumpărături doar ca să arunce o

privire și să cumpere câte ceva: „Mi s-a spus că atunci când sunt nefericită să cheltuiesc bani; aș fi devenit o persoană cu cincizeci de perechi de pantofi.“ Dar și-a pierdut gustul pentru cumpărături: acum ea își dă cea mai mare parte a banilor pe călătorii și cărți, nu pe haine; consideră că modestele ei câștiguri îi ajung să facă ce vrea.

Asumarea de riscuri a însemnat că a abandonat o serie de joburi sigure. Toată lumea a sfătuit-o să n-o facă, dar ea ignoră sfatul, pentru că o slujbă e ca o poveste de dragoste: dacă nu-ți place, ar trebui s-o lași. Este foarte important să ai o relație afectivă cu munca ta. După ce a predat, a devenit jurnalistă la un important ziar provincial; dar în timpul celor trei ani petrecuți acolo nimeni nu i-a zis niciodată care ar putea fi scopul ei. Totul urma rutina. „Rutina ucide.“ Erau jurnaliști capabili, al căror talent a fost distrus, care știau că scriu mizerii, dar cărora nu le mai păsa, în timp ce altora nu li s-a permis să facă uz pe deplin de talentul lor. Nimeni nu a vrut să clatine barca, pentru că ziarul era un job sigur pe viață. Când a demisionat, i s-a spus că e nebună; dar ea a insistat că trebuie să lași jobul îndată ce ți-ai pierdut entuziasmul. Întreaga lume industrială s-ar fi prăbușit, dacă oamenii ar fi ascultat-o: merită să-ți imaginezi cum s-ar fi putut înlocui.

Florence trăiește acum la Bruxelles, oraș care s-a lansat el însuși în necunoscut. „Ceva se va întâmpla din acest amestec de oameni“, dar nimeni nu știe ce. Curajul e un fel de a te delecta cu surprizele pe care ți le face providența. A fondat o agenție de presă în care jurnaliștii din întreaga Europă, cu temperamente compatibile, pot lucra împreună. Căutarea compatibilității aliate cu independența continuă. Noile aventuri îi complică în mod constant viața. Avea o prejudecată despre SUA, displăcându-i „gustul pentru bani și obsesia pentru eficiență“. Șansa a făcut s-o viziteze și să se răzgândească. Ea știe să facă asta. Cu siguranță că a întâlnit oameni înguști la minte, dar și persoane deschise. „Mi-am pierdut complexe.“ Eficiența a impresionat-o. În Canada a cunoscut un om minunat. Timp de patru zile au stat de vorbă. El nu s-a temut să spună ce simte; părea autentic: „Mi-a satisfăcut dorința de armonie și blândețe.“ Dar ea nu știe ce va ieși din această prietenie, care îi stârnește emoții. „Nu mă pune în pericol. Nu trebuie să simt o siguranță emoțională completă.“ Timpul o va spune.

Apoi a plecat în Liban, unde există un pericol fizic real. S-a împrietenit cu o familie libaneză și se poartă ca un fel de nașă pentru fiica lor, care este

educată în Europa. Acesta este un nou tip de relație pentru ea, o nouă preferință pentru un anumit fel de prietenie: să fie mentorul unei tinere de optsprezece ani (Florence are douăzeci și șapte), cu idei foarte diferite de ale ei.

Scopul lui Florence pentru viitor este să-i dezvolte imaginația. La școală n-au învățat-o cum să facă asta.

În același timp în care femeile au devenit tot mai exigente în așteptările lor din partea bărbaților, oamenii de știință au descoperit că lumea animalelor nu a fost, la urma urmei, dominată de bărbați. Marele babuin părea să se comporte ca și cum ar domina tribul, dar când tribul a fost studiat mai în-deaproape a devenit clar faptul că o femeie decidea unde să călătorească și cine lângă cine să stea. Masculul, se credea, căuta o soție și apoi o lăsa să aibă grijă de pui; dar s-a descoperit că mult mai frecvent femela ia inițiativa și în aproximativ 40% dintre primatele de sex masculin au grijă de cei tineri. S-a presupus că femeile erau victime pasive ale hormonilor lor, dar a reieșit că aceștia sunt produși în aceeași măsură și de propriul lor comportament, și de al celor din jurul lor prin procese automate, inevitabile.

Mai presus de toate, faptul că nu toată natura este clar împărțită în masculin și feminin a fost subliniat în special de majoritatea creaturilor care se reproduc fără copulație și de cele al căror sex se poate schimba pe parcursul vieții lor, aproape la fel cum ne decidem noi cu privire la o schimbare a înfățișării. Există specii care sunt, toate, de sex feminin de cele mai multe ori, reproducându-se fără contact sexual, până la apariția unei crize și a unei penurii; atunci când opresc producerea de descendenți identici cu ele și încep să dea naștere la masculii, a căror funcție este să ofere diferite soluții la criză. Masculii nu sunt neapărat mai puternici; femeile nu sunt neapărat mult mai interesate de compania masculilor, cu excepția cazului în care sunt părinți; și ele pot fi foarte greu de satisfăcut în alegerea unui partener: o pasăre numită *western grebe* respinge 97% din avansurile masculilor și e, în mod semnificativ, imposibil de deosebit, ca înfățișare, de sexul masculin, cu excepția glasului său. Există multe animale solitare indiferente față de sex, cum ar fi căprioara, care trăiește cu masculii doar o zi în fiecare an. Dar a durat, fără îndoială, câteva mii de ani pentru ca animalele să poată dezvolta aceste excentricități și forme variate de independență.

Dacă are vreo relevanță pentru oameni, nu este tocmai surprinzător că femeilor li s-a părut că e atât de dificil să întâlnească bărbați pe măsura idealului lor de masculinitate. Eforturile lor de a schimba atitudinea bărbaților față de ele au o istorie lungă și variată în obiectivele sale, deoarece modificările au avut în mod inevitabil rezultate neașteptate, nedorite. Spre exemplu, femeile au încercat să transforme maniera în care sunt curtate, modificând mereu și mereu regulile de seducție, ca modalitate de a schimba relația dintre cuplurile căsătorite.

Chiar dacă tradiția are multe fețe, una dintre cele mai comune era că fetele n-ar trebui să cunoască niciun bărbat până la căsătorie și, într-adevăr, că n-ar trebui să-și extindă cunoștințele nici după căsătorie. În astfel de condiții, curtarea masculină a fost modelată parțial pe tipare comerciale – negocierea cu părinții ei – și parțial pe practica militară – asediul, parada puterii, învăluire prin daruri și promisiuni, până când ea spunea: „Mă predau.“ Dar unele femei și-au respins pretențiile fără vreun motiv pe care bărbații să-l înțeleagă și asta a fost ca inventarea unui nou tip de armură, care a făcut ca arcurile și săgețile să fie depășite. Nu toate femeile erau tinere când se căsătoreau ascultând de părinții lor. În diverse perioade istorice, aproximativ o treime dintre nunți reprezentau deja a doua căsătorie, pentru că oamenii mureau atât de devreme (speranța de viață era de treizeci de ani). Vădulele (și mai târziu divorțatele) s-ar putea să fi arătat calea.

Femeilor li se spunea, de obicei, că vor învăța să-și iubească soții după căsătorie, oricât de dezagreabili i-ar fi găsit la început. Dar unele au început să pretindă ca posibilitatea să fie dovedită înainte de nuntă sau măcar ca bărbatul să le convingă mai întâi că le iubește. Odată ce acest lucru s-a întâmplat, bărbații au pierdut controlul asupra curtării, pentru că nu exista niciun manual de practică a înamorării, nicio instituție care să o poată aranja. Rezultatele pot fi cel mai bine urmărite în istoria curtării din SUA, cea mai puțin secretoasă, cea mai variată și, probabil, cea mai influentă la nivel mondial. Americanii s-au plâns deja de o criză a masculinității în anii 1860. Dar fiecare generație, conștientă doar de cât este de diferită de părinții și copiii ei, uită cât de vechi sunt cele mai multe dintre motivele de ceartă dintre bărbați și femei, de faptul că oamenii continuă să se lovească la cap în același loc.

Într-o carte intitulată *The Young Wife* (1833), William Alcott a scris că există „o opinie generală“ conform căreia „dragostea dintre soț și soție trebuie

neapărat să scadă după căsătorie“. Cuplurile curtate au lăsat de-a lungul timpului scrisori în care deplângeau „nefericirea aproape universală a persoanelor căsătorite“. Miresele, în special, erau înspăimântate de „datorii grele și necunoscute, în fața cărora mă simt incompetentă“, nu doar datoriile domestice, ci și nevoia de a-i transforma pe soții lor în bărbați „virtuoși și fericiți“. „Este îngrozitor, prin urmare, să mă leg pe viață.“ „Bucuria recunoscătoare“ echilibra, într-adevăr, „răspunderile înfricoșătoare“ și sentimentul că intimitatea era pierdută de cele mai multe ori foarte repede. Așadar, încă de acum două secole, femeile au început să lucreze la modificarea legăturilor lor cu bărbații.

O cale a fost să le spună exact ce simt și tot ce cred: au numit-o „candoare“. Tradiția a separat sexele în două lumi mentale și fizice distincte. „Societatea permite o prietenie nesinceră deschisă“ între bărbați și femei, a scris o mireasă în 1860, „dar eu nu voi fi nesinceră“. Alta a zis: „Pot să te iubesc mai mult datorită faptului că în fața nimănui nu mi-am dezvăluit gândurile ca ție, nimănui nu i-am mai făcut astfel de confidențe.“ Iar un bărbat a răspuns: „Bărbații se tem să se arate în adevărata lor lumină și exact așa cum sunt.“ Ele trebuiau, mai presus de orice, să aibă pentru soț reputația lor în lumea exterioară, pentru că succesul depindea de reputație. Era un mare risc să se angajeze în conversații intime și să spună așa cum a îndrăznit una din ele: „Să ne comunicăm unul altuia ideile și înclinațiile.“ Dar o alta scria: „Este o închipuire că oricare două ființe umane sunt constituite special și sub toate aspectele potrivite una pentru cealaltă, perfect complementare, capabile de o uniune mistică, absolută.“

Romanticii spuneau: „Noi trebuie să fim asemănători.“ Cu toate astea, femeile au început să descopere lucruri despre ele însele în atitudinea lor de deschidere față de pețitori. „Transparența a devenit aproape o obsesie pentru cuplurile de după 1800.“ Nu a fost ușor pentru femeile a căror reputație depindea de discreție și de pudibonderie. A fost nevoie de curaj pentru a cere ca bărbații să dea prioritate căutării sensului în viață: „Nu vreau ca tu să muncești atât de mult“, i-a scris o tânără din Boston logodnicului ei și de atunci multe milioane au repetat cererea, însă ele nu se refereau la contrariu. Să te revolți împotriva ideii că veniturile trebuie să vină înainte de intimitate este revoluționar, într-adevăr. Încă din 1850 o femeie tânjea ca pretendentul ei să fie „doctor spiritual“. Cu cât mai atent s-au uitat unul la altul, cu atât

mai evident fără de asemănare a devenit fiecare și cu atât mai puțin stereotipul masculin și feminin a părut de vreun ajutor.

Idealurile sunt întotdeauna dincolo de înțelegerea noastră. Unele femei sunt îngrijorate în legătură cu acest aspect, iar temerile le-au tras înapoi. În primul rând, le-a neliniștit faptul că nu sunt demne de admirația pretendentului. Apoi s-au îngrijorat că nu-și adoră pretendenții cu destulă pasiune: „Simt că nu te iubesc cu intensitatea de care sunt capabilă.“ Dragostea adevărată ar trebui, gândea alta, să fie „fără efort“. Dar, a spus o a treia, nu era încă sigură că și-a găsit dragostea „din toată inima, astfel încât vechile griji oribile să fi plecat“. Cu alte cuvinte, și-au pierdut cumpătul. Lipsa de încredere a devenit marele asupritor. Ele au recidivat în a-i admira pe bărbații aparent încrezători, abili și hotărâți, care păreau să aibă cea mai prețioasă dintre nestemate: siguranța de sine. După aceea au fost deranjate că bărbații s-au dovedit slabi și a ieși la iveală că doresc o „femeie pe a cărei judecată experimentată să se poată baza“. Marea problemă nu era de a întâlni omul potrivit, ci de a face acest lucru la momentul oportun, de a avea dorințe care să se armonizeze la acel moment, restul nemaicontând. O altă metodă încercată de unele femei de a modifica relațiile lor cu bărbații a fost de a-și spori experiența lor cu ei. Clasa de mijloc a învățat s-o facă de la clasa muncitoare, care nu era încorsetată de teama de a întâlni inferiori sociali. *Dating*¹ a fost inițial un cuvânt argotic al săracilor, folosit pentru prima dată în 1896. Prin 1920 majoritatea tinerilor din America erau obsedați de întâlniri, sondajele arătând că acestea ocupau mai mult timp decât orice altă activitate, în afară de școală. Până prin 1945, scopul întâlnirii era de a ieși cu cât mai mulți oameni posibil: cu cât adăugai încă unul, cu atât mai bine. Nu se mai vorbea despre dragoste acum. Scopul era dobândirea încrederii în sine prin anumite mijloace, și anume prin numărul de întâlniri avute. Un student s-a lăudat că s-a văzut cu cincizeci și șase fete în nouă luni.

Mulți și-au imaginat că întâlnirea e o luptă pentru putere, de vreme ce adulții vorbeau despre putere. Ea i-a eliberat într-adevăr pe tineri de sub controlul părinților, din moment ce mergeau în locurile publice de divertisment, scăpând de sub supravegherea directă de la domiciliu. A înlocuit sistemul de „vizită“, prin care un pretendent trebuia să ceară permisiunea de a

¹ „Întâlnire“ – în engl. în orig. (n. tr.).

vizita o femeie pe care o râvnea și depindea de ea sau de mama ei, care organiza adesea primirea. Bărbații își imaginau că întâlnirea restaura supremația asupra lor, din moment ce plăteau pentru divertisment, masă și băutură, că le cumpărau pe femei pentru amuzamentul lor, cheltuind pentru ele cum cheltuiau pe mașinile lor. Și multe fete, fără îndoială, erau convinse că, întâlnind cât mai mulți băieți posibil, era singura modalitate de a fi considerate populare, putând astfel să se aleagă cu un soț de succes, care își dorea o fată cu notorietate; iar ele cheltuiau peste măsură pe cosmetice și pe haine, echivalentul cheltuielilor băieților. Economia americană a beneficiat, cu siguranță, de acest devotament față de cheltuieli, care nu cu mult timp înainte era ceva foarte neamerican.

Întâlnirea părea a fi metoda democratică de regăsire a încrederii în sine; a fost un fel de vot, o alegere perpetuă. În locul îngrijorărilor în legătură cu dragostea evazivă, tinerii și-au dovedit unul altuia că sunt populari, câștigând o întâlnire. La seratele dansante, femeia care avea cel mai mare succes era cea care dansa toată noaptea, dar niciodată de două ori cu același bărbat. „Niciodată să nu ignori o întâlnire“, sfătuia *Woman's Home Companion* în 1940, „pentru că-ți poate prinde bine într-o noapte proastă“. Până atunci inițiativa era considerată un privilegiu masculin, încât atunci când o tânără studentă i-a cerut unui bărbat o întâlnire la balul de sâmbătă seara, „el a lăsat-o când nici nu ajunsese la mijlocul frazei și a plecat“. Femeile au avut privilegiul de a decide pe cine să accepte și cât de rezervate ar fi putut pretinde că sunt. La Universitatea din Michigan, studentele evaluau sexul masculin în funcție de nota de la întâlnire: „10 – draguț, 9 – OK, 8 – remarcabil în mulțime, 7 – prostuț, 6 – fantomă“.

În orice caz, după cel de-Al Doilea Război Mondial și-au pierdut din nou stăpânirea de sine. Șaisprezece milioane de tineri soldați au fost trimiși peste hotare, un sfert de milion au fost uciși, o sută de mii s-au căsătorit cu englezoaice, franțuzoaice și alte străine. Panica a apărut pentru că nu mai erau destui bărbați pentru vizite și, mai rău, veteranii își doreau femei mature, sofisticate, așa cum întâlniseră în Europa și nu mai aveau niciun interes pentru fetele prostuțe. Prin urmare, întâlnirea a suferit transformări. Acum erau admirate „vânătoarele“, „spărgătoarele de case“, „hoațele de bărbați“. A merge la colegiu a devenit un mod de a prinde un soț, „obținând o diplomă de doamnă“ și, dacă până în octombrie nu găseau un partener, erau considerate

ratate. Cea mai comună vârstă pentru căsătorie la femei a scăzut mai mult decât oricând, până la nouăsprezece ani. Întâlnirile începeau de la o vârstă din ce în ce mai fragedă în școli. În 1959, 57% dintre adolescenții americani formau „perechi”. Scopul inițial al întâlnirilor – lărgirea propriei experiențe – a fost abandonat în favoarea unui sentiment de securitate, iar prețul a fost ridicat.

„Înapoi la feminitate!” a fost sfatul revistelor pentru femei din anii 1950 (așa cum s-a mai întâmplat la diferite intervale după aceea). „Oricine poate deveni un model din moda curentă dacă are curajul să devină acel model”, le asigura *Ladies' Home Journal* pe cititoarele sale. *Woman's Home Companion* a avut un chestionar de evaluare a feminității. Prima întrebare era: Ți lăcuiești unghiile? A doua: Ai ambiții legate de carieră? De la doisprezece ani, fetele purtau sutiene căptușite pentru a imita ultima modă, actrițele cu sâni enormi. Scopul era a simplifica viața pentru ca și bărbații, și femeile să aibă roluri clare. Într-un sondaj organizat de *Senior Scholastic*, majoritatea femeilor au spus că preferă bărbații care cunosc eticheta corespunzătoare, în detrimentul celor cu personalitate plăcută. Fiind feminine și supuse, aceste femei ar fi trebuit să-i facă pe bărbați să devină mai masculini, ajutându-i să „se simtă bărbați”. Părea necesar, când femeile concureau cu bărbații la locul de muncă, iar eticheta gentlemanului de modă veche părea o modalitate de a evita o concurență în viața privată. Dar, desigur, bărbații care aveau nevoie ca masculinitatea lor să fie încurajată în curând s-au dovedit a fi inadecvați, iar femeile au hotărât că au luat-o pe un drum greșit.

Așadar, se poate observa că, deși femeile au fost în măsură să schimbe modul în care bărbații dansează în jurul lor, dansatorii încă sunt incomozi și dificili. Cu mult înainte de revoluția sexuală din anii '60, americanii s-au îngrijorat în legătură cu identitatea lor sexuală; Universitatea din California de Sud le oferea deja studenților în anii 1950 cursuri privind „șase diferențe de bază dintre bărbați și femei”. Femeile care se plâng astăzi că bărbații nu au sex-appeal sau pricepere au citit prea multe cărți de istorie despre cavalerii viteji în armură strălucitoare, și nu suficient despre amăgire și minciuni și au uitat cât de fragile sunt rădăcinile încrederii. În plus, schimbarea oamenilor e ca amenajarea casei: imediat ce o cameră a fost aranjată, urâtenia celorlalte devine mai evidentă.

Între timp, s-a descoperit, de asemenea, că bărbatul după care a fost modelat Don Juan era homosexual. El a iubit femeile vâdate, dar nu le plăcea; vânătoarea era cea care-l excita. Istoria homosexualilor a fost până în prezent considerată marginală în relația dintre bărbați și femei, dar, recent, o mulțime de informații noi au venit să facă lumină prin cercetare academică și autobiografii sincere, dezvăluind că este mai importantă decât s-a imaginat vreodată. Cu toate că a vizat mai presus de toate construirea unei identități pentru această minoritate, cercetarea a dus la descoperiri semnificative și pentru majoritate. Cât de diferit s-au comportat bărbații când s-au îndrăgostit de alți bărbați?

Relațiile sexuale dintre bărbați au trecut prin patru faze, dar fiecare fază nouă nu a pus capăt predecesoarei sale, astfel încât toate cele patru coexistă acum. Inițial, homosexualitatea era o forță conservatoare, consolidând instituțiile înființate, ca ritual, cât și ca sursă de plăcere. A fost parte integrantă a religiei păgâne, ai cărei zei s-au bucurat de toate formele de sex; și doar atunci când sexul n-a mai fost o distracție a zeilor homosexualitatea a fost persecutată serios. Sexul și magia au fost parte a aceleiași taine, iar șamanii au încercat adesea să fie simultan bărbați și femei, îmbrăcați atare, pentru a-și spori puterile asupra ambelor sexe. Când soldații au condus și au adorat calitățile marțiale, au folosit uneori homosexualitatea ca metodă de consolidare a castei militare: samuraiul japonez a mers la război însoțit de un tânăr partener sexual; războinicii celți s-au „oferit altor bărbați fără cea mai mică remușcare” și se simțeau jigniți dacă le erau respinse avansurile. Multe societăți au făcut din relațiile homosexuale o fază temporară obligatorie în procesul de dezvoltare, iar în unele locuri s-au aplicat și femeilor (dar dovezile istorice scrise despre lesbianism sunt mai puțin abundente). La grecii antici, partenerul mai în vârstă dintr-o relație homosexuală trebuia să-i asigure celui mai tânăr educație civică și pregătire pentru viața de cuplu, iar acesta era de așteptat să nu simtă nicio plăcere sau dorință, ci doar recunoștință, deși, în practică, idealul a fost de multe ori pervertit. Când relațiile dintre cele două sexe au fost dominate de probleme de proprietate, homosexualitatea era o modalitate alternativă de creștere a statutului și o formă de lux strident: unii împărați chinezi țineau în preajma lor băieți pudrați și rujați, pe lângă soții; regele normand al Angliei, William Rufus, s-a înconjurat de tineri curteni cu părul lung, îmbrăcați în haine femeiești; și sub domnia reginei Elisabeta I, desfrânați la modă umblau pe străzi la braț cu o amantă și cu un homosexual pentru a scoate în evidență

potențialul. Școlile moderne cu internat au continuat, fără să-și dea seama, tradițiile homosexuale comune la numeroase triburi din întreaga lume. Au existat momente – în special în vreme de război – când bărbați cu trăsături feminine erau admirați: astfel, Napoleon era protectorul sculptorului Canova, căruia îi plăcea să modeleze bărbați tineri efeminați, și al cântărețului castrat Crescentini, care interpreta cu o voce feminină rolurile virile; tradiția continuă cu modernele staruri pop cu sex nedeterminat. Mussolini, pe de altă parte, a dispus construirea unui stadion înconjurat de șaizeci de statui de bărbați musculoși, în pielea goală. Homosexualii au tot oscilat între aceste idealuri la fel de mult ca heterosexualii.

Homosexualitatea a fost mai mult sau mai puțin acceptată de aproximativ două treimi din societatea umană într-un timp sau altul și a îngrijorat uneori o mare parte a populației. Destul timp a fost tolerată chiar și de Biserica Catolică: în 1102, Anselm, arhiepiscop de Canterbury, a cerut ca pedeapsa să fie moderată, deoarece „acest păcat era atât de popular, încât aproape nimeni nu roșea pentru el și mulți, prin urmare, au căzut în el fără să-și dea seama de gravitatea lui“. Regele cruciat Richard Inimă-de-Leu nu era mai puțin pios din cauza preferințelor sale sexuale. Biserica a fost preocupată în primul rând să-i împiedice pe preoți să aibă relații sexuale cu femei; când a declarat o campanie împotriva lor, homosexualitatea a devenit mult mai răspândită, în special în mănăstiri, unde Sfântul Aelfred de Rievaulx a preamărit-o ca pe o modalitate de a descoperi iubirea divină.

Abia în secolele XII-XIII a început în Europa o represiune în masă a homosexualității, parte a unei campanii împotriva ereziilor de tot felul, care s-a dezvoltat în teroarea Inchiziției. Aceasta este a doua fază. Penitențele nu mai erau considerate de ajuns: în 1260, Franța a început persecuția prin stabilirea pedepsei cu amputarea testiculelor pentru prima abatere, a penisului pentru a doua și moartea pe rug pentru a treia. Tentativa lui Hitler de a-i extermina pe toți homosexualii împreună cu evreii a fost punctul culminant al acelei povești. Persecuția a făcut homosexualitatea nu numai conservatoare, ci și periculoasă și clandestină. „Jos cu ipocrizia! Desfrâul discret nu-mi este suficient. Vreau să mă bucur de tot la lumina zilei.“ Așa a scris poetul Abu Nawas (787–814), laudând masturbarea. Însă deschiderea n-a mai fost posibilă. Oscar Wilde a susținut că, dacă toată lumea și-ar exprima dorințele în mod deschis și liber, lumea ar întineri, dar puțin probabil să se întâmple,

dacă și cei mai curajoși se temeau să admită ceea ce erau cu adevărat; dat fiind că persecutarea nonconformismului era regula, el a pledat, ca alternativă, că oamenii ar trebui să descopere satisfacțiile prefăcătoriei și ale tăinuirii, jucând un rol și prostindu-i pe opresori și pe critici. Genet susținea că n-avea niciun rost să încerci să fii tu însuși, pentru că era imposibil să știi când cineva e cu adevărat autentic. Dominique Fernandez a adăugat că, dacă n-ar fi existat nicio discriminare împotriva homosexualilor, el s-ar fi delectat ca iubitor de libertate, dar și-ar fi pierdut mult din plăcerea de a fi homosexual, care, pentru el, însemna a fi paria, întărindu-i simțul de a fi diferit de alții prin interesul față de probleme ce nu pot fi discutate deschis: „Nu sexul mă interesează cel mai mult în homosexualitate“, iar ca romancier nu se poate preconiza să scrie despre homosexuali fericiți. Candoarea și secretomania au apărut, astfel, ca rivale la fel de echilibrate, iar dorința, ca un complice al obiectului interzis. Fiorul adulterului heterosexual, așa cum au subliniat recent analiștii de la Cambridge, comportă și o serie considerabilă de secret și de risc. E prea simplu să presupunem că relațiile personale ar putea fi fără probleme, dacă toată lumea ar fi onestă, chiar dacă există o onestitate latentă; e nevoie de ceva mai mult, și anume de dorința de a înțelege ce presupune onestitatea.

Cea de-a treia revoluție în istoria homosexualității occidentale a început în secolul al XIX-lea, când homosexualitatea nu mai era clasificată ca păcat, ci fie ca boală, fie ca semn al unei educații eronate, fie ca rezultat al unei dispoziții genetice. Până atunci, bărbații care vizitau *molly-houses*¹ la Londra, înfloritoare în secolul al XVIII-lea, nu erau considerați homosexuali mai mult decât bărbații tahitieni care folosesc prostituate masculine, ce se întâlnesc în orice sat. Cuvântul „homosexual“ a fost inventat abia în 1869 (când Freud avea treisprezece ani) de Benkert, un scriitor vienez, în speranța de a evita persecuția, arătând că homosexualii constituiau un „al treilea sex“, independent de voința lor, și că nu puteau fi, prin urmare, acuzați de viciu sau de infracțiune. Până în prezent, numele sub care erau cunoscuți erau *jocular*, fără clasificare medicală, și *gay*², care învie tradiția.

Această segregare a creat o anxietate enormă, pe care homosexualii au probat-o în cele mai profunde sentimente, uneori cu rezultate artistice remarcabile.

¹ „Case de homosexuali“ – în engl. în orig. (n. tr.).

² *Jocular* – „glumeț“; *gay* – „vesel“ (n. tr.).

Dar, treptat, izolarea individuală a fost atenuată de descoperirea faptului că nu erau atât de singuri cum și-au imaginat; a reieșit că multe dintre cele mai mari realizări ale umanității au fost înfăptuite de oameni atașați pasional de membri ai propriului lor sex, inclusiv fondatorii eminenți ai științei moderne (Newton, Halley, Robert Boyle), ai tehnologiei informației (Turing, care a fost condamnat să fie castrat chimic), ai economiei (Keynes), ai artei (de la Leonardo, Michelangelo, Botticelli și Caravaggio până la Francis Bacon), ai filosofiei (Wittgenstein), ai muzicii (Beethoven, Schubert, Ceaikovski), ai literaturii (Proust, în fruntea unei liste lungi), ai poveștilor pentru copii (Hans Christian Andersen) și chiar creatorul eroului arhetipal american, Horatio Alger, chiar și cuceritori ai lumii ca Alexandru cel Mare și Iulius Caesar („un soț pentru fiecare soție și o soție pentru fiecare soț”). Florența renescentistă, cunoscută sub numele de „noua Sodomă”, a fost un oraș precursor al lui San Francisco. Și alte minorități au avut strămoși celebri, dar relevant este că ele dezvăluie combinații infinite de variate ale dorinței sexuale și ale altor dorințe profunde.

Michelangelo scria următoarele: „Eu sunt, dintre toți cei care s-au născut vreodată, cel mai înclinat să iubesc oameni. Ori de câte ori văd pe cineva care are vreun talent sau afișează orice acuitate a minții, care poate face sau spune ceva mai potrivit decât restul lumii, sunt obligat să mă îndrăgostesc, iar apoi mă dau pe mine la o parte pentru el, pentru că nu mai sunt proprietatea mea, ci sunt în întregime al lui.” Pentru alții, teama de bătrânețe pare să fi fost dominantă, astfel încât tineretul a apărut ca salvator: de exemplu, soluția lui Robert Louis Stevenson a fost să caute nu numai inspirație la tânărul său fiu vitreg Lloyd Osborne, ci și pentru a scrie povestiri de aventură pentru băieți, perpetuând o fantezie care a eliminat orice gând de decadență; iar un întreg gen popular „romantic”, începând de la H. Rider Haggard, a avut același scop. Freud însuși, care a văzut homosexualitate la toată lumea, nota: „În viața mea, femeia nu a înlocuit niciodată tovarășul.” Dar căutarea camaradului, într-o varietate infinită, masculină sau feminină, a fost rareori o poveste împlinită.

Scoasă din dulap, proclamarea independenței organizației Queer Nation a fost punctul culminant al acestei faze. Care a făcut să pară, superficial, că homosexualii erau neapărat interesați doar de propria lor natură. Dar cei care își pot înțelege motivele profunde adesea doresc mai mult decât să fie ei înșiși, având ca scop suprem evadarea din ei înșiși, căutând parteneri din alte culturi, din altă generație, dintr-o clasă socială diferită. Conștientizarea acestora

marchează începutul celei de-a patra etape. Edward Said, scriind despre orientalism, a spus că fiecare scriitor european care a călătorit în Orient după 1800 a căutat o altă sexualitate, mai liberă, mai puțin împovărată de vinovăție decât cea din Europa. Dragostea arabă, precum și războiul i-au permis lui T.E. Lawrence să „renunț la mine din sinele meu englez”. Dorința a fost magia care a făcut posibile trecerile într-un teritoriu necunoscut. Aceasta le-a permis disprețuitoarelor clase prospere normale să-i vadă pe așa-numiții inferiori și pe ei înșiși într-o lumină diferită.

Când SIDA a transformat comportamentul demn în promiscuitate, mai degrabă printre homosexuali decât printre heterosexuali, unii au început să caute noi tipuri de relații, „bazate mai mult pe respect decât pe pasiune sau convenție”, noi stiluri de a face dragoste, „sex nepenetrant”, apropiindu-se de concepția femeilor despre erotism. Edmund White, unul dintre cei mai lucizi scriitori homosexuali, spune: „Copilăria noastră, responsabilitățile minime, faptul că legăturile noastre nu sunt recunoscute, chiar și retragerea noastră în ghetouri gay pentru protecție și libertate (...) au favorizat un stil în care putem explora, chiar și în ciuda intențiilor noastre conștiente, lucruri care într-o zi vor fi adoptate de majoritatea heterosexuală.” Prietenii între homosexuali și heterosexuali, în care dorința încețază să mai fie agresivă, au devenit o nouă relație semnificativă.

Majoritatea heterosexuală a descoperit semnificația acestei faze în 1993, când *Les nuits fauves* a câștigat Premiul César, echivalentul Oscarului în Franța, pentru Cel mai bun film și Cel mai bun film de debut. Cu toate că e plin de scene „explicite” de iubire homosexuală, lauda presei a fost unanimă: ministrul Culturii aproape că a dat binecuvântarea oficială, declarând că „o întreagă generație s-a recunoscut în el”. Regizorul a spus, iar publicul a înțeles că nu a fost un film despre un bărbat homosexual care se îndrăgostește de o fată, ci despre „un om sfâșiat în bucăți, săpând adânc în toate contradicțiile sale”. Cyril Collard, care a scris scenariul, a regizat și a jucat rolul principal, Jean, devenind un erou, nu doar o versiune nouă a lui James Dean, nu doar un rebel fără cauză, ci unul care a trecut într-o etapă următoare, în măsură să-și înțeleagă problema și să vorbească despre ea într-un mod care să aibă sens chiar și pentru cei care nu au fost în același impas tragic ca el. Collard era disperat să scape de lipsa unei finalități: „Am simțit că trec prin viață ca acei turiști americani care se precipită prin diverse țări «pentru a face» cât mai multe orașe cu puțință și am fost absolut

singur. "El a făcut dragoste cu cât mai mulți bărbați posibil, dar fiecare întâlnire a fost doar „o tragedie repetată la nesfârșit”; dorințele lui erau „ca niște insule, întâmplări care nu se legau niciodată unele de altele”. Chiar dacă emoția erotică i-a dat o scurtă senzație de „omnipotență”, „coborârea mea în iad nu a fost decât un joc de umbre (...) fundurile, sânii, organele genitale și abdomenele pe care le-am dezmiardat nu aparțineau nimănui”. Abia dacă a stat vreodată de vorbă cu acești iubiți. Conta satisfacerea imediată a dorinței, dar nu obținea decât orgasmul, „o clipă de fericire”. Curând a descoperit că-i era imposibil să adoarmă fără să aibă mai întâi un orgasm și s-a văzut „dependent de sex cum un consumator de cocaină e dependent de drogurile lui”; lua cocaină pentru a-și spori dorința și a-și amâna orgasmul; suferința îi aducea aminte că trăiește, dar asta nu era de ajuns; observa îngrozit cât de ușor a alunecat sexual în violență, iar violența a devenit excitantă, ceea ce i-a provocat silă față de el însuși.

Totuși, Collard a fost mult mai inteligent decât James Dean: începând ca matematician, a studiat ingineria, având de gând să devină lider al unei trupe de rock, a publicat două romane la o editură de top din Franța, Françoise Verny, a făcut câteva filme, continuând să citească multe cărți, a devenit și actor atunci când mai multe staruri au refuzat să-și păteze imaginea jucând în *Les nuits fauves*, considerându-l prea franc. Collard e important pentru că nu s-a rușinat să întruchipeze atâtea personalități diferite, chiar și atunci când se îndoia că ar avea talent pentru oricare dintre ele și nu a făcut niciun secret din faptul că filmul său era autobiografic. Când jumătate din el se îndrăgostește de o fată care se plânge că nu o iubește suficient, el recunoaște că ea a fost doar „un sendviș între mine și mine”. Când ea acceptă, în cele din urmă, un alt bărbat, pe care nu-l iubea, dar cu care putea măcar construi un viitor, el e suficient de îndrăzneț să sfideze crezul universal predicat că iubirea e soluția la toate problemele.

Iubirea se dovedește a fi ca libertatea, doar un punct de plecare de unde trebuie făcute mai multe alegeri. Collard refuza să respingă orice fără să se uite mai întâi cu atenție și în același timp refuză să fie calificat în vreun fel, chiar și sexual. El a trecut mai departe, mai presus de cuvintele care spuneau că este homosexual, bisexual sau altceva, că este de obicei bărbat, dar uneori se simte femeie sau că nicio imagine unică a feminității nu-l satisface, la fel ca prietena lui, care, cu toate că e înnebunită după el, are uneori nevoie de o schimbare. A fi pe deplin viu înseamnă, pentru el, a participa la „lupta

planetară“, a fi „parte a istoriei“, prin intermediul iubirii unei alte persoane, dar cu speranța că și alții i se vor alătura în luptă și că împreună vor găsi ceva pentru care să merite să lupte; nu este vorba pur și simplu despre a fi Eu sau Tu și cu Mine. Să afirmi că ce contează cel mai mult e un scop nobil este încă la modă; ideea va avea nevoie de mai multe filme pentru a fi expusă. Cyril Collard a murit de SIDA, la vârsta de treizeci și cinci de ani, cu două săptămâni înainte să-i fie decernat premiul.

Comparând felul în care femeile au încercat să-i influențeze pe bărbați în privința atitudinii curtenitoare cu felul în care bărbații s-au curtat reciproc pune dorința sexuală într-o nouă lumină: ea nu este doar un uragan irezistibil, nici un șarpe răspunzând doar la îndemnul imblânzitorilor de șerpi. Este prea simplu să spunem că fiecare individ trebuie să descopere, neputincios, ce îl excită. Dorința nu este mai inexplicabilă decât gustul. De-a lungul secolelor, a fost extraordinar de flexibilă și de versatilă, deservind cauze opuse, jucând multe roluri diferite în istorie, ca un actor, atât comic, cât și tragic, uneori roluri simple, care reproduc stereotipurile tocite, alteori experimental, complex, în mod deliberat misterios. Acest lucru sugerează că și alte alianțe, și alte exaltări sunt posibile.

Ca să fie mai clar este necesar să se cunoască mai bine fantoma care a bântuit atâtea relații din trecut: dorința de a avea putere asupra altora.

DESPRE CURTARE

Evelyn Shaw și Joan Darling, *Strategies of Being Female: Animal Patterns, Human Choices*, Harvester; 1984; Sarah Blaffer Hrdy, *The Woman That Never Evolved*, Harvard, 1981; D. Crews, „Courtship in Unisexual Lizards“, *Scientific American*, 1987, pp. 71–77; Ellen K. Rothman, *Hands and Hearts: A History of Courtship in America*, Harvard UP, 1987; Beth L. Bailey, *Courtship in Twentieth-Century America*, Johns Hopkins UP, 1988; *Cupid's Guide to the Wedding Ring*, retipărit de Black Pennell Press, Greenock, 1988; Anon., *Conversational Openings and Endings*, Bentley, 1891; C. Nyrop, *The Kiss and its History*, trad. din limba daneză de L. Sands, 1901; Nicholas J. Perella, *The Kiss Sacred and Profane*, California UP, 1969 („sărutul francezesc“ era cunoscut în Franța secolului al XVI-lea drept *baiser à*

l'Italienne – „sărutul italian“); James T.Y. Liu, *The Chinese Knight Errant*, Routledge, 1967 (arătând loialitate numai „celui care te apreciază“); Jacques Gernet, *Daily Life in China on the Eve of the Mongol Invasions 1250-1276*, Allen and Unwin, 1959; Jacqueline Huppert-Laufer, *La Féminité neutralisée?: Les femmes cadres dans l'entreprise*, Flammarion, 1982; Helga Dierichs și Margarete Mitscherlich, *Des Hommes: Dix histoires exemplaires*, Des Femmes, 1983; Lawrence Stone, *The Road to Divorce: England 1550-1987*, Oxford UP, 1990; P. Ariès and G. Duby, *Histoire de la vie privée*, 5 vol., Seuil, 1987 (o sursă bogată de informații); Jane Lazare, *On Loving Men*, Abacus, 1978; Yan de Kerorguen, *Le Plaisir chaste*, Autrement, 1984 (despre schimbarea felului în care este privit sexul în Franța anilor 1980); Pascal Laine, *La Femme et ses images*, Stock, 1974; Germaine Greer, *The Female Eunuch*, MacGibbon and Kee, 1970; Germaine Greer, *The Obstacle Race*, Seeker & Warburg, 1979; Germaine Greer, *Sex and Destiny*, Seeker & Warburg, 1984; Betty Friedan, *The Second Stage*, Summit, New York, and Michael Joseph, 1982; Ezra Stotland, *The Psychology of Hope*, 1969; Robert J. Stoller, *Observing the Erotic Imagination*, Yale UP, 1985; K.S. Srinivasin, *The Ethos of Indian Literature: A Study of its Romantic Tradition*, Chanakya, New Delhi, 1985; Jo Ann McNamara, *A New Song: Celibate Women in the First Three Christian Centuries*, Harrington Park Press, New York, 1985; Dana Vannoy-Hiller and W. Philliber, *Equal Partners: Successful Women in Marriage*, Sage, 1989; Gordon Thomas, *Desire and Denial*, Grafton, 1986 (despre clerici); Julia Kristeva, *Les Samurais*, Fayard, 1990 (despre intelectuali); Michel Crépu, *La Force de l'admiration*, Autrement, 1988; M. Foucault, *The History of Sexuality*, Viking, 1986ff.; Didier Eribon, *Michel Foucault*, Flammarion, 1989; Michael Young, *The Ethnography of Malinowski*, Routledge, 1979; Frederic Errington și D. Gewertz, *Cultural Alternatives and a Feminist Anthropology: Culturally Constructed Gender Interests in Papua New Guinea*, Cambridge UP, 1987; Unni Wikan, *Behind the Veil in Arabia: Women in Oman*, Johns Hopkins UP, 1982; Andrea Dworkin, *Right Wing Women*, Women's Press, 1983.

DESPRE HOMOSEXUALITATE

David F. Greenberg, The Construction of Homosexuality, Chicago UP, 1488; *Dominique Fernandez, Le Rapt de Ganymede*, Grasset, 1989; *Wayne R. Dynes, Encyclopedia of Homosexuality*, St James Press, 1990; *Wayne R. Dynes, Homosexuality: A Research Guide*, Garland, New York, 1987; *Martin Duberman, Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past*, Penguin, 1989; *Jonathan Dollimore, Sexual Dissidence: Augustine to Wilde, Freud to Foucault*, Oxford UP, 1991; *Peter Binton, Talking to...*, Third House, 1991 (dialog cu Edmund White); *Edmund White, Genet*, Gallimard and Chatto, 1993; *Wayne Koestenbaum, Double Talk: The Erotics of Male Literary Collaboration*, Routledge, 1989; *Bret Hinsch, Passions of the Cut Sleeve: The Male Homosexual Tradition in China*, California UP, 1990; *T. Watanabe, Love of the Samurai: 1000 Years of Japanese Homosexuality*, GMP, 1989; *John J. Winkler, The Constraints of Desire: The Anthropology of Sex and Gender in Ancient Greece*, Routledge, 1990; *Eva Cantarella, Bisexuality in the Ancient World*, Yale UP, 1992; *Eve Elvin, Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs 900-1700*, Cornell UP, 1989; *James W. Saslow, Ganymede in the Renaissance*, Yale UP, 1986; *Bruce R. Smith, Homosexual Desire in Shakespeare's England*, Chicago UP, 1991; *Alan Bray, Homosexuality in Renaissance England*, GMP, 1982; *R.P. Maccubbin, 'Tis Nature's Fault: Unauthorized Sexuality during the Enlightenment*, Cambridge UP, 1985; *Laura Engelsten, Sex and the Search for Modernity in fin-de-siecle Russia*, Cornell UP, 1992; *Antony Copley, Sexual Moralities in France 1780-1980: New Ideas on the Family, Divorce and Homosexuality*, Routledge, 1981; *David M. Halperin, One Hundred Years of Homosexuality*, Routledge, 1990; *Jeffrey Weeks, Coming Out: Homosexual Politics in Britain*, Quartet, 1977; *K. Weston, Families We Choose: Gays and Kinship*, Columbia UP, 1991; *Ken Plumm, Modern Homosexualities*, Routledge, 1992; *Gilbert Herdt, Gay Culture in America*, Beacon, Boston, 1992; *Warren J. Blumenfield, Homophobia*, Beacon, 1992; *Mary Searle Chatterjee, Reversible Sex-Roles: The Special Case of Benares Sweepers*, Pergamon, 1981.

CUM A AJUNS RESPECTUL MAI RÂVNIT DECÂT PUTEREA

A visa, a dormi și a uita: a pretins vreodată un om de stat că este specialist în aceste arte? Doar primarul Strاسبourgului, Catherine Trautmann. Încă de la treizeci de ani, aleasă să conducă capitala parlamentară a Europei, nu a sugerat această femeie că politica nu mai va suna la fel?

Aventura ei a început cu o teză despre visare, somn și uitare cu referire specială la gnostici. Aceasta a fost o sectă din timpul lui Iisus Hristos și a cărei credință esențială era că fiecare individ este un străin în lume, chiar și Dumnezeu este un străin, deoarece creația Lui este imperfectă și nici El nu se simte confortabil în ea. Era, totuși, o sectă a optimiștilor, convinși că toată lumea își va găsi mântuirea sau cel puțin toți aceia care au desfăcut simbolismul în care era învelită lumea și care au descoperit ritualurile necesare pentru a triumfa asupra răului. Creștinismul a concurat cu gnosticismul și apoi a împrumutat idei de la el; mai târziu, William Blake, Goethe și Jung au fost printre mințile strălucite care s-au inspirat din el. Catherine Trautmann crede că gnosticii au multe de spus oamenilor moderni care, la fel ca ei, nu se simt în largul lor într-o lume nedreaptă. Ei erau marginali, ea este marginală, la rândul ei (adică nu se simte făcând parte dintr-un ordin stabilit, care să susțină că lucrurile sunt așa cum trebuie să fie). Gnosticii aveau „o anume independență”, pe care ea încearcă de asemenea să o cultive. Ei au încercat să vadă dincolo de aparențe, să găsească un înțeles ascuns în ceea ce părea lipsit de

sens, pentru a îndeplini „o exegeză a sufletului“; și ea, de asemenea, spune că o interesează cel mai mult nu ce e evident, ci ce e uitat. Ei credeau că opozițiile aparente nu erau neapărat diferite și au încercat să transceadă diferențele dintre masculin și feminin: aceasta i-a atins coarda sensibilă, al cărei prim instinct politic trebuia să fie scopul feminist de schimbare a felului în care oamenii se tratează reciproc.

Totuși, pentru a-și atinge scopurile, ea a făcut o alegere deliberată. În loc să se înscrie într-o mișcare feministă, s-a alăturat socialiștilor. Pentru a îndrepta lumea, își spunea, nu trebuie să stai deoparte, ci să te alături curentului principal. Ea s-a decis să devină „o marginală integrată în societate“, schimbând-o din interior. A rămas o marginală, dar acum asta înseamnă că își menține libertatea în cadrul societății, nepermițând marginalismului să devină egoism sau mândrie. Totuși, marginalii nu-și uită visurile.

Copil fiind, și-a spus întotdeauna că nu trebuie să uite ce a învățat; dar ca adolescentă l-a citit pe Freud și și-a dat seama că uitarea nu este întotdeauna întâmplătoare. Latura irațională a naturii umane a intrigat-o. Pe de o parte, era hotărâtă să-și dezvolte tipul de persoană care dorea să fie și și-a întocmit cu atenție o listă a obiectivelor. Pe de altă parte, nu se putea convinge că s-ar descurca vreodată cu procesele misterioase care conduc o persoană mai curând spre un curs al acțiunii decât spre un altul. Disertația sa despre gnostici nu explică politica ei actuală; a fost un exercițiu într-un cadru academic, dar și o încercare de a descoperi ce căuta. Și nu a devenit un politician convențional, pentru că încă mai este în procesul de „dezlegare“, încercând să se înțeleagă pe ea însăși și pe alții.

Când a fost aleasă primar, la vârsta de treizeci și opt de ani, fiica ei i-a spus: „De mult ai vrut să fii primar, dar niciodată nu mi-ai spus.“ Ea i-a răspuns: „Nu știam că asta căutam.“ Dar un prieten i-a zis: „Nu te poți preface că e o întâmplare faptul că ești primar. Nu vezi că țelul tău a fost întotdeauna asta?“ „Nu“, a răspuns Catherine Trautmann. „Nu mi-am dat seama că a fost.“ Nu este ușor să știi pentru ce lupti. S-a întrebat singură care este scopul ei acum, că a ajuns primar. Nu are un răspuns simplu.

Familia îi vine în minte imediat, înainte să poată enunța vreun principiu politic grandios. Unul din primele sale obiective în viață este să aibă un parteneriat de succes cu soțul. Politicienii nu încep, în mod normal, prin a vorbi despre viața lor privată, deși ea este unul din interesele comune pe care

Îl au cu toți alegătorii lor, cu excepția celor conduși de ambiții singurate. Înțelegerea pe care a făcut-o cu soțul ei, când s-a căsătorit la nouăsprezece ani, a fost că nu-și vor limita libertatea unul altuia. Ea „iubește politica“, spune. Este o pasiune, ca o aventură. „Cele două fiice ale mele au acceptat, pentru că le spun că politica e foarte importantă în viața mea.“ Aceasta înseamnă că le vede mai puțin decât și-ar dori. „Nu sunt Superwoman.“ Soțul ei, părinții și un cerc de prieteni au intervenit creând o rețea de afecțiune în jurul copiilor. Nu e ceva care se întâmplă în mod natural. Ea știe cât de greu este pentru o mamă care lucrează să găsească o creșă: propriul eșec de a găsi una a fost impulsul care a condus-o în politică, în primul rând.

Totuși, chiar și cu toată bunăvoința și răbdarea, o căsătorie se poate destrăma cu ușurință. O femeie, spune ea, poate fi foarte hotărâtă când dorește să fie ascultată; insistența ei poate fi „brutală“. Într-o zi „mi-am spus, «Oprește-te! Ceri prea mult.» Căsătoria are tendința de a deveni teatru, piese jucate iarăși și iarăși... Ajungi la scena 3, actul 5... îți dai seama că joci în spectacol. Ești o victimă a obișnuinței și te lași purtată de ea.“ Cheia care permite ieșirea din scenă este decizia că nu trebuie să permiți disprețului să intre în viața ta. „Disprețul este cel mai rău dintre toate lucrurile, este un mod simbolic de a uide pe cineva. Mă revoltă.“ Concluzia ei neconvențională este că nu poate fi vorba ca politica să-i ofere o cheie, o dogmă, o soluție la toate problemele. Studiind disputele teologice din cele mai vechi timpuri, a constatat că politicienii moderni gândesc ca teologii din trecut. „De aceea mi-e imposibil să repet cu naivitate un discurs ideologic.“ Politicienii pot forma partide separate, cu alte persoane cu care împărtășesc aproape aceleași opinii, dar în fiecare partid există întotdeauna câte un conflict. Îi place să se lupte cu aceste conflicte, găsind stratageme pentru a le face față, cu condiția să existe reguli ale jocului, ca într-un sport. Căutarea puterii nu poate fi scopul, pentru că „oamenii cu putere își pierd o parte din identitate: există o tensiune constantă între tine și biroul public pe care îl deții“, între modul individual și tradițional de exercitare a autorității. Ea vrea ca politicienii să rămână ființe umane individuale. Cel mai mult îi plac politicienii „atipici“. Ceea ce contează cel mai mult în genul de politică pe care îl agreează este urmărirea continuă de către politicieni a înțelegerii de sine, a „dezvoltării lor spirituale“.

Ei nu trebuie să se aștepte la succes, pentru că fiecare victorie este provizorie, doar un pas, niciodată cel final. Politica este o ucenicie nesfârșită a

cuiva care trebuie să accepte faptul că alte persoane sunt diferite. Aceasta este recompensa, descoperirea diversității umane: „A fi în politică este un mod minunat de a observa varietatea vieții.“ Și, desigur, viața este plină de eșecuri: „Este important să recunoști eșecurile: testul pentru politicieni este cât de bine își pot accepta eșecurile.“ Femeile s-au speriat de politică, spune ea, deoarece o percep ca fiind o lume „grea“; dar, de fapt, ele au un avantaj față de bărbați; femeile sunt „cu două fețe“; ele văd lumea atât din punct de vedere public, cât și privat, ceea ce le împiedică să se piardă în abstracțiuni. „Femeile au mai multă libertate ca politicieni; bărbații acceptă de la ele o mulțime de lucruri pe care nu le-ar tolera unul la altul; iar din partea femeilor se așteaptă idei noi, de schimbare.“

În tinerețe și ea a fost speriată, și nu doar de politică: „timidă, anxioasă în compania altora“. Ca tânără mamă, a fost îngrijorată pentru că nu era sigură cum să se ocupe de copii sau cum să răspundă la întrebările lor. Așa că ambiția ei era „să-mi depășesc timiditatea“. Întotdeauna s-a simțit o solitară, ceea ce poate părea să-i contrazică imaginea de om fericit în profesie și acasă; dar a descoperit că a fi singur reprezintă o valoare în sine. „Solitudinea este pilonul meu intern; grădina mea secretă. Nimeni nu intră, cu excepția celor apropiați.“

Catherine Trautmann are grijă să rămână o persoană cu viață dublă. Bunica Marmeladă era porecla din studenție. Hobbyul ei preferat e tot să facă gemuri și conserve din gutui, dovleac și roșii, după propriile rețete. Îi place să confecționeze haine și „obiecte neobișnuite“, opere de artă din nimicuri. Îi plac artiștii cu umor negru sau sarcastic, suprarealiștii și marii caricaturiști. La ea acasă nu ține discursuri. Când este cu soțul ei, nu este primar.

Regina Elisabeta I a Angliei a spus: „Știu că am un corp de femeie plâpândă și fără vlagă, dar am o inimă și un stomac de rege.“ A avea stomac de rege nu mai este o ambiție adecvată. Modelul Om Puternic, care poate inspira supunere, nu mai este de actualitate. Întreșererea vieții private cu cea publică în cazul lui Catherine Trautmann sugerează că politica poate avea o textură diferită. Pentru adversarii săi este, desigur, doar un alt rival de înlăturat, iar o parte din ea, într-adevăr, poartă războiul tradițional al politicii, dar latura sa mai puțin evidentă oferă indicii de noi posibilități în domeniul relațiilor umane.

A fi rege a fost cândva visul universal, nu numai pentru politicieni, ci și pentru tații care aveau autoritate asupra copiilor lor, a soților care își tratau

soțiile ca pe servitoare, a șefilor care nu mai au mult și spun „Tăiați-i capul!“, a funcționarilor care au uitat de hemoroizi imaginându-și că scaunele lor ponosite sunt scaune de domnie. În viața reală, în ultimii cinci mii de ani, marea majoritate a oamenilor au fost supuși, slugarnici în fața autorității și, în afară de izbucniri de protest de scurtă durată, s-au sacrificat, astfel încât o minoritate să poată trăi în lux. Le-ar fi putut crește cozi pentru că destui dintre ei au găsit pe altcineva asupra căruia să-și poată exercita rolul de tiran, cineva mai slab, cineva mai tânăr. Inegalitatea a fost acceptată atât de mult timp, întrucât cei agresați au găsit, la rândul lor, victime pe care să le agreseze. Liderul puternic a fost admirat, deoarece el a întrupat visurile de autoritate pe care oamenii umili le-au prețuit în secret și au încercat să le pună în aplicare în viața lor privată. Dar acum obsesia de dominare și subordonare inspiră o imaginație mai vastă, mai avidă de încurajare, de cineva care să asculte, de loialitate și încredere și, mai presus de toate, de respect. Puterea de a da ordine nu mai este suficientă.

În trecut, manifestările respectului – pălăria ridicată, plecăciunea – dovedeau că oamenii acceptă și recunosc supunerea în fața celui puternic. Acum, pe de altă parte, calitatea relației personale dintre doi indivizi a ajuns să conteze mai mult decât rangul sau statutul. Chiar dacă s-au instalat în palatele regilor, politicienii sunt mai puțin admirați pentru profesiile lor, mult mai puțin decât medicii, oamenii de știință, actorii, chiar și decât asistentele medicale prost plătite și profesorii. Nu este surprinzător că femeile, în ansamblu, nu au vrut să fie politicieni de tip tradițional. De fiecare dată când un politician face o promisiune și nu și-o ține, ideea că toți ar trebui să fie regi devine mai puțin credibilă.

Două lumi există una lângă alta. Într-una din ele, lupta pentru putere continuă aproape la fel ca întotdeauna. În cealaltă, nu puterea contează, ci respectul. Puterea nu mai asigură respectul. Nici cel mai puternic om din lume, președintele Statelor Unite, nu este suficient de puternic pentru a le impune respect tuturor; probabil că are parte de mai puțin decât Maica Tereza, căreia nimeni nu este obligat să i se supună. În mod tradițional, respectul a fost transformat în putere, dar acum a devenit dezirabil de dragul lui, preferat în stare brută, și nu pregătit. Majoritatea oamenilor simt că nu primesc respectul pe care îl merită, iar a-l câștiga a devenit, pentru mulți, mai atrăgător decât a câștiga puterea. Atenția se concentrează asupra vieții de

familie, în care obiectivul nu mai este de a avea cât mai mulți copii, odată calea de a deveni bogat, ci a crea legături de afecțiune și respect reciproc și a le extinde asupra unui cerc de prieteni aleși. Nu clanul sau națiunea decide pe cine ar trebui să urăști și pe cine să dai în judecată. Cei puternici sunt luați în răs mai mult decât oricând, chiar dacă sunt încă de temut. Guvernarea modernă, care încearcă să controleze mai multe aspecte ale vieții decât au făcut-o vreodată regii, este în permanență umilită, deoarece legile rareori ajung să ateste ce s-a intenționat, sunt anulate și răsucite, rareori reușind să schimbe mentalitățile, care decid ce se întâmplă cu adevărat, rareori fiind capabile să reziste speculatorilor sau tendințelor economice globale.

Imaginația a început să lucreze într-un mod nou. Acum nu mai este ceva de admirat dacă reușești să tratezi oamenii ca pe animale, a căror domesticire a fost odinioară cea mai mândră realizare a omenirii. Vacile au fost învățate să lucreze zi și noapte pentru a produce 15 000 de litri de lapte pe an, când randamentul lor de zi cu zi abia depășea o halbă. Oile au învățat să ofere 20 de kilograme de lână pe an, față de doar 1 kilogram care să le țină de cald, iar în acest proces au început să zbiere în mod continuu, să se comporte ca niște oi, ceea ce nu obișnuiau. Porcii au fost transformați din animale păscând libere, rămători belicoși ai pădurii, în docili bălăcitori în propria urină, forțați să aibă un astfel de contact apropiat neobișnuit cu alții, să înfulece masa în câteva minute – în timp ce odată căutarea hranei era o preocupare fără sfârșit – că nu au decât să alterneze între somn și agresiune, mușcându-se de coadă unul pe altul. Chiar și comportamentul sexual a fost transformat: unele animale au devenit mult mai excitate, altele aproape că și-au pierdut interesul; unele, crescute în grupuri de sex masculin, și-au stabilit relații homosexuale; taurii, hrăniți cu diete bogate în proteine, își elimină tensiunea prin masturbare. Unele animale au fost crescute să-și păstreze caracteristicile juvenile pe viață. Încă din secolul al XVIII-lea, când consangvinizarea a ajuns la modă, multe au devenit uniforme, mai stereotipe decât oricând. A fost neobișnuit doar atunci când animalele au devenit inutile comercial, rămânând doar plăcerea de a fi în compania lor, dar abia recent oamenii au început să se întrebe dacă felul lor ideal de a-și arăta afecțiunea față de câini este a-i crește în mod deliberat în forme grotești și dureroase.

Astfel oamenii au descoperit ce înseamnă puterea: abilitatea de a-i face pe alții să se comporte cum vor ei. Ceea ce inspira un respect enorm. Experiența

domesticirii a arătat că ființele vii erau capabile, sub presiune, de o gamă largă de comportamente și temperamente și că acestea pot contribui la propria lor înrobire, devenind atașate chiar și față de proprietarii care le maltratează. Puțini au observat cum stăpânul de sclavi a fost adesea înrobitor de victimă sa. Recent oamenii au început să încerce să se domesticească unul pe altul, să-i crească pe alții pentru subordonare și dominație. Când au învățat să domesticească plante, de asemenea, au devenit prima victimă a invenției lor. Odată ce s-au implicat în arătură și împrejmuirea culturilor și în prepararea mâncării în oale, odată ce s-au specializat în diferite meserii, s-au văzut nevoiți să lucreze pentru o minoritate hotărâtă să monopolizeze lucrurile bune ale vieții, proprietarii de terenuri care organizau irigația, preoții care se rugau pentru ploaie și războinici care îi apărau de contropitorii vecini. Prima teologie despre care există însemnări, cea a Sumerului, declara că oamenii au fost creați special pentru a-i scuti pe zei de a-și câștiga traiul, iar, dacă nu, vor fi pedepsiți cu inundații, secetă și foamete. În curând regii au pretins că sunt dumnezei, iar preoții au cerut un preț tot mai mare pe consolările lor, asumându-și dreptul de proprietate pentru un teren tot mai vast. Nobilii și bandele de luptători i-au intimidat pe cei ce cultivau pământul, cruțându-le viața numai în schimbul unei părți din produsele lor, impunând un armistițiu în schimbul ajutorului la jefuirea țărilor străine. Astfel, o elită a acumulat puterea, permițându-i să trăiască în mare lux și să stimuleze înflorirea artelor, dar civilizația însemna ceva mai mult decât o taxă de protecție. Sub acest sistem, respectul a mers în principal către cei care trăiau pe spatele altora. Nu a fost niciodată suficient respect pentru toată lumea, deoarece până acum s-a cultivat doar în cantități mici.

Romanii, care au administrat una dintre cele mai de succes taxe de protecție, au făcut posibil ca sute de mii dintre ei să renunțe la muncă și să primească alimente gratis de la conducere, plătiți din tributul pretins din teritoriile exterioare „protejate”, care formau imperiul. Cu toate acestea, taxa a crescut cu timpul, pentru ca tot mai multe persoane să obțină o parte din profituri, iar administrarea a devenit tot mai greoaie și armatele, tot mai scumpe, fiindcă cetățenii au preferat în cele din urmă să plătească mercenari ca să lupte pentru ei. Cu cât mai prosperă e o civilizație, cu atât mai mulți străini sunt atrași, dornici de pradă, și cu atât mai mult trebuie ea să plătească pentru a se apăra de ei sau pentru a-i cumpăra; inventează tot mai multe aranjamente complexe pentru a supraviețui și în cele din urmă acestea devin

și mai ample, iar civilizația încetează să funcționeze. Uniunea Sovietică a fost predispusă la apoplexie când a ajuns să cheltuie cea mai mare parte a bugetului pe apărare.

Abia în 1802 au început să fie studiate științific dominația și subordonarea între toate ființele vii. Chiar în momentul în care Napoleon numea duci și baroni, restabilind ierarhiile, elvețianul François Huber, un naturalist orb, a descris modul în care și bondarii trăiau într-o ordine strict ierarhică. În 1922, anul în care Mussolini a devenit prim-ministru, Schjedelrup-Ebbe a arătat cum chiar și găinile înfometate își lasă întotdeauna conducătoarea (găina „alfa“) să mănânce prima și nu îndrăznesc să se apropie până când nu termină; după ce ea se saturează, găinile tot nu mănâncă, ci așteaptă până ce „beta“ mănâncă și ea și așa mai departe. Ordinea în care ciugulesc găinile s-a dovedit la fel de rigid ca la armată, astfel încât, atunci când le-au luat liderul câteva săptămâni, apoi i l-au înapoiat grupului inițial, fiecare și-a reluat imediat vechiul rang. Recompensa a fost că grupul a trăit în pace, nu s-au luptat pentru mâncare și au produs mai multe ouă. Prețul a fost nedreptatea. Cele din partea de jos a ierarhiei nu numai că au primit mai puțin de mâncare, dar au avut și mai puțini urmași, au suferit de stres, s-au deteriorat fizic și în momentele de pericol – când mâncarea s-a terminat, iar populația a devenit prea densă – au fost făcute țapi ispășitori și atacate fără milă. Aceleași principii au fost observate și la alte creaturi: și copiii iepurilor dominanți, ai lupilor, ai șobolanilor au avut tendința de a deveni prea dominanți; babuinii aveau dinastii aristocratice. Natura părea să spună că egalitatea e imposibilă și doar cei puternici pot spera să fie respectați.

În anii 1980, totuși, s-a descoperit că agresiunea, care de obicei era considerată caracteristica esențială a animalelor, nu era ceea ce părea. A face pace după o luptă era o abilitate cultivată cu mare atenție. Când cimpanzeii dominanți și subordonații au fost, pentru prima dată, observați ca indivizi, și nu doar ca specie, s-a constatat că erau constant implicați în confruntări furioase sau violente, dar în patruzeci de minute nu mai puțin de jumătate din ei se trezeau sărutați și mângâiați de foștii dușmani. Uneori mulți dintre ei se strângeau în jur să vadă împăcarea și să aplaude sărutul. Asta nu înseamnă că nu erau agresivi, fiindcă fără agresiune nu ar fi existat nici împăcare, nici că toți făceau pace în același fel. Masculii, după ce se luptau între ei, făceau pace de două ori mai des decât femelele, care se luptau între ele, astfel încât

puterea, pentru bărbați, depinde de formarea unor alianțe, care nu sunt niciodată permanente; prietenul de azi poate fi dușmanul de mâine, iar schimburile de ajutor pe principiul acțiunii și reacțiunii neimplicând nicio promisiune pentru viitor. Președintele Braziliei, Tancredo Neves, a tradus în cuvinte fără să vrea comportamentul cimpanzeilor masculi: „Eu nu mi-am făcut niciun prieten de care să nu mă pot despărți și niciun dușman de care să nu mă pot apropia.“

Femelele cimpanzeu, dimpotrivă, sunt mai puțin preocupate de statutul lor, nu-și arată supunere una alteia. Ele nu se comportă ca niște soldați care-și salută ofițerii, așa cum fac masculii; coalitiile lor sunt ale unui mic cerc de familie și prietene, pe care le aleg din motive emoționale și nu pe baza importanței lor în ierarhie. Ele fac mai bine decât bărbații deosebirea între prieteni și dușmani, deseori având unul sau doi dușmani absoluți, cu care reconcilierea este imposibilă.

Legătura dintre iubire și agresiune a fost observată, de asemenea, în obiceiul cimpanzeului de a-și pedepsi foarte rar copiii, așa că nu mențin legături strânse cu ei, spre deosebire de maimuțele rhesus, care sunt mult mai agresive și își tratează aspru fiicele, dar care dezvoltă legături strânse cu ele pe viață. Femelele cimpanzeu sunt bune la stabilirea păcii între masculi: de exemplu, una dintre ele ar putea împăca doi rivali masculi, după o luptă, stând între ei, așa încât să nu trebuiască să se înfrunte niciunul, lăsându-i s-o purice și apoi retrăgându-se ca să-i lase să se deparaziteze reciproc; uneori se uită peste umăr să se asigure că sunt cuminți și, dacă nu, se întoarce să pună brațul unuia pe umerii celuilalt. În timp ce femelele stimulează afecțiunea, masculii fac un armistițiu pentru ostilități, dezvoltând interese comune sau prefăcându-se că le dezvoltă. De exemplu, găsesc un obiect și cheamă pe toată lumea să vină să se uite; cu toții vin și apoi se îndepărtează, cu excepția vechilor adversari, care pretind că sunt captivați, până când în cele din urmă se ating, se ferechezuiesc unul pe altul și sunt din nou prieteni sau mai degrabă aliați temporar, până la următoarea luptă.

Aceste descoperiri sunt despre cimpanzei, nu despre oameni. Chiar dacă cea mai recentă constatare este că cimpanzeii mănâncă frunze care conțin antibiotice atunci când sunt bolnavi, precum și alte tipuri de frunze conținând substanțe contraceptive, cu proprietăți asemănătoare estrogenului, atunci când doresc să-și reducă familiile ei rămân totuși cimpanzei. Dar noua

informație clarifică faptul că oamenii au interpretat greșit ceea ce ei numesc moștenirea animalică. Ei nu se mai confruntă cu o alegere simplă, care a dominat întreaga istorie, între a fi „realiști“, comportându-se ca și cum viața este o luptă de forță brută, și a se retrage în vise utopice, imaginându-și că totul va fi armonie numai dacă agresiunea a fost scoasă în afara legii. Mulți, probabil cei mai mulți, încă mai cred în punctul de vedere „realist“, așa cum este exprimat de Heinrich von Treitschke (1834–1896): „Vecinul tău, chiar dacă te poate privi ca pe un aliat natural al lui împotriva unei alte puteri, se teme de amândoi și este întotdeauna gata, cu prima ocazie, imediat ce se simte în siguranță, să facă ce e mai bine pe cheltuiala ta. Cine nu reușește să-și sporească puterea trebuie s-o scadă, dacă alții și-o sporesc pe a lor.“ Dar s-a descoperit acum că Treitschke era un băiețel care-și dorea să fie soldat și care, aproape surd, a trebuit să se mulțumească să devină profesor, visând lideri puternici care conduc națiuni puternice, purtând războaie pentru a-și arăta disprețul față de alte popoare. Sfidarea poate fi văzută acum ca o cale perversă de a cerși respectul. Nu este o metodă care să funcționeze. Războiul nu mai e activitatea cea mai nobilă. Și totuși, politicienii nu au renunțat la folosirea dictonului „Luptă pentru principiile tale și învinge-i pe rivali. Încă nu s-a găsit un limbaj nou pentru „câștigarea“ respectului.

Lumea afacerilor a simțit rapid nevoia de respect. Eroul era managerul agresiv, care-și înfricoșează angajații și în același timp, îi convinge că ei se bucură că fac ce li se spune. Agresivitatea a rămas o virtute în vocabularul de afaceri, cu toate că a suferit o operație estetică, astfel încât puterea a apărut cu o față mai tânără, proclamând că este cu adevărat un joc intern, în care oricine se străduiește suficient poate câștiga. Oricum, managerii au încetat să dea comenzi sau chiar să ia decizii și au ajuns să creadă, în schimb, că funcția lor este aceea de a-și încuraja personalul să găsească singuri soluții. Confruntându-se cu intrarea femeilor în afaceri, au devenit mai transparenți: slăbiciunile umane ascunse în spatele puterii au devenit vizibile. Când se ia vâlul dintre viața publică și privată, cei puternici sunt goi. În concluzie, respectul contează la fel de mult ca puterea.

Între timp, psihiatria a portretizat foamea de putere ca pe o boală, o alergie la dezacord. Hitler (un admirator al lui Treitschke) a fost un caz clasic, care a încercat să elimine nu doar dezacordul, nu doar dușmanii, dar se îndoia și de sine, convingându-și adepții să-l asculte orbește, explicând că

așa-numita conștiință era „o invenție evreiască, un cusur, cum ar fi circumcizia“. În politică nu e loc pentru încredere, a adăugat Stalin, bazându-se pe teroarea autorității sale ferme. Totuși, niciunul dintre cei doi dictatori nu a fost mulțumit de munții de putere acumulați. Hitler s-a plâns constant că nu e ascultat, că până și armata „a încercat permanent să împiedice orice acțiune am crezut că este necesară“. Iar Stalin, deși și-a mituit, și-a înșelat și și-a forțat dușmanii, prin toate formele de tortură, să recunoască faptul că el are dreptate și că ei greșesc, nu a obținut niciodată suficientă asigurare că el era geniul care își dorea să fie. Ambii au rămas cu o sete disperată de respect.

Una dintre cele mai importante promisiuni ale democrației este că va oferi respect pentru toată lumea. Atena a asigurat acest lucru nu numai prin acordarea votului tuturor cetățenilor, ci și prin rotirea funcțiilor prin tragere la sorți, astfel încât oricine, oricât de umil sau needucat, să poată deveni conducător o zi. Niciun atenian nu se înjosea prin a fi angajat al unui alt cetățean. Dar acest respect reciproc funcționa numai pentru că în Atena se plătea o taxă de protecție, bazându-se pe imperiu, sclavi și femei să continue discuțiile filosofice minunate. Democrațiile nu au găsit încă o cale de a elimina lipsa din ce în ce mai mare de respect cauzată de bani, educație și aparență.

Așa că oamenii s-au îndreptat cel mai frecvent spre religie, în căutarea respectului după care tânjeau. Toate Bisericile mari ale lumii au fost de acord că fiecare ființă umană, oricât de umilă, are demnitate spirituală. Pretențiile conducătorilor, insultele angajatorilor și umilințele vieții de zi cu zi au părut mai puțin insuportabile când au atins sinele exterior, lăsând intacte consolările convingerilor interioare. Iar când religia nu era suficientă, alte crezuri, cum ar fi stoicismul, socialismul, liberalismul și feminismul, au întărit apărarea demnității umane. Schimbările majore din istorie au fost mai puțin rezultatul revoluțiilor care au detronat regi și mai mult al indivizilor care i-au ignorat pe regi și care au arătat, în schimb, supunere față de valorile spirituale. Acest lucru se întâmplă în continuare. Profeția că secolul XXI va fi unul religios nu este de fapt o profeție, ci o recunoaștere a ceea ce s-a întâmplat oarecum regulat în trecut. Nu înseamnă că politicienii sunt înlocuiți de preoți, ci că oamenii îndepărtează vastele presiuni lumești pe care nu le mai pot controla. În schimb, își întorc energia către viața lor privată: uneori, îi determină să fie egoiști, dar alteori reacționează la animozităților din lumea mare căutând mai multă educație, mai multă generozitate, mai mult respect.

Imperiul Roman este un bun exemplu de prăbușire treptată a siguranței, a eficienței și a valorilor. Împărații au continuat să domnească, dar indivizii au fost loiali în secret religiilor care îi fereau de disperare. Creștinismul nu a furnizat în mod automat convingerea că a fi botezat ar fi un merit personal, pentru că, altfel, ar fi năvălit mai repede: probabil nu s-au convertit mai mult de o jumătate de milion de persoane din fiecare generație, în primele secole ale existenței sale, și mulți creștini nu erau pe deplin convinși că Dumnezeu sau tovarășii lor îi respectau, deoarece convertirile au avut loc adesea datorită vindecărilor miraculoase creștine ale bolilor, care păreau mai uimitoare decât cele păgâne. Abia după o perioadă de apartenență la o comunitate de converțiți, de schimb de acte de caritate și încurajări, creștinii au început să se simtă valoroși în sine. Dar apoi s-au certat, devenind alergici la dezacord, folosind forța pentru a obține respect, devenind persecutori, aliați și imitatori ai celor puternici. Bisericele au devenit de fiecare dată prea averse de putere, comportându-se ca și guvernele, iar credincioșii în cele din urmă s-au îndepărtat și s-au îndreptat către o nouă consolare sau un nou idealism.

Incertitudinea actuală referitoare la locul de unde se alimentează zilnic respectul omenirii nu e o noutate. Nu este prima dată când resursele oficiale de respect s-au prăbușit, provocând o întoarcere la vechile credințe, ciugulind din noile ideologii. Marile religii s-au dezvoltat din căutarea sensului vieții, foarte asemănător cu ce se întâmplă în prezent; și au câștigat după ce au concurat cu sute de secte și facțiuni acum uitate. Mișcarea pentru drepturile omului de astăzi, egalitatea femeilor și caracterul sacru al mediului izvorăsc din același tip de dorințe pe care marile religii au încercat să le satisfacă între douăzeci și cinci și treisprezece secole în urmă. Ceea ce nu oferă însă nicio certitudine, așa cum nu e sigur că se poate să câștige respectul doar devenind membru al părții câștigătoare, dând ascultare liderilor, și nici sperând că va exista într-o zi o societate în care toată lumea e de acord asupra a ceea ce este respectabil, pentru că acum se știe că dezacordul e imposibil de evitat și e chiar o virtute. Acest aspect nu diferă mult de atitudinea celor mai moderne tipuri de religie, care au puțin în comun cu vechile principii dogmatice. Este semnificativ că primarul de la Strasbourg, care spune că cea mai mare dezamăgire a ei este că democrația nu a reușit să găsească o nouă manieră de a manevra puterea, combină într-o religie modernizată ce a studiat ea în trecut și căutarea unui mai mare respect între sexe.

Respectul nu poate fi obținut prin aceleași metode ca puterea. Nu este nevoie de șefi, ci de mediatori, arbitri, susținători și consilieri sau de ceea ce saga islandeză numește „*aducătoare de pace*”¹, care nu pretind că au un leac pentru toate bolile și a căror ambiție este limitată la a ajuta indivizii să se aprecieze reciproc și să lucreze împreună chiar și atunci când nu sunt de acord în totalitate, asigurându-se că disputele nu devin nimicitoare. În trecut, dificultatea a constat în faptul că asemenea oameni au cerut adesea un preț mult prea mare și au sfârșit prin a pretinde ascultare.

Majoritatea femeilor care au intrat în politica tradițională au fost mai mult sau mai puțin dezamăgite și au simțit că, oricât de mult s-au dezvoltat, puterea reală le-a cam scăpat și că au fost forțate să joace un joc controlat de bărbați, care și-au sacrificat viața normală în scopul de a se bucura de putere, și că ele trebuiau să se ocupe de birocrăți care, oricât de devotați ar fi fost serviciului public, conduceau o fabrică producătoare de frustrare, o fabrică din secolul al XIX-lea, al cărei ideal era depersonalizarea. S-a dovedit de nenumărate ori că manipulatorii calificați ai puterii pot fi dislocați numai de alți manipulatori calificați ai puterii, care perpetuează același sistem. Dezgustul curent față de politica de modă veche nu reprezintă lipsa de interes față de binele comun, ci aproape o disperare față de dificultatea de a contribui la ea și la regularitatea cu care liderii idealști au făcut compromisuri cu ipocriții, în ciuda lor înșilor, sau cu dogmatica, în ciuda principiilor lor, fiindcă lupta pentru putere este nemiloasă și nu poate fi combătută fără aliați. Odată ce se implică în luptă, chiar și pioșii episcopi creștini, călugări budiști și cărturarii confucianiști încetează să mai fie sfinți sau altruști.

Așa că lupta pentru a obține noi legi sau de a combate adversarii nu a fost niciodată o strategie de succes sau un program adecvat pentru cei care prețuiesc generozitatea. Despre ce pot face oamenii obișnuiți ca să-și sporească respectul reciproc, fără a repeta greșelile trecutului, voi discuta în capitolul următor.

¹ *Peaceweavers* în engl., adică femei oferite spre măritiş membrilor unui trib inamic cu scopul de a face pace între grupuri învrăjbite (n. tr.).

DESPRE DOMESTICIREA ANIMALELOR

E.S.E. Hafez, *The Behaviour of Domesticated Animals*, ed. a 3-a, Bail-liere Tindall, 1975; Peter J. Ucko și G. Dimbleby, *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, Duckworth, 1968; Yi-Fu Tuan, *Dominance and Affection: The Making of Pets*, Yale UP, 1984; S. Bokony, *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Akademiai Kiado, Budapest, 1974; Hans Kruuk, *The Spotted Hyena: A Study of Predation and Social Behaviour*, Chicago, 1972; Maurice Caullery, *Parasitism and Symbiosis*, Sidgwick and Jackson, 1952; W.P. Rogers, *The Nature of Parasitism*, Academic Press, New York, 1962; Robert Delort, *Les Animaux ont une histoire*, Seuil, 1984; Keith Thomas, *Man and the Natural World*, Allen Lane, 1983.

DESPRE PUTERE

Ann Ruth Willner, *Charismatic Political Leadership*, Princeton, 1968; Richard Sennett, *Authority*, Seeker & Warburg, 1980; Douglas Yates, *Bureaucratie Democracy*, Harvard, 1982; P.F. Piven, *Why Americans Don't Vote*, Pantheon, New York, 1988; Burdett Loomis, *The New American Politician*, Basic, New York, 1988; Lisanne Radice, *The Job of a Backbencher*, Macmillan, 1987; Michael Rush, *Profession of the British M.P.*, Exeter Univ., 1989; *Fifth Survey of British Social Attitudes for 1988*, despre „încrederea în establishmentul britanic” (sau lipsa ei); G.R. Searle, *Corruption in British Politics 1895-1930*, Oxford UP, 1987; Gunnar Boalt, *The Political Process*, Stockholm, 1984 (în ancheta suedeză, sportivii erau cei mai admirați (47%), urmați de „campionii păcii” (32%), oameni de știință (28%), actori (26%), grupuri muzicale (26%), scriitori (25%) și abia apoi urmau politicienii, la egalitate cu investitorii (24%); José Tharakan, *Political Attitude of the Non-Voters in Switzerland*, Zürich thesis, 1983; André Bercoff, *La France des seigneurs*, Laffont, 1989; David A. Baldwin, *Paradoxes of Power*, Blackwell, 1989; Jan Winiecki, *Resistance to Change in the Soviet Economic System*, Routledge, 1991; Sharon Kelly Heyob, *The Cult of Isis among Women in the Graeco-Roman World*, E.J. Brill, Leiden, 1975; Philip Brook, *The Origin of Citizenship in Ancient Athens*, Princeton, 1990; Anne Phillips, *Engendering Democracy*, Polity, Cambridge, 1991; Yolande Cohen, *Femmes et contre-pouvoirs*, Boreal, Montreal, 1987; Mike Savage

și Anne Witz, *Gender and Bureaucracy*, Blackwell/The Sociological Review, 1992; Marilyn French, *Beyond Power: On Women, Men and Morals*, Cape, 1985; Judi Marshall, *Women Managers: Travellers in a Male World*, Wiley, Colchester, 1984; Michael A. Goldberg and John Mercer, *The Myth of the North American City*, UBC Press, Vancouver, 1986 (despre atitudinea canadienilor cu privire la putere); Jean Claude Lugan, *La Petite ville au présent et au futur*, CNRS, 1983; Sabine Chalvon-Demersay, *Le Triangle du 14e; Des nouveaux habitants dans un vieux quartier de Paris*, MSH, 1984; William M. Kurtines și J.L. Gerwirtz, *Moral Development through Social Interaction*, Wiley, New York, 1987 (despre Manville School a Judge Baker Guidance Centre din New York); François Jullien, *La Propension des choses: Pour une histoire de l'efficacité en Chine*, Seuil, 1990; Bryce Taylor, *Assertiveness and the Management of Conflict*, Oasis, Leeds, 1989; Doris A. Graber, *Verbal Behaviour and Politics*, Illinois UP, Urbana, 1976; Alain-Gérard Slama, *Les Chasseurs d'absolu: Genèse de la gauche et de la droite*, Grasset, 1980; Alain-Gérard Slama, *L'Angélisme exterminateur*, Grasset, 1993; Patricia Hewitt, *The Abuse of Power*, Robertson, 1982; Peter J. Wilson, *The Domestication of the Human Species*, Yale UP, 1988; Paul Wheatley, *The Origins and Character of the Ancient Chinese City*, Aldine, Chicago, 1971; Ruth Glass, *Clichés of Urban Doom*, Blackwell, 1989; Norma J. Chalmers, *Industrial Relations in Japan: The Peripheral Workforce*, 1989; Michael Blaker, *Japanese International Negotiating Style*, Columbia UP, 1977; W. Dean Kingley, *Industrial Harmony in Modern Japan*, Routledge, 1991; F.C. Jaher, *The Rich, The Well Born and the Powerful*, Illinois UP, 1973; David Mercer, *IBM*, Kogan Page, 1988; Peter Hennessy, *Whitehall*, Fontana, 1989; John Dickie, *Inside the Foreign Office*, Chapmans, 1992 (arătând că 62% dintre diplomați declară că sunt frustrați, iar jumătate dintre vor să-și dea demisia); Jean-François Kahn, *Esquisse d'une philosophie du mensonge*, Flammarion, 1989.

CUM POT DEVENI INTERMEDIARI CEI CARE NU VOR NICI SĂ DEA ORDINE, NICI SĂ PRIMEASCĂ

Ce gândește Thérèse în timp ce te conduce la masa din „La Vieille Alsacia“, Strasbourg, și te ajută să comanzi mâncarea? Ea dă impresia că știe exact ce să spună, ce să facă, e plină de energie, are un mers vioi, privire directă, soliditudine prietenoasă. Dacă ai mai fost acolo înainte, ea își poate aminti despre tine mai multe decât i-ai povestit vreodată. Cum îți dai seama că ea nu e o chelneriță care așteaptă vremuri mai bune, că ea nu calculează cât de mare va fi bacșișul pe care ți-l permite să i-l dai, că are o diplomă de master în istoria artei? Thérèse are acest loc de muncă de cincisprezece ani, deoarece are un scop în viață.

Propria siguranță de sine pare a fi esența caracterului ei: de fapt, este una dintre principalele sale preocupări. După ce, la un moment dat, a fost o fată complet zdrobită de timiditate, un copil răsfățat, singur la părinți. Apoi, într-o zi, a evadat, îndrăgostindu-se de un bărbat cu unsprezece ani mai mare decât ea, plonjând într-un cu totul alt fel de viață. Împreună, au deschis un restaurant, „L’Arsenal“: în curând cele două camere mici și întunecate de pe o stradă de care niciun turist nu auzise niciodată au devenit un refugiu preferat al intelectualilor locali, al artiștilor și al jurnaliștilor. Ea nu știa nimic despre mâncare, nici măcar cum să facă o cafea. El gătea, ea servea și învăța. Mai presus de toate, întâmpina clienții și treptat a devenit o modestă stea a

locului, dându-i o atmosferă aparte. „Mi-am extins sinele cel mai intim. Acum sunt împărțită în două.“ Timiditatea ei s-a ascuns în spatele unei noi ospitalități. Faptul de a conduce un restaurant a încurajat-o să încerce să fie agreabilă în orice moment, să fie tolerantă, să respingă primele impresii despre oameni, să se arate prietenoasă, fără a fi slugarnică. În schimb, ea s-a simțit plăcută. Totuși, problema ei este că nu se simte îndeajuns de plăcută sau iubită: în spatele calmului, o macină nesiguranța. După o zi de socializare, îi place să se retragă, să fie ea însăși, citind. În viața privată este mult mai rezervată și, susține ea, „dificilă“.

Treptat, a înțeles ce sens are munca ei: s-a dedicat vindecării oamenilor de timiditatea paralizantă despre care știe atât de multe. „Am descoperit că oamenii doresc să se întâlnească, dar au nevoie întotdeauna de o altă persoană care să le aranjeze întâlnirea.“ A început să cultive arta de a descoperi cine s-ar potrivi cu cine. A pune împreună doi mari pictori, de exemplu, ar fi fost lipsit de înțelepciune: „Iese război.“ Artiștii nu se simt niciodată suficient de apreciați; ea înțelege exact gustul setei de neostoit. Unul dintre obișnuirile de la „L’Arsenal“ era Tomi Ungerer, care a avut expoziții peste tot în lume, dar a cărui cea mai mare ambiție era să fie iubit ca fiul preferat al Alsaciei natale, o ambiție acum îndeplinită.

Thérèse a publicat două cărți despre monumentele istorice ale orașului și este, de asemenea, pictor; simte o nevoie foarte puternică de a face ceva creativ, dar, neavând nicio iluzie în legătură cu talentul ei, a ajuns la concluzia că nevoia ei de creativitate nu este la fel de profundă, nu atât de „vitală“, ca și cea a marilor artiști. Așa că „prefer să recunosc arta la alții, să le dau lor sentimentul de apreciere“. Specialitatea ei este de a „recunoaște frumusețea“. Există intermediari în afaceri, în căsătorie, dar intermediarul social este o profesie încă în fază incipientă.

Pe măsură ce a crescut și a început să facă descoperiri, iubitul ei a încetat să mai fie un zeu: „Și-a pierdut autoritatea.“ S-a mutat, dar a continuat să lucreze la „L’Arsenal“, spre nedumerirea prietenilor ei, care nu au putut înțelege de ce nu s-a despărțit definitiv. Dar ei îi plăceau loialitatea, recunoștința și o prietenie detașată, o prietenie în toate varietățile sale. Când el a murit subit, trecutul ei nu a dispărut; el trăiește încă în ea; dar, în ceea ce-l privește, ea ar putea fi acum un șoarece liniștit dintr-un muzeu. S-a căsătorit apoi cu opusul lui, un bărbat cu doi ani mai tânăr decât ea: prietenele ei sunt

toate căsătorite a doua oară, cu bărbați mai tineri. O persoană care are nevoie de mai multe tipuri de relații.

Ea are o „prietenie adevărată” cu vreo cincisprezece persoane, unele din studenție, iar altele, clienți cu care s-a împrietenit, care iau masa la restaurant o dată pe lună pentru a reînnoi legătura: „Face parte din protocol.” Cu trei sau patru dintre ei merge în excursii pentru a descoperi orașele pe care ea nu le cunoaște, dar sunt și unii cu care nu poate călători, deși îi adoră, pentru că nu au nici aceleași instincte, nici același venit.

Se ocupă de viața ei privată. Este conștientă, creativă, ceea ce nu este ușor într-un oraș de provincie, unde oamenii bârfesc și nu înțeleg de ce cineva ar trebui să se abată de la calea îngustă a conformității. Deși mult admirată pentru felul în care a continuat să conducă un restaurant grandios în centrul orașului, dar pe care nu-l deține ea, Thérèse e foarte conștientă că este o „străină”, o „marginalizată”. Dar, atunci, cine sunt membrii?

O bântuie visele de călătorie de lungă durată în străinătate, cu un grup de artiști, creatori de frumusețe, visul la o viață echilibrată (să nu mai stea în picioare treisprezece ore pe zi, zâmbind), visul de a avea propriul ei restaurant sau de a înființa un departament la primărie, pentru a aduce împreună oameni care nu s-au întâlnit... Punctul ei de plecare este o rană din interior, simpla acceptare a existenței răni nu este suficientă: trebuie s-o transforme făcând ceva pozitiv.

A scăpat de timiditate devenind un intermediar care să-i ajute pe alții să scape de a lor. Însă nu doar oamenii care suferă de timiditate își descoperă vocația de a deveni intermediari.

Înconjurați de valuri mari, în mijlocul Mării Nordului, o echipă de ingineri francezi construiește primele platforme offshore de foraj petrolier. Nimeni nu știe cu siguranță dacă va funcționa, dar totul trebuie făcut rapid. Șeful îi spune unei femei de douăzeci de ani că e o problemă în partea de sus a turnului, la o înălțime de șaizeci de metri. Ea urcă fără să pălească la față. Știe că el doar o testează, că este un fel de inițiere, iar ea acceptă provocarea, pentru că ambiția ei este să devină un membru a ceea ce ea numește „elita industriei”. Bunicul și tatăl ei au avut posturi de top; ei i s-a spus că doar băieții se fac ingineri: „Am vrut să le dovedesc că greșesc.” Catherine Delcroix nu a suferit niciodată de timiditate. Soțul ei este membru al elitei și

managerul unei mari fabrici de electronice. Fiica ei de șase ani dă semne de aderare la elită, are spirit competitiv și e hotărâtă deja să câștige premiul întâi la școala ei de top, la care a fost trimisă „din motive elitiste, n-o ascund, să-i dea o șansă mai bună în viață”. Devenind director administrativ adjunct al unei importante firme de inginerie, ea a mărturisit: „Eu lucrez pentru a-mi câștiga existența, dar mai presus de toate ca să fiu recunoscută pe plan social. O casnică nu e băgată în seamă: oricât de utilă ar fi munca pe care o face pentru societate, ea este considerată în șomaj. Dacă nu ești plătit, nu ești nimic.” Ea face mai mult decât să evite „poziția intolerabilă de a fi susținută de soțul meu” și se asigură că nimeni nu ia decizii în numele ei; își dorește un fel de libertate care să îi dea dreptul să lucreze ce îi place, să fie ascultată atunci când vorbește. Cariera ei pare să spună: „Doar oamenii de la vârf sunt cu adevărat liberi.”

„Întotdeauna am refuzat să cred că există obstacole în calea mea doar pentru că sunt femeie.” După ce a absolvit ingineria maritimă, a petrecut patru ani de pionierat în noua tehnologie în domeniul petrolului la Helmdale Mobil: „Parcă aș fi trăit în Vestul Sălbatic, printre cowboy, și mi-a plăcut. Era ceva neobișnuit, ca femeie, dar am vrut pur și simplu să mă folosesc de această particularitate. Adică în special să mă asigur să nu aibă nimeni vreo reținere în privința vieții mele private și să câștig respectul bărbaților.”

A deveni membru al elitei presupune a ști ce este în neregulă cu ea, dar având în vedere că are puterea de a găsi soluții și nu se descurajează atunci când soluțiile produc dezastre neașteptate. Bucuria de a fi inginer e să construiești ceva din nimic. „Pornești de la ideea unui client, care nu este sigur ce vrea, și doi, trei ani mai târziu, o faci să devină realitate. Asta mă face să continui ca inginer.” Ea are încredere în tehnologie: este adevărat că inginerii au distrus, de exemplu, Marea Aral: „Cineva se poate întreba cum au putut să facă asemenea greșeli teribile?” Răspunsul ei este: „Cineva trebuie să încerce și să evite repetarea greșelilor. Dezvoltarea industriei este inexorabilă; scopul său a fost să facă profit, dar și să ridice nivelul de trai, să optimizeze comunicațiile, să ofere noi cunoștințe fascinante.” Poate că oamenii nu sunt mai bine din punct de vedere psihologic, nici mai rău, dar este imposibil să dai înapoi, să te întorci pe pământ. Oamenii trebuie doar să-și valorifice inteligența pentru a se asigura că planurile lor sofisticate, bine intenționate nu provoacă dezastre. Soluții sunt posibile din punct de vedere

tehnic. Guvernele nu sunt doar obstacole în calea inițiativei; ele au și o parte bună, pentru că nu pun profitul pe primul plan. Grație tehnologiei, nu este nevoie să te așezi la cozi de dimineață ca să cumperi un bilet la teatru pentru seară; puteți rezerva online. „Oamenii sunt prea nostalgici.“

Totuși, acum, „pentru că sunt un bun inginer, eu fac altceva“. A fi în top nu mai înseamnă a da ordine, ci mai curând a fi intermediar. În calitate de manager ea își petrece o mare parte din timp negociind cu sindicatele. „Credeam că adevărul este un adevăr tehnic. Acum îmi dau seama că este un adevăr uman.“ Ea nu a fost niciodată instruită să se gândească la comportamentul uman; învață management făcând asta, nu din cărți, care spun ce au de spus în câteva pagini. A fi membru al managementului de elită înseamnă și a fi pus în mare dezacord cu alții. Persoanele cu cea mai mare putere, crede ea, sunt oameni care au fost instruiți să se uite la lume ca la o serie de sisteme, nu de indivizi, și care pot, prin urmare, să ofere soluții sistematice: acesta este motivul pentru care absolvenții Școlii Naționale de Administrație, și nu inginerii conduc companiile. Ea preferă oportunismul, ascultarea și adaptabilitatea. „Vreau ca relațiile să fie cordiale, chiar dacă lumea zice că uneori sunt cam distantă. E fals; când trec pe coridor, sunt cu mintea în altă parte.“

Trei ani mai târziu, nu am găsit-o organizând și negociind cu 300 de ingineri, ci promovată director tehnic al întregului grup, cu sarcina de a face față mai eficient crizei economice. Acum problema este că fiecare din firmă are idei diferite. „Sunt uimită de cât de liber vorbesc inginerii, ceea ce noi n-am făcut niciodată când eram tineri. Ei au opinii pe care noi nu le-am avut. Tinerii doresc să devină direct manageri și să-i pună pe alții să facă munca practică pentru ei.“ Din ce în ce mai mult, ingineria acordă la fel de multă atenție oamenilor ca și tehnicii. Catherine Delcroix a ajuns intermediar între oameni și faptele vieții, asigurându-se că inginerii își mențin moralul sus și că tinerii nu-și pierd speranța pentru că recesiunea le oferă prea puține oportunități de aventuri mărețe.

A fi femeie este, uneori, un avantaj, spune ea, deoarece îi permite „să facă glume“, dar alteori e un handicap, deoarece „o femeie are mai puțină autoritate“. Un client texan, după ce a dat mâna cu toți, cu excepția ei, presupunând că ea era secretara, a pus o întrebare tehnică stupidă, iar „eu nu m-am putut abține să nu-i arăt cât de ignorant era din punct de vedere tehnic. A

primit-o bine, realizând cât de insultător a fost; dar, chiar dacă aş fi fost o secretară, nu era un motiv să nu-mi spună bună dimineţa.“

Ca să fii în vârf trebuie să lucrezi foarte multe ore, organizând totul în legătură cu profesia: atunci când i s-a oferit un loc de muncă atrăgător, care presupunea prezenţa ei la Paris, în timp ce soţul ei lucra la Nantes, a acceptat şi au trăit separaţi patru ani. „Îmi petrec foarte puţin timp cu fiica mea.“ Nu are rost să nege. Dacă ar fi lucrat part-time, nu ar fi obţinut o asemenea slujbă interesantă. Femeile care îşi pot permite un ajutor la domiciliu ar trebui să fie recunoscătoare că au doar probleme psihologice. Cei care nu-şi permit un ajutor n-au nicio soluţie: îi pare foarte rău pentru ele, dar asta-i viaţa. Din fericire, există femei care preferă să nu se angajeze şi care îşi îngrijesc copiii. „Este bine că nu suntem toate la fel.“

Nici prea încrezătoare, nici prea sceptică, Catherine Delcroix regretă că este prea puţin religioasă: „Mi-ar plăcea să fiu sigură în legătură cu mai multe lucruri.“ Simte un fel de nelinişte înscriind-o pe fiica ei la o şcoală privată catolică: „Nu mi-ar plăcea să-i dea prea multe certitudini.“ Deşi catolicii predau „valori spirituale, cum ar fi sacrificiul de sine“, cum fac şi alte religii, iar ea crede în valorile spirituale. O femeie i-a spus: „Slavă Domnului că avem credinţă. Altfel, nu s-ar face nimic.“

Încrederea lui Catherine Delcroix în succes este echilibrată ca o platformă petrolieră, cu inginerie atentă, de adevărat maestru. Acesta nu include nimic absurd sau imposibil, ci doar o suficientă notă personală pentru a-i da eleganţă. Ce-ar dori ea să facă, şi nu a făcut? Scrie cărţi. Doar aici încrederea ei îşi atinge limitele: „Simt că nu am suficient talent; nu am destule idei puter-nice; nu aş vrea să scriu ca Jules Romains; nici n-aş putea scrie precum Colette, care nu avea nicio idee şi putea reproduce doar descrieri delicioase ale vieţii. Cărţile mele nu ar avea nicio valoare. Dar, adaugă ea, „scrisul este cea mai interesantă artă dintre toate.“ Îşi găseşte timp pentru citit. Chiar şi în primul an petrecut la facultatea de inginerie a trecut prin toate cărţile lui Proust în trei luni, iar apoi i-a citit pe clasici, câte un autor la un moment dat. „Mă ajută să înţeleg lumea.“ În vacanţă schiază, culege ciuperci, „întotdeauna e ceva nou de descoperit“, dar „nu ştiu dacă aş putea trăi liber în tot cursul anului“.

Astăzi elita este un intermediar între popoare. Venită în Toulouse, oamenii presupun că este un cetăţean al oraşului. Nu. „Eu nu am venit dintr-o regiune

anume a Franței; nu aparțin niciunei regiuni, nici bunicul, nici tatăl meu, care s-au mutat acolo unde i-a dus profesia.“ Soțul ei provine dintr-o familie foarte bine înrădăcinată în nordul Franței, iar ea s-a simțit străină, când s-a căsătorit acolo. Cultura și limba, spune ea, fac franceza ei neeuropeană; nu mai cunoaște niciun om care să spună despre el însuși că este, mai presus de orice, european. Dar nu are nicio problemă cu oameni din alte țări: „Într-adevăr, te fosilizezi dacă nu ai astfel de relații. Pentru mine, nu contează dacă am un loc de muncă în New York sau Tombouktou. Nu mă deranjează să trăiesc în străinătate. De fapt, prefer să lucrez cu străini. Este mult mai amuzant, descoperi lucruri noi.“ Timp de șapte ani a fost angajată la o filială a unei companii germane în Franța. „Îmi place cultura germană și cunosc limba.“

Uneori elitele au fost, de asemenea, și intermediarul care le-a dat o mână de ajutor celor mai puțin norocoși. Cu cincizeci de ani în urmă, bunica ei, căsătorită cu un director de fabrică, și-a dedicat cea mai mare parte a timpului liber actelor de caritate; dar astăzi acest lucru este discreditat ca fiind „paternalism“. Astăzi în suburbiile de dincolo de birourile lui Catherine Delcroix există cartiere sărăcăcioase, analfabetism și violență stradală, dar un director al unei firme industriale, grăbindu-se de la o întâlnire la alta, nu are timp nici să se gândească, darămite să rezolve problemele societății. „În această firmă avem de-a face cu problemele imediate ale firmei. Nu m-am gândit la ce am putea face în legătură cu problemele sociale din exterior. Niciodată nu am discutat așa ceva cu colegii mei.“ Dar acum șeful firmei a organizat o conferință privind relațiile dintre industrie și guvern; nu doar Parlamentul, un intermediar între cetățean și stat. Binele-de-făcut a ajuns o prezență palidă în relațiile lui cu oamenii săraci, care sunt străini și cărora nu îndrăznesc să le vorbească.

Ce poate face un timid și ce e capabil să facă un curajos sunt două lucruri total diferite. Toate recompensele prețioase au mers către cei care dădeau ordine, în timp ce aceia care le executau erau mai mult sau mai puțin disprețuiți. Dar există un al treilea tip de activitate, în care timidul și curajosul pot fi egali. Intermediarii pot realiza mai mult decât le permite talentul lor. Șoricelii pot muta, uneori, munții. De aceea a fi intermediar oferă mai multă speranță decât încercarea de a-i domina pe alții sau a lupta pentru ca meritele cuiva să fie recunoscute. Abandonul nu este singura alternativă a

concretenței acerbe. Cu toate acestea, pentru a aprecia de ce atât de puțini oameni s-au gândit la ei ca la intermediari, chiar și atunci când asta erau, este necesar să se sape adânc în jurul rădăcinilor ambiției.

Până nu demult, era de așteptat ca oamenii obișnuți să lucreze fie ca țărani, fie ca meșteșugari. Acesta, spunea Luther, „îi era pe plac Creatorului“. Totuși, preoții au încercat ceva diferit pentru ei înșiși. Ei au fost primii care au devenit intermediari și au câștigat un prestigiu enorm negociind între fragilitatea umană și puterea divină, chiar și atunci când nu erau ei înșiși deosebit de bravi. Apoi comercianții s-au instituit și ei ca intermediari, dar au făcut-o mai puțin bine: pentru o lungă perioadă de timp au fost limitați de suspiciune, pentru că nu aveau puteri magice și nu știau cum să inspire imaginația oamenilor obișnuți. Atunci când foametea era un pericol permanent, au fost învinuiți pentru lipsuri și că vindeau la prețuri exorbitante. Zeul lor, Hermes, a fost șarlatan și hoț. Platon a susținut că e imposibil să te implici în negoț și să fii virtuos în același timp, chiar dacă Academia sa a fost fondată de un negustor. Sfântul Toma din Aquino credea că pentru negustori nu e ușor să atingă mântuirea, pentru că ispita de a păcătui era inerentă ocupației lor. În China, negustorii erau clasificați, în mod oficial, în partea de jos a scării sociale, inferiori atât țăranilor, cât și meșteșugarilor; în India, numai acei membri ai unei caste segregate erau lăsați să se angajeze în afacerile murdare ale împrumuturilor de bani. Peste tot, comercianții cu amănuntul erau disprețuiți pentru că trebuiau să fie slugarnici față de clienți, indiferent cine erau. Când Napoleon a zis că englezii sunt un popor de negustori a fost ca și cum i-ar fi numit un popor de proxeneți. Intermediarilor le-a luat aproape douăzeci și cinci de secole să fie apreciați.

Aceasta s-a întâmplat mai degrabă subit. Era nevoie de o nouă viziune asupra universului înainte de a fi fost posibil. Intermediarii sunt un alt exemplu de cum poate contextul diferit în care e privită o problemă să modifice atitudinea față de ea. Nimeni nu știa până în secolul al XIX-lea cum se pot combina două substanțe pentru a forma o a treia. Presupunerea era că ele trebuie să aibă ceva în comun, o afinitate, o simpatie – despre obiecte se discuta de parcă ar fi fost însuflețite. Newton a numit această afinitate „sociabilitate“. Era ca și cum obiectele ar putea avea aventuri amoroase; Goethe a împrumutat termenul din chimia din epoca lui pentru a-și numi una dintre cărți *Afinități electice*, ceea ce înseamna că, într-un cuplu, cei doi au fost făcuți

unul pentru celălalt. Fontenelle a fost uimit de modul în care o substanță, după ce s-a combinat cu o alta, a părăsit-o pentru a se uni cu o a treia: adulterul obiectelor era la fel de misterios ca și cel al oamenilor. Abia în 1835 baronul Berzelius din Stockholm a introdus cuvântul „catalizator” în chimie, după ce a observat că aceste combinații au nevoie, de multe ori, de prezența unei a treia. El nu știa cum lucrau catalizatorii. Dar terțul a devenit dintr-odată vital.

Ideea catalizatorilor dă intermediarilor un nou statut. Anterior, ei erau simple legături sau cratime, furnizoare de nevoi resimțite de alții. În calitate de catalizatori, prin contrast, ei au o existență independentă și un scop: pot crea noi situații și pot transforma viața oamenilor aducându-i față în față, fără a avea pretenții arogante. A fi catalizator este ambiția cea mai potrivită pentru cei care văd lumea ca fiind în permanentă schimbare și care, fără să creadă că o pot controla, doresc să-i influențeze direcția.

Până când omul de afaceri va putea fi imaginat într-un astfel de rol creativ, el va rămâne modest, în urma celor care au mai mult prestigiu, uitând de ambițiile sale imediat ce devine destul de bogat și retrăgându-se la țară pentru a deveni proprietar de pământ, visând să-și mărite fiicele cu aristocrați, deghizându-se în colecționar de artă, admirând celelalte ocupații mai mult decât pe a lui. Idealul său principal au fost prosperitatea proprie și a familiei sale. Când a jucat un rol public a fost pentru a sprijini cauzele care îi intensificau stima de sine, dar care tot nu-i dădeau o importanță centrală, independentă. Alegerile sale au rămas haotice: uneori susținea protestantismul, care spunea despre cămătărie că e ceva bun, și altă dată absolutismul regal împotriva nobilimii, care era dușmanul tuturor parveniților ca el; curtând guvernele pentru favoruri, nu respingea colectarea impozitelor, pe le care ura, dacă putea obține o reducere. În Japonia, chiar și când s-a aliat cu alte persoane din firmele mari și a exercitat o influență puternică asupra statului, a făcut-o în mod indirect. În toate cazurile, omul de afaceri a rămas discret.

Prima religie mondială care a arătat entuziasm pentru comerț a fost islamul. Profetul Mahomed a fost implicat în comerț, iar prima lui soție era o negustoreasă importantă într-un oraș foarte mercantil, Mecca. „Negustorii sunt mesageri ai acestei lumi și administratorii lui Dumnezeu pe pământ”, spune Coranul „Piețele sunt tarabele lui Dumnezeu”, a adăugat Al-Ghazali. Musulmanii au fost primii care au făcut o carte în care laudă comerțul,

Frumusețile negoțului de Ja'far b. Ali ad-Dimishqi, în secolul al XII-lea, conform căruia comerțul este „cea mai rentabilă ocupație și aducătoare de fericire”. Expansiunea extraordinar de rapidă a islamismului pe mai mult de jumătate din lume a fost o victorie a negoțului, ca și a religiei. Bagdad și Cairo au devenit cele mai luxoase orașe din Evul Mediu întunecat, iar a le vizita însemna ce avea să însemne a gusta din deliciile Parisului peste cinci secole.

Așadar, negustorii musulmani nu au avut nevoie să-și apere valorile mercantile împotriva religiei. Dimpotrivă, ei s-au unit cu învățații clerici (Ulama), de asemenea implicați în comerț. Un exemplu este Abdullah al Sarqawi (rector al Universității Azhar din Cairo, 1793–1812), născut și crescut în sărăcie, care s-a îmbogățit însă ocupând cele mai înalte funcții religioase, pentru că și el a fost negustor, în timp ce soția sa a excelat ca investitor în terenuri, magazine și băi. Comerțul în lumea musulmană era o ramură de sociabilitate, de savurat atât pentru plăcerile contactului cu oamenii, pentru conversație, cât și pentru tocmeala în vederea profitului bănesc.

În secolul al XVIII-lea, europenii au început să schimbe imaginea negustorului; intelectualii îl vedeau acum ca pe un aliat împotriva aristocrației. Voltaire i-a portretizat pe negustorii englezi ca etaloane de onestitate și spirit aventuros. Dramaturgii i-au prezentat ca fire de mătase ce unesc popoarele prin comerț, aducând pace și prosperitate, adevărați „bărbați universali”. Revoluția franceză i-a răsplătit cu libertatea față de intervenție a guvernului, dar chiar și după aceasta comercianții, cu excepția celor foarte bogați, încă mai preferau să-și împingă fiii către funcții sau profesii de stat. Abia în ultimii ani s-a extins sectorul de servicii (o altă incarnare a intermediarilor), devenind dintr-odată realitate în Occident ceea ce Prietenii Sinceri din Basra, care au scris o enciclopedie în secolul al X-lea, au observat în propria lor lume, când au spus cu o oarecare exagerare: „Toată lumea este ori meșteșugar, ori negustor.” Astăzi majoritatea locurilor de muncă din țările occidentale sunt în sectorul serviciilor și mai mult de jumătate dintre acestea sunt deținute de femei. Ideea de a fi intermediar a devenit mai puțin îndepărtată.

Totuși, părțile sale aberante din trecut încă mai bântuie. Chiar și în Statele Unite ale Americii, cărora le plăcea să repete că afacerile Americii au fost afaceri, respingând valorile aristocratice și acceptând să complimenteze un preot, spunându-i că predica lui era rentabilă, intermediarului îi era greu să devină erou național. Motivul era că făcătorii de bani, care au o imaginație

diversă, au continuat să se modeleze după regi, construind imperii, uitând ce trebuia să fie America și ce a fost inițial, un câmp de fermieri independenți și mici antreprenori. Afacerile mari au schimbat acest lucru, transformând majoritatea oamenilor în salariați. Americanii au fost la origine economi; marile afaceri i-au convins să devină în schimb consumatori, lacomi, mai bogați, dar și mai vulnerabili. Mogulii și mandarinii (titluri ale împăraților din Hindustan și Japonia) au predicat că „fiecare american are dreptul să facă orice, cu excepția jafului și a crimei“, care era modul în care l-a apărut *New York Graphic* pe milionarul lipsit de scrupule Cornelius Vanderbilt. Când fiul său, William H. Vanderbilt, a fost întrebat în 1882 dacă el a condus căile ferate în interes public, el a răspuns: „Publicul să se ducă la naiba. Nouă ne place să facem tot posibilul pentru beneficiul omenirii, în general, dar mai întâi vedem care sunt beneficiile pentru noi înșine.“

Deci milionarii nu au fost tratați ca niște zei în America, ci doar ca o dovadă că oricine poate fi bogat, justificând credința într-o democrație, care, din păcate, era o cale lungă până la a face pe toată lumea bogată. Simpla îmbogățire nu a fost niciodată suficientă: americanii ideali, de asemenea, au trebuit să fie filantropi; și totuși, când John D. Rockefeller a murit în 1937, a existat o dezbatere publică despre chestiunea dacă el o să ajungă sau nu în rai, în ciuda marilor sale fapte de binefacere; era nevoie de ceva în plus. Chiar dacă oamenii de afaceri au influențat guvernele, niciun om de afaceri nu a fost ales niciodată președinte¹, cel mai apropiat fiind Herbert Hoover, inginer minier. Marea criză economică din 1930 a distrus reputația de făcători de minuni a negustorilor. După Al Doilea Război Mondial, ei s-au simțit obligați să lanseze una dintre cele mai ample campanii publicitare din istorie, cheltuind o sută de milioane de dolari pentru a convinge națiunea că ei au incarnat ideologia Free Enterprise. Campania a fost un fiasco, deoarece americanii doreau și siguranță. În 1958, 700 de corporații s-au unit pentru a le oferi maselor siguranța pe care păreau s-o ceară: *Management Creeds and Philosophies* (Crezurile și filozofiile managementului), publicat de American Management Association, a prezentat noua imagine a responsabilității în afaceri, având grijă de orice problemă socială, de la persoanele cu handicap până la orchestrele simfonice. Treptat, oame-

¹ Între timp, istoria recentă l-a contrazis pe autor: pe 20 ianuarie 2017, SUA și-au ales președintele în persoana miliardarului Donald Trump (n. red.).

nii de afaceri și-au simțit calea lor către un nou rol de mediatori de conflict. Dar suspiciunea față de ei a scăzut prea lent.

Științele managementului din America au fost într-o căutare constantă a idealului în afaceri. O întreagă varietate de formule s-au inventat pentru a garanta profituri mai mari, dar întotdeauna a fost un obiectiv ascuns dincolo de ele. Multinaționalele, care au devenit mai puternice decât multe popoare, au trebuit să găsească un alt scop decât propria lor preamărire. Nemiloșii baroni jefuitori au fost înlocuiți de manageri care oferă eficiență, de lideri care oferă inspirație, apoi prin manipulatori de rețele care ar putea obține un consens până acum imposibil. „Managementul prin obiective“, crezul anilor 1950, „organizare și dezvoltare“ (în anii 1960), „cultura corporatistă“ (în 1980) au fost sloganuri succesive, concepute pentru a crea un sentiment de unitate în rândul angajaților. Dar, în anii 1990, ideea de a guverna energiile unei firme în stil regal, prin emiterea de ordine, este discreditată: „Fiecare individ trebuie să se simtă unic“; autonomia fiecărui mic grup s-a dovedit mai productivă; sarcina managerului este de a izbândi într-o lume haotică, pe care nu o poate controla. El este în cele din urmă împăcat cu ideea de a fi, în mod deschis, un intermediar.

În fiecare dulap al istoriei există, desigur, schelete. Intermediarii au fost adesea corupți, criminali, lacomi, au abuzat de aproape fiecare profesie, au exploatat aproape fiecare clasă și este o nebunie să-i idealizezi. Nu există nicio ocupație, nicio relație care să nu aibă un trecut fără pată; chiar și sfinții s-au folosit de influența lor ca să-i manipuleze pe alții. Nicio instituție nu a rămas vreodată onestă fără virtute personală, în care fiecare individ a trebuit să o cultive cu grijă ca pe o plantă rară ce ar putea dispărea în orice moment. Dar a fi intermediar le oferă o oportunitate persoanelor care simt că au talente sau resurse limitate să contribuie cu ceva în lume, în special într-o lume care caută respect egal pentru toată lumea. Intermediarii au adoptat adesea această vocație, deoarece persecuțiile sau excluderile i-au împiedicat să urmeze alte cariere, astfel, pentru o lungă perioadă de timp destinul lor nu părea de invidiat. Armenii și libanezii, de exemplu, au cultivat intermediarii supremi, cu prețul unei imense suferințe. Grecii au devenit principalii armatori ai lumii, deoarece ocupația otomană le-a închis oportunitățile pe uscat. Evreii au fost cei mai mari importatori și exportatori de idei și mărfuri de partea cealaltă a cortinei care separa islamul de creștinism în Evul Mediu:

apusenii au ales să uite ce forță imensă a fost islamul în secolul morții Profetului (632 d.Hr.), dominând nu doar Spania și Africa de Nord, ci și Asia, până la Punjab; iar de abilitățile evreilor au beneficiat ambele civilizații. Moise Maimonide (1135–1204), născut în Cordoba și mult timp locuitor în Vechiul Cairo, unde era medic la Curtea sultanului Saladin și a celor șaptesprezece fii ai săi, a fost nu numai exponentul cel mai venerat al credinței iudaice, ci și supremul reconciliator rațional al credinței cu știința, al creației divine cu lumea veșnică; judecătorii islamici i-au cerut opiniile, iar universitățile creștine i-au folosit lucrările ca manuale. Cartea sa *Călduza rădăciilor* a oferit o cale de ieșire din „șovăieli”: „Caracterul înseamnă în a te feri din calea nebunilor“, scria el, „nu a-i cucerii (...). Eu caut o victorie pentru onoarea sufletului meu“. Această modestie, această respingere a visului militar de anihilare a inamicilor reprezintă atitudinea esențială a intermediarului. Pentru a evita disputele mândre, Maimonide se ghida după principiul: „Chiar și când mă insultă oamenii, nu mă deranjează, ci le răspund politicos, cu vorbe prietenoase, sau tac (...). Nu susțin că nu fac niciodată greșeli. Dimpotrivă, când descopăr una ori sunt conștienți de greșeala mea față de alții, sunt gata să schimb oricare din scrierile mele, din căile Mele sau chiar din natura mea.“ A încurajat femeile să studieze, să vadă în cărți – și ele intermediari – hrana esențială a omenirii.

Occidentalizarea lumii a extins foarte mult numărul intermediarilor care trăiesc între două culturi sau două economii. Imperiul portughez s-a bazat în Orient pe intermediari nativi numiți *compradors* (cunoscuți în Orientul Mijlociu ca dragomani, iar în China ca *mai-pan*). În 1842, când au câștigat Războiul Opiului împotriva Chinei, britanicii au și căutat „experți în afaceri barbare“ băștinași, care vorbeau stricat limba engleză, pentru ca ei să le gestioneze afacerea pe plan local. Remarcabil e că acești bărbați erau negustori care s-au mulțumit să rămână negustori (spre deosebire de negustorii tradiționali chinezi, care și-au folosit profiturile pentru a-și cumpăra statutul de „mic nobil-comerciant“). Ei și-au trimis fiii la școli de tip occidental, au refuzat ca fiicele lor să aibă picioarele legate, purtau haine occidentale, au neglijat confucianismul clasic, au devenit cosmopoliți și au deschis ușa noilor idei, chiar dacă au fost, de obicei, mai mult imitativi decât creativi în folosirea acestor idei. Au subvenționat Sun Yat Sen și răsturnarea Imperiului Chinez în 1911. Dar nu au devenit europeni, contrabalansându-și serviciile pentru capitalismul

occidental printr-un naționalism puternic. Au jucat un rol major în istorie, dar neostentativ. Desigur, guvernele erau suspicioase față de intermediarii ale căror interese depășeau granițele naționale, iar la anumite momente era o înfracțiune chiar și să se vorbească cu străinii. Cu toate acestea, odată ce călătoria devine o distracție universală, se deschide o nouă eră pentru intermediari. Cele mai multe progrese în domeniul științei au fost rezultatul unor intermediari care s-au aventurat dincolo de limitele sau paradigmele disciplinelor lor, unind descoperirile din diferite domenii ale cunoașterii. Muzicienii au fost, probabil, cei mai importanți intermediari ai emoțiilor, unind oameni pe care simplele cuvinte îi separau.

Catalizatorii chimici încă sunt un mister: cum anume reușesc să facă două substanțe separate să interacționeze nu este pe deplin cunoscut. Se credea că rămân neschimbați în timpul reacțiilor, dar acum se crede că absorb o mică parte din substanțele pe care le transformă și astfel reduc cantitatea de energie necesară unei reacții. Abia în 1926, catalizatorii din celulele vii – enzimele, regulatori indispensabili ai reacțiilor chimice din organism, care controlează digestia alimentelor și eliberarea de energie – s-au dovedit a fi substanțe reale, nu doar proprietăți ale celulelor. Descoperindu-se treptat modul în care e controlată activitatea lor, a reieșit că uneori o enzimă este inactivă până când este activată de o altă enzimă. Așa se formează cheagurile de sânge: două enzime trebuie să se combine.

Intermediarii pot avea nevoie de alți intermediari pentru a-i declanșa. Iată un nou mod de a privi lumea, ca pe o serie de interacțiuni minuscule în prezența altora. Aceasta înseamnă că forța nu se mai află la comanda totală. Înseamnă, de asemenea, că cei umili sau timizi pot contribui la aventuri mari, fără a fi preocupați de cine și cui îi este superior: un ingredient minuscul poate avea un efect major, ca și unul mare. Intermediarii injectează un element neașteptat în treburile oamenilor, care poate să aibă un efect negativ, precum și să stimuleze rezultatele; iar ei sunt întotdeauna tentați să ceară un preț prea mare pentru eforturile lor. Dar prosperă atunci când fac pe plac tuturor părților în mod egal, când nu asupresc pe nimeni.

Exemplul istoric al intermediarului este Mecena, care a murit în anul 8 î.Hr. și al cărui nume a devenit sinonim cu generozitatea. El a fost un bogat negustor roman, care s-a îmbogățit folosindu-și legăturile cu clasa conducătoare, aranjând căsătoria împăratului, reconciliindu-l cu rivalii săi, negociind

pacea cu dușmanii săi, folosindu-și marele farmec, simplitatea, cordialitatea, tratându-i pe toți cei pe care-i respectă ca pe egali lui: „Vigilent fără odihnă la nevoie, dar în clipele de relaxare mai luxos și mai efeminat decât o femeie“, spunea un contemporan. Era plăcerea lui să-i încurajeze pe poeții contemporani, deși toată lumea râdea de propriile sale eforturi literare. Conștient că își datora averea prieteniei cu împăratul, el i-a lăsat moștenire tot când a murit. Metoda lui a fost, în esență, personală: s-a bucurat de compania celor pe care i-a ajutat și reciprocă. Prin asta se deosebesc intermediarii: lucrează individual. E imposibil să avem o armată de intermediari pentru a distruge dezacordul. Nu oricine poate fi lider, dar oricine poate fi intermediar.

Mecena este, totuși, un model incomplet. Numele matematicianului și inginerului Arhimede din Siracuză (287–212 î. Hr.) trebuie să fie asociat cu al lui. El este amintit ca o anecdotă: sărind din baia lui, a alergat gol pe străzile din Siracuză, strigând încântat „Evrica: am descoperit“, înțelegând brusc de ce își simțea corpul mai ușor în apă. Dar el merită să fie amintit și în afara matematicii, deoarece și-a folosit gândirea rațională pentru a ușura sarcinile dificile și pentru mici mecanisme folosite la a muta greutatea mari, cum ar fi inventarea celebrului său șurub, a legii pârghiei, a catapultei, a roții dințate. „Dați-mi un punct de sprijin și pun pământul în mișcare“, a spus el. Intermediarii i-au urmat acest principiu: calea prin care cei slabi să-i poată mișca pe cei puternici nu este forța, ci prin modificarea relației lor prin schimbarea abordării. Când romanii au invadat Sicilia și un soldat a intrat în casa lui Arhimede să-l aresteze, matematicianul i-a cerut să aștepte până termină de rezolvat o problemă: soldatul era nerăbdător și l-a străpuns cu sabia. Problema cu metoda folosită de intermediari este că necesită foarte multă răbdare și, mai presus de toate, capacitatea de a face față temerii.

P.D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge UP, 1984; Alice Teichova, *Historical Studies in International Corporate Business*, Cambridge UP, 1989; Johannes Hirschmeier și T. Yui, *The Development of Japanese Business 1600–1973*, Allen and Unwin, 1975; David Nye, *Image Worlds: Corporate Identities at General Electric 1880–1930*, MIT Press, 1985; P.L. Payne, *British Entrepreneurship in the Nineteenth Century*, ed. a 2-a, Macmillan, 1988; Katrina Honeyman, *Origins of Enterprise: Business Leadership in the Industrial Revolution*, Manchester UP, 1982; Hélène Verin,

Les Entrepreneurs: Histoire d'une idée, Vrin, 1980; Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250–1350*, Oxford UP, New York, 1988 (despre comerțul medieval); Yen Ping Hao, *The Comprador in Nineteenth-Century China*, Harvard, 1970; Susan Mann, *Local Merchants and the Chinese Bureaucracy, 1750–1950*, Stanford UP, 1987; Denys Lombard, *Marchands et hommes d'affaires dans l'océan indien et la mer de Chine 13–20e siècles*, EHES, 1988; David G. Lo Romer, *Merchants and Reform in Livorno, 1814–68*, California UP, 1987; Oladipo Yemitan, *Madame Tinubu: Merchant and Kingmaker*, Ibadan UP, 1987; J.M. Thomasseau, *Commerce et commerçants dans la littérature*, Bordeaux UP, 1988; André Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au 18e siècle*, Damas Institut Français, 1974; Maxime Rodinson, *Islam et capitalisme*, Seuil, 1966; Leila Tarazi Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, Harvard UP, 1983; J.D. Tracy, *The Rise of Merchant Empires: Long-Distance Trade in the Early Modern Period, 1350–1750*, Cambridge UP, 1990; C.D. Sheldon, *The Rise of the Merchant Class in Tokugawa Japan*, Augustin, New York, 1958; Jennifer Alexander, *Trade, Traders and Trading in Rural Japan*, Oxford UP, Singapore, 1987; Alfred D. Chandler, jr., *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*, Harvard, 1977; Richard Scade, *Reluctant Managers: Their Work and Life Style*, Unwin Hyman, 1989; S.M. Lipset, *The Confidence Gap: Business Labour and Government in the Public Mind*, Free Press, New York, 1983; Leon Hollerman, *Japan Disincorporated*, Hoover Institution Press, Stanford, 1988; Hiroshi Tanaka, *Personality in Industry: The Human Side of a Japanese Enterprise*, Pinter, 1988; Julia Davies și Mark Easterby Smith, *The Challenge to Western Management Development*, Routledge, 1989; Ronnie Lessen, *Managing Corporate Culture*, Gower, 1990; William Byrt, *Management Education, International Survey*, Routledge, 1989; Philippe d'Iribarne, *La Logique de l'honneur: Gestion des entreprises et traditions nationales*, Seuil, 1989; Earl F. Cheit, *The Business Establishment*, Wiley, 1964 (pentru o istorie timpurie); Sigmund Diamond, *The Reputation of the American Businessman*, Harper, 1955; Calvin A. Kent, *Environment for Entrepreneurship*, Lexington, 1984; John P. Kotter, *The General Managers*, Free Press, 1982; George A. Steiner, *The New CEO*, Macmillan, 1983 (pentru modele schimbătoare); David Osborne, *Laboratories of Democracy*, Harvard Business School, 1988; Bennett Harrison și Barry Blackstone, *The Great U Turn:*

Corporate Restructuring and the Polarising of America, Basic, 1988; David Vogel, *Fluctuating Fortunes: The Political Power of Business in America*, Basic, 1989; Peter Halbherr, *IBM: Mythe ou réalité*, Favre, Lausanne, 1987 (deziluzionat); Renaud Sainsaulieu, *Sociologie de l'organisation et de l'entreprise*, FNSP/Dalloz, 1988; Franck Gauthey, Indrei Rațiu, Irene Rodgers, Dominique Xardel, *Leaders sans frontières: Le défi des différences*, McGraw Hill, 1988; Gérard Bordenave, *Ford en Europe*, 1988; Alain Ehrenberg, *Le Culte de la performance*, Calmann Lévy, 1991; Rosabeth Moss Kanter, *The Change Masters: Corporate Entrepreneurs at Work*, Unwin, 1988; Serge Moscovici și Willem Doise, *Dissensions and consensus*, PUF, 1992; R. Francès, *Motivation et satisfaction du travail*, PUF; Renaud Sainsaulieu, *L'Identité au travail: les effets culturels de l'organisation*, 3rd edn., FNSP, 1988; David Le Breton, *Passions du risque*, Metaillé, 1991; R.G. Streets, *The Impact of Service Industries on Underemployment in Metropolitan Economics*, Lexington, 1987; P. D. Anthony, *The Idea of Work*, Tavistock, 1977; Dawliffe Hall Educational Foundation, *Work versus Family*, 1991 (on experiments in part-time work); S. N. Eisenstadt și E. Ben Ari, *Japanese Models of Conflict Resolution*, Kegan Paul, 1980; K. Kressel, *Mediation Research: The Process and Effectiveness of Third Party Intervention*, Jossey Bass, S.F., 1989; Deborah M. Kolb, *The Mediators*, MIT Press, 1983; Susan J. Pharr, *Losing Face: Status Politics in Japan*, California UP, 1990 (despre luarea deciziilor, „conflictul privatizării”); Roland Calori and Peter Lawrence, *The Business of Europe: Managing Change*, Sage, 1981; James J. Hunt, *Leadership: A New Synthesis*, Sage, 1991; Craig R. Hickman, *Mind of a Manager, Soul of a Leader*, Wiley, 1990; Elizabeth Chell, *The Entrepreneurial Personality*, Routledge, 1991; M. Masayuki Hamabata, *Crested Kimono: Power and Love in the Japanese Business Family*, Cornell UP, 1990; Nick Oliver și Barry Wilkinson, *The Japanisation of British Industry*, Blackwell, 1988; Alan Rosenthal, *The Third House: Lobbyists and Lobbying in the States*, CQ Press, 1993 („lobbyiștii ținesc compromisul, astfel încât să poată lupta în altă zi”, însă mișcările tradiționaliste „sunt mai puțin dispuse la compromisuri”); Lawrence S. Rothenberg, *Linking Citizens to Government: Interest Group Politics at Common Cause*, Cambridge UP, 1992.

Jack C. Ross, *An Assembly of Good Fellows: Voluntary Associations in History*, Greenwood, Westport, 1976; „Espaces et temps associatifs”, articol din *Revue de l'économie sociale*, aprilie 1988; Sofres, *Enquête Associations*, ian.

1988 (arătând mai mult optimism în legătură cu asocierile obținute prin relații personale decât prin organizarea muncii); Raoul de la Grasserie, *Des Intermédiaires sociaux*, 1908; Gilbert Moinier, *Le Rôle des intermédiaires dans la société moderne*, Paris thesis, 1924 (plângându-se de sporirea numărului acestora); Aix Colloque, Université de Provence, *Les Intermédiaires culturelles*, cyclostyled 1978 (Despre pericole și despre vindecători, cântăreți și oratori); I. Epstein, *Moses Maimonides*, Soncinollen, 1959; M.R. Hayoun, *Maïmonide ou l'autre Moïse*, Lattès, 1994; A.J. Herschel, *Maimonides: A Biography*, Farrar Strauss, New York, 1982; M. Maimonides, *Guide for the Perplexed* (trad. eng.), 1919; E.J. Dijksterhuis, *Archimedes*, Munksgaard, Copenhagen, 1956; A.M. Lulan, *La Résistance aux systèmes d'informations*, Retz, 1986; Howard Good, *Outcasts: The Image of Journalists in Contemporary Film*, Scarecrow, Metuchen, New York, 1989; S.R. Lichter, *The Media Elite*, Adler, New York, 1986; T.R. Hewitt, *Advertising in Britain*, Heinemann, 1982 (despre originile sale); Oliver Schwartz, *Le Monde privé des ouvriers*, PUF, 1990; *Dialogue* are multe articole relevante, *Cahiers du Grif* de asemenea, dar dintr-o perspectivă feministă; Joel A. Tarr, *Technology and the Rise of the Networked City in Europe and America*, Temple UP, 1988 („orașele au dezvoltat facilitarea comunicațiilor”); Michel Leiris, *African Art*, Thames and Hudson, 1967 (arta ca mijloc operațional, nu contemplativ, ca intermediar între divin și mundan, ca simbol al creativității); Howard Becker, *Art Worlds*, California UP, 1982; Leo Spitzer, *Lives in Between: Marginality in Austria, Brazil and West Africa, 1780–1945*, Cambridge UP, 1989; Alfred W. Crosby, jr., *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492*, Greenwood, Westport, 1972; Christopher Butler, *After the Wake: An Essay on the Contemporary Avant-Garde*, Clarendon Press, 1980.

CUM AU SCĂPAT OAMENII DE FRICĂ GĂSIND NOI FRICI

Femeile mângâiate de delicatele tricotaje Givenchy nu simt mâna Ninei atingându-le, deși ea le-a cusut hainele și nasturii. Nicio șansă ca ele să-i poată surprindă vreodată privirea vizitând showroomurile marelui designer, pentru că ea lucrează într-o fabrică aflată la peste 300 de kilometri depărtare. Nina, într-adevăr, nu a fost niciodată la Paris, darămite să fi fost invitată măcar să urmărească parada modelelor în hainele făcute de ea. „Dacă aș fi avut șansa să particip la o paradă de modă, m-aș fi simțit stânjenită, pentru că eu sunt un nimeni. Sunt doar o muncitoare, *une petite*, nu contez, eu câștig salariul minim. M-aș simți inferioară în fața oamenilor cu bani, deoarece ei îmi sunt superiori. Totul înseamnă bani. Sunt incultă. Nu știu să port o conversație. Doar cei din înalta societate merg la spectacole de modă.” Dar Nina este o femeie elegantă, caldă și plină de viață dincolo de rezerva ei.

Își dorește să scape din fabrica ei sumbră, în care a intrat la șaptesprezece ani, iar acum are deja douăzeci și nouă. „M-am plictisit, am înțepenit în ea.” Simte vreo satisfacție de pe urma muncii ei? Nu prea, în afară de mândria de a fi asociată de la distanță cu un nume mare. Sociologii ar putea spune că lucrătorii se bucură de viața socială a fabricilor, dar Nina se plânge tocmai că nu există niciun contact uman. A suportat pentru că nu știe unde altundeva să meargă. „N-am diplomă. Nu pot face nimic altceva. Nu mi-a plăcut să studiez. Cred că aș putea face și alte lucruri. La școală eram talentată – nu

un geniu, dar aş fi putut merge mai departe în învăţământul superior.“ Regretă că a părăsit şcoala prea devreme, pentru a câştiga bani. Dar după o clipă dă înapoi. „Trebuie să fie foarte greu la universitate: n-aş fi în stare s-o urmez.“ O interesează psihologia; citeşte o mulţime de cărţi sau măcar „cărţi uşoare, pentru că nu sunt capabilă să citesc cărţi dificile“.

Eu îi zic că multe cărţi de psihologie sunt greu de înţeles pentru oricine.

„N-am ştiut“, răspunde ea.

„Nu este vina ta că sunt imposibil de citit“, spun eu.

„Nu mi-a trecut niciodată prin minte.“ În plus, are probleme cu scrisul.

„Pentru că nu pot să gândesc şi să scriu în acelaşi timp. Nici la şcoală n-am putut. Mi-au spus că sunt lipsită de imaginaţie. (Insulta unui profesor nu se uită niciodată.) Îmi ia foarte mult timp să scriu, pentru că mi-e frică de greşeli.“

Nina neagă că are ambiţii şi se urăşte pentru că recunoaşte. „Mă simt un om obişnuit.“ Mama ei, care lucrează tot într-o fabrică de îmbrăcăminte, îi spune că ar trebui să fie mulţumită cu ce are, pentru că mulţi oameni încearcă ceva mai bun, dar nu reuşesc. „Mi-e teamă de eşec“, explică Nina. „Eşecul mă bântuie.“ Dacă visul imposibil ar deveni realitate, dacă ea s-ar înscrie să studieze psihologia, ce s-ar întâmpla dacă n-ar reuşi? Dacă ar renunţa la slujbă şi s-ar trezi fără un loc de muncă, ce-ar face? În Roanne, unde fabricile vechi se închid şi prea puţine noi se deschid, un loc de muncă este aproape vital. „Sunt mulţumită, prin forţa împrejurărilor.“

Şi totuşi, cum poate fi mulţumită, când trece pe lângă magazine fără să-şi permită hainele pe care şi le doreşte, chiar dacă are un loc de muncă? „Mă tentează, şi nu-mi permit să cumpăr.“ Nu visează la o mare avere: Salariul ei este minimul pe economie. Ar fi mulţumită măcar să i se dubleze, ceea ce l-ar aduce aproape la media naţională. Totuşi, ar fi mulţumită? A abandonat şcoala pentru a câştiga bani, gândindu-se că „se poate face orice cu banii“, dar acum spune: „Nu e adevărat.“

Este ca o pasăre într-o colivie, fâlfâind din aripi, lovindu-se de gratii, zdrelindu-se şi repetând la nesfârşit în încercarea ei de a zbura mai departe. După ce am vorbit cu ea despre ambiţiile sale, îşi aminteşte că şi-a refuzat ambiţia, deoarece este mereu anxioasă, întotdeauna a fost aşa: „Îmi fac gânduri negre, reflectez mult la tot felul de nimicuri. Mă tot gândesc la aceleaşi lucruri, la frică şi la teama de moarte, care mă sperie tare. Am fost chiar mai rău când eram tânără. Mă tot întreb de ce trebuie să venim pe lume şi apoi

trebuie s-o părăsim. De ce? Nu este corect. Nu pot accepta. Dar așa e viața. Să pierzi un om pe care-l iubești este oribil. Sunt catolică; n-ar trebui să gândesc astfel; dar sunt sceptică cu privire la viața de apoi. Mi-am pierdut bunicul cu doi ani în urmă – prima pierdere pe care am suferit-o. Mi s-a părut groaznic să nu-l mai pot vedea din nou.“

Din fericire, îi are pe părinții ei, dar cărțile ei de psihologie i-au confirmat convingerea că este o persoană anxioasă, deoarece și ei sunt anxioși. „Toate vin din copilăria mea.“ Tatăl ei a lucrat în construcții, realizând copertarea cu țiglă a acoperișurilor, acum e la pensie și a avut o viață foarte grea, a fost atât de deprimat, încât a stat mai multe luni într-un scaun, fără să vorbească. „A fost groaznic.“ A fost internat în spital, fapt care a afectat-o și pe ea. „Nu sunt nefericită, deoarece există oameni care o duc mai rău decât mine.“ La întrebarea de ce unii oameni duc o viață mai fericită decât alții, nu are niciun răspuns.

Și-ar dori o familie, dar „sunt rezervată, suspicioasă, geloasă“. Bărbatul visurilor ei ar fi demn de toată încrederea. Nu duce lipsă de alte categorii de bărbați, care sunt atrași de aspectul ei fizic. Când merge la baluri publice, bărbații o invită la dans, îi oferă băuturi, vorbesc despre ei înșiși, apoi îi sugerează o întâlnire în pat. „Nu sunt o fată de pe stradă. Acești bărbați nu sunt interesați de mine, ci de sex.“ Problema cu bărbații este că sunt mincinoși. Uneori, sunt deja căsătoriți și ascund acest fapt. Alteori fac promisiuni, apoi îi descoperă că ies cu alte fete. „Vreau un bărbat care să fie al meu. Iar eu nu iert. Țin ranchiună. Nu am găsit bărbatul vieții mele. Și nu mă voi căsători cu primul care apare, deoarece căsătoria e pe viață.“ Nu ar conta, dacă ar fi sărac. Cineva din culisele showbizului i-a spus că cei bogați sunt corupți din cauza banilor. Ea își dorește „sinceritate, bunătate și fidelitate“.

Are „foarte puțini“ prieteni, pe care îi recunoaște după sprijinul pe care i-l oferă când lucrurile merg prost și care nu sunt interesați de compania ei decât pentru distracție. Acești prieteni au încredere în ea, spunându-i „cele mai intime secrete ale lor“, iar ea îi consolează; este mândră de asta. Sincer, să vorbești de la inimă la inimă îți încălzește sufletul: „Părinții mei nu vorbesc prea mult.“ Ea s-a temut să vorbească cu mine, dar, în același timp și-a dorit; și m-a așteptat mult, până am terminat de vorbit cu alții.

Totuși, concluzia ei a fost: „Viața mea este un eșec.“ Ceea ce eu am interpretat ca însemnând: „Doar dacă voi scăpa de temerile mele voi începe să trăiesc așa cum vreau.“

Istoria fricii de-a lungul secolelor arată că din când în când oamenii au scăpat de ea prin două metode. Prima a fost cu ajutorul fricii în sine, prin evadarea dintr-o frică într-alta, în care era mai multă speranță. A doua a fost prin curiozitatea față de ceva cu totul diferit, care a șters temporar conștientizarea pericolului.

Presupușii vikingi neînfricați oferă o ilustrare timpurie a modului în care s-a întâmplat. Ei au fost teroriștii de care Europa s-a temut cel mai mult între secolele al VIII-lea și al XII-lea. Ei au reușit să înfrunte mărele prădând, cerând răscumpărare și creând haos de la Constantinopol până la Lisabona și Dublin, chiar dacă aveau în ei toate temerile obișnuite ale țăranilor săraci, pe lângă singurătatea nopților lungi din Scandinavia. Ei au plecat în aceste călătorii pline de aventuri periculoase, deoarece au simțit o teamă chiar mai greu de suportat decât vecinii lor, care au rămas în urmă, torturați de gândul că și numele lor și reputația, nu doar trupul și sufletul, ar putea să dispară în neant. Să trăiască doar ca să se poată retrage în paradis, despre care credeau că oferă doar o alternanță neîntreruptă între bătălii și ospăț, nu li se părea util. Toată lumea trebuie să moară, a fost scris în Cuvintele Celui Prea Înalt (zeul Odin):

*Bogăția se duce
Neamul se duce
Și tu te vei duce,
Dar știu un lucru
Care nu moare niciodată:
Judecata cu privire la fiecare mort.*

Astfel, reputația nemuritoare a devenit obiectivul vikingilor: nimic nu putea fi mai rău decât să fii uitat, respectul celorlalți era pentru ei cea mai dulce formă de bogăție. Moartea în luptă a încetat să fie înfricoșătoare când a fost privită ca o ocazie de a-și arăta autocontrolul în fața pericolului și acceptată cu sânge rece, fiind considerată nesemnificativă în comparație cu

gloria care se putea câștiga printr-o moarte demnă. Vikingii erau viteji în fața fricii de a fi disprețuit, ceea ce i-a făcut să uite de toate celelalte temeri.

Dar așa s-a ajuns la o altă teamă, aceea de a nu păcătui, dar nu pentru că vikingii ar fi încercat să câștige respectul printr-o viață de sfânt sau de înțelept, ci prin a nu spune ceva greșit. Ei nu și-au pus credința în zei, pe care și-i imaginau preocupați de propriile lor greutăți: încrederea în sine era idealul lor, încăpățânarea și stoicismul în fața tuturor provocărilor, imperturbabilitatea. Prima lor poruncă era, așadar, să-și țină gura. Când regele Harald Neîndurătorul (1015–1066) a vrut să-i facă un compliment cuiva, el l-a descris ca fiind nemișcat de evenimentele neașteptate: „Că a fost pericol, ajutor sau orice risc, el nu a fost niciodată entuziasmat sau dezamăgit, n-a dormit niciodată prea puțin sau prea mult și niciodată nu s-a zgârcit la mâncare și băutură, după obiceiul său.” Teoria vikingă era că nu are niciun rost să-și arate teama, ceea ce însemna că și-au pierdut independența.

Când au sosit în Normandia, au fost întrebați ce vor și ei au răspuns: „Venim din Danemarca și dorim să cucerim Franța.”

„Cine este șeful vostru?”

„Noi nu avem niciun șef; toți avem aceeași autoritate.”

„Ați fi de acord să-i jurați credință lui Charles, regele Franței?”

„Noi nu ne vom supune nimănui, oricine ar fi el. Nu vom accepta nicio servitute.”

De fapt, ei aveau un șef, pe Rollo, dar îl considerau doar primul dintre egali, ales de ei înșiși, pentru că aveau încredere că i-ar putea conduce cel mai bine spre victorie. Când și-au găsit un paradis în Islanda, au înființat una dintre cele mai uimitoare republici cunoscute vreodată, un fel de democrație care reconcilia teama lor de a-și pierde stima de sine – ceea ce ascultarea de un rege ar implica – cu stima pentru ceilalți. Dacă unul dintre ei își pierdea un sfert sau mai mult dintre bunuri, erau de acord ca restul să suporte jumătate din pierdere, dar fiecare era limitat să plătească doar unu la sută din propria avere și nimeni nu putea fi compensat mai mult de trei ori. Luau deciziile într-o adunare generală, la care soțiile (care își păstrau propriul nume de familie) și copiii puteau fi prezenți. Ei au părăsit Scandinavia, deoarece le-a displicut să fie dominați de regi, așa că și-au creat o societate bazată pe teama de a fi dominat și pe convingerea profund egalitaristă că fiecare persoană și-ar putea câștiga faima veșnică.

Literatura extraordinar de bogată a Islandei arată modul în care unii dintre ei au atins acest obiectiv, rămânând individualități separate, fiecare în felul lui. Dacă este adevărat că „viking“ provine din cuvântul care înseamnă „a se re-trage“, explicație acceptată de unii și contestată de alții, ei au fost primii oameni mândri să fie „marginali“. Au plătit un preț mare, inclusiv violență, pe libertatea lor, bărbații cu pasiunile lor aprige, iubirile lor nefericite, invidia pentru faima lor, apărându-se de critici cu spada sau satira, femeile intervenind, uneori, în calitate de „aducătoare de pace“ în interminabilele dispute despre onoare, dar totodată și mândre și răzbunătoare, îndemnând bărbații la vărsare de sânge. Cu toate astea, vikingii au stabilit că nu era nevoie să fii frumos sau invincibil ca să fii faimos. Nici zeul Odin nu era: avea un singur ochi, era fragil, impenetrabil, nesianos, folosind viclenia și magia la fel de mult ca forța pentru a supraviețui, chiar și cu masculinitatea sa uneori dubioasă, depinzând de femei ca să-l țină informat cu privire la ceea ce se întâmplă în lume, Odin a fost responsabil de imprevizibil. Vikingii au putut face față până la urmă tuturor celorlalte temeri deoarece, în calitate de rebeli, au descoperit cum să-și transforme frica naturală de imprevizibil în sursă de inspirație. Acesta este un indiciu lăsat de ei moștenire, dar pe care nu l-a observat nimeni.

Astăzi, frica vikingilor s-a răspândit: din ce în ce mai mulți oameni se îngrijorează în legătură cu ce cred alții despre ei, și nu cu privire la modul în care ar putea reacționa strămoșii lor privindu-i de undeva de sus, din cer, nici cu gândul ce se va spune despre ei în cărțile de istorie, ci referitor la cum fiecare faptă va fi criticată și judecată, în fiecare zi, atât de cei care-i cunosc, cât și de cei care nu-i cunosc. Creând o impresia falsă că este coșmarul modern. Reputația este Purgatoriul modern. Cu cât mai mult o societate crede despre ea că este democratică, cu atât mai mult contează reputația ei și cu atât mai mult se teme de criticile altora, care, chiar dacă mărunte, devin obsesive: un sondaj american susține că frica este cea mai deranjantă dintre toate. Nu e o întâmplare că publicitatea și relațiile publice stau la baza afacerilor, a politicii, a divertismentului și chiar a religiei.

Harold Macmillan și-a amintit cum a ignorat toate pericolele din Primul Război Mondial, până când, într-o zi, s-a rătăcit de trupele sale și dintr-odată a înțeles cum ele l-au făcut să pară curajos. „Atunci când cineva este în acțiune, mai ales atunci când este responsabil pentru oamenii aflați sub comanda

sa, comportamentul corect, chiar și actele de vitejie fac parte din spectacol. Se mișcă și se comportă aproape automat, ca membru al unei echipe sau ca actor pe scenă. Dar acum s-a zis cu mine! Eram singur și nimeni nu putea să mă vadă. Nu era nevoie să păstrez aparențele și eram speriat.“

Pe lângă frica de descoperire, societatea modernă este chinuită și de teama de crimă, de tâlhărie sau viol, de teama de a merge singuri noaptea pe stradă, teama de șomaj, de boală, de droguri, de imigranți, de război. De aceea merită să analizăm rădăcinile profunde ale acestor temeri, care se intersectează cu alte rădăcini cu care nu se așteaptă să se întâlnească. În cea mai mare parte a istoriei, omului devastat de frică nu i s-au dat prea multe șanse să devină curajos. Curajul era văzut ca un dar excepțional, aflat la cavaleri și martiri, în timp ce despre oamenii obișnuiți se presupunea că erau prea slăbiți de sărăcie pentru a învinge frica, iar eroismul în lupta împotriva dezastrelor vieții de zi cu zi era nerecunoscut. Până în prezent, faptul de a fi membru al unei civilizații nu a eliberat omenirea de mai mult de câteva temeri, pentru că civilizațiile au avut întotdeauna un sentiment că ar fi înconjurată de forțe ostile, iar ele s-au specializat, fiecare într-un mod diferit, în concentrarea atenției asupra unui anumit număr de pericole, promițând protecție împotriva lor, dar rareori eliminându-le, oferind nu mai mult decât o ameliorare a neliniștii, oferind explicații mai mult sau mai puțin plauzibile pentru aceste pericole. Noile temeri au apărut mereu ca să le înlocuiască pe cele demodate, la fel cum cancerul și SIDA au înlocuit tuberculoza și sifilisul.

Civilizația a fost aceea care a transformat marea liniștită într-un sălaș periculos al demonilor și al monștrilor și care a profetizat că valurile și norii negri de furtună vor mătura în curând omenirea: aceasta era terifianta imagine a lui Dürer¹ despre felul în care se va sfârși viața de pe pământ. Desigur, oamenii au avut unele motive să se teamă de mare, căci în 1854, într-un singur an, numai flota britanică singură a suferit pierderea a 832 de nave. Dar civilizațiile și-au antrenat imaginația pentru a transforma eventualele catastrofe ocazionale într-un coșmar permanent. Cunoașterea nu a desființat temerile nejustificate, deoarece le-a furnizat, la rândul ei, idei noi pentru posibile viitoare catastrofe. Morții au înviat, în imaginație, ca să-i bântuie

¹ Albrecht Dürer (1471-1528), pictor german, creator de gravuri și teoretician al artei (n. tr.).

pe vii și să se răzbune. Iată de ce mergeau prost lucrurile, dar prețul a fost teama constantă că spiritele nu erau împăcate cum trebuie sau că tradiția nu era urmată. Erudiții nu au încetat să adauge explicații înfricoșătoare, dar nu aplicau și pe ei ideea că luna „rece“, „palidă de furie“, transformă oamenii în lunatici.

Dezastrele naturii au devenit în ochii lumii și mai îngrozitoare, fiind atribuite unor forțe supranaturale. Teamă de diavol a fost încurajată, în mod deliberat aproape cu dragoste, de cei ce pretindeau că înțeleg modul în care funcționa lumea. În Europa a luat o amploare deosebită spaima de mașinațiunile ei în veacul al XI-lea, ceea ce s-a repetat în secolul al XIV-lea și a urmat panică în secolul al XVI-lea, când germanii au fost afectați în mod special: „În nicio țară din lume diavolul nu a exercitat o putere atât de tiranică precum în Germania“, scria un comentator în 1561. Avantajul de a atribui diavolului ghinioanele era că el dădea omului sentimentul că și-a înțeles nenorocirea; dar prezența lui a produs și crize emoționale atunci când cineva l-a văzut prea des, ori de câte ori s-a întors. Mulți oameni inofensivi au fost persecutați că ar fi fost agenții lui. Primejdiile s-au înmulțit doar la gândul trucurilor pe care le juca el. Astăzi, lumea poate părea mai dens populată decât cu cinci secole în urmă, dar doar dacă uităm milioanele de draci, gnomi, goblini, monștri și zâne rele care obișnuiau s-o bântuie. Ei și-au făcut un obicei din a crede că întotdeauna trebuie să existe cineva de vină, o forță a răului de care să se teamă și pe care să o atace. Satana încă există pentru 37% dintre britanici, pentru 57% dintre francezii creștini practicanți și pentru 20% dintre cei nepracticanți; cei care l-au văzut incarnat în marxism încă să se decidă cine va fi succesorul.

Purgatoriul arată cum tratarea fricii aduce noi frici. Pentru a diminua frica de condamnarea la iad, Biserica Catolică a început să sugereze, din secolul al XII-lea, că păcătoșii s-ar putea curăța de păcate într-un loc mai puțin îngrozitor, dar care doar transferă grijile către durerile purgatoriului. Apoi Biserica a diminuat teama de purgatoriu prin acordarea de indulgențe, care scurtau șederea acolo, dar care îi dădeau o putere extraordinară clerului. Șarlatanii au scos la vânzare indulgențele, pentru că cererea depășise oferta; atunci oamenii s-au întrebat dacă indulgențele ar avea efect, ceea ce i-a făcut să se gândească mai des la chinurile purgatoriului. Pentru a potoli aceste temeri, Biserica a încurajat procesiunile, frățiile, binecuvântările, exorcismul. Tot mai mulți sfinți au fost instituți ca specialiști în apărarea organismului

împotriva bolii (nu mai puțin de zece dintre ei, de exemplu, puteau fi abordați, în cele din urmă, pentru a vindeca sifilisul). Din secolul al XIV-lea, fiecare individ a fost determinat să creadă că un înger păzitor personal veghează asupra lui, oricât de păcătos ar fi. Dar toată această protecție doar a sporit conștientizarea pericolelor de care omul trebuie să se apere.

Când tensiunea a devenit insuportabilă, a avut loc o explozie. Dintr-o lovitură, Reforma a abolit toate aceste protecții împotriva fricii, în speranța că va elimina frica. Toți credincioșii sinceri care s-au pocăit au fost asigurați că există pentru ei un loc în ceruri. A fost una dintre cele mai importante revoluții ale lumii, o revoluție împotriva fricii, care a durat mai multe secole. Imaginea Dumnezeuului creștin a fost schimbată complet, de la un tiran terifiant și furios, cerând supunere totală la un tată milostiv și iubitor. Amenințarea cu pedeapsa veșnică a fost abandonată. Cei mai mulți creștini au aruncat atât iadul, cât și purgatoriul la lada de gunoi.

Oricum, după ce religia nu i-a mai înfricoșat, oamenii au inventat noi temeri de care să se sperie, ca și cum ar fi evaluat teama ca o parte necesară a sentimentului de a fi viu. Era singura cale de a se simți că trăiesc pe care și-o puteau imagina. Încă din secolul al XVIII-lea, siguranța a devenit, aproape la nivel universal, obiectivul oficial pentru această viață, dar un obiectiv de neatins, un paradis tot mai greu de localizat, invizibil într-un nor de îndoieli. Constituția americană a proclamat dreptul la siguranță, ceea ce însemna dreptul de a nu avea temeri, dar în zadar. Psihanaliștii au declarat că siguranța ar fi necesară atingerii stării de normalitate, dar puțini oameni cred că sunt complet normali. Nesiguranța a devenit cea mai comună critică a timpului nostru. Odin Imprevizibilul nu mai este admirat.

Este adevărat că, după 1762, atunci când prima companie de asigurări, Equitable Life, a fost fondată la Londra, a devenit posibil să se elimine temerile cu privire la consecințele financiare ale catastrofelor naturale. Traiul în orașe iluminate pe timp de noapte și păzite de poliție a diminuat (un timp) teama de violență, în timp ce prosperitatea și bunăstarea a redus numărul celor care se temeau de foamete, lipsă de adăpost, boală, șomaj, vârstă înaintată. Totuși, generația actuală cheltuiește mult mai mulți bani asigurându-se împotriva acestor temeri decât le-au plătit vreodată strămoșii lor bisericilor sau magicienilor pentru protecție.

Copiii au arătat prin coșmarurile lor că vechile temeri nu au fost uitate, că acei căpcăuni ai nopții încă mai trăiesc, chiar dacă adulții au devenit preocupați de noi căpcăuni. Civilizațiile au dezvoltat, între timp, cu ajutorul literaturii și al medicinei, tipuri tot mai subtile de neliniști, o mai mare conștiință a propriilor lor imperfecțiuni, teama atât de eșec, cât și de succes, perfecționându-se în arta autoflagelării. Când o religie sau un crez politic se prăbușește – ca și cel recent din Rusia –, iar oamenii rămân goi spiritual, ei sunt mai mult decât oricând vulnerabili la teamă.

Și ori de câte ori se descoperă o boală nouă, ipohondrii o adaugă la lista lor de temeri. Studenții la medicină au dat tonul, rămânând cele mai rele victime; apoi manualele de sănătate populare au răspândit evanghelia bolilor, care se ascund în fiecare crăpătură, la fel ca păcatul. Cotton Mather (1663–1728), care a studiat medicina la Harvard, înainte de a fi implicat în vânătoarea de vrăjitoare din Salem, a mărturisit: „M-am confruntat cu aproape toate bolile pe care le-am întâlnit în studiile mele și care m-au determinat să iau medicamente ca să mă vindec de maladiile mele imaginare.” În secolul al XIX-lea germeii invizibili au înlocuit spiritele invizibile; medicii, dependenți de pacienții bogați, se spune că ar fi obținut cinci șesimi din venitul lor din tratarea plângerilor imaginare. Chiar și cei mai talentați au găsit în ipohondrie o consolare irezistibilă: soția lui Tolstoi scria: „Ceas de ceas, de dimineța până seara, nu se gândește decât la corpul său și la cum să-l îngrijească.” Multe căsătorii au fost, fără îndoială, întărite în acest proces, precum cea a lui Darwin, a cărui soție a fost în stare să fie maternă la nesfârșit. „Suntem atât de mândri unul de altul, deoarece bolile noastre sunt aceleași”, au spus frații Goncourt, apreciind boala ca pe un semn de sensibilitate. Ipohondria a diluat frica cu speranță și a oferit o modalitate alternativă la a te cunoaște pe tine însuși. Femeia americană care a intrat în manuale pentru că a făcut 548 de vizite la 226 medici și la 42 de studenți la Medicină, obținând 164 de diagnostice diferite, nu a disperat niciodată.

Încercarea de a elimina frica, în loc de a schimba o teamă cu alta, a avut mai degrabă rezultate ciudate. În cursul ultimilor o sută de ani, în timp ce oamenii s-au mutat în orașe, șobolanul norvegian a devenit un rezident permanent al laboratoarelor științifice. El a fost transformat, prin reproducere atentă de-a lungul a peste trei sute de generații, într-o creatură mai docilă, mai puțin fricoasă, chiar

dacă singura lui funcție este acum aceea de a suferi de stres, alergând prin labirinturi, apăsând pe butoane pentru a evita șocurile electrice și prin amputarea unor părți din corpul lui. S-a dovedit că, prin urmare, frica poate fi diminuată chiar și atunci când pericolele cresc teribil.

Totuși, o schimbare fizică remarcabilă a avut loc la acest șobolan, fiindcă este mai puțin speriat. Acum se împerechează în orice moment al anului, lucru care nu se întâmpla atunci când era sălbatic și agresiv. Confruntarea cu pericolul a fost înlocuită cu copulația. Glandele suprarenale s-au micșorat la jumătate sau la un sfert din mărimea lor inițială, iar funcțiile lor au fost preluate de glandele sexuale. Activitatea sexuală ca alternativă la ostilitate nu este specifică șobolanilor: s-a mai observat și la unele maimuțe, care, atunci când fac sex pentru a face pace, nu ejaculează – aproape un echivalent al actului sexual la om; când se folosesc mijloace de contracepție. Dar se pare că mai multă activitate sexuală nu l-a făcut mai fericit pe șobolan; cu cât mai mulți urmași are, cu atât mai dens populat este locașul său și cu atât mai grea devine viața lui. Iar femela șobolan a fost pe deplin eliberată de frică față de mascul, deoarece masculul cere insistent o ierarhie extrem de competitivă. Ceea ce nu implică femela, care se luptă rareori cu masculi sau alte femele. Șobolanul mascul rămâne o victimă a rasei de șobolan, hotărât să domine, dar aproape nevoit să accepte supunerea și teama față de cel care câștigă.

Pe de altă parte, pisicile care duc o viață solitară, independentă, fără ierarhii, nu prezintă nicio diferență între femele și masculi în ceea ce privește frica. Numai atunci când ierarhiile implică ambele sexe, așa cum se întâmplă la cimpanzei și la oameni, femeile devin la fel de înspăimântătoare ca masculii sau chiar mai înspăimântătoare. Deși șobolanul norvegian trăiește în laboratoare ca într-un hotel, în care beneficiază de mese regulate și, deși a descoperit de la sine principiul „Fă dragoste, nu război“, nu poate să-și abandoneze pretențiile sociale și, deci, nu a găsit formula pentru o viață fără stres.

S-a crezut că stomacul era sediul emoțiilor, dar ceea ce se întâmplă de fapt în stomac când se simte frica – și cineva vomită sau are fluturi sau are oricare dintre numeroasele senzații deranjante pe care stomacul le poate produce – a devenit clar abia în 1950. Eroul acestei descoperiri – și pacienții merită să fie amintiți pentru curajul lor – este cunoscut doar după prenume, Tom, un irlandez american, care în 1895, la vârsta de nouă ani, a băut o supă de scoici atât

de fierbinte, încât esofagul i-a fost distrus; fiind în imposibilitatea de a înghiți, i s-a făcut o gaură permanentă în stomac, prin care i se turna mâncarea. El mesteca bucatele pentru plăcere, dar apoi le scuipa într-o pâlnie inserată în această „fistulă“. În afara faptului că îi era imposibil să mănânce în public, a dus o viață normală ca instalator, mecanic și muncitor la canalizare, până când i s-a dat un loc de muncă la spital de la profesorul Stewart Wolf din Oklahoma, care a petrecut mulți ani uitându-se în gaura din stomac. Au mai existat investigații similare, în special pe soldații răniți, timp de peste un secol, dar aceasta a fost prima dată când s-a studiat relația dintre stomac și emoții. Pentru că Wolf a urmat fiecare detaliu al vieții private a lui Tom și a discutat despre fiecare gând, stomacul dezvăluindu-se mult mai interesant decât inima, presupusul sediu al emoției, a cărui pompare monotonă nu are nimic specific uman.

Orice urmă de frică putea fi reperată imediat în stomacul lui Tom. Atunci când, de exemplu, fiica sa a instalat un telefon, îngrijorarea pentru cheltuielile pe care le-ar necesita i-a produs o sângerare în stomac. Nu doar evenimentele înfricoșătoare trimiteau stomacul într-o activitate furibundă sau într-o grevă, refuzând să muncească, devenind la fel de palid ca o față îngrozită, ci și o simplă conversație despre o întâmplare neplăcut, chiar și o amintire îndepărtată. Stomacul arată că oamenii ascund o cantitate enormă de emoție, care le chiorăie în măruntaie. Încercând nu de puține ori să se sinucidă, permițându-le acizilor să ardă pereții stomacului; s-a observat că emoțiile anulează efectul medicamentelor, pe care stomacul a refuzat să le absoarbă când era furios. Alți pacienți cu fistule de același fel au confirmat suveranitatea și sensibilitatea stomacului: un agent fiscal italian, pentru a da un exemplu, a arătat o concordanță perfectă între vicisitudinile vieții sale private, alternând între furie, excitație și teroare, și cascadele de acid din stomac. Stomacul se asigură că oamenii știu când sunt speriați.

Dar uneori poate fi și a fost redus la tăcere. Triumful umanității asupra stomacului său a părut pentru prima oară posibil în secolul al VIII-lea sau al VII-lea î. Hr., în *Învățăturile Marii Păduri* (*Upanișada Brhadaranyaka*), scriere care spunea: „Orice frică este lipsită de temei.“ Războiului indian împotriva fricii i-a luat aproape 2 000 de ani să dezvolte tacticile sale complete, pentru că abia între secolele al X-lea și al XII-lea a fost inventată hatha yoga în regiunea de nord, renumită pentru trupele sale austere, Gurkha. Yoga, ca sistem

de medicină preventivă, bazat pe un program de exerciții fizice și mentale, a făcut posibil să se controleze voluntar funcții care sunt în mod normal automate; ca parte a unei discipline spirituale, hinduiste sau budiste, pregătește calea pentru stingerea conștiinței de sine individuale. „Frica“, spunea cartea, „apare atunci când există o altă persoană.“ Așa că, dacă nu există nicio altă persoană în lume, nu poate exista nicio teamă. Exercițiile, sub îndrumarea unui guru, l-au învățat pe discipol că individualitatea lui era o iluzie, iar sufletul său, o parte a sufletului universal. Prețul pentru izgonirea fricii, cu alte cuvinte, este a înceta să mai fii o persoană în sensul normal. Adevăratul adept renunță la orice posesie, de multe ori supraviețuind într-o stare de semiînfometare, triumf asupra stomacului, mărinind pauza dintre fiecare respirație, dintre expirație și inspirație, la cinci minute, concentrându-se asupra unui singur obiect de meditație, până când mintea „se dizolvă“. Yoga nu este pentru cei slabi, dar milioane de oameni și-au calmat nervii și stomacul cu versiuni ale ei simplificate, mai blânde. Moderarea simptomelor fricii ușurează decizia în legătură cu ce să se teamă.

Importul acestor idei în Occident a fost limitat de asocierea lor cu misticismul și cu doctrina reîncarnării; simplificarea lor din 1960 le-a discreditat. Dar acum, că sunt utilizate în procesul de recuperare a celui paralizat, care poate fi învățat să-și modifice ritmul cardiac și tensiunea arterială după voință, astfel încât să poată să învețe să se miște din nou, relațiile dintre minte și corp, dintre frică și stomac nu mai pot părea de neschimbat, cum se credea odată.

Punctul de vedere că frica este o reacție animalică naturală și că nimic nu se mai poate face este nedrept față de animale, dintre care multe sunt, în mod surprinzător, lipsite de frică. Ar putea fi la fel de bine adevărat că unele persoane se nasc cu mai multă teamă decât altele sau că temperamentele copiilor sunt stabilite de la o vârstă foarte fragedă. Cele mai recente cercetări, de exemplu, susțin că la copiii cu ochi albaștri există o predispoziție specială de a fi „inhibăți, ceea ce se poate datora prezenței în perioada prenatală de niveluri mai ridicate de noradrenalină“ și că acestea rămân inhibitate după copilărie, „cu crize neprovocate de anxietate“. Dar nu e un motiv de disperare mai important decât descoperirea, cu un secol în urmă, că unii copii au avut rezultate mai bune decât alții la testele de inteligență. A fost nevoie de câțiva timp pentru a descoperi

că nu era suficient doar coeficientul de inteligență, că succesul depindea de modul în care era folosită inteligența. Împărțirea oamenilor în introvertiți și extrovertiți a fost urmată de înțelegerea faptului că nu era garantată creativitatea, că era nevoie de ambele calități pentru ea și că această combinație nu trebuie să fie neapărat în aceeași persoană: întâlnirea a două persoane poate declanșa adesea mai multă originalitate decât geniul într-una singură. Iar și iar, întâlnirile întâmplătoare și detaliile minuțioase au trasat destine foarte diferite pentru oameni care par să aparțină aceleiași categorii.

„În ultimii ani“, scrie un psiholog, „s-au făcut progrese importante cu capacitatea noastră de a reduce temerile umane. În condiții controlate, acum este posibil să se producă o reducere substanțială și de durată a temerilor stabilite, chiar și a temerilor de o viață, în treizeci de minute.“ Dar medicina modernă nu se poate pune de acord în privința celui mai bun remediu pentru frică, ezitând între medicamente, reinstruirea obiceiului și soluționarea conflictelor inconștiente și, fără îndoială, niciodată nu va fi în stare să se ocupe de frică așa cum s-a ocupat de variolă: poate atenua temeri adesea, dar fiecare individ are nevoie de un răspuns diferit și nici nu se cunoaște dacă acest răspuns va avea efect sau cât timp va dura ameliorarea. Mai mult, medicina nu-i poate opri pe oameni să inventeze temeri noi. Nu este surprinzător că o cantitate enormă de informații științifice despre frică – fiecare deceniu produce peste 10 000 de noi studii, doar în limba engleză – nu a diminuat cererea de vindecători prin magie. Mulți oameni preferă să rămână ignoranți, să stea cu temerile pe care le cunosc, să închidă ochii la statisticile care le spun despre ce ar trebui să se teamă. Psihologul Martin Seligman din Philadelphia, specialist în transformarea pesimiștilor în optimiști, susține că frica este, în esență, un sentiment de neputință sau o pierdere a speranței și că optimismul se poate învăța. S-a observat chiar și în SUA că nu toată lumea vrea să fie optimistă: cei care dețin puterea, în special cei de sub eșalonul superior, tind să fie pesimiști, deoarece aceasta sugerează înțelepciune; există mai multe avantaje ale cultivării fricii. Nimeni nu-i poate vindeca pe cei care doresc să-și perpetueze îndoielile de teama că li s-ar putea întâmpla ceva mult mai îngrozitor. Iar unele temeri, într-o formă ușoară, au fost puse la treabă. A fi claustrofob e un inconvenient, dar a fi intelectual claustrofob poate fi începutul originalității.

Cea mai importantă descoperire a științei în legătură cu frica este că simptomele sale fizice, în ceea ce privește substanțele chimice produse pentru a apăra organismul, diferă doar ca proporție de cele produse din curiozitate. Așa se înțelege mai ușor modul în care oamenii chinuți de temeri au fost în măsură să scape sau să uite de ele sub influența curiozității, a unei preocupări atât de atrăgătoare, încât să se comporte ca și cum ar fi foarte curajoși. Pentru că rădăcinile adânci ale fricii sunt legate de cele ale curiozității, faptul că nimeni nu se naște la fel de curajos în fiecare sferă a vieții nu trebuie să însemne că oamenii sunt blocați pentru totdeauna sub masca lașității. Este posibil să fii surprins. Pe vremuri, o astfel de opinie ar fi părut absurdă, așa cum părea absurd că un sărac ar putea fi egalul unui aristocrat. Doar într-o epocă a educației universale și a călătoriei se poate aprecia importanța crucială a curiozității, despre care vom discuta în capitolul următor.

În anul 1991, un studiu care a comparat depresia la bărbați și la femei a susținut că bărbații căutau alinarea în distracție, iar astfel păreau să sufere mai puțin, în timp ce femeile favorizau meditația, răducind la nesfârșit în gând necazurile, ceea ce le făcea mai nefericite. Relațiile sexuale de chip emoțional, chipurile, oferă mai mult timp pentru gândire decât relațiile sexuale de tip așa-zis rațional. Contribuția femeilor la limitarea fricii e abia la început, pentru că meditația nu conduce neapărat la mâhnire, nici la panică, în care gândurile se rotesc, transformând pericolele în catastrofe iminente și teroare. Meditația poate ține, de asemenea, frica la distanță și poate alege la ce să mediteze. Nimeni nu este liber, dacă nu are de ales.

DESPRE VIKINGI

Peter Foote și David M. Wilson, *The Viking Achievement*, Sidgwick, 1970; Judith Jesch, *Women in the Viking Age*, Boydell Press, Woodbridge, 1991; Regis Boyer, *Le Christ des barbares*, Le Monde nordique, Cerf, 1987; Lucien Musset, *Le Peuple scandinave au moyen âge*, PUF, 1951; Jon Johannesson, *A History of the Old Icelandic Commonwealth*, Manitoba UP, 1974; Aurélien Sauvageot, *Les Anciens finnois*, Klincksieck, 1961; Kirsten Hastrup, *Culture and History in Medieval Iceland*, Oxford UP, 1985; Kirsten Hastrup, *Nature and Policy in Iceland, 1400–1800*, Oxford UP, 1990 (o analiză antropologică

a istoriei și mentalităților); Eric Graf Oxenstierna, *The World of the Norsemen*, Weidenfeld, 1967; Maurice Gravier, *Les Scandinaves.... des origines à la Reforme*, Lidis-Brepols, 1984; Jean L. Briggs, *Never in Anger: Portrait of an Eskimo Family*, Harvard, 1970.

DESPRE MEDICINA FRICII

Isaac M. Marks, *Fears, Phobias and Rituals*, Oxford UP, New York, 1987; S.J. Rachman, *Fear and Courage*, W.H. Freeman, New York, 1990; J.A. Gray, *The Psychology of Fear and Stress*, a 2-a ed., Oxford UP, 1987; James C. Ballenger, *Clinical Aspects of Panic Disorder*, Wiley-Liss, New York, 1991; Rebecca C. Curtis, *Self-Defeating Behaviour*, Plenum, New York, 1989; Martin Seligman, *Learned Optimism*, Knopf, 1991; Susan Nolen-Holksema, *Sex Differences in Depression*, Stanford UP, 1990; Margaret T. Gordon, *The Female Fear*, Free Press, New York, 1989 (61 % dintre orășenele din SUA se tem să iasă singure noaptea în propriul cartier); Susan Baur, *Hypochondria*, California UP, 1988; C.S. Gelernter, „Cognitive Behavioural and Pharmacological Treatments of Social Phobia“, *Archives of General Psychiatry*, 48, oct. 1991, pp. 938–945 (arată o îmbunătățire de 69% prin utilizarea medicamentelor pe bază de fenelzină, 24% prin terapie cognitivă și 20% prin medicație de tip placebo, însă terapia cognitivă este de lungă durată); Gerald L. Klerman, „Birth Cohort Trends in Rates of Major Depressive Disorder“, *ibid.*, iulie 1985, pp. 689–719 (arătând o creștere în secolul XX); Dwight R. Kirkpatrick, „Age, Gender and Patterns of Common Intense Fears among Adults“, *Behavioural Research and Therapy*, vol. 22, no. 2, 1984, pp. 141–150 (în Indiana, la acea vreme, 30% dintre femei nu se temeau de păianjeni sau șerpi, 28% dintre adolescente se temeau să nu fie homosexuale, în vreme ce bărbații se temeau de Dumnezeu, de examene scrise și de efectele masturbării); John G. Carlson și A.R. Seifert, *Perspectives on Self-Regulation and Health*, Plenum, New York, 1991; John V. Basmajian, *Biofeedback: Principles and Practice for Clinicians*, Williams and Wilkins, Baltimore, 1989. Acestea sunt doar mici exemple, numărul lucrărilor despre teamă este înfricoșător.

DESPRE ISTORIA FRICII

' Jean Delumeau, *La Peur en Occident*, Fayard, 1978; Jean Delumeau, *Le Pêché et la peur*, Fayard, 1983; Jean Delumeau, *Rassurer et protéger*, Fayard, 1989; J.J. Barloy, *La Peur et les animaux*, Balland, 1982; Elie Griguer, *Guide des dangers et des risques quotidiens*, Lefeuvre, 1980; George Pickering, *Creative Malady*, Allen and Unwin, 1974; Denis Duclos, *La Peur et le savoir*, La Decouverte, 1989; James M. Burns, *Roosevelt: The Lion and the Fox*, Harvard UP, 1963; Vivian Worthington, *A History of Yoga*, Penguin, Arkana, 1989; Jean Varenne, *Le Yoga et la tradition hindoue*, Culture, Arts, Loisirs, 1974 (trad. eng., *Yoga and the Hindu Tradition*, Vehic, 1976; Georg Feuerstein, *Encyclopedic Dictionary of Yoga*, Unwin, 1990.

CUM A DEVENIT CURIOSITATEA CHEIA SPRE LIBERTATE

„Ce privilegiu să poți să vorbești despre tine!“ spune Mauricette, o pensionară de șaizeci și șapte de ani, proprietara unui garaj, dar spusele ei se referă la cât de interesante i se par ei alte persoane. Când își amintește de bunicul ei parizian, care era vizitiu, este convinsă că el a avut o viață minunată și aventuroasă: ce ar fi putut fi mai incitant decât să întâlnească oameni necunoscuți și să-i ducă la o destinație pe care n-ar putea-o ghici? Atunci când vorbește despre tatăl său, un comis voiajor, care vindea becuri și care în 1919 a înființat unul dintre primele magazine de piese de schimb pentru automobile, ea ni-l înfățișează ca pe un pionier. A murit când ea avea douăzeci și ceva de ani; și-a abandonat lucrarea de licență în Filosofie pe care o scria, pentru a-i prelua firma; dublându-i dimensiunea, adăugând un garaj, este probabil să fi fost una dintre primele femei mecanic auto. Curiozitatea i-a fost întotdeauna sursa de inspirație.

După patruzeci de ani în afaceri însă, provocarea de a-și satisface zilnic clienții a început să nu mai prezinte interes. Atunci când ea a observat că angajații îi sugerează să facă schimbări – în timp ce anterior ea obișnuia să-i îndemne să facă modificări și rearanja mereu vitrina magazinului – și-a dat seama că nu mai era un pionier. Când ea a aflat că unii dintre clienți, odată fideli, au părăsit-o pentru câțiva bănuți pe care i-ar fi putut economisi prin cumpararea unei piese de schimb dintr-un supermarket și când a început să se trezească

dimineța gândindu-se, „La naiba, trebuie să merg la muncă!“, și-a dat seama că s-a încheiat o etapă din viața ei.

Prin urmare, și-a vândut firma și la vârsta de șaizeci și trei de ani a început o a doua viață. „La pensionare – urâsc cuvântul – unii se retrag într-un glob de sticlă. Al meu a fost prea strâmt, pentru că eu sunt curioasă în legătură cu tot, sunt ca un colecționar de fluturi. Am fost făcută pentru comerț, deoarece sunt sociabilă; deși zilele au fost uneori lungi, ele n-au fost niciodată goale; mereu am învățat câte ceva. M-am bucurat de contactul cu clienții mei. Dacă aș fi avut o orientare profesională în tinerețe, n-ar fi trebuit să mă înham la filosofie, deși nu regret, pentru că mi-a lărgit orizontul. Am vrut să încerc orice slujbă, să știu de toate. Magazinul era viața mea doar în timpul zilei. N-am învățat niciodată să gătesc, n-am făcut cumpărături, întotdeauna am avut ajutor la domiciliu, întotdeauna am ieșit seara. Îmi place să sărbătoresc, să mânânc, să-mi folosesc mâinile, dar și mintea, și sunt curioasă atât cu privire la religie, cât și la psihologie.“

Ea a înlocuit munca de-o viață cu mai multe grupuri distincte de prieteni. Cea mai veche prietenă a ei este coafeza, care la început era foarte modestă, dar treptat și-a construit o afacere care a devenit cel mai mare și cel mai la modă salon din oraș: „Ea a fost un șef adevărat.“ Mauricette a admirat-o pentru că era tot ce ea nu era, întotdeauna îmbrăcată perfect și aranjată: „Când port eu o eșarfă, aceasta doar îmi acoperă gâtul, dar la ea este ca un norișor minunat de șic: pentru mine, ea a reprezentat feminitatea, care mă atrage, în timp ce eu am reprezentat pentru ea seriozitatea și echilibrul.“ Aceasta este prietena cu care Mauricette a călătorit peste tot în lume, inclusiv în China, Japonia, Sri Lanka și SUA. Propria țară n-o interesează, pentru că într-o călătorie caută să scape de tot ce este familiar, să fie uimită, ceea ce nu este tocmai ușor când „televiziunea îți răpește capacitatea de a fi uimit“. Dar recent coafeza s-a pensionat și ea și a devenit o altă persoană, nu mai este o femeie de lume inteligentă și sociabilă, ci o pustnică, fără dorința de a mai ieși din casă. Mauricette nu poate înțelege de ce, pentru că ea a devenit mai deschisă ca oricând.

Un grup de prieteni există pentru a se distra, pentru a merge la restaurant și în excursii în Belgia, iar un alt grup, pentru discuții serioase despre subiecte serioase, cu întâlniri periodice pentru a vorbi despre cărți: Teilhard de Chardin în acest moment. „Sunt implicată într-o căutare spirituală, deși nelulburată de anxietate.“ Catolicismul în care a fost crescută era superficial, o

scuză pentru socializare; dar acum, că are totodată atât de mult, dar atât puțin timp, începe să se gândească la eternitate. „Nu sunt pregătită pentru moarte – deși nu mă tem de ea –, pentru că nu m-am oprit din dezvoltare și nici n-am încetat să-l caut pe Dumnezeu sau să descopăr alte persoane. Nu sunt soră de caritate, dar îmi plac oamenii, în anumite limite; și eu sunt curioasă în privința lor.“ Asta înseamnă că plăcerea ei de a întâlni fețe noi, atunci când face muncă filantropică, vine într-adevăr din motive egoiste? Își face griji în privința asta și, ocazional, a faptului de a fi destul de bogată într-o lume plină de sărăcie; dar ea încearcă să-și pună curiozitatea în slujba altora. Revenirea la universitate pentru a studia „morfopsihologia“ – care învață cum sunt oamenii – îi permite să întâlnească studenții tineri, copleșiți de probleme de familie și de șomaj. Ajută la biblioteca pentru nevăzători și îi place să vorbească cu cei care o frecventează. În alte zile, este voluntară la gară, asistându-i pe nevoiași. Munca sa cea mai satisfăcătoare, în orice caz, este la o casă pentru prostituate – „Nu știam nimic despre ele, nu le acordam o atenție mai mare decât câinilor vagabonzi, dar când am descoperit întâmplător această casă am devenit foarte interesată de felul în care cineva devine prostituată, o persoană duplicitară. Am grijă de două dintre ele și am aflat că părinții, atunci când sunt prea multe guri de hrănit, își dau copiii afară din casă, știind că vor ajunge în bordeluri. Le tratez pe aceste prostituate omeneste, nu le judec. Una dintre ele mi-a spus: «Ai ochi veseli și asta îmi face bine.» Se întâmplă așa pentru că eu sunt conștientă că sunt fericită. Mulți oameni au motive să fie fericiți, dar nu știu asta.“

Munca voluntară, spune Mauricette, i-a schimbat înfățișarea. „Am o față austeră, dar acum zâmbesc pe stradă. Zâmbeam și când aveam garajul, dar era doar o mască, aceea a unui negustor amabil cu clienții lui. Dar acum, când zâmbesc, nu e o mască, mai degrabă atunci când nu zâmbesc parcă aș purta o mască, atunci când mă prezint cu masca mea egoistă oamenilor care m-au cunoscut așa întotdeauna – ar fi prea dificil să o schimb: lumea comerțului este egoistă. Acum regret din trecutul meu păcatele omiterii: am trecut pe lângă lucruri care ar fi trebuit să mă facă să explodez, iar eu nu am observat. Încerc să corectez.“

Toate prietenele lui Mauricette sunt văduve, fete bătrâne sau divorțate. Ea nu s-a căsătorit niciodată. „Uneori mă gândesc la suflatul-pereche pe care nu l-am cunoscut.“ Dar niciun bărbat nu a părut vreodată capabil s-o ajute

să înflorească. „Îmi place să ies cu bărbați, dar nu-mi place să fiu țintuită lângă ei și n-am iubit niciun bărbat cu pasiune. Nu e nevoie să spun, nu sunt nici virgină, nici martiră.“ Unele dintre prietenele ei ar fi șocate s-o audă zicând că i-ar fi plăcut să fie bărbat, chiar dacă este fericită să fie femeie. Motivul ar fi că și-ar dori să știe ce gândesc bărbații, ce simt, de exemplu, când fac dragoste. Găsește comportamentul lor incredibil, emoțiile lor, bizare: cum au putut naștii să execute oameni pe muzica lui Mozart? Bărbații sunt adesea și lași: „Nu au curaj să-și părăsească soțiile atunci când ar prefera să fie cu altă femeie.“ Uneori ea speculează despre cum s-ar fi comportat, dacă ar fi fost căsătorită cu un bărbat care s-ar fi purtat urât cu ea: „Nu mă refer la cineva infidel – deși ar fi neplăcut –, ci la unul care m-ar fi înșelat moral, care m-ar fi folosit, care mi-ar fi obturat vederea. Mă întreb dacă aș fi putut fi o ucigașă, dacă aș fi putut să-l omor, dacă aș distruge o persoană care a încercat să mă distrugă, care m-ar fi împiedicat să trăiesc.“ Să conduci întreaga viață este destul de greu pentru femei, spune ea, din moment ce societatea este organizată pentru bărbați, iar femeile au nevoie de o mai mare voință. Singurătatea nu o supără și nici nu regretă că nu a avut copii, pentru că magazinul a fost copilul ei. În casa ei din secolul al XVII-lea, se bucură de compania tuturor celor care au trăit cândva în ea, care într-un fel sau altul încă mai trăiesc acolo. Amintirile ei nu sunt atât ale ei, cât ale altora; nu se uită la pozele de familie seara, deoarece îi par reci; nici nu se gândește la propriul trecut. În schimb, în fiecare noapte, înainte de a merge la culcare, citește vreo două ore cărți de călătorie, biografii, istorie, psihologie, care îi creează noi legături cu lumea pe care nu o cunoaște. „Cu toții avem mai multe fațete, dar numai câteva dintre ele văd lumina. Când voi muri, voi întreba: Unde sunt celelalte fațete ale mele?“

Viața seamănă din ce în ce mai mult cu un magazin în care intri „doar ca să te uiți“, să probezi hainele de vânzare, chiar dacă nu ai bani pentru ele. Actorii petrec cea mai mare parte a timpului făcând doar asta, pentru ei înșiși și în interesul spectatorilor lor, aflând cum se simt când sunt altcineva și descoperind că în interiorul lor există o parte din altcineva. Fiecare e într-o oarecare măsură actor, dar puțini au șansa să joace mai multe roluri. Actorii profesioniști sunt admirați acolo unde este prețuită libertatea, deoarece jocul

actoricesc este un instrument de libertate, prin care oamenii înțeleg că nu sunt închiși în ei, ci îi pot înțelege pe ceilalți și pot fi înțeleși de ei.

Charlotte Kady este încă starletă și începe să fie cunoscută pentru rolurile sale din filmele lui Bertrand Tavernier. Anterior, ea și-a câștigat faima pe plan local, ca prezentatoare a unei emisiuni pentru copii de la televiziunea franceză. Ea vrea să devină și mai cunoscută, pentru că este singura modalitate de a obține o gamă mai variată de roluri. Dar ce fel de roluri este capabilă să joace?

Deocamdată lumea o știe, în principal, ca pe o fată fericită, exuberantă. „Mi-am creat această imagine. Am pretins că sunt proaspătă, sănătoasă în toate privințele, fără probleme. Dar în interiorul meu era o anxietate.“ Copilăria ei a fost, într-adevăr, foarte fericită, exceptând faptul că s-a simțit închisă ca de un gard de sârmă ghimpată. Tatăl ei, algerian, era un medic instruit în Franța care a ales să se stabilească la Lyon și să se căsătorească cu o franțuzoaică studentă la Medicină și care, în timpul violențelor Războiului Algerian de Independență, a fost forțată să se ascundă timp de nouă luni, chiar în momentul nașterii lui Charlotte. La școală, rasismul era ca un gard pe care copiii îl construiau în jurul celor care erau altfel. „Am mințit, prefăcându-mă că eram turcoaică, nu algeriană, pentru că am avut o bunică de origine ruso-turcă. Mă temeam că voi fi descoperită. Am suferit enorm din cauza discuțiilor antiarabe ale persoanelor care credeau că eram de partea lor.“ Chiar și familia mamei sale a refuzat să accepte căsătoria cu un arab. Dar, desigur, este util pentru o actriță să aibă două origini.

Ea a trebuit să lupte pentru libertatea de a fi actriță. Copil fiind, deghizările și imitățile erau jocurile ei preferate, dar în lumea respectabilă a clasei de mijloc din provincie a spune că vrei să-ți câștigi existența pe scenă era aproape ca a-ți declara ambiția de a fi prostituată. Profesorii ei socoteau că ar trebui să se facă matematician, dar ea și-a petrecut timpul liber citind biografia oricărui actor pe care a putut-o găsi. Așa că în ea erau deja două persoane. Pentru a afla ce altceva ar putea fi sau era deja înlăuntrul ei, și-a anunțat intenția de a studia la Paris.

Fiecare oraș mare este un teatru uriaș, în care provincialii vin purtând măști și încercând să joace noi roluri. Parisul a avut un succes deosebit, deoarece întotdeauna și-a încurajat locuitorii să inventeze roluri noi. După cum scria *Marele Dicționar Larousse* în 1874, „cultura ei deosebită“ a fost rodul „încrucișării și amestecului continuu“; și astăzi doar unul din patru dintre

locuitorii săi s-au născut acolo. De vreme ce sora lui Charlotte era funcționară la Senat, putea locui la ea, ceea ce era respectabil, iar părinții au fost de acord. Dar la Paris a studiat nu numai la universitate (vorbind fluent limba rusă, germană și engleză), ci și la o școală de teatru și așa a obținut câte o diplomă în publicitate, teatru și televiziune. „Eu tot nu știu cât de talentată sunt, dacă voi fi o actriță mediocră sau una excelentă. Nu voi afla până când nu voi avea mai multă experiență. Simt că lăuntric am totul, dar nu depinde doar de mine dacă-l pot scoate la iveală. Am nevoie să fiu recunoscută de ceilalți. Iar asta este parțial o chestiune de șansă.“ Și într-adevăr a primit primul ei job printr-un noroc: însoțea o prietenă la o audiere și regizorul a ales-o pe ea, deși ea se așezase în spate și nu candida. „Norocul a fost întotdeauna alături de mine.“

Nu numai că a avut o viață dublă ca studentă, dar și cu bărbații a jucat atât rolul soțului, cât și pe al soției. Primul bărbat cu care a trăit a fost un actor care nu suporta să vadă reușita ei, în timp ce cariera lui se prăbușea. El a spus că ar trebui să-și împartă câștigurile – ceea ce însemna câștigurile ei. Ea a fost de acord, cu condiția ca el să se străduiască mai mult să găsească de lucru, dar a devenit din ce în ce mai dependent de ea, ca și cum ar fi fost firesc ca numai ea să lucreze. El cheltuia banii ei, cumpărând obiecte de lux de tot felul, folosind cărțile ei de credit, retrăgând bani din contul ei bancar. „Atunci am încetat să mai fiu oarbă și am încetat să-l mai iubesc.“ Când l-a anunțat „Eu plec, nu te mai iubesc“, el a amenințat-o cu sinuciderea și a stat pe parapetul de la etajul al șaselea până când ea i-a promis că nu-l abandonează. Abia când profesia a dus-o departe trei luni, și-a adunat forțele să plece. „El a spus că nu poate trăi fără mine și m-a apucat de gât. Am țipat. Din fericire, oamenii m-au auzit și au venit să mă salveze.“ Acum, patru ani mai târziu, el este un om schimbat. „Întotdeauna i-am zis că, atât timp cât stăm împreună, nu va face niciodată altceva decât să stagneze și că separarea i-ar face bine. A trebuit să ducă o luptă cu sine însuși și a funcționat.“

Al doilea iubit al ei a fost mult mai atent ales, un student la Medicină care locuia în alt oraș și care aparținea unei lumi diferite. „Am vrut să evit să fiu înghițită de viața tipică a unui cuplu.“ Dar el era hotărât să se laude, ca să o facă să se comporte ca o soție care are un job doar ocazional: „A fost incapabil să înțeleagă că munca mea este și pasiunea mea. Eram pe lungimi de undă diferite.“

Deși apărea la televizor în fiecare zi, fiind întâmpinată de oameni pe străzi, având articole despre ea în ziare, nu i s-a urcat la cap, spune ea, ci s-a maturizat. Partenera din afișul ei, Emmanuelle Bataille (care mai târziu a avut, de asemenea, un rol în *Daddy Nostalgie*, filmul lui Tavernier, a devenit cea mai bună prietenă a ei, inseparabilă. Relația lor este „echivalentul unei iubiri, la fel de puternică precum cea a unui cuplu, dar fără sex, ceea ce mă face să cred că o relație cu un bărbat trebuie să fie mai mult decât sexuală”. Emmanuelle este tot ceea ce nu este Charlotte: abandonată de părinți, zguduită de o copilărie dificilă și de o căsătorie care s-a încheiat cu un divorț, pesimistă, convinsă că era urâtă și neinteresantă, ea a văzut prin veselia exteriorizată a lui Charlotte petalele timidității și anxietății în spatele imaginii de fată îmbujorată: „Am de gând să-ți scot masca”, a spus ea. În schimb, Charlotte o ajută pe Emmanuelle să lupte cu stările ei. „Suntem foarte intime, ca două surori.”

Charlotte este catolică practică, dar sub influența lui Emmanuelle religia a devenit și ea dublă. Emmanuelle este deopotrivă budistă și catolică. Charlotte era convinsă încă din copilărie că a avut o viață anterioară; citind cărțile de istorie era ca și cum și-ar fi amintit de un trecut al ei; crede că a fost curtezană la Curtea lui Ludovic al XIV-lea. „Dacă Mozart a fost capabil să compună la vârsta de cinci ani, el trebuie să fi avut sufletul altcuiva înăuntrul lui (...). Ca fată, m-am gândit că s-ar putea să fi fost muscă într-o viață anterioară, pentru că trebuie să fie atât de grozav să fii muscă.” Nu pe experiența unei singure vieți se bazează inspirația ei ca actriță. Asta înseamnă că viața i-a fost hotărâtă dinainte? „Suntem în această lume cu un scop, avem o misiune de îndeplinit, suntem înzestrați cu calități cu care ne putem dezvolta.”

Superstițioasă? Admite cu ușurință că este, chiar foarte, deși preferă să se numească „intuitivă”, adăugând: „Cred în clarviziune.” Cu mulți ani în urmă, un clarvăzător a făcut predicții despre ea, care s-au adevărit. Recent, un altul a uimit-o vorbindu-i despre unele detalii din viața sa privată, despre care nu știa nimeni: „Sunt convinsă că ei văd lucruri pe care noi nu le putem înțelege.” Previziunea a fost că bărbatul din viața ei va fi cu mult mai în vârstă decât ea. Bertrand Tavernier este cu douăzeci de ani mai mare și cu el trăiește acum.

Tavernier aproape că nu a făcut niciun film în care să nu se încrunte sau să bombăne despre Biserica Catolică, dar ea a discutat cu el despre credința ei și el a ascultat-o fără să spună nimic. El de obicei o aștepta afară când ea intra într-o biserică să se roage; dar după moartea tatălui lui, a aprins o

lumânare și s-a rugat alături de ea. El a fost foarte apropiat de tatăl ei, un alt subiect despre care ei nu discută. Dar această relație funcționează, deoarece Charlotte se consideră egală cu Tavernier, chiar dacă el este mult mai cunoscut decât ea. Unii oameni spun că ea și-a căutat un tată sau că el este decis s-o strivească: dar nu este așa; ea nu se simte deloc zdrobită, „pur și simplu pentru că eu sunt o actriță oarecare; de multe ori sunt mai puternică decât el; mă simt puternică unde el are puncte slabe.“ Ea îi oferă ceea ce îi lipsește; firea lui rezervată e echilibrată de deschiderea ei; el spune că-i datorează enorm ei. „Deoarece există o egalitate, avem echilibru.“ Nicio femeie pe care a cunoscut-o după divorțul de Colo O'Hagan nu a putut accepta faptul că el era faimos, iar ea, nu. El s-a îngrijorat că relația lor va avea de suferit dacă Charlotte ar accepta un angajament de trei luni într-un turneu, dar ea era hotărâtă să-și facă o carieră pe cont propriu. Și-au telefonat reciproc în fiecare zi. Absența i-a făcut să aprecieze ce le lipsea. „A duce două vieți înseamnă să ai de două ori mai multe lucruri de spus.“

Actorii nu se pot plânge că sunt prea complicați; aproape că e de datoria lor să fie complicați, pentru a-și menține vie imaginația. „A fi actriță“, spune Charlotte Kady, „înseamnă a extrage hrana din varietatea vieții.“ Ea contrastează cu sora ei mai mare, care are un post oficial important și care este genială când vorbește despre problemele de guvernare, dar a cărei încredere dispare când e vorba de viața privată, despre care are puține de spus. Lumea administrativă încearcă să se separe prin ziduri înalte de cea a sentimentelor intime. Să adopte legi pentru a anunța ce libertăți ar trebui să existe e unul dintre ele. A descoperi cum se simte libertatea este cu totul altceva.

Cel mai bun remediu pentru frică a fost curiozitatea, dar nu chiar orice fel de curiozitate. A fi interesat de munca ta, de câteva hobbyuri, de câțiva oameni, lasă prea multe găuri negre în univers.

Ori de câte ori se naște un copil apare o nouă curiozitate, iar lumea pare din nou interesantă. Pământul a salutat 78 de milioane de noi copii anul trecut, dar câți dintre ei vor deveni neinteresanți peste două, trei sau patru decenii? În trecut, foarte puțini oameni și-au îndeplinit promisiunea timpurie sau au fost în măsură să funcționeze la mai mult decât o fracțiune din capacitatea lor. Și-au pus întotdeauna ochelari de cal și și-au construit ziduri în jurul lor, pentru a-și ține curiozitatea sub control. Indivizii care și-au

dorit să-și afirme independența au trebuit întotdeauna să lupte pentru a îndepărta obstacolele din calea curiozității. Dacă a fi interesat ceva este una dintre condițiile de libertate, atunci, în mod clar, libertatea nu este un fruct care poate fi smuls pur și simplu dintr-un pom.

Primul obstacol în calea curiozității a fost credința înrădăcinată că ar fi periculos. Mitologia este plină de pedepsele divine pentru cei care voiau să știe prea mult; și în Biblie se spune: „Cine știe multe are și multă durere“ (*Eclesiastul*, 1:18). Chiar și jovialul cosmopolit nelegitim pe care Europa contemporană l-a ales eroul ei, Erasmus din Rotterdam (1466–1536), inamicul dogmatismului și al războaielor, a insistat că trebuie să fie limitată curiozitatea la elită și că nu trebuie să fie contaminată de „gura femeilor“.

Prima declarație a drepturilor curiozității a fost făcută de Descartes (1596–1650), un om profund neliniștit, care și-a mutat permanent locuința, din oraș în oraș, de la o țară la alta, în căutarea păcii sufletești, dar și un om profund atașat de plăcerea de a lenevi în pat – privilegiu unic acordat de învățătorii lui, din cauza sănătății sale delicate: trezitul mai târziu. Și-a păstrat acest obicei toată viața, apreciind patul drept cel mai bun loc de a gândi și care l-a încurajat să mediteze la însăși esența ființei umane. El a făcut istorica și erezica declarație: curiozitatea e ceva ce au toți oamenii, nimic nu o poate împiedica și ea se dezvoltă, în mod inevitabil, odată cu cunoașterea. Montaigne (1533–1592) a explicat cum trebuie folosită curiozitatea în viața obișnuită, îndemnându-și cititorii să studieze „taina lucrurilor de zi cu zi“ și să nu se teamă, atunci când călătoresc, de „contaminarea cu un aer necunoscut“. Curiozitatea, a adăugat Thomas Hobbes (1588–1679), este „dorința minții“, care diferă de „scurta vehemență a poftei carnale“: cu cât mai mult o răsefiți, cu atât mai mult te prinde.

Dar majoritatea oamenilor au rămas precauți față de curiozitate. La sfârșitul secolului al XIX-lea, chiar și în Statele Unite ale Americii „curiozitatea pură“, sub forma cercetării științifice pure, a fost considerată un lux inutil, iar oamenii de afaceri au fost rareori dispuși să susțină altceva decât știința aplicată, utilă maselor, restul fiind „curiozitate inactivă“. Chiar și în 1950 americancele credeau că cercetătorii erau soți de nedorit, nu doar pentru că nu le păsa de bani, ci pentru că nu erau „tipi obișnuiți“, cu aceleași gusturi și preocupări ca toți ceilalți.

Povestea păianjenului arată că victoria curiozității este încă departe. Păianjenul este una dintre puținele creaturi care au existat cu 250 de milioane de ani în urmă și au supraviețuit nealterate. Dar cu toate că oamenilor le-a trebuit atât de mult timp să se obișnuiască cu șase ochi și opt picioare, încă li se pare greu să se intereseze de problemele pe care le cauzează. Ei au făcut totul pentru a evita să fie curioși. La început, au preferat să se închine la păianjen: printre africani și în rândul incașilor, păianjenul era un zeu, un creator de stele, un intermediar între muritori și divinitate. Imaginația indienilor l-a făcut simbolul libertății, acesta fiind singura creatură care se poate ridica prin propriile sale fire. În Siberia, Vietnam și Columbia, el transportă sufletele morților spre cer. Totuși, profeții evrei s-au întors împotriva lui: Iov a crezut că pânza lui era prea șubredă, iar lui Isaia nu-i plăcea veninul. Disprețul s-a transformat în panică în secolul al XV-lea, când italienii au devenit isterici la vederea lui. De atunci, majoritatea omenirii nu a mai vrut să știe ce fac păianjenii sau cât de indispensabili sunt pentru supraviețuirea ei, prin combaterea dăunătorilor, neapreciindu-i. Chiar și în SUA, unde libertatea e la putere, 70% dintre femei n-au fost în măsură să se elibereze de frica de păianjeni.

Poate că ar fi fost altfel, dacă păianjenul ar fi fost domesticit, cum aproape că a fost albină. Un francez a împletit șosete și mănuși din firele lui; altul (inventatorul incubatoarelor artificiale, Réaumur) a început creșterea lor, dar a renunțat pentru că era prea scump, deoarece, fiind agresivi unul cu altul, fiecare păianjen trebuia ținut într-o cușcă separată. Păianjenul de sex feminin are într-adevăr darul pentru o viață fără masculi, deoarece poate stoca sperma până la optsprezece luni, mănâncă masculul după ce el i-a servit la atingerea scopului. Dar acest lucru nu a stârnit prea mult curiozitatea oamenilor, fie de sex masculin sau feminin. Réaumur a trăit într-o perioadă în care insectele (deși păianjenii sunt considerați în mod eronat insecte) erau considerate nedemne de a fi menționate într-o enciclopedie, chiar și de către liberalul Diderot. Atunci când Victor Hugo a intervenit pentru salvarea păianjenilor, a fost din generozitate, nu din curiozitate: „Îmi plac păianjenul și urzica“, spunea el, „pentru că sunt urâți.“

Ca să fie posibilă curiozitatea în privința animalelor, oamenii trebuie să scape mai întâi de toate miturile înfricoșătoare pe care le-au inventat despre ele, pentru a opri războiul pe care l-au dus împotriva lor de la începutul timpului și, mai presus de toate, trebuie să înceteze să-și imagineze că tot ce

a trăit a existat în beneficiul rasei umane și doar a ei. Asta înseamnă a nu se mai considera pe ei înșiși mai interesați decât orice altceva. Numai atunci s-ar putea naște ideea că oamenii nu ar trebui să fie cruzi cu animalele. Rolul copiilor și al celor care nu și-au uitat copilăria în a crea acea idee prea puțin cunoscută: o anchetă cu privire la atitudinea parizienilor față de șobolani a arătat că 80% din adulți și doar 6% din copii se tem de ei. Așa că, probabil, a venit timpul ca să se arate mai multă curiozitate în legătură cu apariția și dispariția curiozității.

Nimic mai greu decât a fi curios despre un obiect sau o persoană, fără să ai idei preconcepute. Din când în când vâlul este ridicat, iar cel care îl ridică este numit „geniu”. Totuși, dezvăluirea a avut loc atât de des, încât muritorii de rând să vadă cum se face.

Unul dintre primele mistere pe care oamenii au încercat să le elucideze a fost bătaia constantă a propriei inimi. Că ei nu erau proști s-a demonstrat curând, pentru că prin anul 2000 î.Hr. și-au dat seama că inima e o pompă care provoacă circulația sângelui prin corp. Dar inima a fost înțeleasă numai în China, unde *Cartea de medicină a Împăratului Galben* a fost suficient de subtilă pentru a deosebi douăzeci și opt de tipuri diferite de puls. Totuși, aceste idei au rămas voalate față de curiozitatea generală, învăluite în complexitatea medicinei tradiționale chineze. Deși oamenii nu sunt proști, ei se agață cu obstinație de vechile lor idei, nu doar din frica de necunoscut, ci pentru că o idee mai veche face parte dintr-un sistem de gândire, care este ca o pânză de păianjen: fiecare parte susține alte părți și, odată ce ești în tine, nu mai poți scăpa. Descoperirea Chinei a fost ignorată de cea mai mare parte a lumii, care a fost legată de alte pânze de păianjen și care a continuat să creadă povești incredibile despre ce a făcut inima până în secolul al XVII-lea d. Hr. Deși Al Nafis, profesor din Cairo (care a murit în 1288 d.Hr.), a trecut descoperirea într-o carte tradusă în limba latină, foarte puțini erau pregătiți să asculte sau să se uite.

Atât creștinii, cât și musulmanii au preferat să rămână încurcați în păienjenişul țesut de Galen (130–200). Educat în Alexandria și, ulterior, medic la o școală de gladiatori din Asia Mică, el a susținut că inima nu e o pompă, ci un fel de șemineu, producând căldură în organism. Manualele sale au fost memorate de aproape toți medicii din Occident și din Orientul Mijlociu

timp de aproximativ o mie de ani și nimic din ce au văzut la pacienții lor nu le-a putut stârni curiozitatea pentru o altă explicație. Motivul era că ideile lui Galen formau un ansamblu coerent. Fiind instruit și ca filosof, el le-a arătat medicilor nu numai cum să se uite la corp, ci și cum să ofere o consultă despre nutriție, dezvoltare și vitalitate și, de asemenea, cum să se comporte ca ființe umane și ca medici. Într-adevăr, el însuși a fost un medic model, nu a cerut nicio taxă studenților sau pacienților săi, spunând că practică din „iubire față de oameni (...) stau treaz cea mai mare parte a nopților nu numai de dragul celor bolnavi, ci și pentru frumusețea studiului“. A trăit modest, având doar două articole de îmbrăcăminte, două seturi de ustensile de uz casnic și doi sclavi. Bineînțeles că nu mulți medici au imitat acest devotament altruist, dar îl prețuiau și aveau nevoie de un ideal. Stima lor de sine s-a împletit cu învățăturile lui.

Greșelile lui Galen au supraviețuit, chiar dacă el preciza că nu trebuie să se creadă orbește în cărțile vechi. Dacă discipolii l-ar fi ascultat cu mai multă atenție, nu ar fi fost paralizați de ideile lui. După cum singur mărturisea, unii au râs de el pentru că „se mișca încet, iar ei credeau că este o persoană neîncrezătoare“, ceea ce a și fost, și care i-a îndemnat pe alții să fie. „Nu știu cum s-a întâmplat, în mod miraculos sau prin inspirație divină ori într-o frenezie sau oricum altcumva s-ar putea numi, dar încă din tinerețea mea am disprețuit opinia mulțimii și am dorit adevărul și cunoașterea, considerând că nu există pentru om ceva mai nobil sau divin (...) Trebuie să îndrăznim și să căutăm Adevărul; chiar dacă nu reușim să-l găsim, măcar vom ajunge mai aproape decât suntem în prezent.“ Oamenii care încearcă să gândească pentru ei știu că pânzele de păianjen pe care le țin sunt fragile și incomplete; dar cei care se mulțumesc să fie discipoli și să se încurce în pânzele altora uită de această fragilitate și își imaginează că au aterizat pe un teren ferm și stabil. Ideile împrumutate, inițial destinate să fie diafane și atât, în acest fel se întăresc și se fosilizează; ideologiile devin dogme, iar curiozitatea, care ar trebui să circule liberă ca vântul, încremenește brusc. Dar nu este cazul. Curiozitatea nu e sortită să-și piardă libertatea.

Câțiva oameni de știință au avut curiozitatea să se uite la inimă și să vadă ce face și au descoperit cât de greu este să scape dintr-o pânză de idei bine țesută. Andreas Vesalius din Bruxelles (1514–1564), de exemplu, și-a dedicat viața anatomiei umane, hotărât să gândească singur. „Am studiat fără profesor“,

insista el cu mândrie, deși a petrecut mulți ani în universitățile din Louvain, Paris, Bologna și Padova. El obișnuia să scoțoească pe marginea drumurilor, căutând cadavrele criminalilor executați, cu carnea curățată pe jumătate de păsări și, la adăpostul întunericului, le aducea acasă pe bucăți pentru a le studia. La Paris a petrecut ore lungi în Cimitirul Inocenților, răscolind după oase vechi, „deși grav periclitare de mulți câini sălbatici“. Studenții l-au venerat, deoarece el însuși făcea disecția cadavrelor, în loc să pună un asistent; ei au ajuns atât de entuziaști – îi numea „tovarășii dragi ai studiilor mele“ –, încât au răpit odată corpul „frumoasei amante a unui călugăr“, smulgând-o din mormânt imediat după îngropare, jupindu-i toată pielea pentru a o face de nerecunoscut și oferindu-i-o maestrului lor pentru disecție. Cu cadavrele agățate de scripeți, disecțiile lui Vesalius erau mari spectacole de teatru, chiar dacă duhoarea era de nesuportat. Un judecător care a participat la una dintre ele a fost atât de impresionat, încât a pus la dispoziție cadavrele condamnaților, uneori întârziind execuțiile la solicitarea profesorului.

Vesalius a arătat că descrierile anatomiei umane ale lui Galen erau adesea greșite, cel din urmă bazându-se pe deducție și în comparație cu corpurile animalelor, în special câini și maimuțe. Vesalius a montat două schelete unul lângă altul, unul de maimuță și unul de om, „Articulat din oasele unui preot francez“, pentru a arăta diferențele. Și el a elaborat o carte foarte frumoasă, în șapte volume, *Structura corpului uman*, prezentând în ea izbitoare ipostaze desenate de ucenicii lui Tițian. Dar mulți au refuzat să-l creadă. Dacă ce spunea Galen ar fi fost greșit, credeau ei, trebuie să fi fost din cauza unei erori în traducerea cărților sale sau a „degradării speciei umane din vremea lui“. Nici Vesalius însuși nu a reușit să scape de păienjenishul lui Galen. Au existat lucruri pe care nu le-a putut vedea și despre care și-a imaginat că sunt acolo, pentru că așa spusese Galen. El nu a putut scăpa de invizibili „aburi negricioși“, pe care, conform lui Galen, îi produce inima, nici nu a studiat circulația sângelui. Chiar și William Harvey (1578–1657), care a stabilit în cele din urmă acest lucru, a rămas încurcat în mai vechile noțiuni aristotelice despre „spiritul“ din sânge. A fost îngrijorat că unele dintre ideile sale „sunt atât de noi și nementionate până în prezent, încât mă tem că voi suferi nu doar de reaua voință a câtorva, ci ca nu cumva toți oamenii să se întoarcă împotriva mea. Este a doua natură pentru toți să urmeze uzanța acceptată și învățătura, care, de la prima sa

aplicare, a devenit adânc înrădăcinată; într-o asemenea măsură sunt bărbații influențați de un respect scuzabil pentru autorii antici.“

Ochelarii de cal pe care îi poartă toți oamenii nu cad dacă devin mai științifici. Thomas Kuhn a arătat modul în care lucrează majoritatea oamenilor de știință pentru a consolida sistemele de gândire care au dominat epoca lor, modul în care fapte noi se încadrează în acele sisteme sau „paradigme“ ori pânze de păianjen, cărora le ia de obicei secole să se prăbușească. Și acum devine clar că limitele puse de știință curiozității au crescut în ultimul timp. Laboratoarele nu sunt doar avanposturi în războiul împotriva ignoranței. Ele sunt, de asemenea, cetăți în care specialiștii se rup de distragerea altor forme de cunoaștere. Puțini oameni de știință sunt în măsură să reflecteze asupra ipotezelor muncii lor, deoarece concurența în obținerea recunoașterii este atât de mare; fără sprijinul celor de la putere, ei nu pot continua; iar cei de la putere sunt experți în politicianism tot atât cât sunt și în cercetare.

Nodurile cu care chiar oamenii de știință se leagă singuri au fost descrise de doi antropologi care au vizitat un laborator de endocrinologie și au înregistrat fiecare act, ca și cum ar fi făcut parte din ritualul religios al unui trib. Au descoperit un cercetător care susținea că și-a luat metodele de cercetare din campaniile lui Napoleon: echipele rivale din diferite țări s-au luptat unele împotriva celorlalte pentru a rezolva un puzzle timp de opt ani, iar el a vorbit despre „câmpul“ lui ca despre „un câmp de luptă presărat cu cadavrele competitorilor“. Un medic s-a alăturat echipei, spunând că a abandonat practica medicală nu ca să câștige mai mulți bani, ci ca să obțină „o marfă foarte rară, recunoașterea din partea colegilor mei; am vrut un răspuns pozitiv care să-mi dovedească istețimea – pacienții nu sunt prea buni la astfel de lucruri“. Dar recunoașterea este greu de obținut: din șaizeci și patru de studii publicate de echipă, doar opt au fost citate vreodată de cineva. Majoritatea oamenilor de știință își dedică o parte a eforturilor scrierii de articole care nici măcar nu sunt citite. Se avântă într-un domeniu anume nu doar pentru că îl găsesc fascinant, ci de cele mai multe ori pentru că pare să fie mai puțin aglomerat, oferind mai multe șanse de reușită, sau pentru că ei găsesc finanțatori capabili să îi ajute să obțină subvenții. Cu cât cercetătorii sunt mai organizați, mai costisitori și mai specializați, cu atât mai mult este încătușată curiozitatea individuală. Știința în sine nu alungă frica.

Doar curiozitatea nu cunoaște limite care să poată fi eficiente împotriva fricii. Totuși, pe la începutul secolului al XVIII-lea această opțiune a fost abandonată, iar idealul cunoașterii enciclopedice a fost înlocuit cu specializarea. Retragera într-o fortăreață a cunoașterii limitate însemna că omul se putea apăra pe propriul teren, ceea ce îi dădea puțină încredere în sine într-un fel limitat, dar îl lăsa neajutorat în zona vastă a vieții personale, în special în partea emoțională. Acum, că acea tăcere produsă de specializare a devenit asurzitoare, iar informațiile umplu aerul mai mult ca niciodată, este posibil să se reconsidere alegerea, să se pună sub semnul întrebării dacă pentru multă lume n-ar fi mai bine să o pornească din nou pe drumul care duce dincolo de specializare, dacă ei încearcă să vadă universul ca pe un întreg.

Prima analiză pertinentă asupra curiozității a făcut-o Alexander von Humboldt (1769–1859), ale cărui descoperiri în fiziologie, zoologie, botanică, antropologie, arheologie, meteorologie și geografie (în care el este considerat unul dintre fondatori) sunt, probabil, de neegalat. Dar ce a făcut cu cunoștințele sale este chiar și mai interesant. Spre deosebire de Einstein, care și-a folosit geniul pentru a lupta împotriva incertitudinii, care îl îngrozea, și spre deosebire de Hawking, care, spune soția sa, nu găsește nimic cu care să-l înlocuiască pe Dumnezeu decât cu el însuși – niciunul dintre ei nu a schimbat în vreun fel scopurile sau atitudinile oamenilor obișnuiți –, Humboldt a încercat să descopere un nou mod de viață prin cercetările sale, oricât de abstracte ar părea unele dintre ele. Acest lucru se întâmplă rar, deoarece e în conflict cu regulile specializării, care impun să ții gura închisă cu privire la subiectele în care nu ești instruit; și cum nimeni nu poate fi un expert în arta vieții, a devenit periculos să vorbim despre asta. Intelectualii, prin urmare, s-au limitat tot mai mult, plângându-se de lipsa valorilor în timpurile moderne. Importanța lui Humboldt constă în faptul că a îndrăznit să facă o legătură între cunoaștere și simțire, între ce cred oamenii și ce fac în public și ce îi obsedează în privat.

Humboldt a fost un pionier al gândirii globale, fără să ascundă faptul că scopul său nu a fost doar să înțeleagă universul în totalitatea sa, ci și să evite durerea cauzată de tragediile pe care le provoacă mereu. Lucrarea sa *Priveliști din natură* (1808) este dedicată „minților asuprite de griji (...) care au nevoie să scape de furtuna vieții“, adăugând: „Să-i lăsăm pe cei epuizați de ciocnirea națiunilor aflate în conflict să-și îndrepte atenția spre viața tăcută a

vegetației... și să-și amintească de faptul că pământul continuă să mișune de viață nouă“. Deci puteai trece peste tragediile existenței dacă le vedeai dintr-o perspectivă mai îndepărtată, stabilind interconexiunile lor și dacă simțai că participi la un proces universal. Așa cum a remarcat eminentul lingvist Wilhelm, fratele lui Humboldt, Alexander a avut „o groază de fapte unice“, considerând că „pentru a explora oricare lucru, trebuie să-l abordezi din toate părțile“. Recompensa, spunea Alexander, este să te simți „în legătură cu întregul pământ“. Idealizarea romantică a vieții i se părea inutilă, iar viziunea că oamenii erau prizonierii naturii, inacceptabilă: scopul său a fost să arate calea spre libertate. Având ca intenție o perspectivă universală, de exemplu, respingerea rasismului, care a închis mintea majorității occidentalilor educați până după 1945; dar Humboldt a scris cu fermitate: „Nu există rase inferioare. Toate, în mod egal, sunt destinate să atingă libertatea.“ O altă opinie neobișnuită susținută de el a fost că fără diversitatea de opinie descoperirea adevărului este imposibilă. Și că obiectul cunoașterii adevărului ar trebui să fie „nu puterea, ci plăcerea vieții“. Cercetarea sa a fost îndreptată, prin urmare, spre „înțelegerea a tot ceea ce este atrăgător“. Descoperirea armoniilor compensează tragediile. El era convins că „singura idee ivită din istorie“ este „conceptul de umanizare, tendința de a rupe barierele prejudecăților și ale religiei, și credința în omenire ca o mare comunitate capabilă de a-și dezvolta capacitățile moștenite“. Humboldt a rămas prizonier al păienjenishului epocii sale – optimismul naiv –, nereușind să vadă că istoria ar putea merge înapoi la fel de bine ca înainte. Însă, chiar dacă gândirea vine din această naivitate, ea rămâne substanțială și puternică.

El a fost unul dintre cei mai admirați bărbați din timpul său – turiștii americani își cumpărau ca suvenir miniatura cu bustul lui – nu doar pentru că a explorat teritorii necunoscute (America Latină și Siberia) și nici pentru că s-a întors cu noi informații și mii de plante necunoscute, ci pentru că i-a ajutat pe oameni să gândească altfel despre lume. De exemplu, el nu a socotit munții simple accidente, ci explicații ale motivului pentru care continentele au forma pe care o au; el nu doar s-a cățărat pe vulcani, ci i-a descoperit ca fiind conectați de-a lungul unui rift geologic la nivel planetar. „Nu voi uita niciodată“, a spus Darwin, „că tot cursul vieții mele se datorează citirii și recitirii în tinerețe a cărții sale *Personal Narrative*.“ Humboldt a avut nu doar o simplă curiozitate despre lucruri, ci a știut și să-și concentreze curiozitatea.

Apogeul explorării și al cercetării sale, după cincizeci de ani de analiză, a fost *Cosmos*, o carte care descria lumea sub toate manifestările sale fizice, explicând modul în care totul era în legătură cu tot.

„Dacă mă întreb ce anume a dat primul impuls pasiunii mele de neclintit pentru țările tropicale, ar trebui să numesc: descrierile insulelor din Marea Sudului ale lui George Forster, o pictură cu malurile Gangelui de Hodges admirată în casa lui Warren Hastings de la Londra, și un uriaș copac dragon dintr-un turn vechi din grădinile botanice ale Berlinului.“ Pornind de la această experiență personală, el a generalizat (în cele două volume ale *Cosmos-ului*) faptul că în timpurile moderne curiozitatea a crescut datorită stimulului dat ei prin deschiderea imaginației în literatură și artă, poezie descriptivă, pictura peisajului și cultivarea plantelor exotice. Fiecare descoperire deschide imaginația pentru mai departe, dând un imbold pentru alte descoperiri: ea „lărgeste sfera ideilor“, stârnește pofta de cercetare, în timp ce crearea de noi instrumente de observare dezvoltă inteligența. Humboldt a dus mai departe ideea lui Descartes conform căreia curiozitatea era ca o boală infecțioasă și a arătat modul în care aceasta ar putea deveni o epidemie.

Dar cărțile și imaginile nu sunt suficiente. Humboldt este important și pentru că viața sa nu a fost dominată nici de lucrarea lui, nici de sentimentele lui, ci de o uniune a lor neobișnuit de intimă. Nu a fost „nici cea mai mică simpatie“ între el și „oamenii care m-au iubit și mi-au arătat bunătate“ în copilărie, de care își amintea că erau nefericiți; mama lui îi părea „o străină“ pentru el. Dar el s-a atașat foarte tare de o serie de oameni, majoritatea colegi intelectuali. Intensitatea sentimentelor sale poate fi apreciată dintr-o scrisoare către unul dintre ei: „Timp de doi ani nu am cunoscut altă fericire pe pământ în afară de veselia, compania și cea mai mică expresie de mulțumire a duminicilor. Dragostea mea nu este doar prietenie sau dragoste frățească, este venerație, recunoștință copilărească și devotament față de dumneata drept cea mai nobilă lege a mea.“ Afecțiunea ei a mers către doi dintre cei mai străluciți cercetători din Franța – Gay-Lussac, cu care el a împărțit o cameră la Școala Politehnică, și François Arago, care i-a răspuns: „În afara cercului familiei mele, nu mai e nimeni de care să fiu mai profund atașat decât de tine. Tu ești singurul prieten pe care aș putea conta în circumstanțe grele“, dacă acestea au fost atașamente homosexuale, așa cum au sugerat unii, sau nu, Humboldt a definit relația sa cu Gay-Lussac astfel: „El este cel mai bun prieten al meu

și am găsit compania lui cea mai mângâietoare și mai stimulatoră, ceea ce pare reciproc.“

Accentul pe caracterul stimulator este cheia. Goethe, care s-a întâlnit de mai multe ori cu Humboldt, a scris: „Compania lui este extrem de interesantă și stimulatoră. O persoană n-ar putea în opt zile să învețe din cărți la fel de mult cât transmite el într-o oră. Prezența (lui) ar fi suficientă pentru a face întreaga viață interesantă și a amesteca tot ce ar putea fi interesant în chimie, fizică și fiziologie... El este ca o fântână... veșnic revigorantă.“ Wilhelm Humboldt a respins „capacitatea de a forma atașamente pripite (...) și de a se sacrifica pentru alții“ a fratelui său ca pe un semn de slăbiciune, o lipsă de stimă de sine. Este adevărat că Alexander a avut ocazional crize de „melancolie“, iar cumnata sa a avut dreptate, fără îndoială, când a spus că era un „amestec incredibil de farmec, vanitate, tandrețe, răceală și căldură“; el credea că „a sufla în trompeta cuiva face parte din lucrare“. Dar, când era în junglă, era încântat să fie liber de „distragerile care apar mereu în viața civilizată din cauza cerințelor sociale. Natura oferă fără încetare cele mai multe lucruri noi și fascinante de învățat. Singurele dezavantaje ale acestei solitudini sunt lipsa de informații privind evoluția descoperirilor științifice în Europa și lipsa tuturor beneficiilor care decurg dintr-un schimb de idei.“

Faptul de a fi plin de viață și de curiozitate a implicat obținerea ideilor atât „direct din lumea din jur“, cât și prin „intermediul unei minți inteligente“. Humboldt a avut întotdeauna nevoie de o ființă umană ca să-i ascute senzațiile, să-i declanșeze imaginația. De aceea a trăit douăzeci de ani la Paris, care atunci era capitala intelectuală de necontestat al lumii. S-a afirmat că el nu a experimentat niciodată frica, exceptând faptul că o dată a dat nas în nas cu un jaguar într-o pădure din America de Sud (dar a avut prezența de spirit să continue să meargă foarte liniștit, ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat). Ar mai fi adevărat să spunem că a avut o măsură plină a slăbiciunilor umane, inclusiv teama și îngrijorarea, dar curiozitatea lui neîncetată i-a permis să absoarbă aceste temeri în misterul general al universului, pentru a avea o viziune globală asupra temerilor, transformându-le din amenințări personale în fenomene naturale. El nu ar fi găsit-o atât de ușor de făcut, dacă ar fi fost ceea ce părinții lui voiau să fie, expert într-un singur domeniu, și nici dacă ar fi ales să-și facă griji cu privire la motivul pentru care părinții săi nu-l plăceau.

La o petrecere, Humboldt l-a întâlnit o dată pe Napoleon, care n-a putut să-i spună decât: „Sunteți interesat de botanică. Și soția mea e.” Și apoi împăratul a plecat. Nu este deloc satisfăcător să fii neinteresat de ce o interesează pe soția cuiva. Limitele curiozității sunt la frontierele disperării, iar oamenii au avut mereu tendința de a se lupta cu ceea ce le provoacă disperare. Acum mă întorc la problemele care cauzează lupta.

C.D. O'Malley, *Andreas Vesalius of Brussels*, California UP, Berkeley, 1964; Owsei Temkin, *Galenism: Rise and Decline of a Medical Philosophy*, Cornell UP, Ithaca, 1973; A. von Humboldt, *Cosmos: A Sketch of a Physical Description of the Universe*, trad. eng., 1849; L. Kellner, *Alexander von Humboldt*, Oxford UP, 1963; Helmut de Terra, *Humboldt*, Knopf, New York, 1955; C.C. Gillespie, *Dictionary of Scientific Biography*, 18 vol., Scribners, New York, 1970–1990; D. Gorlitz și J.F. Wohlwill, *Curiosity, Imagination and Play*, Erlbaum, NJ, 1987; H.I. Dutton, *The Patent System and Innovative Activity During the Industrial Revolution, 1750–1852*, Manchester UP, 1984; Norbert Wiener, *Invention: The Care and Feeding of Ideas*, MIT Press, 1993; Roger L. Geiger, *To Advance Knowledge: The Growth of American Research Universities, 1900–1940*, Oxford UP, 1986; Paul Von Blum, *Stillborn Education: A Critique of the American Research University*, University of America Press, 1986; Jerome Kagan, *Unstable Ideas: Temperament, Cognition and Self*, Harvard UP, 1989; Bruno Latour și S. Woolgar, *Laboratory Life*, Sage, New York, 1979; Warren O. Hagstrom, *The Scientific Community*, Basic Books, New York, 1965; B. Barber și W. Hirsch, *The Sociology of Science*, Free Press, New York, 1962; J.W. Stigler et al., *Cultural Psychology: Essays on Comparative Human Development*, Cambridge UP, 1990 („Învățarea matematicii în școlile din Japonia, China și America”); J. Céard, *La Curiosité à la Renaissance*, Soc. d'Édition supérieur, 1986; R.E. Thayer, *Biopsychology of Mood and Arousal*, Oxford UP, New York, 1989; Ian I. Mitroff, *The Subjective Side of Science*; I.F. Clarke, *The Pattern of Expectation, 1644–2001*, Cape, 1979; Judy Chicago, *Through the Flower: My Struggle as a Woman Artist*, Doubleday, New York, 1975; Geneviève Fraisse, *La Raison des femmes*, Plon, 1992.

DE CE E DIN CE ÎN CE MAI GREU SĂ-ȚI DISTRUGI INAMICII

Forța lui Antoinette Fouque constă în faptul că ea știe ce gândește. Aceasta este sursa charismei sale. Dar este și motivul pentru care este foarte controversată. Tot ce s-a spus despre ea a fost cu patimă fie pro, fie contra.

Ce poate face în legătură cu cei care nu sunt de acord? „Niciodată nu m-a interesat ce cred oamenii despre mine“ și, într-adevăr, în ciuda sușurilor și coborâșurilor opiniei publice, ea a rămas printre cei mai stabili lideri ai mișcării femeilor de peste un sfert de secol. Uneori spune că tot ce contează este să exprimi o opinie sinceră și că „a convinge oamenii este o formă de violență“. Dar și cuvântul „luptă“ apare frecvent în discursul ei. Ea se descrie ca fiind „teoretician militant“, angajat într-o „luptă politică“ pentru a scăpa femeile de discriminare și violență și pentru a le câștiga nu numai egalitatea, ci și recunoașterea contribuției lor la civilizație, care este destul de diferită de cea a bărbaților. Metaforele militare nu sunt simple expresii. Ele presupun o viziune a modului în care cineva poate obține cel mai bine ceea ce vrea.

În aparență, este departe de spiritul de militărie: lovită de la vârsta de șaisprezece ani de o boală cu evoluție lentă, care-i făcea mișcarea din ce în ce mai grea și obositoare; obligată, după o rezistență îndelungată, să folosească un scaun cu rotile, este subțire și fragilă. Zâmbetul îi este plin de viață și chiar cochet. Poartă haine semnate de designeri la modă. Curiozitatea ei psihanalitică, vastitatea lecturilor ei și fermitatea convingerilor sunt seducătoare.

Un număr considerabil de femei educate i-au devenit nu doar admiratoare, ci și devotate, pentru că ea are răspunsuri care par să le rezolve simultan problemele atât ca persoane individuale, cât și ca femei și cetățeni. Una dintre discipolele sale este o moștenitoare bogată, deci nu au existat obstacole financiare în calea activității sale politice pe plan internațional și a pregătirii pentru a deveni un editor important de literatură pentru femei.

Nu datorită neînfricării fizice, ci pentru că durerea, devenind o companie obișnuită, nu o mai sperie, de aceea se vede pe sine ca un militant. Din cauza opozițiilor, este sensibilă la critici, îngrijorată că este greșit înțeleasă și interpretată; când suspectează ostilitate, nervozitatea îi transformă aspectul și se apără cu un torent de argumente. Adversarii ei spun că este agresivă. Ea zice că ei sunt astfel și că ea doar se apără. Așa încep toate războaiele; dar există mai mult decât atât.

Ideea ei de bază este că femeile sunt, în esență, mame; că sarcina este cea mai importantă dintre toate experiențele sociale, în care o mamă trăiește în pace cu o persoană din interiorul ei, diferită de ea; că legătura dintre mamă și copil este cea mai prețioasă dintre toate. Bărbații care s-au revoltat împotriva mamelor lor au devenit morfopatologic narcisiști și violenți, îngroziți de a fi castrați, deși adânc, în inconștientul lor, atașamentul față de mamă supraviețuiește; sarcina femeilor este să-i scape de narcisism și să-i facă să-și dea seama că propria lor dorință, obsesia dominării, nu este singura: femeile au un alt fel de a simți și „gândi cu corpul”. Abolirea diferențelor sexuale ar însemna doar că femeile devin copii palide ale bărbaților. Ea a fost șocată că sora ei, logodindu-se, s-a transformat brusc într-o microbistă. Femeile ar trebui să încerce să fie conștiente de prejudecățile masculine depozitate în inconștientul lor, eliberându-se printr-o mai bună înțelegere a ceea ce înseamnă să fii femeie, dezvoltând știința de a fi femeie și un limbaj al femeilor, cultivând diferența. Democrația, așa cum există în prezent, nu este potrivită, deoarece a înlocuit monarhia – domnia taților – cu domnia fraților – fratricidul frățesc, cum îl numește ea –, ignorând importanța crucială a mamelor.

Persoana alături de care s-a simțit în siguranță a fost propria ei mamă, calabreză de origine, „care m-a înțeles întotdeauna”, o „femeie viguroasă”, care a plecat să lucreze în ciuda protestelor soțului ei, pe care nu l-a lăsat să „facă legea”, care „medita” tot timpul, deși era analfabetă, și care a continuat să-i spună: „Tu trebuie să fii liberă.” „Dacă aș fi reincarnată, mi-aș dori să fiu

cățelușă mea, deoarece cred că ea este reîncarnarea mamei mele, foarte iubitoare și liniștitoare (...) Dar oricine adoptă un rol matern – nu cum fac eu – este detestat.“ În opinia ei, ceea ce apără atunci când se luptă cu adversarii nu este persoana ei, ci mișcarea femeilor și publicația *Des Femmes*, ca o mamă care-și apără copiii, fără să se gândească la ea.

Există ceva surprinzător la un psihanalist care a trăit mulți ani în apartamente care nu aveau oglinzi și care nu a fost aproape niciodată fotografiată în copilărie? Unul dintre textele ei preferate este: „Dă-mi curajul să mă uit în inima mea și la corpul meu fără dezgust.“ Ea se bucură că, apărând la televizor împreună cu Catherine Deneuve, nu a ajuns să creadă că „am fost mai puțin frumoasă în compania ei“. Această detașare i-a permis să-și dedice viața luptei purtate nu într-un singur război, ci în mai multe în același timp, și să vindece lumea de propria ei paralizie.

Primul său război este împotriva a 99% din rasa umană, fiind estimarea ei a proporției celor care urăsc femeile, întrucât celor mai multe femei le-a fost spălat creierul să se subestimeze singure. Bărbații, ca atare, nu sunt dușmanii ei; conflictul ei este doar cu „imperialismul falusului“. Îi place compania bărbaților, și-a adorat tatăl, s-a îndrăgostit de soțul ei, a avut o fiică cu el (împotriva interdicțiilor medicilor), s-a separat de el, dar nu a divorțat, pentru că încă îi apreciază prietenia. Persoana cea mai influentă din viața ei a fost un bărbat, psihanalistul Lacan: „El m-a iubit și eu l-am iubit.“ El a analizat-o cinci ani, înainte ca ea să se mute la un alt psihanalist, ungurul Grünberger („cel mai mare dușman al lui Lacan, deși eu n-am știut“). „Lucrul cu Lacan a însemnat neizolarea de bărbați, așa că am fost salvată de secta feministă a urii față de bărbați, ceea ce înseamnă să te urăști singur.“ Ea neagă faptul că ar fi adeptă a lui Lacan, care spunea diverse lucruri nepoliticoase despre femei, însă „era frumos; poate că dragostea este oarbă; dar el m-a înțeles, chiar dacă noi nu am fost în acord.“ Locuiește la o familie de discipole, deoarece femeile trebuie să scape de bărbați ca să-și gândească bine strategia, dar ea se opune atât lesbianismului, cât și androginiei. Din păcate, Lacan prefera într-adevăr femeile androgine. „Eu nu sunt bărbat, nu vreau să fiu bărbat. Eu nu gândesc ca un bărbat.“

Al doilea război purtat de acest lider al mișcării femeilor este împotriva „feministelor“. Ea nu acceptă să fie numită așa, deoarece respinge moștenirea sufragetelor. Declarația lui Simone de Beauvoir că „nu te naști femeie, ci

devii“ o consideră „cel mai stupid enunț al secolului“: fără copii, „frigidă psihic“, Beauvoir nu a fost un model, relațiile sale cu Sartre („un mincinos și un ipocrit“) erau departe de a fi admirabile; ideile ei erau de dinainte de război. Nu s-a deranjat să citească ultima carte a lui Elisabeth Badinter, deoarece „Badinter este un discipol al lui Beauvoir (...), iar Beauvoir mi-a declarat război“.

Multe feministe, deși admit că Antoinette Fouque este inteligentă, o acuză de megalomanie, o „impostoare“ și o „trișoare“ care a încercat să preia mișcarea femeilor prin înregistrarea numelui *Mouvement de Libération des Femmes* ca propria marcă, astfel încât niciun alt grup să n-o mai poată folosi. (Ea spune că a salvat mișcarea de la dispariție.) Recent, a dat în judecată Editura Plon pentru utilizarea literei *F* de pe pagina de titlu a cărții *Histoire des femmes*, pentru că și ea este o marcă înregistrată a editurii ei. (Ea le dă replica spunând că feministele doresc să o distrugă, așa cum Sartre și Beauvoir l-au distrus pe Camus, și, chiar mai mult, să-i distrugă editura.) Discipolele ei, spun feministele, s-au înregimentat într-o sectă asemenea Bisericii Unificării, devenind papagali care-i repetă cuvintele: o ucenică dezertoare își amintește ce i se spunea, atunci când nu era de acord cu punctele de vedere ale liderului: „Asta este din cauză că nu ne iubești suficient.“ Ambele părți se suspectau reciproc de rea-credință era și ambiție înfumurată. Animozitatea împotriva disidenților și ereticilor, în mod tradițional mult mai vicioasă decât ostilitatea adevăraților inamici.

Vendetele personale și luptele pentru putere au fost, desigur, endemice în viața intelectuală a Franței, în care Antoinette Fouque este o participantă activă și care se descrie din nou folosind metafore militare. Primul inamic pe care l-a întâlnit, când a început tentativa de a deveni teoretician, a fost Sartre, pe care l-a văzut ca lider al „străvechilor“ publicați de Editura Gallimard, denumită în continuare „Banca întreprinderilor literare din Franța“. Împotriva lui s-au grupat „modernii“, editați de Seuil, fondată ca parte a rezistenței din timpul războiului. („De ce Beauvoir nu s-a alăturat Rezistenței, în loc să dea roată întregii țări, cu treburi?“ întrebă ea.) Fiecare tabără a avut propriile reviste, folosite ca „adevărate mașini de război“, aruncând calomnii, „având cuțitele pregătite“. Fiecare tabără a inventat formule, încapsulându-și teoriile, care erau ca niște strigăte de război menite să reducă la tăcere adversarii. Iubitorii de literatură și de idei, spune ea, au fost fascinați

de acest „război teoretic... chiar și când n-au înțeles în întregime prețiosul limbaj folosit, învecinat cu incomprehensibilitatea”; dar ea însăși a participat la el „din greu”, respingând acuzațiile că și ea, influențată de jocul cuvintelor lui Lacan, a devenit de neînțeles. Pentru ea, Sartre și Beauvoir au fost „tirani”, iar adversarii lor erau „o oligarhie”, exercitând un „terorism” asupra celor care nu erau de acord cu ei. Baudelaire a zis: „Arta este o bătălie în care artistul plânge de durere înainte de a fi învins.” Sollers încă spune: „Literatura este o artă a luptei.”

În tinerețea ei, Antoinette Fouque a început să scrie o teză de doctorat pe tema „avangarda în literatură” și acesta este în continuare locul pe care vrea să-l aibă, independent de marii maeștri și de fiecare clan: atacă femeile care, pretinde ea, câștigă faimă la umbra bărbaților, invocând-o pe Julia Kristeva, de exemplu, „soția faraonului Sollers” (al cărui roman, *Les Femmes*, este considerat de Fouque „un manifest al misoginismului”). „Am fost penalizată de toți, chiar și de femei, mai puțin de Hélène Cixous” – dar pe atunci era editorul lui Cixous „și o numea cea mai mare scriitoare de limba franceză, ba chiar din întreaga lume. Când Elisabeth Badinter a scris, cu ocazia morții lui Simone de Beauvoir, „Femeile îi datorează totul ei”, Antoinette Fouque a fost disprețuitoare: a replicat că Simone Signoret a avut de cinci ori mai multe îndoliate la înmormântare. Când filosoful Althusser și-a ucis soția și a scăpat de condamnare datorită prietenilor, Antoinette Fouque i-a deranjat declarând că ar fi trebuit să le pară rău mai mult pentru soție.

„Adversarii mei nu au vrut să se avânte într-o dezbatere cu mine, sub pretextul că voi sfârși întotdeauna având dreptate.” Combinația de izolare și insultă a fost „foarte dureroasă”, iar la începutul anilor 1980, găsind-o intolerabilă, a fugit să se recupereze în California, lângă ocean, vreme de patru ani. Dar apoi a revenit pentru a se lupta din nou. Acum ea este un fel de politiciană bătrână, decorată cu Legiunea de Onoare și cu un doctorat în științe politice la Universitatea din Paris 8. Teza ei este atipică, o colecție a discursurilor ei, proclamații, interviuri și articole de ziar de-a lungul anilor, în cinci volume, doar cu o scurtă „sinteză” introductivă, dar chiar și așa există mai multă gândire în aceste declarații neacademice decât în multe disertații învățate. Știe că scrierile ei au fost importante, dar este hotărâtă să câștige recunoaștere publică.

Își imaginează că este un nou Cortés, capabil să cucerească un continent cu câțiva călăreți? Nu, Antoinette se gândește la ea însăși ca la o fetiță în vârstă de trei ani și jumătate, așa cum apare ea într-o fotografie rară, prețuită, deja matură, așa cum a rămas toată viață. Timiditatea nu poate fi asociată cu ea, cred dușmanii ei, dar sub îndrăzneala și neîndurarea ei există un sentiment de fragilitate, o teamă de a fi strivită de alții: în refuzul ei de a se alătura oricărei alte părți, în afara celei proprii, există o teroare a instituțiilor ca „mari intimidatori“, „constrângători“, cerând supunere. „Prima mea reacție este să spun «da», iar a doua să spun «da, dar...». Agresiunea mea vine după o perioadă de simpatie.“ Având un tată muncitor corsican, asta „m-a făcut să mă simt umilă, a fost o sursă a timidității mele (...) Nu am dominat jocul când am fost adolescentă, am urât originalitatea și nu am vrut să fiu deosebită; n-am vrut să particip la concursuri; când mergeam la cumpărături, îi lăsam pe alți oameni să se așeze în fața mea la coadă. Simone de Beauvoir mi-a făcut asta și am lăsat-o să treacă... Nu-mi place să fiu sfidătoare. Imaginea pe care mi-am dorit-o este de a fi o persoană deschisă și prietenoasă. Calitățile pe care le apreciez mai presus de toate sunt recunoștința și curajul, nu un curaj utopic, ci curajul de a te trezi în fiecare dimineată.“

Unele dintre concluziile sale sunt asemănătoare cu cele ale lui Germaine Greer, care a ajuns să vadă idealul în familia indiană, unde fiii își iubesc mamele mai presus de toate celelalte femei, și care explică sentimentul de mulțumire studiindu-și pisica gravidă. Chinul timidității a avut ecou în experiența Gloriei Steinem. Cu toate astea, Antoinette Fouque nu a publicat nicio carte, pentru că nu este niciodată mulțumită de ce scrie, „pentru că mă tem de scris și pentru că am fost atacată pentru crime pe care nu le-am comis“. După ce și-a scris memoriile și a anunțat publicarea lor, s-a decis să nu le publice.

„Eu nu sunt fără ură. Atunci când eu sunt obiectul urii, văd ura din mine; psihanaliza îmi permite să o transform în activitatea de creație sau cea militantă. Există frustrare înlăuntrul meu. Cel mai mult sunt conștientă de invidie, care se ascunde sub ură, invidia pentru ceea ce alții nu-ți vor da, iubire, de exemplu, sau pentru ceea ce alții pot fi, și tu nu. Dacă creezi ceva, alții vor fi invidioși. Cu cât ești mai creativ, cu atât ai mai mulți dușmani. Cu cât oamenii devin mai creativi, cu atât vor exista mai multe tensiuni. Noi trăim într-o lume de un narcisism sălbatic, în care toți vor să fie pe primul loc. Ne îndreptăm spre un război narcisist teribil, deoarece tot mai multe femei au succes și

cu atât mai mult va exista o reacție.“ Deci, cu tot optimismul ei, prezice că înainte de sfârșitul secolului va exista un apocaliptic „genocid al femeilor“. Violurile din Iugoslavia sunt un avertisment asupra ororilor ce vor veni.

Antoinette Fouque este acuzată de sectarism și dogmatism, și totuși declară că urăște cel mai mult sectarismul și dogmatismul. „Am un ego foarte slab. Dar, după fiecare lovitură, uit. Nu cred că sunt antipatică. Când eram învățătoare, eram foarte iubită de copii. Sunt o persoană foarte fericită.“ Faptul de a fi înconjurată de admiratori ar putea explica de ce nu a acordat o atenție mai consistentă relațiilor sale publice: cu toate că ocazional a abordat agenții de top să o ajute, ele n-au reușit mare lucru. „Privind în urmă, am fost stupidă cu presa. Nu am înțeles mass-media. Nu am apreciat puterea. Am avut timiditatea unui intelectual francez. Nu m-a interesat decât cunoașterea.“

Calvin și Luther au fost amândoi protestanți, dar adepților lor le-a luat aproape patru secole să înceteze a se privi unii pe alții cu neîncredere. Comuniști și socialiști, deși ambii apărători ai clasei muncitoare, au făcut tot posibilul pentru a-și grăbi unii altora moartea. Cu prilejul bicentenarului Revoluției franceze și al violurilor din Iugoslavia, Antoinette Fouque a reușit să adune mai multe femei din afara propriei ei convingeri la proteste comune, dar a observat că unele nu o salutau, în timp ce altele o făceau doar în secret. Ce ar fi făcut dacă, în calitate de psihanalist, s-ar fi confruntat cu un fascist? Răspunsul ei este că ar fi încercat să-l conducă spre un alt obiect, căruia să nu-i poată face niciun rău. Dar cum ar putea fi eliminate animozitățile personale din jurul ei, care o supără atât de mult? Nu are niciun răspuns pregătit.

A petici coalițiile cu ipocrizie, continuând în același timp a se urî unii pe alții, este remediul tradițional, care nu merită lăsat moștenire. Sperând că un inamic comun ar putea umbri amintirea vechilor dispute din rândul femeilor, care cu adevărat nu sunt de acord în privința viziunii lor asupra viitorului, nu este deloc un remediu. Părerea mea este că întreaga idee privind tratarea dușmanilor trebuie regândită.

Antoinette Fouque nu este un lider tipic al mișcării femeilor – nimeni nu este –, dar am ales-o pe ea, deoarece, în ciuda prodigioasei sale erudiții psihaanalitice, ea este indusă în eroare de această problemă. Ea spune: „Adversarul este, probabil, acela dinlăuntrul meu și pe care eu nu vreau să-l recunosc.“ Vreau să investighez o altă abordare. Rădăcinile mai adânci ale acestor războaie merg dincolo de psihologia sau timiditatea ei. Ea nu a fost în măsură să se

debaraseze de o tradiție veche, monarhică și militară, pe care și mișcarea clasei muncitoare a adoptat-o și în care a persistat mișcarea femeilor, și anume aceea că modul de a-ți afla dreptatea este cel de a declara război asupritorilor. Victoria ambelor mișcări a fost doar parțială din același motiv: niciodată, în întreaga istorie, războiul nu a fost o metodă total eficientă pentru a-ți atinge obiectivele.

Până în prezent, oamenii au folosit trei strategii pentru a face față inamicilor: lupta, fuga sau iubirea. Dar niciuna dintre aceste metode nu a avut vreun succes deosebit, iar lumea este încă plină de dușmani.

Problema cu încercarea de anihilare a dușmanilor e că devine din ce în ce mai greu să se înfăptuiască, în ciuda minunilor înaltei tehnologii. Când oamenii credeau în vrăjitoare și puteau să-și facă vrăji unii altora, era foarte simplu să se găsească un inculpat vinovat pentru fiecare nenorocire. În 1829, un fermier din Maine-et-Loire numit Poirier a consultat un ghicitor pentru a descoperi de ce era bolnavă soția lui; i s-a spus că, dacă se va ruga în fața unui vas cu apă, i se va dezvălui inamicul ei; el și-a imaginat că a văzut fața cumnatului său în apă și imediat l-a ucis. În același timp, în Carney (Marne), un veteran al Bătăliei de la Austerlitz, neputând scăpa de paraziții care-l infestaseră, și-a atacat vecinii, convins că ei i-au făcut o vrajă. În Ardres (Pas-de-Calais), un bărbat a rănit grav o doamnă în vârstă, pentru că l-a întâmpinat pe neașteptate în stradă și el s-a temut că ea intenționa să-i facă ceva rău. Vrăjitoria era un semn că oamenii vedeau vrăjmășie peste tot, chiar și în privirea unui străin, dar era și un mijloc de apărare. Totuși, astăzi răutatea vecinilor, resentimentele familiilor certărețe și invidia colegilor nu mai pot fi eliminate prin magie. Nenorocirea este acum rezultatul unor forțe sociale sau economice evazive, în fața cărora individul se simte dezorientat. Asta înseamnă că există tot mai multe amenințări potențiale, personale și impersonale, instituții, reglementări și gadget-uri mecanice care să provoace un rezultat neașteptat și nedorit.

A existat un moment în care soluționarea disputelor private prin forță a fost o chestiune privată, dar apoi legile au pus capăt acestui tip de libertate. Prima industrie la nivel național a fost preocuparea pentru distrugerea inamicilor: doar regilor și popoarelor le era permis de acum înainte să-i elimine pe cei care îi nemulțumeau. S-ar putea crede că, după atâtea secole de luptă, ei au curățat universul de dușmani, dar nu s-a întâmplat, pentru că războiul

a devenit un mod de viață. Dacă marii cuceritori nu au niciun mesaj pentru indivizi, este deoarece, cu cât au cucerit mai mult, cu atât au căutat mai mult noi dușmani. Încă din secolul a IV-lea î. Hr., un tratat indian de guvernare, *Kautiliya Arthasastra*, îi sfătuia pe regi să declare război tuturor celor mai slabi decât ei și să trateze fiecare vecin ca pe un dușman. Machiavelli a întărit acest sfat când a spus: „Prinții nu ar trebui să se gândească decât la război.” Invariabil, cu cât mai multe arme și soldați comandau, cu atât mai multă putere considerau că e necesară pentru a aborda inamicul următor. În câteva săptămâni de la victoria Aliatilor asupra Germaniei în 1945, CIA a pregătit un plan de campanie pentru un eventual război împotriva URSS. Națiunile au descoperit noi dușmani cu același zel ca regii. Istoricul militar Quincy Wright a calculat că în Europa războiul a crescut la scala următoare, luând în considerare nu numai durata acesteia, ci și mărimea forțelor de luptă, proporția de combatanți la populația totală și numărul de victime:

secolul al XII-lea:	18
secolul al XIII-lea:	24
secolul al XIV-lea:	60
secolul al XV-lea:	100
secolul al XVI-lea:	180
secolul al XVII-lea:	500
secolul al XVIII-lea:	370
secolul al XIX-lea:	120
secolul XX până în	3080
1945:	

Al Doilea Război Mondial, ale cărui orori era de așteptat să vindece omenirea de dragostea sa de luptă, a fost urmat, între 1945 și 1990, de circa 160 de conflicte armate în diferite părți ale lumii. Nu doar tiranii fac războaie: de la înființarea sa și până în 1965, SUA au avut numai douăzeci de ani în care armata sau marina nu a avut pe undeva operațiuni active. Marea Britanie a participat la mai multe războaie decât oricare altă țară europeană, 75 dintre ele între 1480 și 1945. Urmează Franța, cu 72. Spania absolutistă a avut 64, Rusia 61. În secolele al XVI-lea și al XVII-lea, marile puteri europene erau în război 65% din timp; această cifră a scăzut la 38, 28 și 18% în următoarele

trei secole, dar, dacă se iau în considerare războaiele coloniale, lupta nu s-a oprit aproape niciodată. Cu toate că numărul de zile dedicate luptei s-au redus, precum și numărul celor uciși, procentul populației implicate în ostilități și de civili răniți a crescut.

În 1898, *Războiul viitorului* de Ivan S. Bloch, publicat în St Petersburg, a susținut că războiul a devenit atât de costisitor, deci criminal, și atât de complicat, încât era imposibil de câștigat și, prin urmare, era condamnat la desuetudine. În 1991 o altă carte, *On Future War¹* de Martin van Creveld, a modificat predicția, spunând că doar națiunile și-au pierdut puterea de a fi victorioase: ale lor „incredibile mașini de luptă și mari armate se vor face praf” pentru că, deși sunt teoretic capabile să se distrugă reciproc, în practică nu îndrăznesc să folosească armele letale și sunt incapabile să le facă față teroristilor, care nu respectă convențiile războiului. Înfrângerea colonialismului a marcat sfârșitul unei epoci în lupta împotriva inamicilor: mici mișcări ale rebelilor au putut să învingă mari imperii. Apoi SUA au constatat că nu-și pot impune voința asupra Vietnamului, nici Rusia asupra Afganistanului. Națiunile Unite nu au putut opri războiul iugoslav. Marile războaie, susținute de înalta tehnologie, sunt înlocuite cu conflicte de mică intensitate, o mulțime de războaie de gherilă, o renaștere a hărțuirii tribale intermitente, care va șicana națiunile organizate. Stocarea de arme este inutilă; viitorul este al grupurilor mici rezistând celor mari, scoțându-le din ascunzișuri fără să le distrugă, doar erodându-le, făcându-le viața incomodă și periculoasă. Iar în viața privată luptele furtunoase pentru a dărâma instituții mari cum ar fi căsătoria au fost abandonate; în schimb, divorțurile, concubinajele, separările creează un mozaic al confruntărilor neclasificabile.

A doua dificultate în legătură cu lupta cu dușmanii este conștientizarea treptată că lupta se termină de multe ori neavând alt scop decât lupta în sine. Sun Tzu, considerat unul dintre cei mai mari teoreticieni militari (*Arta războiului*, scrisă de el în secolul al V-lea î.Hr., încă mai este studiată de generali), sfătuia că „a supune inamicul fără luptă este excelența supremă”. Dar, mare parte a istoriei, lumea a fost condusă de militari profesioniști care se credeau implicați în cea mai nobilă profesie. Când eroul Războiului Civil American, generalul Robert E. Lee, a mărturisit „E bine că războiul este atât de teribil,

¹ În viitorul război (n.tr.).

pentru că, altfel, ne-ar plăcea prea mult“, el a afirmat limpede că, pentru soldați, lupta în sine, competențele pe care le cere și senzațiile pe care le oferă sunt mai importante decât soarta finală a inamicului. Ei au vrut să suprime mai mult nemulțumirea față de ei decât dușmanul. Aventura și onoarea erau obiectivele lor. Cavalerii medievali au luptat pentru a câștiga aprobarea lui Dumnezeu, a domnilor lor, a doamnei lor iubite, să se convingă că nu erau vrednici de dispreț. Dacă făceau bani în luptă, capturau pradă și dobândeau mai mult pământ, ajuta, dar era doar un mijloc. Războiul a rămas prestigios atât timp cât a fost evaluat drept cea mai periculoasă plăcere.

Chiar și recruții fără voie, după ce au suferit chinurile teribile ale celor două războaie mondiale, au privit frecvent în urmă ca la cei mai fericiți ani din viața lor, pentru că au găsit în război ceea ce au căutat în zadar în monotonie existenței lor obișnuite. Când își puneau viața în pericol, au descoperit cât de mult apreciază viața, în forma sa cea mai simplă, mult mai mult decât vanitățile care se acumulează în jurul ei. Când se confruntau cu un inamic, și-au dat seama cât de prețios era un prieten. În tranșee și în momentele de pericol, camaraderia poate atinge uneori intensitatea iubirii, un sentiment al apartenenței, o certitudine reconfortantă că ei ar întreprinde orice ca să-i ajute pe cei care se confruntă cu aceleași pericole ca și ei, care ar face același lucru pentru ei, uitând de toate riscurile. Mândria realizărilor comune, eliminarea egoismului și a geloziei statutului a fost susținută de o determinare de a nu fi nedemn de încrederea pe viață și pe moarte pe care fiecare și-a pus-o în colegul lui. Ei n-au putut decât să se autodepășească pentru a dezvălui calitățile pe care nu au bănuț niciodată că le au: de a fi erou, loial, mândru – chiar și egalitar – mai mult decât au crezut vreodată că este posibil, de a se concentra astfel încât nicio altă grijă, în afară de simpla supraviețuire, să nu-i tulbure, nici pe ei, nici pe cei care le-au devenit brusc frați și care nu cu mult timp în urmă le erau străini. În orice caz, era felul în care unii își aminteau despre război, când ororile au încetat, iar ei se consolau pentru sacrificiile lor cu credința că au găsit un sens superior în viață, apărarea națiunii sau a principiilor lor. Cei curajoși s-au simțit legați împreună printr-o noblețe, urând lașii și bolnavii închipuiți din joburile sigure, departe de front și de inamic. Oamenii au continuat să lupte în războaie nu numai pentru că nu se pot pune de acord, ci chiar pentru mai mult, deoarece atât de mulți dintre

ei iubeau senzațiile captivante create. Animozitatea față de dușmani era un substitut statornic pentru obiectivele pozitive din viață.

„Ură este sfântă“, spunea Zola, care a înfruntat dușmanii lui Dreyfus nu doar din dragoste de dreptate, ci și pentru că s-a bucurat de luptă și considera că nu a trăit cu adevărat până nu a fost atacat. Deci el s-a bucurat că a făcut din „mândrie și ură doi însoțitori... M-am simțit mai tânăr și mai curajos după fiecare revoltă a mea împotriva platitudinii timpului meu (...) Dacă astăzi valorez ceva este pentru că stau singur și știu să urăsc.“ Cu cât se urau mai mult cele două părți, cu atât aveau mai mult în comun, dar acest lucru a fost ignorat.

Antropologii au descoperit triburi care nu s-au luptat niciodată și care laudă timiditatea, dar ele nu sunt modele de imitat, întrucât sunt obsedați de teama de violență. Au mai fost găsite și triburi care se luptau tot timpul, dar care trebuiau să-și susțină agresiunea cu droguri sau alți stimuli; chiar și canibalii se tem de propria lor ferocitate și, paradoxal, beau sângele victimelor ca să se calmeze, pentru a se elibera de sentimentul că au devenit tigri.

A cuceri propria furie a fost odată aproape o formă de artă: „De departe mult mai dulce decât fagurele de miere este furia“, a spus Homer. Furia divină era admirată ca fiind eroică. În ultimele două secole, furia și-a pierdut prestigiul; nu numai că s-a diminuat, dar oamenii a început să le fie rușine de propria furie. Dar o anchetă australiană – singura de acest gen – a constatat că furia a fost experimentată de cinci ori mai frecvent decât simpatia.

Așa că s-a făcut puțin progres în arta confruntării dușmanilor. Odată ce un inamic este identificat, propaganda înmulțește dovezile depravării sale pentru a întări ostilitatea, pe presupunerea că oamenii consideră că este plăcut să li se confirme opiniile. De exemplu, John Foster Dulles, secretarul de Stat al SUA din timpul Războiului Rece, atunci când se confrunta cu noi informații despre URSS ignora sistematic orice îl provoca să îl judece pe adversarul său ca pe un dușman implacabil și necinstit. Este o tradiție ferm stabilită, care încurajează dușmanii să devină orbi la punctul de vedere al celuilalt. Pe această bază, războiul poate continua veșnic. Ceea ce-l ajută să continue este faptul că unele persoane sunt prizonierele unor gânduri care le fac să caute dușmani, precum națiunile.

Dacă crezi că există oameni care te disprețuiesc sau îți doresc răul, dacă mocnești în tine nu din teamă, ci dintr-o aversiune și din dezgust față de ei, dacă ești convins că ești total incompatibil cu ei, atunci s-ar putea ca rădăcinile tale cele mai adânci să se întindă până în Persia antică și să fii un discipol involuntar al profetului Zoroastru, care a trăit în secolul al X-lea î. Hr. Recomandările sale referitoare la modul de a reacționa în fața dușmanilor sunt încă urmate pe scară largă, mai ales în Occident, chiar dacă este amintit doar datorită preoților săi, magii care l-au vizitat pe pruncul Iisus. Până la Zoroastru fusese ideea că nu există decât un singur Dumnezeu adevărat și că toți ceilalți zei erau demoni răi și urâcioși, dușmanii fiind diferiți de ceea ce au devenit. Este o prostie să ne imaginăm că cineva avea dușmani neînduplecați, când se considera că ce se întâmplă depinde de capriciile unui număr mare de zei și spirite ale strămoșilor și de cel care efectuează ritualuri potrivite pentru a le câștiga favoarea; nu era nevoie să-i urăști pe cei care răneau, pentru că magia, sacrificiul și rugăciunea erau modalități mai practice de a le face față. Se credea că cele mai vechi divinități aveau puterea de a fi atât de ajutor, cât și răuvoitoare și depindea mult de cum erau tratate. Zoroastru a înlocuit aceasta cu credința că viața e o luptă perpetuă, că fiecare individ e înconjurat de dușmani conduși de Satana – arhivrajmașul care urăște pe cineva, indiferent de ce a făcut, doar pentru că e om.

Zoroastru a dat toată vina pe opoziție, care îl provoca pe Satana în profețiile sale. Numai răutatea putea explica această opoziție, gândea el. Satana a refuzat să-l înțeleagă, spunând minciuni despre el: Satana era Minciuna. Astfel a luat naștere țăpul ispășitor și nimic nu a paralizat mai mult inteligența decât căutarea țăpilor ispășitori. Nu a fost nevoie să se dovedească motivele sau dificultățile dușmanilor, odată ce au învățat să-l identifice pe Satana în ei și, tot așa, să-i urască. Câteva mari religii au preluat ideea că e o datorie să lupți împotriva lui Satana, care se ascunde în spatele oamenilor cu care nu erau de acord. Cardinalul Newman a scris: „Trebuie să se învețe mai întâi ura înainte de a se putea învăța iubirea.” Zoroastru a explicat cum să se găsească obiectul potrivit pentru ura cuiva pe care să se dea vina pentru orice nenorocire. În alte privințe, a fost un profet al instinctelor generoase, al cărui ideal era ca oamenii să fie pașnici

și prietenoși; dar nu i-a putut înțelege pe cei care i-au respins ideile; nu a putut înțelege dezacordul.

Specialiștii pun acum în discuție cât de mult a fost invenția sa în această doctrină. Religia sa aproape a dispărut oficial. Astăzi doar parșii, dintre care mai sunt doar vreo 60 000, întâlniți îndeosebi în Bombay, îi mai aduc un omagiu, dar ei au moștenit o doctrină mult modificată; fiind bogați prin devotamentul lor față de educație și muncă grea, au devenit lideri în domeniul industrial din India și au cam pierdut din obsesia lui Zoroastru pentru dușmani. Iranul, unde a înflorit inițial, a devenit, desigur, musulman, iar oamenii de cultură iranieni, în dezvoltarea unei civilizații dedicate rafinamentului și subtilității, au fost cei care au modificat învățăturile simple ale lui Zoroastru aproape în întregime: misticii lor l-au văzut pe Satana ca inventator al poeziei; poeții lor s-au delectat consolându-se că nimic nu ar trebui acceptat ca fiind ceea ce părea a fi și au folosit ambivalența ca un mijloc de a se proteja de asupritori. Ceremonia în pelerinajul de la Mecca, unde credincioșii aruncă cu pietre pentru a simboliza ura lor față de Satana, reprezintă doar o parte din ce spune Coranul despre cum trebuie tratați inamicii. Zoroastru nu trăiește într-o anumită parte a lumii, ci într-un temperament.

El este profetul celor care urăsc incertitudinea mai presus decât orice, care doresc să elimine îndoiala, după ce au suferit din cauza ei și au considerat-o tortură. El este sursa de inspirație a acelor care nu sunt interesați de dușmanii lor ca indivizi și cărora nu le pasă dacă acești dușmani ar putea să nu fie pe deplin legați de cealaltă tabără sau atât de ostili precum par. Divizarea lumii în prieteni și dușmani a făcut posibil ca unii oameni, care erau de fel foarte blânzi, să-i condamne pe alții la rug sau să poarte un război sfânt asupra lor sau să-i terorizeze și să-i pedepsească, fără ca măcar să-i întâlnească, fără să le asculte explicațiile, doar pentru că nu voiau să-și cunoască inamicul.

Tăcerea dintre inamici iese în evidență drept cea mai puternică din istoria confruntărilor lor. Tăcerile pot fi rupte. Ignorarea comună a fragilității reciproce a împiedicat dușmanii să schimbe alte emoții în afară de furie sau ură. Oamenii au continuat să dezvolte ura așa cum au continuat să se îndrăgostească, printr-o reacție viscerală, sau considerau de la sine înțeles că dușmănia este consecința inevitabilă a modului în care este lumea

facută. Dar fabricarea de dușmani este una din cele mai vechi și mai aglomerate industrii umane, iar materia primă nu poate fi nimic mai mult decât mândria rănită și furia, întărite treptat, până când producătorii devin prizonierii urii lor. Când nu-și aleg singuri dușmanii, o fac alții în numele lor. Hitler a scris: „Arta tuturor liderilor naționali cu adevărat mari constă, printre altele, nu în a diviza atenția unui popor, ci a o concentra asupra unui singur dușman.“ Nu există niciun motiv pentru care acest tip de gândire să fie veșnic.

Când Republica Democrată Germană s-a prăbușit, în 1990, s-a descoperit că poliția secretă avea dosarele a șase milioane de persoane, peste o treime din populație: prieteni apropiați, chiar membri ai aceleiași familii, s-au denunțat unii pe alții. Aceasta pare o aberație a unui regim paranoic. Dar alte țări ar fi surprinse, dacă ar începe să adune statistici în legătură cu cine și împotriva cui este angajat într-un război secret.

Care este alternativa? Înainte de a aborda și acest subiect, trebuie să investighez celelalte două moduri străvechi de a face față dușmanilor: fuga și anihilarea lor prin dragoste.

John Keegan, *A History of Warfare*, Hutchinson, 1993; Quincy Wright, *A Study of War*, a 2-a ed., Chicago UP, 1965; Martin van Creveld, *On Future War*, Brassey's, 1991; Fred McGraw Donner, *Early Islamic Conquests*, Princeton UP, 1981; George L. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford UP, New York, 1990; Sam Keen, *Faces of the Enemy: Reflections on the Hostile Imagination*, Harper, San Francisco, 1988; Roderick C. Ogle, *Conflict under the Microscope*, Gower, Avebury, 1991; Jim Forest, *Making Enemies Friends*, 1987; Bob Altemeyer, *Enemies of Freedom*, Jossey Bass, 1988; Leonard W. Doogs, *Panorama of Evil: Insights from the Behavioural Sciences*, Greenwood, Westport, 1978; E. Zola, *My Hatreds/Mes Haines*, Edwin Mellor Press, Lewiston, 1991; A.F. Davies, *Skills, Outlooks, Passions: A Psychoanalytic Contribution to the Study of Politics*, Cambridge UP, 1980; Rosemary Ridd și Helen Callaway, *Caught up in Conflict: Women's Responses to Political Strife*, Macmillan, 1986; Signe Howell și Roy Willis, *Societies at Peace: Anthropological Perspectives*, Routledge, 1989; Carol Z. și P.N. Stearns, *Anger: The Struggle for Emotional Control in America's History*, Chicago UP, 1986; Roy

Mottahadeh, *The Mantle of the Prophet: Religion and Politics in Iran*, Chatto, 1985; Howard Schuman, *Racial Attitudes in America*, Harvard UP, 1985; Sun Tzu's *Art of War: The Modern Chinese Interpretation by General Tao Hanzhang*, David and Charles, Newton Abbot, 1987; T. Haas, *The Anthropology of War*, Cambridge UP, 1990; Maurice Keen, *Chivalry*, Yale UP, 1984; John Ellis, *The Sharp End of War: The Fighting Man in World War II*, Corgi, 1980; John Burton, *Conflict: Resolution and Provention* [sic!], Macmillan, 1990; Joseph V. Montville, *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*, D.C. Heath, Lexington, 1991; David Binns, *Beyond the Sociology of Conflict*, Macmillan, 1977.

CUM S-A DEZVOLTAT ARTA DE A SCĂPA DE NECAZURI, DAR NU ȘI ARTA DE A ȘTI UNDE SĂ EVADEZI

Aceasta nu este o poveste de succes obișnuită, despre ambiția triumfând peste obstacole. Povestea mea este despre o soră și un frate care au trecut de la sărăcie la faimă nu pentru că asta și-au dorit, ci pentru că nu au avut altă cale de a scăpa de intolerabil și, de fiecare dată când au reușit, s-au aflat tot într-un loc de nesuportat.

Își amintesc de blocul în care au crescut ca pe „iad“, „un blestem“, certuri zgomotoase, bătai și amor la beție, cu un miros care nu dispărea niciodată, de alcool și de sex. Tatăl lor era muncitor în fabrică, de care încerca să scape mergând la cursuri serale pentru a deveni contabil și în cele din urmă custode al casei de copii, dar și-a ratat șansa cumpărând o casă, iar ipoteca ei l-a lăsat mai sărac ca niciodată. Observându-l, Gérard Cole a jurat la vârsta de zece ani că, atunci când va crește, nu va duce lipsă de bani; și nu a așteptat să crească. Părăsind școala fără niciun fel de diplomă, a mers la abatorul local și a cumpărat caii condamnați la moarte – unii dintre ei pursânge, a căror singură vină era că nu au câștigat destule curse. Simțind că existau mulți oameni ca el, fascinați de echitație, dar care nu fac parte din cercurile sociale ale celor pricepuți la cursele de cai, el a înființat pentru oamenii săraci un hipodrom, având în cele din urmă șaptesprezece cai. Aceasta a fost prima lui evadare din sărăcie.

Dar apoi a considerat că trebuie să scape și dintr-o viață în care își folosea prea puțin inteligența. *New York Times* nu a avut niciodată un angajat francez: el l-a convins pe corespondentul său de la Paris să-l ia ca băiat de serviciu și așa a devenit jurnalist și crainic la radio și în cele din urmă profesionist în relații publice. Dar atunci, spune el, „am văzut că bogăția era o fundătură. Este groaznic să nu ai bani; este bine să porți haine frumoase și să mănânci bine, dar nu mi-aș da nicio zi din viață pentru bani.“ Așa că a evadat din lumea banilor în lumea puterii.

El a considerat că François Mitterrand, care, la vremea respectivă, era scos din viața politică, pierzând alegerile, va ajunge în cele din urmă cel mai puternic om din țară: așa că a devenit consilierul lui de relații publice, care se ocupă de „imaginea“ lui, renunțând la luxul apartamentului de 350 de metri pătrați pentru unul de 40 de metri pătrați, vânzându-și Jaguarul pentru o mașină mai mică. A jucat un rol foarte important în alegerea și realegerea lui Mitterrand ca președinte. Dar capacitățile pe care le-a folosit în aceste victorii, credea el, proveneau din reminiscențele sale „viscerale“, de „om din popor“; nu a aparținut niciodată elitei și nici nu a vrut, pentru că îi părea rău pentru cei care îi aparțineau, fiindcă erau atât de plini de importanță și incapabili să vadă că nu sunt în contact cu electoratul, că nimeni nu-i mai ascultă. Viața socială a celor puternici nu l-a atras.

Așadar, a evadat încă o dată ca să devină organizatorul-șef al evadării la țară, în calitate de șef al companiei naționale a jocurilor de noroc Française des Jeux¹. Scopul său este să facă cea mai mare fabrică de evadare din lume, care să deservească acele miliarde de oameni care nu își pot imagina să evadeze din viața lor obișnuită decât forțându-și norocul. El s-a extins deja în alte douăzeci de țări, din China și Kazahstan până în Germania și Senegal.

Între timp, sora lui, Michèle Blondel, a devenit celebră ca sculptor. S-ar părea că au mers pe drumuri separate, dar și ea își dedică viața cercetării artei de a evada, în detalii mai intime, descoperind din ce are nevoie o femeie să scape în mod special. La vârsta de șaptesprezece ani a plecat de acasă; la nouăsprezece ani a devenit mamă; fiul ei i-a oferit mari satisfacții, dar, chiar dacă au rămas prieteni apropiați, la optsprezece ani a plecat și el de acasă, ca să ducă o

¹ Operatorul jocurilor la loterie ale Franței, companie deținută și operată de guvernul francez (n. red.).

viață proprie ca designer în Milano, și, în orice caz, un copil nu o putea proteja de felul în care oamenii o priveau. „Nimic nu este mai crud decât o privire.“ Aerul nu este plin numai de mirosul de alcool și sex, ci și de privirile ca niște cuțite care înțepă încrederea și lasă cicatrici greu de vindecat. În copilărie, Michèle Blondel credea că e neatrăgătoare. Își tăia părul scurt, băiețește, purta pantaloni, s-a îndrăgostit de un bărbat homosexual și s-a învățat într-un cerc în care era tratată ca un băiat: se delecta cu dorința lor, dar era la adăpost de hărțuire. Cei mai buni prieteni ai ei sunt încă homosexualii, deși nu crede că ei chiar o înțeleg; doar femeile au fost în stare să privească adânc în ea. Ca urmare, obiectul artei sale nu a devenit felul în care arată lucrurile sau oamenii, ci ceea ce simți când ești privit.

Ceea ce urăște mai mult la privirea aceea din spațiul exterior este că o pune imediat într-o cutie. „Sunt femeie: aceasta este o cutie. Sunt mamă: aceasta este o cutie.“ „Nu“, a protestat ea, „Eu sunt invizibilă“: oamenii nu au putut vedea cum este ea cu adevărat. Primele sale picturi au fost toate în alb, cu diferite grade de alb, ce conțineau toate culorile, dar culori care nu pot fi văzute. Picturile erau despre ea, iar ea credea că se ascunde bine prin această metodă, până când a considerat că au descoperit-o mai goală ca oricând și că să se dezvelească singură era inutil; nimic nu o irită mai mult decât oamenii care cred ce ea le spune despre ea, ce o închide într-o cutie pe care ea însăși a făcut-o. De aceea, a început să facă sculpturi din cristal, invizibilul suprem, de nepătruns, dar cu o mie de indicii, niciodată la fel, în culori care sunt rezultatul luminii și al privirii care cade pe el. Lucrând cu un cristal special conceput pentru ea la Baccarat, prin metode noi, să nu fie la fel ca niciun alt cristal, îndemnându-i pe tehnicieni să amestece ingredientele, astfel încât cristalul să iasă mai pur decât orice au făcut vreodată, stând peste noapte în fabrică pentru a-l vedea cum se formează, fără să știe cum va arăta, apoi zdrobind roca în bolovani, aranjându-i în ipostaze sugestive, ea reconstituie întregul proces al modului în care oamenii arată că fac ceva, dar rămân evazivi în continuare. Ori de câte ori îl sparg necazurile vieții, cristalul devine altfel: aceasta este o afirmare a speranței împotriva celor care ar avea întotdeauna unul ușor de recunoscut, închis pentru totdeauna în aceeași cutie.

Este ca un creator de fântâni, ca un mag al apei – transparentă, dar imposibil de prins, mereu scăpând printre degete – astfel a devenit ea cel mai bine cunoscută. Fiecare navetist de la Gara de Est din Paris a trecut pe lângă fântâna ei din

curtea din față. Îi place cum se opresc și se uită fix la ea. Uneori, ea vine și se uită la ei. Primul bărbat pe care l-a văzut folosindu-se de fântână, așa cum ea a dorit să fie folosită, a fost un fotograf cu un polaroid, care s-a oferit să facă o poză unei fete necunoscute care stătea sub stropii fântânii și nu după mult timp el a îmbrățișat fata și a ieșit cu ea. Aceasta este ambiția ei, ca sculptura ei să le inducă oamenilor nu doar să se privească unul pe altul, ci să se întâlnească, să-și vorbească și să se amestece ca apa, să iubească.

Este puțin probabil însă că fotografu a trăit fericit până la adânci bătrâneți. Cum pot bărbații să învețe să iubească femeile fără să încerce să le poșede? Iată refrenul pe care îl cântă fântânile ei. Fiind un copil sărac într-o școală pentru bogați, fără să-și permită haine elegante, ea a refuzat să fie frustrată pentru că era diferită și și-a apreciat independența. Dar cei mai mulți bărbați pe care i-a cunoscut au fost prizonierii frustrărilor lor, încercând să demonstreze întruna că sunt atrăgători, dar fără să se convingă pentru mult timp, folosind ca unelte violența, dominația sau disprețu, întotdeauna interesați mai mult de ei decât de ea. Ei i-au spus că e imposibil de înțeles, exact ca un menhir breton, un misterios monument din epoca de piatră, al cărui mesaj nimeni nu-l poate descifra. Și este adevărat că ei nu-i place să se exprime prea direct; nu-i spune iubitului cine este ea, trebuie să afle el. În asta constă dragostea, în descoperirea celuilalt. Ea vrea ca iubitul ei să descopere că ea este o artistă și să nu se teamă că în ea există atât un bărbat, cât și o femeie. Desigur, când este iubită, se topește, iar aceasta este cea mai satisfăcătoare stare de a fi, complet fără rușine, până când își dă seama că este percepută pur și simplu ca obiect al dorinței, și nu ca o persoană deosebită. „A fi pus într-o categorie înseamnă a fi pus într-un sicriu.“ Chiar și faptul de a fi percepută ca sculptor înseamnă a fi clasificată. Michèle a scris o carte și a făcut un film pentru a evada, dar lumea nu apreciază oamenii care sar dintr-o cutie într-alta. Niciun iubit nu a stat mai mult de șase ani în viața ei: când nu mai cer dependență, devin dependenți. „Sunt o bucată de săpun“, spune ea. Bulele din fântânile ei sunt femeile ca ea, imposibil de prins.

Uneori, își pierde speranța în posibilitatea de a comunica: poate că oamenii nu sunt decât niște corăbii pe mare, separate de ceață, care își aruncă reciproc, ocazional, câte o luminiță vagă în depărtare și schimbă câte un salut scurt, în timp ce se depășesc. Dar singurătatea este intolerabilă, iar ea încearcă tot timpul să scape de ea. Rezistă transformând radical ceea ce-o deprimă. Dacă corpul ei

nu este destul de frumos, dacă se pierde cu firea, scapă de durere recunoscând-o și transformând-o în plăcere sau măcar în plăcerea sincerității și a descoperirii. Dacă se simte megalomană, căci este inevitabil pentru un artist, câteva momente încearcă să transforme senzația în generozitate. Dacă se simte singură, crede că asta o face mai deschisă la oameni noi. Dacă oamenii nu înțeleg, devine provocatoare și agresivă: cel puțin nu vor reacționa cu privirea goală și indiferentă: preferă ca ei să-i urască munca decât să nu o observe.

Așa că îi place să-și facă sculpturile în interiorul fabricilor, printre muncitorii care n-au fost niciodată în stare să înțeleagă arta contemporană. De exemplu, a folosit deșeurile de ceramică, luând lutul cald, așa cum ieșea din mașini, pentru a-l transforma în imagini ale organelor sexuale. La început, lucrătorii au fost îngroziți; ei se așteptau ca ea să facă mici figurine, cu două brațe și două picioare, dar, treptat, au înțeles că ea încerca să arate modul în care viața a ieșit din pământ. Apoi au început să pună întrebări; un muncitor a spus, în cele din urmă, că acum privește lumea cu alți ochi. Când i s-a comandat să reamenajeze biserici, a adăugat sculpturi de cristal reprezentând lichidul seminal, într-o încercare de reconciliere a catolicismului cu erotismul, pentru a sărbători locul sexualității în cadrul iubirii.

Acum are un atelier și în New York, unde își petrece o parte din an modelând, expunând, fiind provocatoare și rezistând oricui încearcă să pună o etichetă pe creația ei. Mulți dintre cei mai mari artiști ai Franței au considerat, încă din secolul al XIX-lea, că este mai ușor să câștige recunoașterea în America decât la ei acasă; dar Michèle Blondel se simte foarte apropiată de o singură artistă din Franța, Louise Bourgeois (elevă a lui Léger, prietenă a lui Le Corbusier și odată colocatară în casa Isadorei Duncan), care a emigrat în America în 1938 și acolo a putut să-și exprime liber obsesia legată de tema femeilor închise într-o cutie, în case sau în situații sociale din care au încercat la nesfârșit să scape. Michèle Blondel trebuia să plece în America cu cel puțin un deceniu în urmă, spune fratele ei. Un comerciant de artă celebru i-a promis: „Dacă nu ești arsă pe rug ca vrăjitoare, voi face o uriașă expoziție cu lucrările tale.” Dar de obicei artiștii trebuie să aștepte să fie arși pe rug înainte ca să fie celebri și interesați ca gangsterii sau criminalii.

Unul dintre motocicliștii care fac turul Parisului curățând străzile de excremente de câine i-a spus că și pe el l-a bucurat lucrarea ei, care se potrivea cu personalitatea lui, deoarece iubea independența și ura câinii. Ea nu a găsit

la fel de simplă soluția problemelor sale, dar în atelierul ei simte că reușește să scape temporar de cele mai intolerabile slăbiciuni umane. În atelier jonglează cu șansa, asemenea fratelui ei, neștiind niciodată ce va ieși din experimentele sale sau cum va arăta un cristal spart. Marea consolare este să știe că niciunul nu se repetă, că fiecare se schimbă.

Toți oamenii sunt, la origine, niște evadați. Cu toții suntem urmașii strămoșilor care au migrat din Africa și Asia. Fiecare religie a fost o evadare din caracterul sordid al vieții reale, o retragere din trupul dureros într-un paradis sigur al sufletului. Când au devenit prea convenționale și prea superficiale, religiile au evadat întotdeauna în misticism și fundamentalism, departe de realitate. Societatea industrială a început ca o evadare din sărăcie. Acum s-a transformat într-o evadare din muncă în timpul liber, hobby-uri și sport. Dar chiar și o civilizație dedicată timpului liber are dușmani, astfel încât arta evadării s-a rafinat și mai mult: detașarea, umorul și parodia au fost cultivate pentru a preveni posibilitatea ca orice îngrijorare să fie luată prea în serios. Traseul evadării de la căsătorie la divorț și înapoi este o autostradă la care se adaugă tot timpul noi benzi. Oamenii care fug de dușmani sunt mai numeroși decât cei care se luptă cu ei. Evadarea a fost o artă nerecunoscută, deoarece formele multiple pe care le îmbracă nu au fost considerate niciodată o reacție comună la viață.

Un sondaj privind americanii născuți între 1946 și 1966 a constatat că doar 10% erau „concurenți” agresivi în modul în care abordau problemele lor de zi cu zi. Cei mai mulți își construiau viața în jurul artei de a evada: 25% erau „în căutarea plăcerii”, 15% se considerau „prinși” și nu știau cum să scape; 28% erau „mulțumiți” pentru că au „supraviețuit”. Doar 20% erau pe deplin satisfăcuți că au avut o viață echilibrată. În conformitate cu profesorul de la Harvard Business School, responsabil pentru aceste constatări, dacă respondenții săi ar fi fost mai sinceri, chiar mai mulți ar fi admis că au fost prinși în capcană. În orice caz, un studiu de caz despre o firmă americană de contabilitate, publicat în 1992, a constatat că numai 6% din nemulțumirile private ale angajaților aduceau acuzații și protestau; 21% preferau să sufere în tăcere. Majoritatea au fugit de dușmanii lor: 31% „i-au evitat temporar”, 14% au adoptat o atitudine de „înstrăinare strategică”, 8% au căutat consiliere. În Marea Britanie, doar 18% din populație recunosc că au făcut o

plângere verbală într-un magazin și doar 2% că au luat parte la o demonstrație sau un boicot.

Fuga are filosofia și adepții ei, nu mai puțin interesante decât filosofia și adepții războiului și ai rebeliunii. Cel mai vocal avocat modern al evadării ca mod de viață a fost Henri Laborit, omul de știință care a inventat unul dintre cele mai utilizate tranchilizante moderne, Largactil, cea mai mare evadare din durere și griji. De atunci, el și-a folosit venitul din drepturile de autor din descoperirile sale chimice pentru a finanța cercetarea alternativei la agresiune. În filmul lui Alain Resnais *Mon Oncle d'Amerique*, el a spus lumii că știința a confirmat opinia înțelepților antici că fuga era adevărata înțelepciune.

Evită confruntarea, spune Laborit, pentru că singurul ei rezultat este să stabilească un grad de dominare, așa cum fac maimuțele când luptă pentru a decide cine se poate împerechea cu cine. Odată ce ești prins în competiția pentru superioritate, ți-ai pierdut independența. Scopul vieții – el vorbește în calitate de biolog – este a supraviețui, ceea ce impune să se păstreze calmul, pentru a evita stresul. El a măsurat stresul șobolanilor pe care-i chinuia în laborator: cei cărora le-a permis să fugă într-un alt compartiment aveau o tensiune arterială normală la o săptămână după experimente. Totuși, când i-a împiedicat să scape, chiar și după o lună, tensiunea arterială le era încă ridicată; când nu pot găsi nicio cale de ieșire, fac ulcer și pierd în greutate, își pierd speranța, astfel încât atunci când cușca este deschisă, sunt prea speriați ca să scape. Un al treilea grup de șobolani au fost puși în cuști în perechi, au fost lăsați să se lupte între ei; după ce au fost supuși acelorași chinuri, tensiunea arterială a rămas normală. Lupta și fuga, conchide el, sunt modalități alternative de combatere a stresului; dar lupta, dacă are succes, devine dependență și te atrage în stresul unei vieți competitive; în plus, vor exista ocazii când este imposibil să lupți împotriva competitorilor, așa că te vei lupta cu tine, iar asta îți va provoca stres. Este mai bine să fugi, consideră el.

Iar când circumstanțele nu-ți permit să scapi în realitate, poți să scapi în gând. Imaginația este singura parte din tine pe care nimeni și niciun grup nu o poate atinge. Poți fi lipsit de putere, dar în imaginație poți transforma lumea. Cei mai buni iluzionisti sunt artiști care fac abstracție de realitățile cotidiene ale vieții și de constrângerile ierarhiei; ei își creează propriile lumi, exprimându-și independența și originalitatea. Laborit nu pleda în favoarea fugii pentru a se evita emoția, ceea ce te-ar lăsa fără sare și piper și indiferent.

Oricare artist trebuie să fie un om nemulțumit, chiar anxios, dar a fi artist înseamnă a fi dedicat dorinței de a descoperi în ce fel poți face anxietatea fructuoasă și frumoasă.

Desigur, angajații unui șef mediocru și meschin nu pot să scape întotdeauna, pentru că s-ar condamna singuri la șomaj. Ei nu pot lupta întotdeauna, pentru că există o ierarhie organizată care să-i paralizeze. Astfel, ei devin „inhibiți”. Oamenii, care nu aveau suficiente informații ca să decidă cum să reacționeze la o amenințare, deveneau, de asemenea, inhibiți, așa cum se întâmplă și atunci când au prea multe informații. Inhibițiile se întipăresc în memorie, care, ținând cont de eșecurile din trecut, descurajează acțiunile și astfel încurajează mai mult eșecurile. Laborit a găsit un produs chimic care inhibă inhibarea, deși atunci au apărut noi probleme. Între timp el îi îndeamnă pe oameni să scape de inhibițiile lor în orice mod posibil, vorbind, scriind, vărsându-și furia sau insultându-i pe cei care-i deranjează. În caz contrar, inhibițiile le-ar distruge sănătatea, prin inhibarea sistemului lor imunitar, dezvoltând boli psihosomatice, care sunt o modalitate de a te pedepsi pe tine atunci când alții nu reușesc să te înțeleagă.

Totuși, el nu pretinde că soluția sa este o formulă a fericirii. Reflectând asupra propriei vieți, recunoaște că i-a fost greu să evadeze. „Am o nevoie patologică de a fi supravegheat și protejat în munca mea”, spune el. Munca lui a fost o luptă lungă și neîntreruptă cu superiorii, care îl considerau arțăgos și refractar. El protesta, susținând că sunt promovați cei care le fac cizmele șefilor, iar nu pentru realizările profesionale. „Aș fi vrut să fi trăit în perioada cavalerismului”, spune el, dar în privința asta cel mai aproape de cavalerism a fost ca medic chirurg, în marina franceză, care susținea că spiritul cavaleresc încă mai trăiește. Totuși, angajatorii nu l-au apreciat suficient, oferindu-i o pensionare anticipată și refuzând să-l promoveze, deși vechimea îl îndreptătea (nu a devenit niciodată general chirurg, așa cum considera el că ar fi trebuit). A reușit apoi să evadeze într-un post de cercetare dintr-un spital militar (deși nu-i plăceau soldații, nici negustorii, nici alte diverse categorii). Temperamentul lui, așa cum el însuși mărturisește, este agresiv și așa a fost încă din copilărie. Nu a fost o întâmplare că s-a dedicat studiului asupra modului în care drogurile și analgezicele schimbă starea de spirit și că alte invenții ale sale includ anestezia prin hibernare artificială. El încă se simte profund ofensat că nu i-a fost recunoscută importanța muncii de către unitatea medicală franceză, doar

țările străine l-au onorat cu premii, inclusiv Premiul Lasker, care, în patruzeci și cinci de cazuri, a fost urmat de atribuirea Premiului Nobel, dar în ceea ce-l privește nu s-a întâmplat așa.

Nu s-a priceput deloc să-și facă prieteni; toate prietenii sale, spune, datează din copilărie; de atunci, el a cunoscut doar concurenți. Acest lucru nu este strict adevărat, pentru că în jurul lui a crescut un cerc de admiratori: Alain Resnais, de exemplu, s-a vindecat de o parte din tristețile sale citind cărțile lui Laborit, acesta fiind și sursa de inspirație a filmului său. Iar Laborit, la cei șaptezeci de ani ai lui, s-a îndrăgostit de o femeie mult mai tânără, cu care el și soția lui formează acum un triunghi amoros, „nici pe deplin satisfăcător, nici frustrant”. Cea mai gravă nereușită pe care o recunoaște în sine este că nu e femeie, pentru că femeile știu să folosească ambele emisfere ale creierului, având, astfel, o viață mult mai echilibrată. În orice caz, sunt lucruri din care nu poate scăpa; nu este o soluție perfectă, după cum singur admite, dar oferă un răgaz.

Oamenii au o experiență îndelungată de evadare în imaginație. Inamicul inițial al tuturor a fost foamea, iar când nu a putut fi învinsă cu mâncare evadarea a fost în droguri. Cel mai comun drog european din Evul Mediu a fost, probabil, sămânța de mac (s-a cultivat pe suprafețe mari) și a fost folosită pentru a face pâine, așa cum au fost semințele de cânepă, condimentate cu coriandru, anason, chimen și susan. Cu un asemenea ajutor, săracii au evadat într-o stare de vis, adesea urmăriți de goblini, vampiri și viziuni terifiante, dar temerile lor cel puțin nu au fost la fel de dăunătoare ca foamea. Copiilor neliniștiți li s-au dat infuzii de mac pentru a-i potoli. Când foamea s-a transformat în foamete, „oamenii-insecte”, care aminteau de roiurile de lăcuste, mâncau orice se putea înghiți, scormonind în gropile de gunoi, hrănindu-se chiar și cu excremente, și se retrăgeau încet într-o stare de amețală, oscilând între narcoză și nevroze, dar visând că mănâncă. Evadarea în stări de conștiință astfel controlate, în sedare sau exaltare, a fost o ambiție permanentă oriunde în lume și în orice secol. Nu a existat nicio civilizație care să nu încerce să scape de normalitate, cu ajutorul alcoolului, tutunului, ceaiului, cafelei și plantelor de tot felul. Aztecii, care au avut o viziune deosebit de sumbră asupra vieții, aveau 400 de zei ai băuturii și ai beției, numiți „cei 400 de iepuri”, pentru a-i ajuta să evadeze. Unde? Când erau treji, discutau liber

despre halucinațiile lor. Se vedeau devorați de fiare sălbatice, luați prizonieri în luptă, condamnați pentru adulter și supuși pedepsei prin zdrobirea capului sau își imaginau că erau bogați și stăpâni ai multor sclavi. Băutura, așadar, nu-i elibera de preocupările obișnuite, ci mai degrabă le permitea să le contemple ca pe un film de groază sau fantezist vizionat de nenumărate ori. Ciupercile și cactușii pe care le mâncau le provocau „viziuni terifiante sau comice” timp de mai multe zile, dar ei persistau: „Îi umplea de curaj pentru a nu se teme nici de luptă, nici de sete, nici de foame și, spuneau ei, îi apăra de orice pericol.” Foarte conștienți de riscurile narcoticelor, pedepseau bețivul la prima abatere, tunzându-l la chelie în public, în batjocura mulțimii; iar, dacă persista, era condamnat la moarte; funcționarii și preoții erau executați la prima greșală, în timp ce nobilii aveau privilegiul de a fi spânzurați în privat. Dar, când au venit adevăratele probleme grave, nimic nu i-a mai putut opri pe cei 25 de milioane să bea și să se drogheze până mor, până când nu au mai rămas decât 1 milion. Aceasta a fost cea mai mare sinucidere în masă din istorie, fără îndoială grăbită de importul de boli europene. Însă demoralizarea cauzată de cucerirea spaniolă, care a dus întreaga lor civilizație la faliment – la fel cum comunismul a fost declarat în stare de faliment –, a fost cea mai devastatoare.

În Europa, opiul a devenit o soluție la modă pentru a scăpa de durere și plictiseală după ce medicul elvețian Paracelsus (1493–1541) l-a amestecat cu alcool pentru a produce laudanum. Medicul englez de frunte din secolul al XVIII-lea a pus opiu într-un cocktail aromat cu scorțișoară, cuișoare și sofran și l-a numit „unul dintre leacurile cele mai apreciate din lume”. În 1854 un manual englez de medicină a repetat că opiul era „fără îndoială cel mai important și cel mai valorificat remediu din întreaga *materia medica* ce trebuie utilizat pentru maladiile curente”, deși fumatul a fost evaluat drept „periculos pentru caracterul fizic și moral, în special la clasele inferioare”.

Statele Unite ale Americii s-au remarcat pentru graba și versatilitatea cu care s-au mutat de la un drog la altul, de la evadare la alta. La începutul secolului al XIX-lea, americanii au dublat consumul de alcool, identificându-l ca un simbol al egalitarismului lor – toți erau egali în fața sticlei și nimeni nu putea s-o refuze: „Ei beau pentru a fi liberi.” Omul de pe podeaua tavernei, care striga, „sunt la fel de independent ca SUA”, deși nu se putea ține pe picioare, exprima sentimentul că nici mișcarea cumpătării nu îndrăznește să

nege, pentru că le permitea membrilor ei să se îmbete pe 4 Iulie. O schimbare bruscă a intervenit în 1830–1850: consumul de alcool s-a redus la jumătate, iar dependența de sticlă a devenit specialitatea unei minorități. Apoi s-a creat o nebunie pentru medicamentele patentate, cu un conținut ridicat de opiacee, care a atins apogeul în 1900, crescând importul de opiu de patru ori pe cap de locuitor. În acel moment, medicii au început să aibă îndoieli. Așa că în deceniul următor fumatul de opiu a devenit o modă, până în 1909, când importul de opiu a fost interzis. Țigările și-au luat un avânt sporit din Primul Război Mondial. Atunci când prohibiția alcoolului s-a răspândit prin țară, începând din sud și vest, băuturile de tip cola, cu amestec de cocaină, au părut salvatoare. Cocaina a fost declarată cel mai bun mod de a scăpa de dependența de alcool, opiu și morfină și un excelent tonic general. William Hammond, chirurg general în armată, a anunțat cu mândrie că bea un pahar de vin de cocaină la fiecare masă. Cocaina a fost remediul oficial al Hay Fever Association¹. Barurile o serveau în whisky; magazinele o vindeau sub formă de întăritor; a fost distribuită minerilor și muncitorilor din construcții. Medicii americani s-au întrecut să o laude. Profesor de medicină la Universitatea din Pennsylvania, Dr. George Wood, președinte al American Philosophical Society², chiar o recomanda ca ajutor pentru cei care doreau să fie americani adevărați și religioși, deoarece aducea „o îmbunătățire a celor mai bune calități ale noastre, o strălucire caldă a bunăvoinței, o dispoziție de a face lucruri mărețe, nobile și binefăcătoare, un devotament mai mare și, în plus, mai multă încredere în forțele proprii, precum și conștiința puterii. Se pare că face individul, pe moment, un om mai bun și măreț.“ Încercarea de evadare din mediocritate și monotonie fără odihnă.

Francezii au deținut mult timp recordul mondial la consumul de alcool. Nu pentru că produc cele mai bune vinuri, fiindcă și-au adăugat acum la laurii lor recordul mondial la consumul de tranchilizante și somnifere. Este mai plauzibil că asta se întâmplă deoarece civilizația lor a apreciat artificialul și arta; a tunde gardul unei grădini în forme ciudate, a purta haine care-l fac pe fiecare individ unic, a folosi un limbaj prețios pentru orice banalitate, toate acestea fac parte dintr-o atitudine similară, o credință că oamenii sunt perfectibili și că ar trebui

¹ Asociația de Rinită Alergică (n. tr.).

² Societatea Americană de Filosofie (n. tr.).

să fie mai degrabă șlefuiți decât lăsați așa cum sunt. Evadarea lor nu era în uitare, ci într-o stare care le permitea să se apropie mai mult de idealul unei vieți sociale și interesante, capabile să facă față hazardului existenței. 30% dintre ei depind de cafea (în special femeile căsătorite, de vârstă mijlocie), 20% depind atât de cafea, cât și de tutun (în principal tinerii), alți 20%, doar de tranchilizante (în special vârstnicii și cei mai puțin avuți), 10% de ceai, cu fumat ocazional și alcool (în principal tinerii foarte educați), 10% doar de ceai (femei tinere, în principal cu studii superioare), 10% de vin sau bere, dar fără fumat; doar 5% la sută sunt fumători înrăiți și consumatori de alcool și cafea, toate în același timp. Numai 1,5% sunt total abștinenți la alcool, tutun, cafea, ceai, tranchilizante și somnifere, dar ei trezesc doar neîncredere sau nedumerire. Nobilul sălbatic era rareori treaz.

Problema cu evadarea este să știi unde să evadezi. Laborit spune că nu poți evada din starea de nefericire în cea de fericire, pentru că este un obiectiv imposibil de atins. Anticul grec Heraclit (552–487 î. Hr.), care a renunțat la dreptul său ereditar, la regalitatea din Efes, aflat în Turcia de azi, a spus că, deoarece universul e în continuă schimbare, nu mai are unde să fugă: „Natura umană nu are niciun scop”; întregul univers era angajat în fuga de modul lui propriu de a fi. Taoiștii din secolul al II-lea î.Hr., care în China erau specialiști în evadarea din ambiția și din preocupările normale ale ființelor obișnuite, au fost primii care au spus că atât femeile, cât și bărbații, tinerii și bătrânii ar putea să învețe să scape de nefericire, nu și de moarte, ci mai degrabă să scape de o moarte rea; cu ajutorul drogurilor care creșteau potența sexuală, dar distrugau treptat corpul, au încercat să se mulțumească cu un zâmbet, băutură, dansând pe ritmurile naturii; dar visul lor la egalitatea dintre bărbați și femei, „contopirea respirației lor complexe”, spontaneitatea și naturaleța s-au pierdut în formulele magice, deoarece au căutat o scurtătură spre fericire prin alchimie.

Când s-a sinucis scriitorul japonez Yukio Mishima, a dus evadarea la concluzia finală. El spunea că s-a inspirat din exemplul lui Oshio Hehachiro, un inspector de poliție din Osaka. La vârsta de treizeci și șapte de ani, acest om a renunțat la slujba sa pentru că a obosit să lupte cu corupția. El a considerat că succesul în viață era mai puțin important decât a face un gest eroic: ar trebui să evadeze din simpla meschinărie, ceea ce era la îndemâna oricui: chiar și o țărancă analfabetă, care muncea toată ziua la câmp, putea deveni astfel o înțeleaptă. „Călătoria este cea care contează, nu destinația” și cineva

ar trebui să i se dedice „ca un nebun“. (*Il faut toujours être ivre*¹, scria Baudelaire.) Sacrificându-se voluntar, devii impenetrabil pentru alții. Așa că Hehachiro a organizat o rebeliune a „nefericiților pământului“, incendiindu-și propria casă, iar când revolta a eșuat și-a tăiat gâtul. A fost găsit vinovat post-mortem de „criticarea guvernului“, iar corpul său neînsuflit, conservat și răstignit în public. El a devenit, cu toate acestea, un erou japonez al unui eșec nobil, iar Mishima a imitat această sinucidere, deoarece, chiar dacă nu a înfăptuit nimic cu ea, era „un act de sinceritate“, o evadare din ipocrizie. A fost o evadare de dragul evadării. Inamicul supraviețuiește.

Persoanele care doresc să scape din constrângerile impuse de instituțiile din timpul lor și de opiniile mulțimii și, într-adevăr, din viața obișnuită nu sunt nepotrivite în societatea modernă: rădăcinile lor se află în Antichitate, cea mai îndepărtată, cea a războinicilor; în China antică ei au fredonat cântece ca acestea:

Singur ajung, singur mă așez.

Nu regret că oamenii de astăzi nu mă cunosc.

Doar spiritul bătrânului copac din sudul orașului

Știe sigur că eu sunt un nemuritor trecător.

A întreba care ar putea fi rezultatele practice ale evadării înseamnă a pierde din vedere detaliul evadării, care include renunțarea la scop. Cei care își doresc un scop trebuie să privească dincolo de evadare.

Henri Laborit, *Éloge de la fuite*, Laffont, 1976; Henri Laborit, *La Vie antérieure*, Grasset, 1990; Dorothy Rabinowitz, *New Lives: Survivors of the Holocaust Living in America*, Knopf, 1976; Vladimir Bukovsky, *To Build a Castle: My Life as a Dissenter*, Viking, New York, 1977; M. Magdelaine și Rudolf von Thadden, *Le Refuge huguenot*, A. Colin, 1985; Dino Cinel, *The National Integration of Italian Return Migration, 1870–1929*, Cambridge UP, 1991; M.M. Ktitz et al., *International Migration Systems*, Oxford UP, 1992; A. Hourani și N. Shehadi, *The Lebanese in the World: A Century of Emigration*, Tauris, 1992; Jerome L. Singer, *Daydreaming and Fantasy*, Oxford UP, 1981.

¹ „Trebuie să fii beat tot timpul“ – în lb. fr. în orig. (n. tr.).

Roderick Phillips, *Putting Asunder: A History of Divorce in Western Society*, Cambridge UP, 1988; Roderick Phillips, *Family Breakdown in Late Eighteenth-Century France: Divorces in Rouen, 1792–1803*, Oxford UP, 1982; Dominique Dessertine, *Divorcer à Lyon sous la Révolution et l'Empire*, Lyon UP, 1981; H. Kent Geiger, *The Family in Soviet Russia*, Harvard UP, 1968 (Despre rata mare a divorțurilor după Revoluție); G.B. Spanier și Linda Thompson, *Parting: The Aftermath of Separation and Divorce*, Sage, 1987; Elizabeth Martin, *Second Time Round: How Divorce Affects Future Relationships*, Macdonald, 1989; Sandra S. Kahn, *The Ex-Wife Syndrome*, Ebury, 1990; Mavis Maclean, *Surviving Divorce*, Macmillan, 1991.

Jerome David Levin, *Alcoholism*, Hemisphere, New York, 1990; G.E. Valiant, *A Natural History of Alcoholism*, Harvard, 1993; David F. Musto, *The American Disease: Origins of Narcotic Control*, Yale, 1973; Q.J. Rorabaugh, *The Alcoholic Republic: An American Tradition*, Oxford UP, New York, 1979; Herbert Fingarette, *Heavy Drinking: The Myth of Alcoholism as a Disease*, California UP, 1988; H.B. și H.C. Jones, *Sensual Drugs: Deprivation and Rehabilitation of the Mind*, Cambridge UP, 1977; Timothy Leary, *Flashbacks: An Autobiography*, Heinemann, 1983; John Rosecrance, *Gambling Without Guilt: The Legitimation of an American Pastime*, Cole, Pacific Grove, California, 1980.

DE CE A ÎNFLORIT COMPASIUNEA CHIAȚ ȘI PRINTRE PIETRE

Încă de la doisprezece ani, ea a avut îndoieli în legătură cu felul în care oamenii se poartă unii cu alții. Primul semn a fost când a încetat brusc să mai discute cu părinții săi timp de câteva luni și a început să se gândească la fragilitatea adulților, la tendința lor de a se dezmembra în bucăți. Lumea lor părea lipită cu un lipici făcut din ipocrizie: tatăl ei alsacian s-a simțit obligat să se supună angajatorului său – „un om detestabil, care l-a folosit pe post de cal de bătaie“. Prima concluzie a vieții ei a fost că el a ales un drum greșit: nedreptății nu ar trebui să i se permită să facă ce-i place. Dar cine ar fi aliații ei? Nu a putut să înțeleagă de ce tatăl ei nu s-a revoltat. Nici sora ei mai mare nu s-a răzvrătit. În cartierele sărace, unde lucrează acum, ea tot nu poate înțelege de ce unii se revoltă împotriva umilirii lor, iar alții nu.

Marie-Thérèse Gaab a fost un copil singuratic, căutând refugiu în muzica viorii sale. „Nimeni nu m-a putut înțelege. Părinții m-au poreclit Cohn-Bendit¹ și m-au trimis la o școală cu internat, unde am chiulit, luându-mi vioara cu mine. Când am văzut băieții bătându-se, am încercat să-i opresc.“ Ea a simțit o anumită afinitate cu mama ei nemțoaică, al cărei caracter puternic l-a admirat, dar comunicarea cu

¹ Daniel Marc Cohn-Bendit – om politic franco-german, unul dintre principalii lideri ai manifestațiilor studențești din Mai '68 din Franța (n. red.).

adulții a fost dificilă. Niciun profesor de la școală, niciun profesor de la Universitatea din Strasbourg nu i-a întins o mână.

De o frumusețe izbitoare, înaltă și blondă, ea s-a căsătorit cu Michel Krieger, devastat încă de la vârsta de trei ani de o boală reumatică și care, după opt ani de spitalizare, a trăit într-un scaun cu roțile, dar care radiază inteligență, sensibilitate și triumf asupra suferinței. El este chiar opusul omului supus. Împreună, ei au reacționat la nedreptate, fiecare în felul său.

Ca artist, el a atras acum atenția internațională punând publicul așa-zis normal în situația de a reflecta la indiferența și la asprimea cu care e privit handicapul lui. Pictază, de exemplu, pereți giganti, cu o ușă mică. Dacă privești cu atenție, nu ești sigur dacă ușa te lasă să ieși sau le permite altora să intre. El înfățișează oamenii ca fiind moluște, construind cochilii în jurul lor, căutând protecție împotriva pericolelor despre care preferă să nu știe prea multe. Granițele dintre ele devin, în lucrarea sa, mai degrabă puzzle-uri decât obstacole, urmări ale prejudecăților care odată bântuiau și linișteau. Uneori simte că după ce s-a căsătorit și a avut copii și a primit recunoașterea a topit privirile înghețate pe care le-a avut la prima sa apariție. Dar numai uneori.

Ea spune că a fost foarte aproape să-l vindece de sentimentul de a fi exclus. Pentru că lucrează cu copii pentru care toate ușile par încuiate, într-o școală în care 90% din elevi provin din familii aflate sub pragul oficial al sărăciei. Blocuri înalte stau ca niște copaci risipiți într-un deșert, din care nu există nicio scăpare; nu este nimic de făcut, nicăieri de mers, nici măcar un cinematograful, nici alte semne de civilizație, în afară de o secție de poliție și gardienii de la supermarket. Înalta cultură din Strasbourg se evaporă peste pustietățile care o separă de această suburbie, Le Neuhof, în care jumătate din populație supraviețuiește din ajutoarele sociale. „Este un miracol cum reușesc copiii să vină la școală cu ghiozdanul în spate în fiecare dimineață; le trebuie curaj pentru asta. Nu pot face prea mult pentru ei, nu le pot îndepărta obstacolele din cale. Când o fată ai cărei frați sunt dependenți de droguri și ai căror părinți n-au niciun ban îmi cere ajutor, eu nu-i pot schimba familia; iar după ce stau de vorbă cu ea, seara se întoarce la tatăl ei alcoolic și la mama ei depresivă. Elevii părăsesc școala fără calificare și nu pot găsi un loc de muncă. Dar școala este singura instituție eficientă de aici; elevii ar fi pierduți cu totul, fără ea; în vacanța de vară dau de bucluc în părțile bogate ale orașului. Tații șomeri imigranți, umiliți de

incapacitatea lor de a-și susține familiile, își recuperează prestigiul prin religie, devin reprezentanții lui Dumnezeu și cer ascultare de la soțiile și fiicele lor. Dar fetele nu vor să fie la fel ca mamele lor. Învață mai mult decât băieții la școală și își cuceresc libertatea la optsprezece ani“.

Ce poate face Marie-Thérèse pentru băiatul care a fost abandonat de mama lui, al cărui tată este alcoolic și care locuiește cu alți patru într-un apartament cu două camere? Dacă ea ar avea un apartament mai mare, l-ar lua la ea: „El vine să mă vadă de cel puțin cinci ori pe zi, la școală, doar pentru un cuvânt de la mine. Băiatul nu a îndrăznit să-i spună profesorului că nu are bani să plătească lecțiile de înot; are mândria lui; este tot timpul violent; eu sunt singura cu care vorbește. L-am însoțit în instanță, ca să o poată găsi pe mama lui, dar ea a spus că nu vrea să-l mai vadă pe niciunul dintre copiii ei.“

Ce poate face Marie-Thérèse pentru o fată țigancă al cărei tată se află în închisoare, care este cea mai mare dintre cei opt copii ai cuplului, a cărei mamă o obligă să stea acasă pentru a avea grijă de restul fraților? „Sunt revoltată de modul în care părinții își chinuie copiii, deoarece ei găsesc viața prea grea. Cu alți părinți, unii copii ar fi strălucit.“

Marie-Thérèse nu poate să nu fie profund mișcată de întâlnirile cu astfel de copii; doar vorbind despre ei, și i se umplu ochii de lacrimi; ea persistă în lupta pentru drepturile lor, deși simte că nu poate face prea mult pentru ei. Totuși, este o persoană în care pot avea încredere, deoarece de multe ori ei nu îndrăznesc să vorbească cu părinții lor. „Dacă după ce vorbesc cu un băiat un an întreg pot să-l fac să accepte școala, e ceva. Îmi este greu, pentru că mă simt izolată; profesorii spun că sunt prea indulgentă, că îi ascult prea mult. Nu pot face nimic cu privire la problemele economice, sociale, politice. Sunt doar un catalizator; copiii sunt cei care trebuie să-și câștige singuri libertatea. Rămân o rebelă; pot schimba lucrurile din interior, le schimb modul în care privesc ei lucrurile: în acest sens, cred că fac bine.“

Pentru a reînnoi în fiecare zi lupta, atunci când lupta în întregul ei nu poate fi câștigată, e nevoie de o energie enormă. Ea își ia puterea de la Michel. Când se întoarce de la locul de muncă și-l găsește pictând pașnic în atelierul său – o cameră din spatele apartamentului lor – „grijile mele dispar și sunt în al nouălea cer“.

Am traversat Atlanticul și am ajuns pe o stradă plină de gropi și gunoi: foarte puține mașini trec pe aici. Clădirile sunt scorosite și se năruie. Spațiile goale sunt pietrele funerare ale caselor care au dispărut. Scheletul unei fabrici sugerează că odată aici erau muncitori, ducând salariile familiilor lor, dar oamenii de pe această stradă nu muncesc: ei doar stau și așteaptă. Uneori, arată ca niște sperietori, hainele le atârnă peste trupurile încovoiate, umflate. Sunt în cea mai bogată țară din lume, care și-a construit minunile pe speranță, dar ochii care observă intruziunea mea nu au nicio urmă de speranță în ei. Sau ei sunt vulturii care-și așteaptă prada? Nu trebuie să fii speriat: ei sunt victime, nu vulturi. Ei așteaptă ca adăpostul pentru cei fără casă să se redeschidă pentru noapte.

Pine Street Inn nu este una dintre atracțiile turistice din Boston, această clădire, odată frumoasă, cu elegantul său turn în stil italian, fiind acum o priveliște dezolantă. Interiorul a devenit un garaj imens, doar că, în loc de mașini, există paturi în șiruri lungi, câteva sute în fiecare dormitor comun. În timpul zilei, oaspeții, așa cum sunt numiți, trebuie să iasă în lume; mulți stau afară, în stradă, așteptând să fie reprimiți și să li se curețe hainele în timp ce dorm. Numai bolnavilor li se permite să rămână, iar ei stau strângându-și capetele pătate în mâinile aspre, ca acelea pictate de Van Gogh, modele vii, cu excepția vreunui mormăit furios pentru sine.

Timp de șaptesprezece ani Barbara McInnis a fost asistentă medicală aici, încercând să facă durerea să dispară, reușind așa cum reușesc oamenii în țările calde să gonească muștele cu mâna goală. Când a venit pentru prima dată, ea trăia cu un instalator care vedea doar violență în lume: purta întotdeauna un pistol, mereu speriat că va fi jefuit. Vestul Sălbatic era urbanizat aici, o parte inseparabilă a unui oraș plin de frumusețe și cultură. Contrastul a devenit de nesuportat pentru Barbara, care ziua descoperea bunătatea din Pine Street și seara se întorcea acasă, la iubitul ei violent. Așa că l-a părăsit. Împreună cu câțiva prieteni a închiriat o casă ieftină în Jamaica Plain, a cumpărat mobilier ieftin și a trăit o viață simplă. Ei făceau „supă de piatră” (ceri un morcov de la unul, un cartof de la altul...) și o împărțeau; de obicei, mai aveau și vreo cinci persoane fără adăpost care trăiau alături de ei. Acum ea ajută sute de douăzeci și patru de ore pe zi.

Cum poate să-i ajute? Era asistentă medicală la Departamentul de Sănătate Publică al orașului, unde asistentele trebuie să facă ceea ce le zic medicii. Dar în Pine Street era capabilă să-și inventeze propriul ei drum. Când s-a deschis

prima dată adăpostul, organizatorii au făcut planuri, dar nimic nu a mers cum se așteptau. Barbara nu-și face planuri; era inutil să le spună oaspeților cum să se comporte: „Sunt o prietenă pentru ei. Asta fac eu. Scopul meu pe termen lung este să sper că, dacă văd un om după-amiaza, el va veni din nou seara pentru o altă doză de medicament. Lucrul aici a însemnat o reducere constantă a obiectivelor, pentru a-mi păstra bunul-simț. Terapia pansament, așa numesc eu munca mea. Nu visez o societate diferită. Nu mă gândesc niciodată la asta. Sunt ocupată să supraviețuiesc, ca oaspeții. Nu prea pot să văd un alt mod de a face lucrurile, pentru că sunt prea ocupată cu supraviețuirea. Când am început, aveam 240 de vizitatori. Acum sunt 780. Suntem copleșiți. Eu lucrez minut cu minut. Nu am nicio speranță că oamenii se vor schimba.“

Înainte avea speranțe. La începutul anilor 1960, ca radical, credea că Ted Kennedy a fost un ipocrit, „așa că am lucrat pentru adversarul lui, care mai târziu s-a descoperit că nu era mai bun“. A fost singura dată când s-a implicat în politică. „Mă simt neajutorată în privința celui care intră în birou. În plus, nu mă pricep să fac schimbări în societate. Sunt intuitivă. Încerc să nu judec pe nimeni. Nu îmi impun convingerile. Nici prozelitismul. Toată lumea are dreptul de a alege ce crede. Dar nu am nicio toleranță pentru cultele care distrug voința oamenilor, deși nu fac nimic ca să schimbe asta.“ Ea spune că îi admiră pe radicalii care mai au speranță sau care încearcă să propună o femeie din clasa muncitoare pentru funcția de guvernator al statului Massachusetts, dar adaugă: „Cineva ar trebui să-i spună că nu va putea să strângă banii, că nu are nicio șansă.“

Feminismul a părut cândva o soluție. O dată a apelat la feministele locale pentru a o ajuta la adăpost ca voluntari, „dar ele nu aveau nimic de-a face cu noi. Nu aveam nicio experiență cu femeile fără adăpost, așa că am cerut ajutor la clinica de femei; multe s-au înscris, dar nu au apărut niciodată. Feminismul are locul lui, dar eu nu m-aș numi feministă; nu sunt o militantă, deși cred în drepturile femeilor. A planifica viitorul ar fi ca și cum ai scrie basme.“

Nevoiașii care ajung în Pine Street nu vin să li se facă morală. „Unii nu au simț moral, vorbesc despre furt ca și cum ar vorbi despre slujba lor.“ Și atunci, ea ce discută cu ei? „Îi întreb cât de mult au cerșit.“ Ea nu le dă bani cerșetorilor, cu excepția zilei de duminică. Pentru oamenii printre care ea se învârtește „bani nu au mare valoare“. Unii au nevoie de bani pentru că sunt

alcoolici, dar, deși ei cer bani, o conversație este la fel de bună pentru singurătatea lor ca și banii. Lumea preocupată de bani este o lume diferită, lumea de afară, care, spune ea, „are dreptul la convingerile sale: dacă eram în locul lor, cred că făceam același lucru. Nu mă îngrozește societatea de consum.”

De unde își ia ea energia de a continua? Din nevoia oaspeților ei. Și de la Sfântul Francisc din Assisi, pe care l-a studiat. În timpul liber, participă la întâlnirile adeptilor săi, tinerii catolici, cei mai mulți cu joburi prost plătite. „Spiritual, mă simt legată de acei oameni.” După Liturghie, ei rămân împreună să stea de vorbă la bar, să danseze. Dar acum e mai greu să păstreze relația, deoarece din motive de securitate se blochează ușile, iar slujba ei o împiedică să ajungă la timp.

Deși Barbara este ocupată tot timpul, respingând toate planurile pe termen lung, totuși așteaptă, la fel cum întreaga lume așteaptă. „Stilul meu de viață este cel al anilor 1970. Am nevoie de o schimbare ca să supraviețuiesc.” Singurul lucru nou pe care l-a învățat în douăzeci de ani este să folosească un calculator. Mama ei este bolnavă și asta îi consumă multă energie. „După ce va muri mama, voi putea să mă schimb.” Deși are nevoie de mai mult timp (ca toți ceilalți) pentru a-și da seama cum să se schimbe, crede că se va schimba doar atunci când „lucrurile nu mai sunt sigure pentru mine”. Munca ei de acum este atât de presantă, atât de necesară, încât e foarte sigură că trebuie s-o facă. Va fi nevoie de o mare traumă sufletească pentru a o scoate din rutină. Între timp, lumea merge mai departe așa cum e, iar ea continuă să pună pansamente pe rănilor boschetarilor imposibil de deosebit, nu cu mult timp în urmă, de locuitorii obișnuiți ai orașului: unul a fost avocat, al cărui tată a fost judecător al Curții Supreme; altul este un medic distrus de băutură; alții și-au pierdut capacitățile, locurile de muncă, familiile sau casele, așa cum își pierd oamenii cheile de la ușă. Au alunecat pe coji de banană și au fost catapultați pe o planetă a singurătății.

În Pine Street, Boston, am mai întâlnit și un urmaș al unei familii alsaciene care emigrase în Statele Unite ale Americii, unde a prosperat și și-a trimis unul dintre copii la Harvard și apoi la Oxford, pentru o educație care a culminat cu o strălucită teză de doctorat asupra socialismului din Franța secolului al XIX-lea (care este, desigur, despre speranță). Dar autorul a decis că decât să urmeze o carieră academică convențională și să se lupte cu toate forțele care au făcut lumea ceea ce este, mai bine să aline suferințele de zi cu

zi ale oamenilor; iar acum trăiește modest, având grijă de acești oameni fără adăpost. A învățat să creadă prea mult în panacee: când vine vorba să facă aranjamente pentru viitor, este nedumerit și își încrețește fruntea; ezită chiar să programeze întâlniri cu câteva zile în avans. Dar, când se mișcă printre oaspeții frânți, răniți, prăbușiți, pare să simtă că aici, în sfârșit, toate iluziile și ipocriziile sunt îndepărtate; nu trebuie să pretindă că e mai bun decât e sau să se întrebe cât valorează; fața lui exprimă blândețe, delicatețe și veselie, este chipul unuia care vede demnitatea ascunsă în spatele suferinței și a cărui răsplată este arta de a spune o vorbă bună unui om îndurerat.

În 1944, mama poetului Evgheni Evtușenco a călătorit din Siberia la Moscova, unde a asistat la o procesiune a 20 000 de prizonieri de război germani ce defilau pe străzi. Generalii mergeau țănoși în fruntea lor, disprețuitori, hotărâți să arate că ei încă se considerau superiori. „Ticăloșii, miros a parfum!“ a strigat cineva. Mulțimea și-a strigat ura. Femeile au fluturat mânioase pumnii strânși, iar poliția a avut mari dificultăți în a le ține deoparte. Dar când rușii au văzut cât de slabi și zdrențuiți erau soldații germani, murdari, bătuți și complet nefericiți, mulți schiopătând în cârje, strada a tăcut. Deodată, o femeie în vârstă a trecut prin cordon și i-a dat o coajă de pâine unuia dintre soldați. Apoi, de fiecare parte, alte femei au imitat-o, dându-le mâncare, țigări și ce mai aveau la ele. „Soldații nu mai erau inamici. Erau oameni.“ Dar astfel de izbucniri spontane de compasiune au fost rare precum curcubeiele pe cer. Nu au schimbat istoria. Nu au stimulat nici pe departe dorința de a asculta ceea ce inamicii au de spus.

De la începutul lumii, compasiunea a fost cea mai lipsită de emoții, chiar mai mult decât sexul. Oamenii s-au simțit atrași, firește, doar de o mică parte a sexului opus, dar, când au recunoscut suferința în aproape oricine, au fost mișcați profund. Cu toate acestea, au depus mari eforturi ca sentimentul de compasiune să nu le dea peste cap alte priorități. Tot felul de filosofii și prejudecăți le-au impus restricții, menținând-o ferm sub control. Impulsurile de generozitate ale triburilor, popoarelor sau ale grupurilor s-au pierdut în mod repetat pentru ca apoi să apară brusc, de obicei prin exemplul unui individ excentric, care încalcă tradiția că oamenii trebuie să-și concentreze compasiunea asupra propriilor familii și să se ferească de străini. Obstacolele pe care oamenii le-au creat pentru a-și suprima sentimentul de compasiune s-au

acumulat de-a lungul secolelor, consolidând o persistentă reticență la a cunoaște personal sau intim un inamic sau un necunoscut.

Primul obstacol a fost un tabu împotriva compasiunii pentru o persoană care nu trebuie privită astfel. Confucius (551–479 î. Hr.) a desenat o serie de cercuri de compasiune în jurul individului, sentimentul diminuându-se în intensitate, sugerând că tatălui trebuie să i se ofere cel mai călduros sentiment de iubire, apoi restului familiei și tot așa, treptat, în funcție de gradul de rudenie: evlavie filială te învață „să iubești și să urăști oamenii”. În alte civilizații, de asemenea, „bună creștere” însemna să știe când să se ofere și când să se restricționeze compasiunea cuiva. Atitudinea lui Confucius a fost pe larg împărtășită pe fiecare continent, pentru că nu pare să mai există nicio alternativă mai satisfăcătoare. Mo-Tzu (479–389 î. Hr.), în Antichitate la fel de faimos ca și Confucius, a întrebat: „Dacă toți oamenii din lume ar practica iubirea atotcuprinzătoare (a-i iubi pe toți ca pe tine însuși), ar mai exista hoți sau tâlhari? S-ar mai lupta clanurile între ele? S-ar mai ataca statele? Dar au existat câțiva oameni care au iubit pe toată lumea. Compasiunea a fost o forță cu adevărat puternică doar atunci când a fost simțită pentru un anumit individ de un individ. Toate eforturile de a organiza un sistem în care fiecare să fie tratat în mod egal s-au risipit într-atât încât au devenit invizibile. Mo-Tzu și mulți utopiști care i-au repetat ideile au considerat compasiunea nu o emoție, ci o alegere, o datorie, o recunoaștere a modului în care lucrurile ar trebui să fie, negând faptul că trebuia implicată afecțiunea personală. El s-a îndoit de emoții, deoarece acestea păreau o bază prea nesigură pentru justiție. Avuții statului au fost de acord. Așa că astăzi compasiunea este atent raționalizată.

Nu există statistici care să spună cât de des s-a întâmplat ca niște persoane absolut necunoscute să sară în ajutorul celor bolnavi și triști, fără să aștepte nicio răsplată, pur și simplu doar pentru că au fost mișcate de suferință și pentru că durerea este dușmanul comun al tuturor oamenilor; dacă ar fi existat, multe civilizații ar fi părut, probabil, mai puțin magnifice decât sugerează monumentele lor. Dar urmărind modul în care bolnavii au fost îngrijiți în diferite momente se poate observa într-o oarecare măsură cum a crescut, cum a scăzut și cum și-a schimbat formele compasiunea. Așa cum au existat valuri de promiscuitate sexuală și de puritanism, au existat și perioade în care spitalele au înflorit, tratându-și pacienții cu mai mult sau mai puțin respect, iar altele când nu le-a păsat.

Spitalele pentru bolnavi nu au existat dintotdeauna. În anul 1800, SUA aveau doar două, în 1873, doar 178. Această țară a început să-și ridice templele de sănătate într-un număr semnificativ abia cu un secol în urmă – în 1923 avea 4978. Motivul a fost că îngrijirea bolnavilor a fost inițial răspunderea familiilor. Cel de-al doilea obstacol pus de om în calea compasiunii pentru străini a fost frica de boală, de diformitate și de orice fel de handicap. Spitalele din timpurile străvechi erau pentru săraci și orfani, exceptându-i pe cei bolnavi, nebuni, epileptici, incurabili și pe cei cu boli „umilitoare” sau sexuale. Asirienii – și de atunci realmente toate civilizațiile – au răspândit zvonul că boala era o pedeapsă pentru păcat și se putea vindeca doar prin pocăință sau magie. Prin urmare, exista puțin respect pentru cei care se îngrijeau de nevoile fizice ale bolnavilor, sarcină lăsată în mod normal văduvelor, femeilor decăzute, țăranilor fără meserie: infirmierele erau de multe ori neplătite, asigurându-li-se doar adăpost și hrană, fiind tratate ca servitoarele. Codul împăratului Teodosius (438 d.Hr.) a interzis infirmierelor să meargă la teatru din cauza „nerușinării, vulgarității și violenței” lor.

În rare ocazii, compasiunea a fost practică în mod deliberat ca o virtute de rebelii care protestau la adresa cruzimilor lumii. La Roma, Fabiola, o patriciană divorțată de două ori, și-a vindecat nefericirea devenind creștină și punând bazele unui spital, în care a lucrat chiar ea, adunând bolnavi de pe străzi. Vasile cel Mare, episcopul genial și glumeț al Cezareei (300–379), a construit o întreagă suburbie unde putea să aibă grijă de nenorociri de tot felul, sărutând leproși ca să-și arate sprijinul pentru ei, participând personal la nevoile lor. Astfel de oameni păreau că încearcă să răstoarne obiceiurile lumii cu susul în jos. Motivul din spatele eforturilor lor a fost sacrificiul de sine. Dar acest lucru a devenit al treilea obstacol ridicat în calea răspândirii compasiunii: cei mai mulți oameni nu au vrut să fie martiri, nici călugări sau călugărițe, pentru care sufletul conta mai mult decât trupul.

În 1633, în Franța s-a înființat Ordinul Surorilor Carității, născându-se astfel arhetipul, atât în Europa, cât și în America, de femeie laică infirmieră, generoasă și cu inima deschisă. Nu trăiau în schituri și nici nu căutau sfințenia în meditație, dar purtând propria uniformă au călătorit în toată Franța, iar mai târziu în străinătate, oferind ajutor practic și mângâiere pentru săraci și bolnavi. Chiar dacă își luau munca drept o formă de penitență și martiriu:

„Nimeni nu le putea considera altfel decât victime sfinte care, din exces de iubire și milă pentru aproapele lor, se grăbeau de bunăvoie spre moartea pe care o curtau în mijlocul duhorii și infecțiilor.“

Fondatorii acestui ordin de asistență medicală au fost o pereche uimitoare de sfinți, uniți în dragoste platonice. Vincent de Paul (1581–1660) a fost la origine un țaran, răpit de pirați, sclav în Tunis un an, până când a evadat, în timp ce Louise de Marillac (1591–1660) a fost fiica nelegitimă a unui aristocrat și a unei servitoare, educată „atât ca bărbat, cât și ca femeie“, instruită în filosofie și pictură, căsătorită cu un secretar regal și chinuită de gândul că ar trebui să-și părăsească soțul și să facă ceva mai util. Ei credeau că fiecare calic e un alt Hristos pe pământ și că fiecare bolnav reiterează răstignirea și, prin urmare, ar trebui slujit cu umilință. Pentru a învăța umilința, o infirmieră, spuneau ei, trebuie să lucreze într-o regiune necunoscută – „este esențial să fie străină“ –, acceptând faptul că „nimeni nu este fericit în țări străine“. Fericirea pentru sine nu era scopul lor. În schimb, au învățat Surorile Carității să răspândească voieșie și cordialitate printre străini, veselie față de adversitate: Sfânta Louise a spus că nicio singură zi din viața sa n-a trecut fără durere. Toate tensiunile care au afectat asistența medicală în secolele următoare au fost prevăzute de acest cuplu extraordinar, profund practic și intens idealist. Ei credeau cu tărie că nu trebuie să existe lupte pentru putere, nici mândrie sau ranchiună printre infirmiere, care-și roteau funcțiile, niciuna nefiind superioară. Modelul pentru altruista infirmieră a viitorului a fost stabilit de ei.

Dar nu a fost un model fără obstacole. Asistența medicală era acordată atât de bărbați pentru bărbați, cât și de femei pentru femei. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, a devenit o profesie exclusiv feminină. Acest lucru a deschis oportunități enorme pentru femei, dar cu urmări de natură emoțională neașteptate și nefericite. Oamenii au ajuns să creadă că numai femeile erau potrivite pentru asistența medicală, că aceasta era o sarcină comparabilă cu a fi casnică și că ar trebui subordonată controlului masculin. Chirurgical-șef de la New York Hospital scria în 1860: „Bărbații, chiar dacă sunt de cea mai bună calitate, nu pot face față cerințelor bolnavilor. Ei nu au instinct pentru așa ceva.“ Blândețea (deși cultivată și de călugări) a fost considerată un monopol feminin. Așa că un al patrulea obstacol artificial a fost ridicat în calea compasiunii: stereotipul masculin a fost lăsat pe dinafară.

Entuziasmul religios a creat în Evul Mediu marele ordin de asistență medicală al Sfântului Ioan al Ierusalimului și al Maltei, cu crucea sa albă; crucea roșie provine de la un alt ordin cruciat, Cavalerii Templieri, în timp ce crucea neagră a fost arborată de Cavalerii Teutoni Ospitalieri: toți au confundat reconcilierea războiului cu grija pentru bolnavi. În secolul al XVI-lea, Cavalerii Sfântului Ioan au construit în Malta unul dintre cele mai impresionante spitale din lume pentru 700 de pacienți, într-un salon de 150 metri lungime, 10 metri lățime și 9 metri înălțime, fiecare pat era așezat într-un cort clopot; cearșafurile erau schimbate când era nevoie, de mai multe ori pe zi, iar mâncarea era la fel de bună ca atenția acordată fiecărui suferind: orez, fidea și verdețuri, carne tocată, pasăre, carne de vită, ouă proaspete, migdale și biscuiți dulci; cavalerii aveau porții duble. Dar în 1786, când l-a vizitat reformatorul englez John Howard, a fost oripilat de murdăria și mirosul greu, mascat cu parfum, și de infirmierele pe care le-a descris ca fiind „persoanele cele mai murdare, zdrențăroase, insensibile și inumane pe care le-am văzut vreodată. Am găsit o dată opt sau nouă dintre ele râzând copios de un pacient muribund care delira.” Caii din grajduri primeau mai multă grijă. Acest lucru s-a repetat mereu în spitale. Interesele instituției contează, în cele din urmă, mai mult decât ale pacienților. Aceasta a devenit a cincea barieră în calea compasiunii.

În trecut, spitalele rareori angajau medici, atât timp cât erau case de milostenie. Un chirurg ucenic îi examina pe cei nou internați, dar numai pentru a-i exclude pe cei nepotriviți, întrucât erau prea bolnavi. Infirmierele se concentrău pe hrănirea pacienților, pentru că era principala nevoie a săracilor. Totuși, la sfârșitul secolului al XVIII-lea medicii au protestat că mâncatul în exces nu era neapărat calea de a se întreține și din acest moment au început să preia treptat controlul asupra spitalelor, transformându-le în edificii de cercetare medicală, preocupați mai degrabă de tratamentul tehnic al bolii decât de nevoile spirituale ale pacientului. În cele din urmă, spitalele au devenit instituții care trebuiau să fie mai presus de toate viabile financiar. Atunci când tehnologia a devenit mai prestigioasă decât îngrijirea la căpătâiul patului, administratorii au preluat frâiele. Compasiunea nu a dispărut, dar a fost subordonată eficienței.

Florence Nightingale a spus: „Eu aștept cu nerăbdare desființarea tuturor spitalelor.” Idealul ei era ca îngrijirea să aibă loc acasă, iar ea era speriată că infirmierele devin prea dure de la atâta învățătură medicală: „Nu poți fi o

infirmieră bună dacă nu ești o femeie bună.“ Acum întreaga lume admiră bunătatea aproape supraomenească a surorilor medicale, și totuși ele sunt, probabil, mai frustrate ca oricând. O anchetă recentă asupra moralului lor, de la Universitatea din Edinburgh, a constatat că mai puțin de o cincime dintre infirmierele britanice erau pe deplin mulțumite de munca lor, în timp ce un sfert erau sigur nemulțumite. Acest grad de nemulțumire este mult mai mare decât cel existând în rândul lucrătorilor comparabili. Nu atât din cauză că sunt prost plătite, cât din pricina sentimentului că sunt împiedicate să le acorde pacienților lor o îngrijire de calitate pe care ar dori să le-o dea; există un conflict între valorile sistemului spitalicesc și valorile lor. Un studiu australian dezvăluie că ele au probleme cu detașarea emoțională pe care profesia le obligă s-o afișeze, cu incapacitatea celor din afară de a aprecia cât de stresant este să încalci tabuurile care ascund sexul, excrementele și moartea, precum și modul în care veselia lor superficială ascunde o tensiune continuă. Când infirmierele au fost promovate într-o profesie instruită, când numărul lor s-a înmulțit – în Anglia existau doar 1 000 de infirmiere de spital în 1861, iar în 1921, 56 000 –, multe au crezut că soluția era să lupte, pentru mai multă putere, împotriva medicilor, a administratorilor și a statului. Dar îngrijirea nu va fi niciodată o profesie ca oricare alta.

Faptul că atâția oameni sunt hotărâți să fie asistenți medicali, chiar și atunci când condițiile de angajare sunt insuportabile, este o dovadă că sentimentul de compasiune este ca un foc care nu poate fi stins, oricâtă apă rece ai arunca pe el. Din când în când, totuși, tăciunii se sting, cel puțin la suprafață. Marile spitale antice indiene au fost închise, unul câte unul, la sfârșitul mileniului I d. Hr. În 1160, un vizitator în Persia a găsit șaizeci de spitale bine organizate într-un singur oraș; în veacul al XV-lea, Florența avea spitalul cu îngrijirile cele mai atente din Europa; dar toate instituțiile își pierd, în cele din urmă, entuziasmul. În secolul al XVIII-lea, Franța, cu peste 2 000 de spitale, a avut cel mai mare personal de spital din Europa, de șaizeci de ori mai numeros decât cel al Angliei. Fiecare țară a trecut prin perioade de caritate și perioade de cruzime.

Cel mai insidios impediment al exprimării compasiunii a fost o cinică sau deznădăjduită viziune asupra omenirii. Acest lucru poate fi ilustrat prin experiența SUA. La origine, este o adunătură de oameni complet necunoscuți unii

pentru alții, care, așa cum spunea primul guvernator din Massachusetts, John Winthrop, au trebuit să învețe să iubească străinii – „trebuie să ne găsim plăcerea unii în alții“. Dar au reușit doar pe jumătate. Astăzi 45% din populația adultă se angajează în munca de voluntariat, ajutându-i pe alții cel puțin cinci ore pe săptămână. Dar mai mulți dintre ei (54%) cred că în general oamenii atrag suferința asupra lor și că dragostea nu este o reacție, ci doar un „bandaj“ temporar. Patru din cinci americani sunt de părere că oamenii trebuie să-și găsească singuri soluții la propriile probleme. Americanii rămân o națiune de străini, chiar și atunci când aceștia sunt generoși.

Deși 42% susțin „Vreau să-mi ofer serviciile spre beneficiul altora“, atunci când propoziția este reformulată – „Vreau să mă sacrific pentru binele altora“ – doar 15% sunt gata s-o facă. Albert Schweitzer a insistat spunând despre compasiune că cere nu numai un sacrificiu de timp și energie, ci și al bucuriilor obișnuite ale vieții: cel care se sacrifică va fi mereu bântuit de fețele chinuite ale săracilor și de strigătele bolnavilor. „Oricine experimentează în sufletul lui durerile lumii nu mai poate simți niciodată fericirea superficială pe care o dorește natura umană.“ Dar puțini americani sunt dispuși să meargă atât de departe.

Numărul mare de organizații de voluntariat s-a dovedit, într-un studiu recent de la Princeton, că a avut efectul de a pune limite sentimentelor caritabile, atribuind roluri clare care trebuie îndeplinite, protejând astfel oamenii de tristețea insuportabilă provocată de suferința pe care o văd. Două treimi dintre americani spun că este important să nu se implice prea mult în problemele altora: trebuie să ai grijă de tine mai întâi și, dacă îți mai rămâne ceva energie, atunci îi ajuți și pe alții. Odată ce au făcut faptele bune, ei se opresc și nu este necesar să arate căldură sau compasiune în relațiile lor obișnuite. Enoriașii nu s-au dovedit mai generoși în sentimente decât nonenoriașii; ei nu se opresc să-i dea o mână de ajutor unui om căruia i s-a defectat mașina în drum sau să aibă mai des grijă de rudele în vârstă. Doar un sfert din americani cred că există o preocupare reală în țara lor pentru nevoiași. Mulți voluntari mărturisesc că îi ajută pe alții mai degrabă datorită recompenselor decât de dragul de a-i ajuta. Unii spun că se bucură de „călătoria egoului“ de a fi percepuți ca fiind generoși sau eroi și recunosc că sunt niște aventurieri care se întâmplă să facă unele lucruri care le aduc alinare altora; aventura este cea care-i atrage. Aceia care afirmă că actele de caritate le permit să cunoască oameni din afara clasei lor sociale de cele mai multe ori nu merg

prea departe cu noile cunoștințe. Cu mai mult timp în urmă, americanii au încercat să fie plini de compasiune, ascultând de poruncile lui Dumnezeu. Acum folosesc tot mai des limbajul terapiei pentru a-și explica motivele: îi face să se simtă bine, le îmbunătățește stima de sine. Iar a-i ajuta pe alții se află în partea de jos a listei de lucruri care îmbunătățesc stima de sine. Toată autocritica nu anulează imensa filantropie de care au dat dovadă SUA, ci arată că mulți americani au dificultăți în a se prezenta sau a se percepe ca oameni cu compasiune, presupunând că ar trebui să se denigreze ca să fie convingători. Al șaselea obstacol în calea compasiunii este concepția despre ființa umană. Aceasta nu este mai de neclintit decât celelalte obstacole.

În 1977, țara cu cea mai mare speranță de viață era Suedia. Apoi a fost Japonia. Fiecare dintre ele a dezvoltat diferite forme de compasiune care să le ajute să îmbunătățească longevitatea. Suedia a democratizat compasiunea ridicând-o la cel mai înalt grad de profunzime, oferind toate tipurile de îngrijire pentru toată lumea, mai mult sau mai puțin gratuit, pacienților de orice vârstă, de la nou-născuți la bătrâni. Totuși, Japonia a ales să combine metodele moderne cu cele antice, pe cele occidentale cu practicile orientale, înconjurându-se cu un veritabil potpuriu al compasiunilor. Media de spitalizare în Japonia, când a câștigat recordul de longevitate (cifrele OMS pentru 1977), a fost de 42,9 zile, comparativ cu 8,1 zile în SUA, 16,7 în Germania de Vest și 12 sau 13 în Scandinavia, Marea Britanie și Italia. Deși primesc tratament modern de la mai mulți medici și asistente decât oriunde în altă parte, pacienții japonezi sunt îngrijiți și de rude, care se cazează în spital și chiar le găsesc, suplimentând cele trei mese pe care le oferă spitalele. Spitalul nu este o experiență doar medicală, ci și una socială; toate rudele și cunoștințele vin în vizită, fiecare aducând un cadou, pentru a-i da asigurări bolnavului că este încă apreciat, în ciuda nenorocirilor sale – 114 vizitatori au fost numărați pentru un singur pacient. Cel mai popular cadou, după mâncare, sunt pijamalele, pentru că, în timp ce spitalele americane tratează pacienții ca pe cazuri medicale și-i îmbracă, igienic, în echipament steril, japonezii văd spitalul ca pe o vacanță de la confort și rigurile vieții obișnuite și își accentuează personalitatea prin purtarea propriei pijamale. Medicina modernă nu este suficientă pentru ei; ei se răsfață și cu medicina tradițională chineză, care tratează fiecare individ în mod diferit

și ca întreg. De multe ori mai adaugă și medicina religioasă, având chiar și mașinile „purificate” la locurile sfinte. În acest fel, încercând să folosească diferite tipuri de compasiune, pe care le savurează, discutând deschis toate simptomele lor medicale, oricât de banale. 88% dintre japonezi afirmă că suferă de o boală.

După eliberarea sexuală, poate fi rândul compasiunii să fie eliberată. Dar este naiv să ne imaginăm că o bunătate primară, de bază, pur și simplu așteaptă să fie eliberată și toată lumea și-ar dezvălui atunci duioșia de mamă care se sacrifică. Întotdeauna a trebuit ca emoțiile să concureze între ele.

Cu patru mii de ani în urmă, o scriere babiloniană cu sfaturi pentru comportament spunea:

Nu-i face rău unuia care are un conflict cu tine;

Întoarce-i binele celui ce-ți face rău;

Păstrează dreptatea cu cel rău cu tine;

Fă-i pe plac dușmanului tău.

Nu jigni; vorbește de bine oamenilor;

Nu spune lucruri urâte; vorbește frumos.

Toate religiile au construit pe același mesaj, dar fără mai mult succes decât au avut convingându-i pe oameni să fie caști. „Lasă în pace toate creaturile!” este porunca zeului hindus Krishna. Buddha și Hristos au arătat că este posibil să fii plin de compasiune chiar și cu cei răi. Iudaismul conține mesajul că răz-bunarea nu este pe deplin satisfăcătoare: „Oricine are îndurare față de aproapele lui este cu siguranță unul din copiii lui Avraam.” Dumnezeu islamului este bun și milostiv.

Aceste îndemnuri sublime au avut doar un efect limitat, deoarece majoritatea credincioșilor le-au redus cu încăpățănare, pentru a face mântuirea propriilor lor suflete prioritară, arătând mai mult interes pentru câștigarea unei recompense pe lumea cealaltă, în schimbul compasiunii, decât pentru actul de compasiune în sine. Ei rareori au văzut ca o parte a religiei lor să aprecieze necredincioși; chiar și relațiile personale dintre donatorii și beneficiarii carității au fost mereu ambigue.

Astăzi, cu toate acestea, devin posibile diferite raporturi între oameni ca urmare a trei inovații care sunt ca trei tipuri noi de adeziv emoțional. În primul rând, interesul pentru psihologie a dat un sens suplimentar vechii porunci: „Iartă-i, pentru că nu știu ce fac“. Dușmanii agresivi par acum inspirați atât de teamă, cât și de răutate, imaginându-și că acționează în autoapărare, dar luptându-se cu ei înșiși la fel de mult ca și cu adversarii lor. Presupunerea că toată lumea este în esență egoistă pare prea simplă acum, când confuziile minții sunt dezvăluite; dușmanii au fost demascați că ascund pasiuni comune, care se întâmplă să fie puse în slujba scopurilor opuse; fanaticii care se luptă cu taberele opuse au multe în comun; iar dușmanii fanaticilor, deși în opoziție, au multe să-și spună unii altora. Timp de un secol, omenirea a găsit motive de compasiune pentru cei care comit infracțiuni stupide sau chiar oribile; pretutindeni legea este din ce în ce mai milostivă. Așa că, deocamdată, atașamentele care păreau de neconceput între oameni au ajuns să pară destul de rezonabile.

În al doilea rând, interesul pentru procesele de comunicare a sugerat noi opțiuni, dincolo de visul romantic despre două suflete care se înțeleg atât de bine, încât să fuzioneze într-unul singur, într-o intimitate binecuvântată, totală, împărțind aceleași gânduri, experimentând compasiunea în sensul cel mai literal; visul părea dulce pentru poeții disperați să scape de singurătate, dar în viața obișnuită armonia perfectă s-a dovedit, de obicei, sufocantă. Teoria relevanței a distrus convingerea potrivit căreia comunicarea este doar o chestiune de codificare și decodificare a mesajelor; le-a dezvăluit oamenilor că interpretează ceea ce observă în lumina propriei lor experiențe din trecut, fiind întotdeauna traducători mai mult sau mai puțin aproximativi, niciodată siguri în totalitate. Nu există nicio cheie cu care cineva să intre cu totul într-o altă minte. Demnitatea și misterul fiecărui individ rămân intacte. Comunicarea este un adeziv fluid și flexibil.

În al treilea rând, lumea cuprinde acum un număr mare de femei educate, care fac imposibile relațiile de stil vechi. Predicatorii care au spus „Iubiți pe vrăjmașii voștri“ nu s-au gândit niciodată să se refere la războiul sexelor. Însă tocmai în relațiile intime dintre bărbați și femei, care nu mai pot fi bazate pe dominare și dependență, compasiunea dobândește o nouă semnificație. În loc să fie un simplu dar al naturii, pe care unii îl au și alții nu, devine esențială calitatea pe care partenerii trebuie să o dezvolte pentru a face

parteneriatul să meargă. Când relația ideală devine una dintre egalitate și schimb, compasiunea trebuie păstrată în mod deliberat aprinsă. Cuplurile care încearcă să fie mai delicate își schimbă, în mod natural, și atitudinea față de străini și chiar față de dușmani, pentru că experiența personală, și nu comenzile autorității, inspiră din ce în ce mai mult comportamentul public.

Așa că, deși multe din ceea ce ziarele relatează sugerează că oamenii pot fi în continuare la fel de cruzi și nechibzuți cum au fost mereu, nu există nicio îndoială că repulsia față de toate formele de cruzime a crescut enorm. Compasiunea este o stea în ascensiune, chiar dacă, din când în când, se ascunde pe cer. Dar va răsări doar dacă oamenii o vor forța, iar modul în care o pot face este să se decidă dacă sunt mulțumiți cu stilul vechi de compasiune, ceea ce însemna a-i ajuta pe alții pentru a-ți spăla propria conștiință (și nu era nevoie să vorbească cu ei, ci doar să scrie un cec) sau stilul nou, care înseamnă a-i descoperi pe alții ca indivizi, arătându-le înțelegere. Pentru că singura compasiune acceptabilă într-o lume care privește toate aspectele legate de demnitate ca fiind la fel de importante este că toți trebuie să simtă că au o contribuție, ambele părți trebuie să asculte, iar dacă întâlnirea nu are nicio urmă de compasiune, este incompletă, irosită.

Coadă de la șomaj nu a fost inventată în acest scop: a fost o invenție necesară pentru a-i elibera pe cei în necaz de aroganța celor care au monopolizat bunurile lumii, dar anonimatul pe care l-a adus a fost doar o jumătate din victorie. A devenit apoi necesar să se construiască noi afinități, noi modalități prin care oamenii s-ar putea întâlni. Totuși, o lungă perioadă de timp indivizii au fost mai preocupați de dorința de a fi lăsați în pace, de speranța că tolerarea reciprocă ar pune capăt conflictelor.

Este timpul să investigăm de ce toleranța nu a realizat atât de mult cât s-a sperat.

Karl F. Morrison, *I Am You: The Hermeneutics of Empathy in Western Literature, Theology and Art*, Princeton UP, 1988; M.A. Nutting și L.A. Dock, *A History of Nursing*, 4 vols., Putnam, New York, 1907; Celia Davies, *Rewriting Nursing History*, Croom Helm, 1980; Christopher Maggs, *Nursing History: The State of the Art*, Croom Helm, 1987; Colin Jones, *The Charitable Imperative: Hospitals and Nursing in Ancien Régime and Revolutionary France*, Routledge, 1989; Monica E. Baly, *Florence*

Nightingale and the Nursing Legacy, Croom Helm, 1986; Edinburgh University Nursing Studies Association, *Nursing Morale*, 1988; Jocelyn Lawler, *Behind the Screens: Nursing, Somology and the Problem of the Body*, Churchill Livingstone, Melbourne, 1991; Lindsay Granshaw și Roy Porter, *The Hospital in History*, Routledge, 1989; Charles E. Rosenberg, *The Care of Strangers: The Rise of America's Hospital System*, Basic Books, New York, 1987; Edwina A. McConnell, *Burnout in the Nursing Profession*, St Louis, Mosby, 1982; Jeffrey Blustein, *Care and Commitment: Taking the Personal Point of View*, Oxford UP, New York, 1991; Richard Waite and Rosemary Hutt, *Attitudes, Jobs and Mobility of Qualified Nurses*, University of Sussex, Brighton, 1987; Madeleine Leininger, *Transcultural Nursing*, Wiley, New York, 1978; Robert Wuthnow, *Acts of Compassion: Caring for Others and Helping Ourselves*, Princeton UP, 1991; Paul Adam, *Charité et assistance en Alsace au moyen âge*, Istra, Strasbourg, 1982; Fondation Jean Rodhain, *La Charité à l'épreuve des cultures*, SOS, 1985; J. Calvet, *Louise de Marillac par elle-même*, Aubier, 1958; Robert Sabatier, *Les Plus belles lettres de Saint Vincent de Paul*, Calmann Lévy, 1961; Henri Lavedan, *Monsieur Vincent*, Plon, 1928; M.A. și L. Wallach, *Psychology's Sanction for Selfishness*, W.H. Freeman, San Francisco, 1983; 'Philanthropy, Patronage, Politics', *Daedalus: Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, vol. 116, nr. 1, Cambridge, Mass., 1987; David Thomas, *The Experience of Handicap*, Methuen, 1982; Cyril Elgood, *A Medical History of Persia*, Philo, Amsterdam, 1951; Jeffrey Hopkins, *Compassion in Tibetan Buddhism*, Rider, 1980; Emiko Obnuki-Tierney, *Illness and Culture in Contemporary Japan*, Cambridge UP, 1984; Annie Cheetham și M.C. Powell, *Women's Values and the Future*, New Society, Philadelphia, 1986; Carol Gilligan, *Mapping the Moral Domain*, Harvard, 1988; Jo Campling, *Images of Ourselves: Women with Disabilities Talking*, Routledge, 1981; Mary Adelaide Mendelson, *Tender Loving Greed*, Vintage, 1973; S.P. și P.M. Oliver, *The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe*, Free Press, New York, 1988; Jean L. Briggs, *Never in Anger: Portrait of an Eskimo Family*, Harvard, 1970; John H. Ehrenreich, *The Altruistic Imagination: A History of Social Work and Social Policy in the US*, Cornell UP, 1985; Anne Hudson Jones, *Images of Nursing*, Pennsylvania UP, Philadelphia, 1988; C. Hardyment, *Home Comfort*, Viking, 1992; Lauren Wispe, *The Psychology*

of Sympathy, Plenum, New York, 1991; Robert H. Frank, *Passions Within Reason: The Strategic Role of the Emotions*, Norton, New York, 1988; Nancy Eisenberg, *The Caring Child*, Harvard, 1992; Seth Koven și Sonya Michel, *Mothers of a New World: Maternalist Politics and the Origins of Welfare States*, Routledge, New York, 1993.

DE CE TOLERANȚA NU A FOST NICIODATĂ SUFICIENTĂ

Când Sue se află în nordul Angliei, se simte acasă și revine la accentul local. De acolo provine. Când este în sudul Italiei, se simte tot acasă și se supără dacă băștinașii o consideră străină. Acesta este locul din care provine soțul ei. Cum se face că ea poate aprecia două locuri atât de diferite, pe când multora le vine greu să tolereze obiceiurile străine? Rădăcinile toleranței se regăsesc în atitudinea față de compatrioți la fel de mult ca și față de străini.

Tatăl lui Sue a fost un membru respectabil al Partidului Conservator, manager de bancă, fiul unui pastor baptist. „Fă ceea ce ai promis că faci, obișnuia el să spună, dar nu clătina toată barca.“ Totuși, dacă susținea elita nu însemna că făcea parte din ea și nici că era satisfăcut în legătură cu aceasta, nici mulțumit de el însuși. El a fost împiedicat să urmeze cursurile unui învățământ universitar; nu a primit promovarea pe care simțea că o merită; toate aceste resentimente stau ascunse sub melon. Sue a făcut haz de acea pălărie, dar nu a fost de acord cu politica sa, considerând că în disputele lor nu apelează la argumente raționale. Singură la părinți, a avut o copilărie marcată de independență: să fii singur este o etapă a vieții, la fel ca moartea, obișnuia să spună mama ei, discutând cu ea despre singurătate la vârsta de doisprezece ani.

Unde poți ajunge având în spate o educație protestantă, bazată atât pe tradiție, cât și pe diferențe? De ziua doamnei Thatcher, liderii celor trei partide politice principale erau nonconformiști. În cazul lui Sue, dezacordul s-a

exprimat printr-un entuziasm pentru lucrurile străine. La universitate și-a schimbat limba de studiu din engleză în franceză, când un charismatic lector de stânga i-a stârnit admirația cu lecțiile sale despre existențialism și cultura lumii a treia, ordonând totul în sisteme de gândire. Ea și-a făcut un renume participând la proteste. Un an petrecut la Paris, între 1967 și 1968, i-a demonstrat că nu este atât de ușor să fii admis în fraternitatea francofilă. Și totuși, Sue vorbea atât de bine limba, încât nimeni nu putea spune că nu era franțuzoaică.

Însă protestatarii nu numai că nu i-au urat bun venit pe baricade, ci atunci când i-au descoperit naționalitatea, au trimis-o direct la Comitetul pentru străini. Pietrele pe care dorea să le arunce în autoritățile care au fost atât de pretențioase cu ea nu au fost aruncate niciodată. Retorica lui Cohn-Bendit nu o mișca; modul în care s-au aprins mulțimile, trecerea de la infatuare la scepticism au nedumerit-o și făcut-o să-și dea seama că locul ei nu era acolo. A părăsit Franța. Lecția pe care a învățat-o a fost că trebuie să fie mai cinică, mai vicleană, că nu are rost să fie o idealistă și că ea însăși nu poate fi revoluționară, căci nu știa să arunce cu pietre. Pentru a fi un revoluționar, credea ea, trebuia să fii o persoană dogmatică, iar ea nu era. A rămas cu aceeași problemă de-a lungul anilor. Cu vremea, ea a devenit din ce în ce fascinată de oamenii cu care nu împărtășește aceleași puncte de vedere.

Fără să cunoască vreun italian a plecat în Italia și a găsit acolo o țară străină pe gustul ei. Poate fi dată aceeași explicație ca în cazul iubirii? Ar putea accepta cineva că ei îi plac italienii pentru toate calitățile pentru care sunt admirați, pentru convivialitatea lor, pentru puternica lor viață de familie? O acceptă ei cu brațele deschise, spre deosebire de francezi, pe care ea îi numește aroganți? Ca provincială din nord, ea nu-și găsește locul la Londra mai mult decât la Paris, așa că în Italia ea se simte în întregime confortabil doar printre nepretențioși, în unele orașe mai mult decât în altele; chiar și soțul ei se consideră aproape un străin în anumite zone ale propriei țări. Prietenii lor sunt scoțieni și italieni din sud. Ea nu vrea ca viața de familie să fie o oază. Soțul ei visează să se întoarcă la locul său natal din mediul rural, ca să-și poată crește fiul cum a crescut el însuși, să se joace liber pe străzi, dar este un vis, la fel și cel de a deveni doctor în medicină alternativă, adevăratul său interes. Dacă un individ se regăsește pe sine, într-un anumit loc, asta nu înseamnă că acel teren este potrivit pentru orice semănătură. Dacă o persoană ține cont doar de rădăcinile familiei, atunci rădăcinile pot fi ca pantofii prea strâmți.

Sue este norocoasă că ea are cumnați pe care-i adoră, admirându-le rezistența și întreaga savoare a caracterelor lor.

Aici avem pe cineva fluent în trei limbi, care este atât de departe de a fi european pe cât spune că-i displac cosmopoliții. Prietenii ei sunt toți străini, invitații la nunta ei au fost de șapte naționalități, dar ea detestă ideea de a fi o expatriată. Și-a educat copilul ca un italian, căruia îi va dezvălui mai târziu latura sa engleză. Rădăcinile ei se regăsesc acum în Italia, căci simte nevoia să prindă rădăcini undeva. Dar, adaugă ea, culorile aprinse ale Mediteranei nu i se potrivesc cu adevărat.

Cum a ajuns ea să fie o expatriată? La universitate, s-a pregătit să devină profesoară de franceză și istorie (istoria engleză, în principal) pentru copiii englezi. Predarea într-o școală generală din Manchester a scos la iveală imediat aceeași independență sau disconfort. Se înțelegea mai bine cu copiii reținuți sau batjocoriți decât cu cei convenționali. „Nu-mi plac oamenii care se presupune că ar trebui să-mi placă.” Popularitatea ei printre copiii mai mari, pe care ea îi trata ca pe adulți, a deranjat-o pe directoare. „Dacă încerci să-i faci pe oameni să gândească și să privească în interiorul lor, automat îi calci pe nervi – doar dacă nu găsești oameni cu aceleași păreri, ceea ce rareori se întâmplă.” Doar rareori. Confruntarea cu directoarea nu s-a încheiat printr-o luptă. Sue a decis să nu se lupte. Și-a abandonat postul și a plecat la Napoli cu gândul că oricând putea reveni. Și, în exilul ei italian, mulți ani s-a lăsat condusă de această idee, scriindu-și teza de doctorat la universitatea engleză, nerețezându-și niciodată posibilitatea de întoarcere. În cele din urmă și-a câștigat premiul. Aceasta face mai puțin necesară întoarcerea. Totuși, cercetarea vastă pe care a făcut-o a împiedicat-o să joace rolul unei mame italiene.

Ezităările ei sunt rezultatul unei descoperiri făcute în primul an de universitate, aceea că printre filosofi există păreri împărțite despre orice și că nimeni nu poate pretinde că dreptatea este de partea lui; aceasta a fost „o eliberare”, ce a contribuit din plin la încrederea în sine, pentru că însemna că putea avea păreri care meritau să fie ascultate; însă întrebările ei nu au încetat niciodată. Iar în al doilea rând, i-a fost inoculat virusul intelectual pe care educația îl poate răspândi în unele persoane, dorința permanentă de a citi și de a forța haosul într-o aparentă ordine și de a dezbate despre felul în care se potrivesc lucrurile între ele. Apar apoi îndoelile: deși deseori încântată de descoperirile sale, uneori ajunge

la concluzia că nu este o mare gânditoare: „Alții au avut întotdeauna o părere mai bună despre abilitățile mele intelectuale decât am eu.“

Poate părea, prin felul ei efervescent, hohotele de râs, căldura, perspicacitatea judecăților sale despre oameni și sensibilitatea cu care le alină vulnerabilitățile, că este mai presus de toate o persoană sociabilă. „Oamenii cred că sunt mai prietenoasă decât sunt. Sunt intimă doar cu foarte puține persoane. Sunt foarte tăcută dacă sunt îngrijorată sau supărată.“ La o primă întâlnire ea dă impresia de exuberanță, dar spune: „Nu-mi plac oamenii exuberanți.“ În spatele măștii fermecătoare este o singuratică. Este atrasă, spune ea, de oameni serioși, „cu o adâncă preocupare lăuntrică“ – o autodescriere.

Realizarea unei punți între ea și alte persoane a obsadat-o mereu. Copil fiind, obișnuia să-i urmărească pe străini pe stradă, imitându-le mersul, exersând rolul altcuiva. Teatrul este sesamul ei. Ea a regizat piese de teatru din adolescență: a juca teatru, pentru ea, este metoda supremă pentru a intra sub pielea altor oameni. „Jocul actoricesc îți oferă posibilitatea de a privi din perspectiva altor oameni, de a înțelege și alte moduri de a vedea lucrurile și de a simți. În joc trebuie să ajungi la un numitor comun. În actori caut persoanele fluide, care nu se definesc într-un singur mod.“ Când studenții ei italieni joacă în engleză, ea le impune să-și descopere părțile ascunse. Una dintre atracțiile Italiei este probabil aceea că și în viața de zi cu zi sunt permise gesturi mai grandioase decât în Anglia. În lecțiile sale, în orice caz, se bucură de performanță; se implică total, este încântată de „rezultatele ei uimitoare“, își iubește studenții, apoi nu-i mai iubește, hotărăște că trebuie să facă cercetare, apoi redescoperă că îi place la nebunie să predea, mai presus de toate: este o pasiune fără sfârșit, obositoare, dorința ei de a cerceta legăturile umane. Și totuși, regretă că nu a găsit un regizor care să-i exploreze limitele, așa cum face ea pentru alții.

Sue nu este sigură încotro va merge în continuare. Ideologiile tinereții ei și-au pierdut strălucirea. Este ea încă o rebelă? Dar a fost vreodată o rebelă adevărată? „Am darul de a enerva oamenii, de a-i irita pe cei aflați pe trepte ierarhice superioare, fără să am această intenție.“ Creșterea unui copil lasă prea puțină energie pentru proteste. „Am renunțat la căutarea unui scop în viață; în schimb, acum vreau liniște.“ Dacă soțul ei ar fi fost mai ferm în favoarea unei retrageri binecuvântate în mediul rural, ar fi fost tentată. Dar și el este un intelectual care are nevoie de stimulii orașelor, oricât de imperfecte ar fi ele.

Sue este o personalitate duală, una care încearcă întotdeauna să intre cu simpatie pe sub pielea altor persoane, în timp ce a doua opune rezistență, incapabilă să se simtă confortabil în compania oricui sau în anumite relații. Se situează la frontierele toleranței, în care nuanțele detaliului se atrag și se resping la granițele unei țări cunoscute sub numele de alienare. Dacă o asemenea persoană blândă are dificultăți în a fi european sau chiar un cetățean al unei țări sau al unui oraș, ce tip nou de pașaport ar trebui inventat pentru ea?

Oamenii vor înceta să se întărească reciproc, să se urască sau să se lupte între ei atunci când spiritul rasial, politica, toleranța religioasă se vor răspândi treptat prin lume? Doar cei cu memorie scurtă pot crede așa ceva. Toleranța a fost întotdeauna ca un sezon de vară, urmat de frig și furtuni. Raza ei de soare a venit și a trecut prin secole, încălzind pământul în timpul imperiului lui Harun al Rashid, de exemplu, ba chiar și prin norii de război ai lui Gînghis Han, doar ca să dispară de parcă n-ar fi existat niciodată. Toleranța este strălucirea care radiază în perioadele de euforie și de prosperitate, atunci când totul pare să meargă bine, astfel încât să nu fie nevoie de țapi ispășitori. Altfel este toamnă, calm înșelător, ce vine odată cu epuizarea, din urma conflictelor sângeroase. Ea nu a fost niciodată un remediu permanent pentru ură sau dispreț. A predica toleranța în fața celor umiliți, furioși sau disperați a fost întotdeauna ceva inutil. Dar este posibil de a ieși din ciclul toleranței și al persecuției; există o a treia cale, mai interesantă decât celelalte două. Toleranța a constituit doar o pregătire pentru ea.

Astăzi doar 39% dintre francezi privesc toleranța ca pe una dintre cele mai importante valori ale lor (33% din aripa dreapta, 45% din cea stângă). Exact același procent dintre britanici au spus că este imposibil ca oamenii de culoare diferită să trăiască fără probleme în aceeași zonă. Toleranța nu a reușit să capteze imaginația populară, pentru că nu este o pasiune: o reticentă acceptare a unei poveri, consimțind ceea ce nu poate fi evitat, nu este ceva care să stârnească interesul. Nici măcar educația nu a fost de mare ajutor, așa cum s-a văzut când, în 1933, cea mai educată națiune din Europa a devenit brusc cea mai intolerantă din câte au existat vreodată. Cei educați au la fel de puțină toleranță precum cei ignoranți, pentru că este la fel de ușor să te infectezi cu intoleranță, cum este să contractezi o răceală banală. Chiar dacă prosperitatea a recompensat în mod repetat țările și orașele care erau cele

mai deschise față de străini, cele care au tânjit după prosperitate întotdeauna au fost ademenite de intoleranță, temându-se de invidie. În SUA, de-a lungul ultimelor două decenii, 29% dintre negri și 16% dintre albi spun că au devenit mai puțin toleranți față de persoanele de culoare diferită.

Toleranța nu este un medicament modern, ci un vechi remediu popular, cu efecte doar pe termen scurt. Cu toate că unele civilizații au permis raselor diferite să trăiască laolaltă în pace, mânia împotriva străinilor și a minorităților a izbucnit iarăși și iarăși, de multe ori atât de brusc, încât i-a luat pe nepregătite. Și chiar și după atâtea secole de experiență, cei toleranți sunt încă tratați cu suspiciune sau acuzați de moravuri ușoare. S-au schimbat puține de când împăratul roman Honoriu, în secolul al IV-lea d. Hr., i-a condamnat la surghiun pe prea toleranții filfizoni pentru că se îmbrăcau cu pantaloni, care era îmbrăcămintea dușmanilor săi germani. Soldații romani purtau fuste scurte: aceasta a fost limita toleranței.

Proclamarea Drepturilor Omului nu a făcut automat din Franța o țară tolerantă. În secolul al XIX-lea, când exista o concurență pentru lucrul în noile fabrici de textile, au izbucnit revoltele împotriva imigranților englezi și germani. Apoi au devenit țintă imigranții belgieni, când șomajul a lovit în orașe precum Roubaix, unde formau deja jumătate din populație. Străinii din Paris, care s-au dublat când Haussmann a reconstruit orașul, nu ar fi trebuit să fie surprinși că urarea de bun-venit s-a transformat în animozitate de îndată ce s-a încheiat boom-ul. Atacurile de astăzi asupra algerienilor evocă *Marseilles Vespers*¹ din 1881, când 10 000 de oameni s-au reunit într-o manifestație violentă în oraș, atacând italienii și proprietățile lor.

Oricum, acest lucru nu înseamnă că omenirea este lipsită de putere în fața fundamentalismului și dogmatismului. Gustul pentru toleranță are rădăcini adânci, dar nu este necesar să fi fost dobândit de la strămoși. Rădăcinile se regăsesc în India antică, țara cu cea mai lungă tradiție a toleranței din lume. Acolo marile religii și multe altele coexistă mai mult sau mai puțin armonios de peste o mie de ani. Și totuși India a cedat în 1948 printr-o izbucnire oribilă a intoleranței fanatice, în care mai mult de un milion de persoane au fost ucise. Acest lucru nu a fost inevitabil, dar istoria întâmplării are ecouri în

¹ „Vecerniile din Marsilia“ (în lb. fr. în orig.) reprezintă o mișcare xenofobă împotriva italienilor, care, în 1881, au fost supuși violențelor timp de trei zile (n. tr.).

biografia tuturor, oricât de departe ar trăi de fluviul Gange și orice ar gândi despre apele sale, care ar trebui să purifice oamenii de păcatele lor.

Hinduismul este în esență nedogmatic: este posibil să fie un bun hinduist cineva care crede că există un singur Dumnezeu, mai mulți sau niciunul. Cartea de imnuri antice a hinduiștilor, *Rig-Veda*, iese în evidență printre operele religioase, datorită toleranței sale față de îndoială:

*Unde își are originea întreaga creație,
El, fie că a plămădit-o sau nu,
El care cercetează toate din înaltul cerului,
El știe – sau poate nici chiar el nu știe.*

Unii hinduiști se închină lui Vishnu și alții lui Shiva, fiecare socotindu-l pe zeul lor ca suprem, dar fiecare acceptând că și zeul celuilalt este vrednic de închinare și că, în cele din urmă, este posibil ca ambele tabere să aibă dreptate. Hinduismul a început cu 5 000 de ani în urmă de la premisa că lucrurile sunt mult mai complexe decât par. Din acest motiv, nu este suficient să descoperi adevărul, iar modul în care cineva se apropie de adevăr nu depinde numai de cunoștințele sale, ci și de caracterul său, de moralitatea sa. Atitudinea hinduiștilor față de noile doctrine a fost aceea de a le apropia, cu gândul că, probabil, au o urmă de adevăr în ele, că merită să fie asumate, dar că în timp pot suferi modificări, așa cum se întâmplă cu hrana când este gătită și mâncată. Chiar dacă rezultatul combinării ideilor altor oameni este contradictoriu, ei sunt de părere că trebuie acceptate contradicțiile vieții, chiar dacă efectele sunt derutante. În politică, de exemplu, atunci când toată lumea pare să fie în dezacord, iar apoi se votează în unanimitate pentru o moțiune care înainte fusese subiect de dispută.

Cel mai influent dintre toți filosofii din India, Buddha (care a murit cam pe la 483 î. Hr.), nu a pretins a fi un zeu și nu a fost interesat să întemeieze o nouă sectă. În nordul Indiei, el a fost asimilat în viața religioasă, fiind privit ca a noua din cele zece incarnări ale lui Vishnu, iar cei mai mulți laici i-au considerat învățăturile ca fiind una dintre multele credințe care nu se exclud reciproc, toate fiind demne de respect. Buddha nu a atacat alte religii și nici n-a fost persecutat. Bunăvoința, compasiunea și atitudinea prietenoasă față de toate ființele vii a fost mesajul său: „Așa cum o mamă, atât timp cât

trăiește, se îngrijește de singurul ei copil, tot așa ar trebui un om să simtă o dragoste atotcuprinzătoare pentru toată omenirea. El ar trebui să simtă o iubire fără limite față de toată lumea, indiferent de poziție, fără restricții, fără dușmănie. Când stă în picioare, se plimbă, stă așezat sau culcat... el trebuie să vegheze asupra iubirii. Pentru că aceasta este ceea ce oamenii numesc starea de spirit sublimă.“ Respectul lui Buddha pentru dezacord a fost de așa natură încât el nu a cerut un jurământ de credință nici măcar de la călugări, a căror opinie trebuia să fie unanimă înainte de a lua o decizie.

Speculațiile gratuite despre cer și pământ au rămas o pasiune răspândită în India; 300 de milioane de zei și nenumărați guru au oferit infinite modele de comportament și de credință. Jainismul, care a supraviețuit din secolul al VI-lea î. Hr. și care este o religie ateistă, se bazează pe „doctrina lui poate“, considerând că este imposibil să știm sau să descriem lumea cu exactitate: predica non-violența față de tot ceea ce există, pentru că și pietrele și insectele merită respect.

Această toleranță aproape nelimitată a credinței a existat alături de cel mai intolerant contact social liber din lume, sistemul de caste. Toleranța înseamnă a-i lăsa pe oameni în pace. Casta înseamnă a sta departe de persoanele care ar putea contamina pe cineva, a nu mânca împreună cu ei, a nu te căsători cu ei. Cele două idei sunt strâns legate. A practica toleranța nu înseamnă neapărat că minoritățile încetează să mai trăiască în comunități izolate, că nu se mai căsătoresc doar între ei, că nu-și manifestă interesul decât față de membrii castei respective. Această izolare este motivul principal pentru care s-au descoperit deodată neprietenosi și deloc toleranți.

Primul conducător din lume care a încercat să stimuleze spiritul toleranței religioase a fost împăratul Așoka, din India, care a domnit între 264 și 228 î. Hr. și care nu era, ca majoritatea monarhilor, doar un simplu mănunchi de slăbiciuni omenești încercând să-și facă datoria. Așoka a urcat pe tron la vârsta de douăzeci și patru de ani, după ce a aranjat uciderea fratelui său mai mare și a mai multor rivali: un potentat tipic cu un harem imens, sacrificând sute de animale și păsări în fiecare zi pentru ospetele sale, el și-a torturat supușii într-o închiisoare teribilă construită în acest scop. Apoi, conform legendei, a întâlnit un tânăr călugăr budist care părea imun la suferințele provocate de el. Așoka a fost atât de impresionat, încât a devenit budist și a regândit întregul scop al guvernației. A abandonând războiul, el s-a dedicat creșterii „siguranței,

autocontrolului, justiției și fericirii“. Legile lui, predicând umanitarismul, vegetarianismul și compasiunea pentru toate ființele vii, sunt gravate pe coastele unor dealuri și pe stânci uriașe, care mai dăinuiesc și astăzi, scrise sub forma unei mărturisiri personale, vorbind despre remușcările pentru cruzimea și orbirea lui din trecut și despre dorința sa de a se dedica îmbunătățirii modului în care oamenii se tratează reciproc. El a stabilit o nouă clasă oficială, „cavaler al neprihănirii“, pentru a-i ajuta să se comporte decent. Inițial cunoscut sub numele de Așoka cel Rău, din cauza naturii sale malițioase și impetuoase, el a devenit Așoka Plăcut-la-vedere, chiar dacă urâtenia îi era evidentă, motiv pentru care până și tatăl său îl respinsese. Renunțând la sportul regal, vânătoarea, el le-a cerut cetățenilor săi să se distreze, în schimb, călătorind în pelerinaje; el a ordonat să fie construite case de odihnă, pe lângă drumuri, la fiecare jumătate de milă, spitale și grădini cu plante medicinale, atât pentru oameni, cât și pentru animale. Deși budist, el a încurajat și sectele rivale: Edictul Numărul 12 proclamă că oamenii de toate religiile trebuie respectați. Scopul lui a fost de a da un exemplu, astfel încât toți împărații lumii să-și schimbe și ei calea; și el pare să-i fi convins pe cinci monarhi mărunți din Grecia și din Orientul Mijlociu să adopte principiile sale. O legendă susține că mama lui era o prințesă eleno-siriană; în orice caz, una dintre legile sale, în Kandahar, este gravată bilingv în greacă și aramaică. Desigur, în viața reală au existat limite pentru generozitatea și pacifismul lui Așoka: el nu și-a desființat armata și nici nu a abolit pedeapsa cu moartea. Dar este semnificativ faptul că indienii au ales să-l amintească drept cel mai mare dintre conducătorii lor, iar unul dintre monumentele sale este reprezentat pe sigiliul prezentei republici indiene.

Când islamul s-a răspândit în India, iar musulmanii au devenit clasa conducătoare (1021–1858), și când creștinii au sosit ca negustori, misionari și în cele din urmă conducători, hinduiștii au evitat confruntarea, preferând un schimb ambiguu de credințe și culte. Cele trei religii și-au amestecat tradițiile, împrumutând unii de la ceilalți. Sfântul Francisc și Sfântul Toma au fost admiși în panteonul hinduist ca vindecători, în timp ce divinitățile hinduiste au fost transformate în martiri musulmani sau creștini. Creștinii s-au alăturat hinduiștilor în procesiunile de ceremonie în timp ce conducătorii hinduiști au sponsorizat altarele creștine. Indienii care s-au convertit la islam l-au văzut ca pe o formă suplimentară de protecție divină, precum și ca o putere militară impresionantă, dar ei nu au renunțat la vechii zei. Musulmanii au fost tratați

ca o nouă castă. Acest amestec incoerent de credințe este absolut normal în primele stadii de convertire și cucerire, găsit nu numai în Melanezia și Africa, dar și în Europa, unde sfinții creștini au fost adaptați pentru a perpetua ritualurile păgâne de vindecare. Este absolut normal pentru cei care nu sunt interesați de subtilități teologice să recunoască de formă doctrinele oficiale, în timp ce le interpretează în felul lor.

A trăi în contradicții este o artă care implică, la fel ca orice artă, atât spontaneitate, cât și gândire vicleană. Dacă este doar o gândire încețoșată, nu duce nicăieri. Pentru a avea rod, trebuie să fie o alegere deliberată, o imaginație creativă. Dar există întotdeauna unii care consideră că este dificil să faci față contradicțiilor sau artei care nu este fățișă, iar în secolul al XIX-lea au devenit tot mai influenți în India (și în alte țări). Cele trei mari religii au trăit într-o armonie remarcabilă până când au apărut liderii, care au cerut să se pună capăt ambiguităților și contradicțiilor și să se producă o ruptură clară între doctrinele pe care le considerau incompatibile. Ostilitățile între religii au fost generate de teologii învățați care au studiat cărțile antice, recreând ceea ce au considerat a fi o doctrină mai pură și au cerut o supunere necondiționată ca un remediu pentru toate nemulțumirile. Ele ar fi putut trece fără vreun ecou, exceptând faptul că unele crize economice au trezit animozități între comunități; sărăcia a fost acuzată pentru corupția morală, iar dezordinea, pentru neglijarea îndatoririlor religioase.

Când britanicii au devenit stăpâni ai Indiei, înlocuindu-i pe conducătorii musulmani, s-au folosit de hinduiști pentru a conduce administrativ, accentuând diviziunile dintre religii (birocrații specializate în a pune oamenii în găuri columbofile); apoi au instigat religiile una împotriva celeilalte. Hinduștii au fost atrași în școli engleze și scuipați ca funcționari minori, în timp ce musulmanii au rămas izolați în școlile islamice, ascultând de propriii profesori, care, ca alternativă la locurile de muncă guvernamentale, ofereau elevilor lor mântuirea și respectabilitatea prin dreapta credință religioasă. Vechile reguli cosmopolite de conduită manierată (originară din Persia și cunoscută sub numele de *adab* sau „decentă”), cu care musulmanii se delectau când controlau lumea, au fost de acum înlocuite cu un nou model de comportament, care implica o strictă ascultare a legii sfinte (*shariah*), întemeiat pe suspiciunea față de alte religii. Masele au fost atrase, deoarece li se acorda o nouă demnitate: având în vedere faptul că erau obișnuiți să fie disprețuiți

de elite, ca ignoranți și incapabili de un comportament rafinat, acum oricine putea, prin evlavie, să devină un musulman ideal. Eliminarea influențelor externe a devenit o nouă pasiune palpitantă, un scop în viață, un model pe care fundamentalismul de pretutindeni l-a urmat. Mulți dintre acești intelectuali erau oameni de știință geniali, curajoși, cu idealuri înalte, care nu au prevăzut deloc vărsarea de sânge, ca efect al diferențierii între religii; dar unii au considerat că sângele a meritat să fie vărsat în numele adevărului.

Este posibil vreun răspuns la intoleranță care consideră că accentuarea unei identități separate este o cale de apărare? Cele mai interesante tentative au fost făcute de Mohandas Karamchand „Mahatma“ Gandhi (1869–1948), iar acestea sunt semnificative cu mult dincolo de contextul lor indian. El credea că, pentru a fi tolerantă, o persoană obișnuită are nevoie, în primul rând, să dobândească suficientă forță personală, iar asta însemna neînfricarea. Copil fiind, a trăit cu frica de întuneric, de hoți, de fantome și șerpi; în tinerețe a fost timid; când l-a dus un prieten la un bordel, a rămas mut și imobil. Tot curajul lui s-a datorat determinării lui de a-și depăși slăbiciunea, din cauza căreia își făcea griji neîncetat. Pacea interioară a fost scopul lui și el a crezut că o poate atinge, ajutându-i și pe alții s-o găsească: armonia între indivizi și comunități poate veni doar dintr-un remediu pentru anxietățile personale. O astfel de soluție a însemnat transformarea politică într-o aventură psihologică, depinzând nu doar de un lider, ci și de eforturile fiecărui cetățean; în loc să dea vina pe alții pentru propriile nemulțumiri, omul mai bine și-ar schimba propriul comportament; puterea exemplului a fost cel mai bun mod de a exercita o influență asupra evenimentelor publice.

Astfel, el a vorbit deschis despre propria viață privată, recunoscându-și neajunsurile personale, discutând despre nemulțumirea soției sale în legătură cu respingerea confortului domestic obișnuit, cu insistența lui ca ei să trăiască cât mai simplu posibil, că toată bogăția, dincolo de strictul necesar, era un depozit în folosul bunăstării generale. Fiii lui l-au respins pentru că i-a neglijat, ceea ce el nu a negat, insistând asupra faptului că dragostea cuiva nu ar trebui să se limiteze la rude, ci să fie oferită mai degrabă tuturor celor cu care ar putea dezvolta o afinitate: el numărând nu mai puțin de 150 de persoane ca „rude ale sale“. Răspândirea ideii de „colegi de sentiment“, de prietenie personală, i se părea a fi calea de a depăși barierele religiei, naționalității și

clasei. Iubirea ar trebui să fie exprimată mai presus de toate prin ajutorul dat cuiva, uitând de interesele egoiste, printr-un devotament reciproc.

În satele experimentale, el a încercat să pună aceste idei în practică. Deși a scandalizat mulți hinduiști, el i-a inclus în ele pe cei de neatins, castă pe care toată lumea o evita. Și el a fost educat să stea la distanță de ei, să-i folosească doar pentru munci neplăcute, cum ar fi curățarea toaletelor, dar aici a insistat ca el și soția sa să facă această treabă degradantă. În fiecare zi, el și-a dedicat o oră pentru a ajuta la curățenie într-un spital. Numai în acest fel, credea el, puteau fi eliminate vechile bariere.

Totuși, nu a fost ușor să fie prieten cu toată lumea, mai ales că Gandhi nu era o persoană sociabilă în sensul convențional. El nu a avut prieteni care să fie egali lui: Nehru îi era ca un fiu, Gokhale ca un tată. Au fost și femei care l-au ajutat în munca sa, în care a găsit susținerea emoțională de care avea nevoie. Fapt important și nu doar anecdotic. Cu toate că opiniile sale cu privire la femei erau de modă veche, deși el a gândit femeia ideală, în esență, ca o soție credincioasă, în aceste prietenii a descoperit că ar putea fi mult mai mult, fără însă să fi văzut că prietenia dintre cele două sexe ar putea deveni baza unui nou tip de societate. Pe una dintre prietenele lui obișnuia să o strige *Idioata*, iar ea pe el *Tiranul*; deși el o asculta, nu auzea decât o parte din mesajul ei.

Gandhi nu a urmărit să elimine toate diferențele tradiționale. Nici nu a sperat ca musulmanii sau creștinii să vadă, în cele din urmă, că hinduismul era o religie superioară. Pentru el, toate religiile aveau atât defecte, cât și virtuți. Propovăduirea lor nu a îmbunătățit lumea, întrucât cei mai mulți oameni nu și-au practicat religia în mod corespunzător. Departate de a dori să-i convertească pe alții la convingerile sale, el a cerut ca toată lumea să se străduiască să pună în practică învățăturile filantropice ale religiei în care s-au născut. Adevărul avea multe fețe: nu era nevoie să-l simplifice într-un singur crez. Dar nu a făcut nimic pentru a contracara zeloții care priveau religia prin ochelari de cal.

El a demonstrat că un individ poate schimba comportamentul a 600 de milioane de oameni, pe moment, și că miracolele pot fi îndeplinite. Când, în 1947, musulmanii care fugeau în Pakistan au fost măcelăriți „de încălcătura trenului” – comentariul său a fost „aproape că ne-am transformat în bestii”. Când musulmanii s-au răzbunat, când Calcutta s-a revoltat și știrile despre atrocități au dus la noi atrocități, Gandhi hinduistul și-a mutat reședința în casa unui musulman din cartierul musulman, neprotejat de poliție, un gest

simbolic al neînfricării și reconcilierii. În câteva ore, musulmanii și hinduiștii se îmbrățișau reciproc, chiar și rugându-se împreună la temple și moschee. Apoi revoltele au fost reluate. Gandhi a venit în grabă, anunțând că va continua până când bunul-simț se va întoarce. Încă o dată violența a încetat, iar oamenii au început să-și dea mâna. Viceregele Mountbatten a spus: „El a realizat prin convingere morală ceea ce patru divizii greu ar fi reușit prin forță.“ Însă totul a fost de scurtă durată. Mulțimile, în ciuda prejudecăților lor, au fost profund mișcate de dorința sa de a-și sacrifica viața pentru cauza păcii. Oricum, nu a trecut mult până ce ura și-a făcut din nou apariția.

În concluzie, Gandhi a reușit și a eșuat în același timp. El a reușit pentru că a arătat că animozitățile pot fi depășite. Dar succesul lui, deși real, a fost doar temporar, pentru că rădăcinile adânci ale animozității au fost lăsate neatinse. El a eșuat pentru că nu a ajuns să-i cunoască pe musulmani suficient de bine. Oamenii, a spus el, au fost toți la fel, sufletul fiecăruia făcea parte dintr-un suflet universal; toleranța la adresa întregii lumi părea ceva firesc. Totuși, experiența lui a arătat că bunăvoința generală și „compătimirea“ față de întreaga omenire poate fi înecată de valuri spontane de resentimente. În satele sale experimentale, certurile și neînțelegerea au fost regula. Dacă ar fi trăit 120 de ani, așa cum își închipuia că se va întâmpla datorită dietei sale frugale și uneori bizare – el credea odată că ar putea supraviețui doar cu fructe –, ar fi pus mai puțin accent pe răspândirea bunăvoinței generale și mai mult pe construirea de relații individuale, pentru a deveni personal interesați în credințele și modul de gândire ale altor persoane. El însuși și-a arătat întotdeauna grija pentru sănătatea și familiile persoanelor cu care s-a întâlnit, dar a dedicat mai puțin timp pentru a le influența mentalitatea.

El a fost mai degrabă convins că rușinea îi poate face pe oameni să adopte un comportament mai generos. El a permis armatei britanice să-l bată și să-l întemnițeze, neopunând nicio rezistență, pur și simplu postind, sfidându-i să-l omoare. Dorința lui de a accepta martiriul i-a demoralizat cu siguranță pe britanici. Dar a greșit crezând că soldații n-ar bate oameni nevinovați. Dimpotrivă, mulți au crezut că le-au dat indienilor „ceea ce meritau“. Viceregele Indiei, feldmareșalul Wavell, care a crezut în forța și politica tradițională, nu avea destulă imaginație pentru a fi interesat de schimbarea regulilor politicii sau războiului, așa cum a propus Gandhi: „Acest bătrân politician răuvoitor“, scria el, „cu tot discursul lui fățarnic, are, sunt sigur,

foarte puțină delicatețe în compoziția sa.“ Cu toate acestea, nici Gandhi nu i-a înțeles pe adversarii săi. Era ceva de neînțeles și de necrezut ca oamenii să se bucure că sunt meschini. Convins că certurile se datorează în cele din urmă unor neînțelegeri și că discuțiile prietenoase ar putea rezolva dificultățile, aspirând să fie un „interpret“, el nu a avut niciodată o conversație cu adevărat prietenoasă cu liderul musulmanilor din India, M.A. Jinnah (1876–1948), creatorul Pakistanului Islamic, „Pământul celor puri“.

Cei doi bărbați au început ca rivali politici în același partid. Gandhi nu a înțeles niciodată de ce triumfurile sale au fost simțite ca înfrângeri umilitoare de Jinnah, care a dezvoltat o antipatie personală crescândă față de el. Abia după douăzeci de ani de încercări frustrante Jinnah a abandonat scopul realizării unei colaborări dintre musulmani și hinduiști în India independentă; el a vrut ca majoritatea hinduistă să rezolve problemele minorităților făcând concesii, argumentând că o minoritate, simțindu-se oprimată și exclusă de la putere, nu are ce să cedeze. Dar el nu a reușit niciodată să aibă parte de generozitatea pe care o căuta, iar propunerea sa pentru o constituție în cadrul căreia reprezentanții aleși să fie obligați să obțină voturile atât ale minorității, cât și ale majorității religioase a fost respinsă. Departea de a fi un fanatic musulman, Jinnah era un avocat civilizat, cosmopolit, extrem de bogat, căsătorit cu o femeie tânără și independentă, de origine non-musulmană (fiica unui industriaș milionar zoroastrian), iar fiica lor s-a căsătorit cu un pars convertit la creștinism. Doar în public își ascundea gustul pentru sendvișuri cu șuncă și cârnații de porc. Ambiția sa privată a fost „să joace rolul lui Romeo la Old Vic“, iar în clipele de relaxare de la politică citea Shakespeare cu voce tare. Atunci când cariera sa indiană a atins limita inferioară, și-a preluat practica dreptului la Londra și s-a gândit să devină un membru al Parlamentului britanic. Gandhi nu a reușit să găsească punctele, calitățile și atitudinile pe care le aveau în comun, care ar fi putut preveni ca Jinnah să se întoarcă din ce în ce mai mult către propria comunitate musulmană. Jinnah a făcut asta numai din disperare față de ceea ce considera el a fi aroganța și lipsa de sensibilitate a hinduiștilor, pentru care musulmanii erau, așa cum spunea, paria. La proclamarea Pakistanului independent, el a promis că va fi o țară fără discriminare de niciun fel. Această relație ilustrează modul în care animozitatea personală devine o ceață care separă indivizi ce caută aceleași obiective și îi face să se prăbușească într-un dezastru public.

În viața lui Gandhi se pot vedea limitările toleranței. El a împărțit cu alți înțelepți hinduiști o neîncredere la adresa admiratorilor, care puteau transforma doctrinele sale într-un catehism fosilizat; doar „oamenii de știință colegi și coexperimentatorii” erau bine-veniți, dornici să lupte cu ei înșiși, alături de el, în căutarea unei lumi mai bune. Nostalgia pentru fericirea rurală străveche a constituit o mângâiere, dar el a vrut cu adevărat să schimbe lumea și să creeze una complet diferită. „În taina sufletului meu, sunt într-o ceartă perpetuă cu Dumnezeu, pentru că El trebuie să permită ca astfel de lucruri să continue.” În cele din urmă, slăbiciunea lui a fost că el era un utopist: as-etismul său extrem, negarea celor mai elementare plăceri, cum ar fi familia, mâncarea și sexul, a însemnat că el era un sfânt prea îndepărtat de oamenii obișnuïți. Lăudând sărăcia ca pe o curățire spirituală, condamnând orașele ca fiind demoralizatoare, nu a putut fi convingător în fața celor înfometăți și fără un loc de muncă. El a cerut prea mult eroism și, uneori, l-a obținut, dar nu pentru mult timp și nu pentru o viață întreagă. Pentru el, eliberarea de anxietăți a venit doar în timpul torturii autoimpuse asupra corpului său: el a greșit închipuindu-și că și alții au aceleași trăiri. Un sfânt poate fi o sursă de inspirație, dar nu un model: este imposibil să educi, să convingi sau să forțezi oamenii să fie toleranți mult timp. Chiar și Gandhi, cu toată charisma lui, nu a „topit inimile” asupritorilor săi, așa cum a sperat. Chiar dacă se înmoaie uneori, inimile se întăresc din nou. Și Așoka credea în mod greșit că a schimbat cursul istoriei și că neprihănirea lui va dura „cât soarele și luna”.

În tinerețe, ca student la drept la Londra, Gandhi a învățat să se îmbrace ca un gentleman englez, dar, implicându-se tot mai mult în „experimentarea adevărului”, a ajuns să poarte doar o pânză pe spinare, ca un simbol al res-pingerii civilizației occidentale. De fapt, el a fost un mare sintetizator de tradiții occidentale și orientale, la fel de mult influențat de „Predica de pe Munte”, Tolstoi și Ruskin, de luptele sale împotriva discriminării rasiale din Africa de Sud, unde a trăit între 1893 și 1914, precum și de budism și jainism. Chiar dacă el a fost adeptul nonviolenței și rezistenței pasive, care erau antice dispozitive hinduiste de rezistență la opresiune și pe care le-a dezvoltat cu abilități fără precedent, el a condamnat societatea hinduistă că este coruptă și că are nevoie de întinerire completă, aproape (dar nu chiar) la fel de decadentă ca și cultura occidentală urbană.

Câştigarea independenţei Indiei a privit-o ca pe cel mai mare eşec al său, pentru că s-a dovedit a nu fi deloc ţara pe care o visase, epurată de intoleranţă, dedicată autoîmbunătăţirii spirituale şi respingerii violenţei. Faptul că musulmanii au trebuit să se rupă pentru a forma un stat separat al Pakistanului a fost de nesuportat pentru el, întrucât a negat talentul pluralist al Indiei de a îmbrăţişa incompatibilul aparent. Pentru a evita acest curs al evenimentelor şi-a propus să-l facă pe duşmanul său, musulmanul Jinnah, preşedinte al Indiei hinduiste, dar numai el putea adopta o asemenea soluţie ingenioasă: adeptii săi au fost îngroziţi şi nu au dorit să-şi sacrifice propriile ambiţii. Pentru că părea prea tolerant faţă de musulmani, el a fost asasinat de un fanatic hinduist: chiar şi hinduismul a putut da naştere la intoleranţă. Viaţa lui Gandhi confirmă faptul că toleranţa este un remediu inefficient chiar şi când este practică de un om cu totul excepţional şi chiar şi într-o ţară în care tradiţia este în favoarea sa.

Occidentul a fost, în cea mai mare parte a istoriei sale, intolerant în diferite grade şi a luat serios în considerare rolul toleranţei în timpul Reformei şi al războaielor religioase, când guvernele au constatat că nu reuşesc să le impună supuşilor acelaşi mod de gândire, oricât de severe ar fi fost pedepsele pentru opinii divergente. Persecuţiile i-au epuizat în cele din urmă pe persecutori. Nu puteau fi siguri că au monopolizat adevărul sau că adevărul ar putea fi vreodată cunoscut cu certitudine. Aşa că toleranţa a fost adoptată în mare parte pentru motive negative, nu din respect pentru opiniile altor oameni, nu din cunoaşterea profundă a ceea ce cred ei, ci din disperarea de a găsi certitudine. Înseamnă refuzul de a accepta opiniile altor persoane.

Acest lucru nu mai este satisfăcător. TolaŃii cer tot mai mult să fie apreciaţi, nu ignoraţi, şi sunt din ce în ce mai sensibili la sugestiile dispreţului ascuns în spatele condescendenţei. Ei nu doresc să li se spună că diferenţele nu contează, că pot gândi ceea ce le place cu condiţia să nu stea în calea majorităţii. În plus, nu mai există o majoritate care să tolereze minoritatea, deoarece majorităţile s-au dezintegrat în mai multe minorităţi. Simpla toleranţă va sfârşi într-o indiferenţă generală.

Idealul toleranţei poate fi văzut acum nu ca un obiectiv, ci ca o piatră de temelie. Înţelegerea celorlalţi este marea aventură care se află dincolo de ea – mai ambiţioasă decât obsesia străveche a cuceririlor. Explorarea misterului

gândurilor și sentimentelor altor oameni este noua căutare spirituală. Aflarea empatiei este noua recompensă a intimității. O cale pentru aceste aspirații a fost deschisă pentru prima dată în istorie, acum că cele două sexe încearcă să se înțeleagă reciproc pe picior de egalitate, așa cum nu au mai făcut înainte. Prin urmare, este greșit să se afirme că lumea și-a pierdut idealul și că niciodată nu-l mai poate recâștiga, că nu se mai poate merge decât în sens invers. O nouă aventură a început, chiar dacă vechile obiceiuri supraviețuiesc.

John S. Strong, *The Legend of King Asoka*, Princeton UP, 1983; Susan Bayly, *Saints, Goddesses and Kings: Muslims and Christians in South India 1700–1900*, Cambridge UP, 1989; L.S. May, *The Evolution of Indo-Muslim Thought from 1857 to the Present*, Uppal, New Delhi, 1987; Katherine P. Ewing, *Shariat and Ambiguity in South Asian Islam*, California UP, 1988; Asim Roy, *The Islamic Synthetic Tradition in Bengal*, Princeton UP, 1983; Barbara Daly Metcalfe, *Islamic Revival in British India: Deoband 1860–1900*, Princeton UP, 1982; Barbara Daly Metcalfe, *Moral Conduct and Authority: Adab in South Asian Islam*, California UP, 1984; A.A. Engineer, *Communalism and Communal Violence in India*, Ajanta, New Delhi, 1989; Judith M. Brown, *Gandhi*, Yale UP, 1989; Bhikhu Parekh, *Gandhi's Political Philosophy*, Macmillan, 1989; Stanley Wolpert, *Jinnah of Pakistan*, Oxford UP, New York, 1984; Henry Orenstein, *Gaon: Conflict and Cohesion in an Indian Village*, Princeton, 1965; Helmuth von Glasenapp, *The Image of India*, India Council for Cultural Relations, New Delhi, 1973 (despre descoperirea culturii Indiei în Europa secolului al XVIII-lea); A. Leslie Willson, *A Mythical Image: The Ideal of India in German Romanticism*, Duke UP, Durham, 1964; A.L. Basham, *The Wonder that was India*, ed. a 3-a, Sidgwick and Jackson, 1967; Jean Herbert, *Spiritualité hindoue*, Albin Michel, 1972; R.C. Zaehner, *Hinduism*, Oxford UP, 1966; Preston King, *Toleration*, Allen and Unwin, 1976; R. Dahrendorf, *The Modern Social Conflict*, Weidenfeld, 1988; T. Raychaudhuri, *Europe Reconsidered: Perceptions of the West in Nineteenth-Century Bengal*, Oxford UP, 1988; Herbert McClosky and Alida Brill, *Dimensions of Tolerance: What Americans Believe about Civil Liberties*, Sage, 1983; Colin Holmes, *A Tolerant Country?: Immigrants, Refugees and Minorities in Britain*, Faber, 1991; A.D. Falconer, *Reconciling Memories* (în Irlanda), Columba, Dublin, 1988; Michel Wieviorka, *La France raciste*, Seuil,

1992; Barry Troyna și R. Hatcher, *Racism in Children's Lives: A Study of Mainly White Primary Schools*, Routledge, 1992; Philip Cohen, *Multi-Racial Britain*, Macmillan, 1988; Robert L. Holmes, *Non-Violence in Theory and Practice*, Wadsworth, Belmont, California, 1990; Louis Dumont, *Homo hierarchicus: Essai sur le système de caste*, Gallimard, 1966; Joelle Affichard și J.B. de Foucauld, *Justice sociale et inégalités*, Esprit, 1992.

DE CE PÂNĂ ȘI PRIVILEGIAȚII SUNT UNEORI SUPĂRAȚI PE VIAȚĂ, CHIAȚ ȘI CÂND POT AVEA TOT CEEA CE LE OFERĂ SOCIETATEA DE CONSUM ȘI CHIAȚ ȘI DUPĂ ELIBERAREA SEXUALĂ

Un pictor căruia i s-a comandat un portret al lui Annick Geille a acceptat cu râvnă, gândindu-se că n-ar fi nicio problemă. Lumea nu obosește admirând o pariziancă șic. Dar în curând el va avea probleme. Ar trebui să o înfățișeze cu un aer de siguranță care să proclame „Eu fac parte dintre cei mai de seamă“, sau liniștită și ciufulită, în haine care spun „Nu port nimic care să te distragă să mă vezi ca persoană?“ Ar trebui să o picteze cu zâmbetul care-i transformă fața și o face să arate ca o adolescentă, roșind în spatele șuvițelor de păr, dezarmată de un compliment? Dar cei care cunosc culisele presei franceze își amintesc că ea a fost o putere formidabilă în presă, cu o determinare care amintește de fondatoarea revistei *Elle*, Hélène Lazareff. Cum să picteze în același timp delicatețea străngerii ei de mână, fragilitatea sa de care este atât de conștientă? Atunci când mogulii afacerilor i-au oferit un post, ea a fost impresionată de cât de masivi erau bărbații și cât de mică era ea.

Annick Geille și-a petrecut viața arătându-le cititorilor ce înseamnă să fii o femeie independentă, pe baza propriilor experiențe. Întrucât Simone de Beauvoir, filosof al independenței femeilor, a încercat să explice nefericirea pe care i-au provocat-o infidelitățile lui Sartre și a considerat că relațiile

dintre bărbați și femei ar putea fi în cele din urmă clădite pe o bază satisfăcătoare, Annick Geille se îndoiește: pentru ea nu există nicio soluție, căci viața este în mod inevitabil tragică.

Poate că un portret veritabil ar fi o serie de studii suprarealiste ale nasului ei, care, chiar și mai expresiv decât cel al unui animal în alertă, își schimbă în mod constant forma, trădând încântare, curiozitate, uimire, durere, dezaprobare, plictiseală. Ceea ce i-a adus succesul profesional este talentul ei de a mirosi *l'Air du temps*, nu starea de spirit a sezonului, cum fac experții în modă, ci tendințele cât mai profunde ale emoțiilor: ea este un barometru al climei, care modifică subtil modul în care femeile răspund bărbaților, un termometru al temperaturii la care le place să se întâlnească. Etapele succesive ale carierei sale au fost un comentariu cu privire la evoluția atitudinilor în rândul femeilor educate, ambițioase. Dintre cele patru reviste la care a fost redactor-șef, fiecare reprezintă o fază în istoria emoțională a Franței și, chiar mai mult, o căutare a unei ieșiri din dilema pe care această istorie nu a rezolvat-o: ce faci după ce obții ceea ce îți dorești și de ce rămâne dezirabil atât de puțină vreme?

În 1973, când avea vreo douăzeci și ceva de ani și a fost selectată să lanseze versiunea tricoloră a revistei *Playboy*, ea i-a adăugat o notă permisivă, proprie vârstei sale. Fotografiiile cu fete goale, a considerat ea, nu erau suficiente pentru a-i satisface pe francezii inteligenți. Ea i-a convins pe intelectualii cei mai respectați să contribuie cu articole care să explice ceea ce ea a numit „hedonismul rafinat”. A dat o adevărată lovitură când l-a identificat pe tânărul filosof Bernard-Henri Lévy ca pe o stea în ascensiune: ea a comandat primul interviu major de presă pe care l-a dat acesta. Dar când ea l-a trimis spre aprobare lui Hugh Hefner, el s-a plâns: „Cine este omul acesta?” Ea l-a implorat prin telex să i se permită să publice cele cincisprezece pagini de critică răutăcioasă făcută de un necunoscut: „Credeți-mă, veți auzi în curând de el!” Dacă nu va reuși, ea va fi dată afară. Trei săptămâni mai târziu, revista *Time* a imitat-o și a tipărit un articol pe prima pagină despre Lévy și Noii filosofi. Niciodată nu a mai fost pusă sub semnul întrebării alegerea ei editorială.

Nasul ei a simțit că a venit momentul pentru o nouă rebeliune care să o înlocuiască pe cea a studenților ajunși la limita răbdării în 1968. Ea a consemnat spusele cuiva: „Eu nu mai cred în politică. Aparțin unei generații pierdute, fără speranță, pierdută nu numai pentru cutare sau cutare motiv, ci pentru orice cauză care ar putea apărea vreodată. Noi știm de la bun

Început că viața este o cauză pierdută.“ Chiar și căldura umană îl speria. Singurul lucru în care credea, a spus el, era necesitatea de a spune adevărul.

De atunci, Annick Geille a tratat plăcerea inovației și deziluzia slăbiciunii omenești ca pe niște bile, cu care trebuie să jonglezi în același timp. Curentul care vrea ca stânga să se apropie mai mult de aripa dreaptă și dreapta mai mult de aripa stângă îi place, refuzând să se încadreze în vreuna dintre ele. Principiul ei nu este ambiguitatea, ci încăpățănarea în fața contradicțiilor. Ea l-a aplicat mai ales în războiul violent dintre femei și bărbați. „Când sunt cu bărbații, mă simt ca o femeie, spune ea, iar când sunt cu femeile, mă simt ca un bărbat. Printre oamenii de stânga, sunt de dreapta. Atunci când există o majoritate, eu sunt o parte a minorității. La fel și cu feministele: nu mă simt o parte din ele. Aceasta este libertatea. „Biblia“ lui Annick Geille din adolescență a fost cartea *Al doilea sex* a lui Simone de Beauvoir, dar ea a publicat ofensele fără milă ale lui Nelson Algren față de cea care și-a închipuit că are o aventură romantică cu el. Feministele au fost, desigur, veninoase cu revista *Playboy*. De ce își tăia singură craca de sub picioare? „Dacă aș ști, aș fi mai fericită.“

De îndată ce *Playboy* a încetat să mai fie de avangardă, Annick Geille a devenit redactor-șef al revistei *F Magazine*, transformând-o într-un companion „post-feminist“ pentru femeile care s-au săturat de războiul sexelor și care au crezut că „viața nu este distractivă fără bărbați“. Un companion, nu un ghid, pentru că ea a pretins doar că relatează ceea ce simțea „femeia nouă“, „ducând viața unui bărbat, în timp ce dorește să arate norocul de a fi o femeie“. Cu Christine Ockrent pe copertă, ea a discutat despre noua artă a atracției, pe baza experienței unor cupluri care au calități contrastante. Încă o dată, ea a adus filosofi la modă, cum ar fi Alain Finkielkraut, pentru a explica faptul că doar complimentele nu mai erau de ajuns: acum era nevoie de „talentul de a se face original. De a fi surprinzător, diferit, amuzant.“ Deci nu există nicio formulă unică. Ea a publicat un sondaj de opinie din care reieșea că atât bărbații, cât și femeile apreciază inteligența ca suprema calitate a celuilalt sex; „sex-appeal“ a ajuns în capătul de jos al listei. „Faceți loc femeilor!“, spuneau titlurile sale; „Ne dorim locurile de muncă ale bărbaților, cu salarii bune și responsabilități“; „Cum poți obține o avansare.“ Dar apoi au urmat articole de genul „Activ și dinamic, vă gestionați cariera cu o mână de fier. Dar seara de ce nu schimbați decorul? Purtând un portjartier și ciorapi de mătase, deveniți din nou o femeie fatală, un copil-femeie, o femeie

feminină. “ La fel cum a admirat arta de a fi atât de stânga, cât și de dreapta, acum ea a văzut dorința femeilor de a alterna farmecul cu puterea.

Cu toate acestea, după ce femeile au avut tot mai mult succes atingând vârful profesiei lor, ea a simțit că lipsește ceva. Fără „cultură“ erau incomplete. Jack Lang a fost profetul ei. Ea a fondat o revistă glossy numită *Femme*, plătită de scumpe reclame high-fashion, dar cu texte scrise de cei mai admirați și cultivați autori. Literatura, psihologia și arta au devenit la fel de importante ca mijloacele contraceptive. În același timp, *Femme* a fost o celebrare a hedonismului și a luxului, a plăcerii de a satisface dorințele în modul cel mai rafinat, cu orice preț.

Apoi a fost timpul să meargă mai departe. Bărbații abia își târau picioarele. Divorțurile din generația ei demonstau că este din ce în ce mai greu să întâlnești tipul potrivit de partener. În 1990, ea a lansat o altă revistă, dar în loc de fete goale ea le-a oferit bărbaților aceeași rețetă pe care o oferise femeilor: cultura. Era rândul bărbaților să se cultive, credea ea; revistele pentru bărbați erau necesare pentru a le hrăni sensibilitățile, pentru a acoperi prăpastia culturală dintre ei și femei, precum și de a stabili noi standarde ale eleganței masculine.

Toate acestea sugerează că este o optimistă. Revistele ei expun mereu eroi și eroine ca modele pentru cititori. Dar dificultatea constă în faptul că oamenii reali nu se aseamănă prea mult cu acele modele, care, în orice caz, sunt cu totul admirabile doar de la distanță. Deși se învârt în înalta societate și trăiește în cartierul cel mai la modă din Paris, căsătorită cu un om de afaceri bogat, această lume nu o satisface pe deplin. Întoarsă acasă de la biroul ei de plus, ea se așază la masa de lucru până târziu în noapte și scrie romane ce conțin reflecțiile ei cele mai intime cu privire la propria experiență. În revistele ei, ea părea să spună, nu-i așa că viața este minunată, cu toți acești oameni uimitori care fac lucruri excepționale; tu de asemenea...? Dar romanele ei dezvăluie ceea ce ea consideră a fi veriga lipsă. Subiectul lor este mereu dragostea plină de frustrări. Munca ei de jurnalist îi permite să adune material despre modul în care trăiesc oamenii. Spre deosebire de revistele ei, romanele sunt triste. Romancierul, spune ea, nu este de acord cu jurnalistul.

Există o scenă în romanul său *Voyageuse du Soir*, în care eroina vine acasă în extaz la soțul ei, pentru că tocmai a câștigat un premiu de top în profesia ei, iar soțul spune că este prea ocupat pentru a sărbători, căci el nu-i poate înțelege însemnătatea și nici nu a auzit vreodată de personalitățile care i-au

acordat distincția. Iată un exemplu ce exprimă dilema vieții lui Annick Geille. Munca este pasiunea ei, marea ei poveste de dragoste. Ea lucrează de multe ori douăsprezece ore pe zi. Mulți bărbați par să-i respingă succesul. Alt personaj al ei se plânge: „Bărbații care apreciază o femeie profesional se plictisesc de ea foarte repede în privat”; cărțile ei sunt populate de femei profesioniste de succes care „în ciuda salariilor mari pe care le primesc nu au cu cine să vorbească”. La locul de muncă, ea are vocea unui editor, destul de diferit de tonul delicat, nesigur pe care îl folosește în varianta ei feminină, când tratează oamenii ca și cum ar fi făcuți din porțelanul cel mai fin. Puterea de la birou slăbește o femeie, spune ea; acasă vrea să-și permită să se prăbușească, să lase bărbatul să ia deciziile; dar și bărbații sunt obosiți când vin acasă de la birou. Ea simte uneori nevoia să fie copil și să aibă pe cineva care să-i asculte cu admirație laudele. În 1978, a publicat o carte care anunța sosirea omului nou, care era plin de înțelegere și în care se combinau toate calitățile pe care o femeie liberă și le dorea, un om care nu cerea nimic în schimb de la ea. Acum regretă; viziunea a fost doar un miraj.

„O femeie simte că a eșuat dacă un bărbat nu o dorește și o preferă pe oricare alta. Femeile cred că sunt libere și puternice, dar ele au nevoie întotdeauna să fie iubite, să fie cele alese.” Totuși, dragostea este ceva în care vrea să creadă, întotdeauna ajunge la concluzia că, din păcate, ea nu o poate găsi în forma idilică, imposibilă pe care și-o dorește. Pentru ea, a se îndrăgosti a fost întotdeauna ca un vis – se trezește și iluzia dispare. Și nu numai că nu durează, dar este și distructivă, omorând prietenia, aducând nu pace, ci conflict, întrucât este în mod firesc inegală. Unul dintre parteneri este întotdeauna mai profund îndrăgostit decât celălalt și se află astfel în dezavantaj, întrucât celălalt, care permite să fie iubit, se poate rupe nevătămat. Bărbații sunt necredincioși din construcție, crede ea. Infidelitatea sub toate formele sale este o temă constantă în cărțile ei. A accepta această incompatibilitate tragică între sexe și „destinul imposibil al femeilor” înseamnă să nu-ți mai bați joc de tine și de ceilalți. „Nu cred în dragoste”, spune ea sfidător, așa cum ar putea spune „Nu cred în Dumnezeu”, dar dragostea ar continua să locuiască în sufletul ei. Uneori sugerează că dragostea este căutarea unui suflet pereche, dar, din păcate, „cei care te iubesc nu te înțeleg, iar cei care te înțeleg nu te iubesc”. Alteori, ea sfârșește într-un cerc vicios: iubești o persoană care te iubește; dar apoi simți că iubitul tău trebuie să fie prost să te iubească; prea multă intimitate poate deveni o invadare a

vieții private, o amenințare; prea multă sinceritate poate ruina dragostea; ar trebui să ne abținem de la a ne îndrăgosti; când unul dintre personajele ei spune: „Te iubesc“, ea adaugă, „Cuvântul a fost folosit prea des.“

Problema aproape dispare dacă cineva se mulțumește cu o prietenie, ceea ce, desigur, ei îi este imposibil, dar chiar și așa de multe ori simte că prietenia este cea care dă sens vieții sau cel puțin un sentiment de siguranță și protecție. Una dintre poveștile sale de dragoste timpurii a fost o dispută constantă; acum că s-a transformat într-o prietenie, fără dreptul de a emite pretenții, relația este perfectă. Desigur, există un element de idealizare în acest elogiu al prieteniei, pentru că o femeie ocupată are puțin timp la dispoziție; ea nu se poate vedea cu prietenii ei atât de des cum și-ar dori și, ocazional, prietenii ei nu au timp pentru ea. După ce și-a publicat unul dintre romane, i-a cerut unui autor celebru, de care este apropiată, să scrie câteva rânduri despre carte. E prea ocupat, i-a răspuns el cu părere de rău și ea a înțeles că nu-și putea rupe din timp pentru că era prea ocupat cu propria lui carte. Tăcerea mănioasă este, în cele din urmă, urmată de iertare. În prietenie, nu poți condamna greșelile prietenilor tăi, ci trebuie să le accepți. Dar, în ciuda prețuirii acordate prietenilor, ea conchide: „Am mulți oameni în jurul meu, dar eu rămân singură... Viața este compusă din lumi solitare, care nu se întâlnesc.“

Sexul, pe care Simone de Beauvoir l-a aprobat ca pe o metodă de realizare a comunicării rapide și imediate, este, pentru fostul editor al *Playboy*, o altă fraudă a naturii, o plăcere născută moartă. Există „mângâieri la care puține femei pot rezista“ și „mirosurile masculine“, care sunt „amețitoare“, și „fără bărbați o femeie este în pericol de a înceta să mai existe“. Personajele sale sar în și din pat, iar cele de sex masculin au nevoie de mai multe femei care să le dea iluzia că sunt în viață. Dar ea consideră că este de deplâns faptul că pasiunea nu este mai mult decât o căutare a acelor câteva momente. Visul vârstei permissive nu a devenit realitate. Sexul reunește doar oamenii care sunt deja împreună. „Toată lumea trăiește singură.“

Annick Geille s-a născut și a crescut în Bretania. Mama ei era fiica unui bancher și tatăl ei era navigator, un bursier care a devenit inginer naval. Copilăria i-a fost sfâșiată între două lumi, una iubitoare de lux pe de o parte, iar pe de altă parte cea a neprivilegiaților, de care simțea că aparține. S-a simțit ofensată că era de așteptat ca ea să facă treburile casnice, doar pentru că era fată, și i se interzicea să meargă în cafenele. Afecțiunea pe care o căuta a descoperit-o la librarul

local, care era cu douăzeci de ani mai în vârstă decât ea; el a fost primul ei prieten, care i-a hrănit pasiunea pentru lectură, pasiune ce a dăinuit toată viața: rareori merge undeva fără o carte; există puține lucrări de literatură modernă pe care să nu le fi citit. A fost încurajată apoi de o profesoară fără copii, care i-a fost ca o mamă adoptivă și care a încercat să-i convingă pe părinții ei că erau prea severi cu ea, că n-au reușit să-i recunoască talentul. Annick Geille a crezut că tot ceea ce și-a dorit mama sa pentru ea a fost să aibă o căsnicie fericită și copii. În Lorient s-a simțit prizonieră a ritualurilor burgheze provinciale. Prin cărți ea a zărit o altă viață, prezidată de autori parizieni pe care i-a adorat ca pe niște dumnezei. Jurnaliștii balzacieni locali care visau să devină celebrități pariziene și marginalii frustrați din oraș, soți nepotriviți, i-au fost complici în rebeliune. Cei mai buni prieteni ai ei au fost întotdeauna marginalii după origine sau prin temperament sau prin orientare sexuală. Ea a devenit jurnalist pentru că era modul în care-și putea întâlni zeei față în față. Cei mai mulți lideri literari din Paris se regăsesc acum în agenda ei. Ea îi tratează cu venerație, respect și afecțiune, ca și cum o carte nu este doar o idee, ci și o îmbrățișare care merită un răspuns; este cea mai bună dovadă că necunoscuții, în ciuda tuturor lucrurilor care îi separă, își pot atinge inimile reciproc.

Uneori, parizianca șic apare la petrecerile mass-media acompaniată de fiul ei adolescent, precum și de servietă. În tinerețe, ea se ghida după ideea că o femeie nu trebuie să se sacrifice pentru copiii ei. Pentru ea, ideea este încă de actualitate. Având un copil, a făcut-o să descopere că ceea ce i-au zis părinții ei – „Am făcut totul pentru tine” – a fost greșit: unui părinte îi face plăcere să facă totul pentru copilul său. „Copilul nu-ți datorează nimic; tu ești cel care îi datorezi plăcerea de a trăi, căci el te educă, te forțează să te îmbunătățești în permanență”. Dragostea pentru fiul ei este foarte puternică. Nu există nicio pierdere mai mare pe care și-o poate imagina decât aceea a unui copil, iar femeile care au pierdut un copil trezesc în ea o curiozitate îngrozitoare, aproape superstițioasă. Singura iluzie în care insistă să creadă este că dragostea pentru copii este singura care durează pentru totdeauna. Și totuși, cartea ei *Portrait d'un amour coupable*, care a câștigat Prix du Premier Roman, este un lung strigăt de durere în fața unui zid al neînțelegerii dintre o mamă și o fiică.

Uneori, ea dorește ca munca să nu o împiedice să-l vadă mai mult pe soțul ei, dar alteori îi place să fie singură. Dintr-odată contactul social o lasă rece și se izolează. Nasul ei își schimbă forma, ca niște obloane închise. Nu vă

închipuți că, doar pentru că spune că femeilor le place să știe că bărbații tânjesc după ele, veți descoperi vreodată toate gândurile ei intime, mai mult decât toate ingredientele parfumului pe care-l poartă.

„Lumea le aparține celor care știu încotro merg“, a scris ea, dar indicatoarele pe care le caută sunt în ea însăși; ea decide unde va merge în funcție de starea sufletească, iar din moment ce dorința nu este nici constantă, nici sațiabilă, nu se așteaptă niciodată să-și atingă scopul: „Va exista întotdeauna ceva care lipsește.“ Nu e niciun pericol să fie numită naivă. „Femeile trebuie să rămână străine, necunoscute, să-și păstreze misterul, să fie imprevizibile“: în acest mod nu vor fi învinse în totalitate. Dar acum ea a terminat un alt roman, cel mai important al ei, al cărui sfârșit nu este trist. Este ca și cum ar fi mirosit o adiere de speranță în aer, ca și cum ea ar fi simțit că în cele din urmă oamenii ar fi obosit să se lase loviți mai mult de tristețe decât de posibilitățile vieții.

Nu este prima dată când femeile au fost eliberate. Femeile din ziua de azi, care se învăluie în parfumul unei vieți mai interesante, au precusoare, de exemplu, în Japonia secolului al X-lea.

Vorbesc despre aristocrația sa, desigur, dar atunci femeile eliberate de azi sunt tot o aristocrație, o minoritate. Se întâmplă ca femeile din Kyoto, în zilele în care era reședința împăratului japonez, cunoscută sub numele de „capitala păcii“ (Heiankyo), au consemnat ceea ce au simțit, iluminând emoția umană ca un proiector care dezvăluie dintr-odată tot ceea ce este în mod normal întunecat și care la fel de brusc se stinge. În timp ce bărbații au scris texte cu învățături despre subiectele obișnuite precum războiul, dreptul și religia, într-o limbă pe care oamenii obișnuiți nu o puteau înțelege (chineză, echivalentul latinei europenilor pentru japonezi), femeile au început să scrie romane în limba de zi cu zi a japonezilor și în acest proces au inventat literatura japoneză. Timp de aproximativ un secol romanele au fost scrise numai de femei, având ca temă de interes emoțiile. Primul roman psihologic din lume este *Povestea lui Genji*, scrisă între 1002 și 1022 d. Hr. de o văduvă de douăzeci de ani, al cărei soț, de două ori mai în vârstă decât ea, a murit după numai câțiva ani de căsătorie. Cei care spun că Japonia poate doar să imite vor fi uimiți de acest extraordinar de ușor de citit și de inteligent precursor al lui Proust, Murasaki Shikibu.

Un romancier, spunea ea, este cel care este atât de mișcat de experiențele sale, încât nu poate suporta ca ele să dispară în uitare; iar ea a fost mișcată de confuzia vieții amoroase pe care a observat-o la Curtea imperială, reacționând mai întâi cu speranță și apoi cu disperare. Cartea ei are 430 de personaje, fără servitori, ca și cum ar vrea să fie sigură că nicio dovadă suplimentară nu va putea fi găsită în contradicție cu concluziile sale despre arta existenței.

Eroul lui Murasaki era bărbatul ideal, la fel ca noul bărbat al lui Annick Geille. Deși este foarte frumos, desigur, nu frumusețea, ci sensibilitatea îl face ideal. El este un prinț, dar Murasaki nu este interesată de puterea lui, nici de îndemânarea sa ca spadassin, nici de puterea lui fizică și, într-adevăr, nu există niciun cuvânt în carte despre cariera sa publică. El are un lung șir de idile, dar, spre deosebire de Don Juan, nu uită sau nu abandonează o femeie, tratându-le pe toate ca persoane distincte, răspunzând la temperamentul unic al fiecăreia: „El este un mare nobil când face dragoste cu lady Rokujo, iubitul demon când este cu Yugao, atent și la locul lui cu timida doamnă Akashi, părintesc cu Tamakazura.“ Își găsește o soție ideală, dar autoarea nu îi permite să se lepede de toate celelalte femei, ca și cum ar fi dorit să illustreze abilitățile de a face dragoste în toate formele sale. Nu cucerirea femeilor este ambiția lui, pentru că el este un artist al dragostei. Amantele sale se mulțumesc să primească doar o parte din afecțiunea lui, pentru că plăcerea pe care le-o oferă el este de neuitat și pentru că nu le abandonează cu totul, nici atunci când nu mai sunt tineri, nici măcar atunci când el descoperă că s-a înșelat și că acestea nu sunt la fel de admirabile cum a crezut el: nu fuge, ci are grijă să întrețină flacăra la fel de tandru ca și cum ar iubi încă cu adevărat.

În acea perioadă, era rușinos pentru o femeie aristocrată să fie dependentă financiar de soțul ei. Ea nu se muta împreună cu el când se căsătoreau; fiecare își păstra propria casă. Soțul o vizita doar din când în când, astfel încât ea nu era tiranizată nici de el, nici de mama lui, ci era liberă să se bucure de petrecerea timpului liber și de beneficiile educației sale. Aceasta a fost singura dată în istorie când fiicele au fost apreciate mai mult decât fiii. Totuși, nu aveau o viață perfectă; trăiau retrase în casele lor, așteptându-și mereu vizitatorii masculini. Adăpostite în spatele paravanelor (alternativa lor la voaluri), educația nu le permitea să-și folosească toată energia, limitându-se la arte, excluzând istoria, filosofia și dreptul, despre care era rușinos ca ele să știe ceva (totuși Murasaki a cunoscut foarte multe dintre cele ce nu ar fi trebuit să știe).

Lumea lor era una domestică, astfel încât aveau atât de mult timp liber, încât nu se puteau hotări ce să facă cu el și vorbeau despre „suferința timpului liber“ sau „alinarea pentru timpul lor liber“. Pe de altă parte, au avut atât capacitatea, cât și răgazul de a reflecta asupra relațiilor lor cu bărbații, care erau și ei deosebiți, în sensul că nu aveau nicio restricție privitoare la actul sexual. Cu mult înainte de 1960, Japonia avea o societate (sau mai degrabă o clasă) complet tolerantă față de promiscuitate, considerând că a avea cât mai multe legături posibile, atât cu cele căsătorite, cât și cu cele necăsătorite, era o sursă de prestigiu. Bărbații puteau avea mai multe soții (unii au ajuns la zece, la un moment dat) și chiar mai multe concubine. Acesta a fost unul dintre motivele pentru care fiicele erau dorite: ele aveau șanse mult mai bune decât fiii să contracteze o căsătorie bună sau cel puțin să găsească un consort cu putere. Nevestele au fost încurajate să aibă toți iubiții pe care i-ar putea atrage, iar fecioarele erau considerate stigmatate, posedate de spirite rele. Purtarea hainelor ale căror culori nu se armonizau era mult mai condamnată decât a avea prea mulți iubiți. Ceea ce conta era bunul gust.

De aici obsesia lor mai curând legată de conformitate, decât de libertate. Bunul gust le cerea să se supună regulilor nescrise. Bărbații, se părea, dormeau adesea într-un pat diferit în fiecare noapte, dar trebuiau să se strecoare nevăzuți în zori și să-i trimită imediat doamnei un poem de dimineață. „Atașamentul unei femei față de un bărbat depinde în mare măsură de eleganța cu care-și ia rămas-bun.“ Legăturile amoroase au devenit de multe ori un ritual lipsit de sentiment. Bărbații nu admirau femeile pentru corpurile lor: „o amintire oribilă este trupul gol“, spune Murasaki. „Într-adevăr nu are nici cel mai mic farmec.“ Chiar și zâmbetul li se părea oribil, de aceea dinții erau vopsiți cu negru pentru a-i ascunde. Părul lung era singurul atribut fizic care era prețuit. Femeile erau frumoase prin ceea ce făceau, prin priceperea lor în alegerea și purtarea hainelor, prin stăpânirea artelor, prin capacitatea lor de a crea frumusețe, de a inventa parfumuri minunate sau de a cânta o muzică dulce. Un bărbat se putea îndrăgosti de ele doar privindu-le un pliu al mânecii sau o mostră de scris, caligrafia fiind o artă majoră; la fel era și alegerea hârtiei potrivite pentru a se asorta cu starea de spirit și vremea dintr-o anumită zi. Curtarea în vederea căsătoriei era un ritual care implica trimiterea unui poem de treizeci și unu de silabe unei fete pe care n-a întâlnit-o niciodată, deducând apoi caracterul ei din răspuns; dacă rezultatele erau

promițătoare, ei trebuiau să se hotărască după trei nopți experimentale petrecute împreună. Au fost scrisori și poezii care au declanșat dorința sexuală. Femeile erau intrigate de capacitatea lor de a provoca emoție, iar bărbații se rușinau când simțeau pasiune, ceea ce însemna că și-au pierdut controlul de sine. Chiar și promiscuitatea are reguli, cu atât mai dificile cu cât sunt realizate prin nuanțe subtile, la care nu se poate pretinde să se adere atât de ușor, așa cum se poate prin legile căsătoriei.

Nimeni nu se aștepta ca un partener, fie el pe termen scurt sau lung, să fie credincios. O soție, într-adevăr, credea că, dacă soțul ei avea mai multe amante, era mult mai probabil să aibă relații interesante și afectuoase cu el, cu condiția ca ea să fie femeia pe care o preferă; aceasta era o provocare constantă. Dar sistemul lor a devenit un coșmar, deoarece acești oameni minunați și eleganți nu au putut suporta incertitudinea. Atât bărbații, cât și femeile erau morbid de geloși, chiar dacă gelozia era considerată o încălcare a bunelor maniere. Toți tânjeau după un sentiment de securitate, deși erau plictisiți de ea. Erau îngrijorați de pierderea dragostei, de asumarea ei, precum și cu privire la viitorul lor și al copiilor, dar și despre bârfele pe seama lor.

Așa că, în ciuda privilegiilor și a frumuseții cu care s-au înconjurat, ei se simțeau adesea nefericiți sau cel puțin ușor melancolici („conștient“ este cuvântul japonez, folosit de peste o mie de ori în acest roman, ceea ce înseamnă sentimentul că viața este atât minunată, cât și îngrozitoare). Murasaki își ucide brusc eroul pe la două treimi din carte: „Genji a murit“, spune ea brusc și își mută atenția asupra unor oameni lipsiți de perfecțiune și asupra unei nesfârșite succesiuni de eșecuri în înțelegerea reciprocă. Latura ei budistă se reafirmă în aceea că obiectivul final este de a stinge dorința, care este cauza tuturor suferințelor. Deși a fost mult timp ispitită de măreția iubirii neîngrădite, în cele din urmă ea și toate personajele sale au fost copleșite de tot ceea ce au evaluat ca efemer: tinerețea, iubirea, puterea, poziția socială. Singura lor soluție a fost să recunoască tristețea și eleganța de a fi capabil să recunoști frumusețea și tristețea lumii, în același timp.

Individualitatea lui Murasaki s-a predat în fața soluției tradiționale japoneze la disperare, care constă în transformarea într-o experiență estetică de a găsi frumusețe numai în ceea ce este efemer, de a insista asupra faptului că, dacă frumusețea și dragostea n-ar fi fragile și trecătoare, n-ar fi minunate. Așa cum a scris Kenko în *Eseuri despre lene* (1330–1332), „Dacă omul nu s-ar

evapora niciodată ca roua din Adashino [un cimitir celebru], nu s-ar risipi ca fumul peste Toribeyama [un crematoriu], ci ar zăbovi pentru totdeauna în lume, cum și-ar pierde lucrurile puterea de a ne mișca. Cea mai prețioasă în viață este incertitudinea.“ Această fascinație a incertitudinii are rezonanță modernă și explică de ce arta japoneză, care a reflectat-o, a devenit o sursă de inspirație pentru arta europeană modernă. Dar dorința de a fi mișcat cu costul unei suferințe iremediabile nu este modernă, ci foarte veche. Neajutorarea în fața cruzimii lumii nu este deosebită deloc de cea japoneză, ci este o parte a sentimentului tristeții cosmice pe care a fost construită, practic, fiecare civilizație. Sumbrul orizont breton al lui Annick Geille este un fragment dintr-unul global.

Femeile din Japonia secolului al X-lea au rămas, astfel, la stadiul așteptării. Ele au așteptat bărbatul ideal care să le iubească, chiar dacă jumătate dintre ele știau că vor fi dezamăgite și că dragostea nu durează. Așteptarea a continuat timp de zece secole. Deși mulți oameni și-au modificat comportamentele sexuale, ei au continuat să privească lumea ca pe o casă bântuită, care este perspectiva eșecului, decăderii și dezamăgirii. A protesta la adresa incorectitudinii vieții sau a face haz de absurditățile la care ea conduce nu schimbă prea multe. *Doamna care iubea insectele*, un roman al alteia dintre aceste tinere femei extraordinare din perioada japoneză Heian, înfățișează o savantă timpurie care refuză să-și înnegrească dinții sau să-și smulgă sprâncelele, insistând asupra faptului că ea este interesată doar să „cerceteze tot ceea ce există și să afle cum a început“. Și, desigur, niciun bărbat nu o va iubi. Sfârșitul este nefericit, cum trebuie să fie finalurile, în mod inevitabil, pentru toți oamenii care cred în întunericul cosmic.

Chiar și *Cartea pernei* a lui Sei Shonagon (născută în 965), despre care experții spun că este cea mai spirituală lucrare din toată literatura japoneză și o capodoperă stilistică, scrisă de o altă tânără strălucitoare dintre viitoarele doamne de companie ale împărătesei, nu poate scăpa de concluzia că: „Dacă nu voi fi pe primul loc în preferințele oamenilor, nu voi mai fi iubită deloc; de fapt, voi fi mai degrabă urâtă sau maltrată. Este mai bine să fii mort decât să fii iubit pe locul al doilea sau al treilea. Da. Trebuie să fii pe primul loc.“ Dar asta nu era de ajuns: „Nimic nu este mai plăcut decât să fii iubit de toți“ (Nicio șansă: Murasaki, care a cunoscut-o, spune că „are un extraordinar aer de autosatisfacție“). În plus, „vizita unui amant este cel mai încântător

lucru din lume“. Din păcate, „eu sunt genul de persoană care aprobă ceea ce alții detestă la ei înșiși.“ Chiar și mai rău, „îmi dau seama că este un mare păcat pentru mine, dar nu-mi pot înfrâna satisfacția când cineva care-mi displace are o experiență neplăcută.“ Nici spiritul, nici delicatețea ei nu-i pot oferi ceea ce-și dorește cu ardoare.

Câteva secole mai târziu, noua clasă de comercianți din Japonia a încercat să se bucure de plăcerile aristocrației, dar fără obstacole. Ei au vrut să-și inventeze propriul mod de a se comporta, „modul orașenilor“ (*chonin-do*): căutarea fericirii în mod direct, nu prin traseele ocolitoare ale tradiției și ritualurilor. Nu era pentru ei calea războinicilor samurai, care disprețuiau iubirea ca efeminată și care tânjeau după glorie postumă. Locuitorii din Osaka, în special, și-au făcut un scop din a trăi în prezent, dedicându-se, în primul rând, câștigurilor bănești. Monedele fiind introduse în 1601, ei au fost fascinați de noutatea lor, făcându-i să simtă o plăcere senzuală la atingerea și vederea lor. „Nimic din această lume nu este la fel de interesant ca banii“, a declarat romancierul Ihara Saikaku (1642–1693). „Este singurul lucru esențial în lumea actuală.“ Nu conta originea dacă banii îți permiteau să achiziționezi orice lux exotic.

Dar negustorii au decis că cel mai bun lucru pe care să-și cheltuie banii a fost sexul, astfel încât să înlocuiască „tristețea lumii“ cu o „lume plutitoare“ a plăcerii, pentru a satisface toate tipurile de senzualitate, pentru a crea un oraș de „nopti albe“ care ar fi „teatrul universal de plăceri și amuzamente“. Erau acum mai mulți japonezi capabili să citească (40%), decât în orice altă națiune, cu excepția Angliei și Olandei, și și-au folosit cunoștințele citind cărți despre sex. Curtezanele au devenit centrul vieții sociale a orașului, nu de puține ori fete de samurai și extrem de scumpe: în curând au apărut povești despre milionari care și-au cheltuit averi imense pe ele. Iubirea era periculoasă; adulterul era pedepsit cu moartea; asemenea obstacole doar au ridicat nivelul nerăbdării. Sexul a fost cel pe care acest precursor al societății de consum s-a concentrat imediat. Au existat limite la ceea ce oamenii de afaceri puteau spera în privința prestigiului social, dar, a spus Saikaku, „plăcerile cărnii nu au limite“.

El a fost Balzac sau Dickens al lor, primul scriitor japonez care a creionat eroi și eroine dintre oamenii obișnuiți, cu exact asemenea obsesii senzuale. Cartea sa *Cinci femei care iubeau dragostea* prezintă căutarea plăcerii de către

femei, care nu așteaptă sfioase să fie pețite, ci fac avansuri și iau decizii; cu cât sunt mai îndrăznețe, cu atât sunt mai mult admirate; ele conduc adesea spre dezastru și moarte, dar chiar și așa domină execuția din scena finală. Uneori, ele trebuie chiar să despartă bărbații de băieți: în romanul său *Oglinda iubirii masculine*, Saikaku înfățișează homosexualitatea în competiție cu heterosexualitatea; în teatru, bărbații tineri și frumoși care joacă roluri feminine sunt vedetele cele mai admirate.

Dar, deși Saikaku descrie cu mult umor frenezia dorinței și detaliile poftei, exprimându-și plăcerea pentru „lucrurile bune ale acestei lumi“, el devine tot mai trist odată cu anii. A început să-și facă griji pentru cei care nu aveau bani, în legătură cu dificultatea de a face bani pentru cine nu are cu ce să înceapă, în legătură cu delincvența tinerilor, pentru curtezanele care aveau nouăzeci și cinci de avorturi, dependente de „plăcerile carnale“, chiar atunci când acestea nu le ofereau nicio plăcere. În ciuda fascinației sale pentru femei, el spune: „Toți bărbații din lume sunt frumoși, dar printre femei frumusețea este rară... în cele din urmă cineva va renunța la femei în favoarea bărbaților.“ Acele personaje ale sale care încearcă să ridice loialitatea la rangul de virtute eroică sfârșesc având sentimentul că nu-și pot controla destinul, că meritul individual nu-i recompensează, care ar trebui să fie idealul, că au nevoie de o credință religioasă să le susțină. Dar ei o aleg pe cea care interferează cel mai puțin cu plăcerile lor, versiunea populară a budismului Amida, care nu-i pedepsește pentru greșelile lor, nici nu le pretinde un anumit comportament, ci promite răscumpărare în schimbul câtorva rugăciuni.

S-ar părea că în timpul celor o mie de ani care le separă pe Murasaki și Annick Geille s-au înregistrat puține progrese în despovărea lumii de sentimentul tristeții: el continuă să revină. În acest caz concluzia ar fi că oamenii sunt condamnați să fie nemulțumiți și să simtă, chiar și în momentele lor de glorie, că le „lipsește ceva“, astfel încât nu au altă opțiune decât să se predea în fața credinței superstițioase că dorința este, inevitabil, o sursă atât de chin, cât și de plăcere.

Totuși, eu văd istoria dorinței îndreptându-se într-o altă direcție. Felul în care oamenii au simțit plăcerea a depins de ce fel de plăcere și-au imaginat că este posibilă, ce au considerat că lipsește și cât de departe se întinde orizontul dincolo de problemele personale. În loc să se presupună că există un defect

fundamental în univers, se poate privi dorința dintr-un alt unghi. Imperfecțiunile din univers, cum sunt cele din covoarele orientale, ar putea să nu fie considerate totuși defecte. Observând universul, știința – după ce și-a depășit adolescența, când a crezut că va cuceri ignoranța – a învățat să obțină satisfacții doar știind că fiecare descoperire conține o invitație de a face în continuare descoperiri și că un experiment eșuat înseamnă doar că s-a pus o întrebare greșită, nu că nu există răspunsuri. Mulți oameni, fără să-și dea seama, încă perpetuează mentalitatea pe care au moștenit-o din zilele în care se aștepta ca lumea să se sfârșească foarte curând și nu au învățat să vadă că sunt infinite alte posibilități. Pesimismul și optimismul apar astfel ca fiind în litigiu, într-o mare măsură, în legătură cu cât de departe este cineva pregătit să privească, în legătură cu distanțele focale.

Nu este nevoie să se nege faptul că indivizii s-au născut cu un anumit temperament, iar chimia lor aproape i-a obligat să vadă lumea într-o nuanță diferită de roz sau gri. Asta nu înseamnă că au fost prizonieri în corpurile lor. Aristotel a spus că ficatul era sediul emoțiilor și într-adevăr a fost confirmat faptul că starea de spirit se modifică în funcție de cantitatea de zahăr pusă la dispoziție. S-a stabilit că există diferențe fizice între cei care se trezesc pe deplin numai seara și cei al căror antren dispăre treptat în cursul zilei; de când s-a inventat lumina electrică, lumea s-a împărțit, probabil, în bufnițe și ciocârlii la fel de categoric ca și ideologiile de stânga și de dreapta. Drogurile pot altera atitudinile, iar fiecare corp are propriul său ceas intern, provocând receptivitate variată la diferitele momente ale zilei. Șobolanii, nevătămați de o băutură alcoolică seara, au fost uciși de aceeași doză administrată dimineața. Oamenii care duc lipsă de hormoni suprarenali (o afecțiune care culminează cu boala Addison) s-au dovedit a fi de multe ori (ocazional de 150 de ori) mai sensibili decât ceilalți la limita auzului unor sunete pe care urechea normală nu le poate percepe, iar ei suferă îngrozitor, deoarece nu este ușor să faci față sensibilității. Pe de altă parte, au existat întotdeauna indivizi care au triumfat asupra obstacolelor puse în calea lor de propriul corp. Nicio istorie a lumii nu poate fi completă dacă nu o menționează pe scriitoarea Mary Helen Keller (1880–1968), care și-a depășit condiția de nevăzătoare și persoană fără auz și ale cărei victorii au fost mai importante decât cele ale lui Alexandru cel Mare, deoarece ele au încă implicații pentru fiecare persoană. Triumfurile personale asupra obstacolelor temperamentale și fizice, totuși, rareori au intrat în

cărțile de istorie, iar oamenii încă sunt la fel ca șoferii care nu știu prea multe despre modul în care funcționează motorul cu ardere internă. Dar fiecare om este într-un fel o excepție.

Oricine apreciază libertatea trebuie să-și amintească felul în care oameni fără o anumită predispoziție pentru veselie au cultivat, totuși, speranța. Cea mai importantă metodă folosită a fost să-și lărgască orizonturile. Cel mai cunoscut dintre toți optimiștii, Leibniz (1646–1716), care este citat în derâdere ca spunând că totul este bine și că aceasta este cea mai bună dintre toate lumile posibile, era departe de a nu fi conștient de cruzimile vieții, pentru că a depus mult efort cerându-le regilor Europei să se îndrepte și să investigheze modul în care diferitele religii ar putea înceta să se lupte între ele. Special la el era că avea o gamă extrem de largă de interese, trecând prin istorie, geografie, filosofie, matematică, politică, teologie și drept, în care a obținut un doctorat la vârsta de douăzeci și unu de ani. Motivul pentru care era plin de speranță nu a fost doar că el credea că un Dumnezeu bun trebuie să permită răul pe lume, în scopuri bune, dar și pentru că el însuși a văzut lumea în modul în care oamenii de știință îl văd astăzi, ca fiind compusă dintr-un număr infinit de particule; pentru el, nu existau limite pentru minunile naturii și ingeniozitatea rațiunii; tot ce trebuia era să nu permită entuziasmului de a face noi descoperiri să amortească, așa cum se întâmplă la majoritatea adulților. Ambiția lui Leibnitz, așa cum el însuși a spus, a fost „să trezească în noi toți copilul adormit“, pentru a vedea în fiecare persoană pe cineva diferit, la fel de complex ca o grădină plină cu plante și un lac plin cu pești, și în fiecare plantă și în fiecare pește, o altă grădină și un alt lac. El a crezut că libertatea era posibilă pentru că el a privit dincolo de prezent către orizontul infinit. Arlechinul a fost eroul său, multiplu, șiret, mereu în căutare de noutate. Leibniz a inventat calculul diferențial, dar și o Academie a plăcerilor. El a fost mai mult decât a părut a fi, adică modul în care optimismul inteligent ar trebui să fie înțeles, debarasat de exagerările sale absurde: aceasta nu este o credință că totul este perfect, ci o dorință de a admite că există mai mult decât poate vedea ochiul, bun sau rău; există întotdeauna o rază de lumină, oricât de întunecat poate părea, pentru că viața este de neconceput fără speranță. Optimismul este conștientizarea faptului că, în ciuda imoralității și a prostiei, mai există ceva. Pesimismul înseamnă renunțare, incapacitatea de a găsi o cale de ieșire.

Eterna balanță dintre optimism și pesimism a înclinat în favoarea celui din urmă la scriitori a căror imagine asupra lumii a fost formată prin examinarea mai degrabă a propriului lor ombilic, decât din întreprinderea unor noi aventuri. Ultimul scriitor fericit, potrivit lui Roland Barthes, a fost Voltaire (1694–1778), dar el a fost, de asemenea, primul dintre postmoderni care s-a apărut împotriva nefericirii cu un spirit acerb, incapabil să treacă peste copilăria lipsită de dragoste părintească, gândindu-se la el însuși ca la un orfan etern, încercând să scape de sine, chiar și imaginându-și că era un ticălos, mereu nesigur, căutând alinare în compania femeilor și în lauda prinților, uimindu-i, dar simțindu-se inconfortabil în societatea de același fel, insistând că el a fost incorigibil un „sceptic și nu un doctor“. Lui Voltaire, marele și curajosul apărător al drepturilor omului, i-a plăcut și i-a displicut în același timp gustul optimismului, deoarece era atât de critic. El a devenit modelul intelectualului literar, pentru care a gândi înseamnă mai presus de toate a fi critic, în sensul de a fi mai puternic afectat de ceea ce este greșit decât de ceea ce este drept, având un ochi mai pătrunzător decât celălalt. Întunericul cosmic încețoșează vederea. Este exacerbat de îngustarea orizontului și devine paralizant când o generație își bate joc de predecesorul său atât de tare încât să nu poată învăța din greșelile aceleia. Astfel, Jean-Paul Sartre, de exemplu, un model mai recent de gândire, și-a redus orizontul excluzând toate „porcinele“ și plantele, de asemenea, pentru că el ura zona rurală și chiar și mâncarea negătita, orice nu putea controla; și nici nu a putut aprecia dorința de confort fizic, nici acea parte esențială a existenței în care visezi cu ochii deschiși. Îndopându-se singur cu medicamente pentru a-și ține realitatea în frâu, nu e de mirare că drumul prin viață arăta sumbru. Dar să zicem că ar fi doar îngustarea orizontului: Sartre a inspirat multe sute de mii de oameni din întreaga lume să prefere generozitatea egoismului și prudenței. A-l condamna din cauza alegerilor care s-au dovedit a fi contradictorii sau eronate, ignorând că viziunea sa face parte din căutarea fără sfârșit a libertății, ar însemna să repetăm aceeași greșală a excluderii. Acuzarea reprezintă lipsa de imaginație atunci când cineva nu poate sugera ceva mai bun.

Deprimarea, așadar, nu este ca negura cerului, în legătură cu care nu se poate face nimic. Oamenii obișnuiți, într-adevăr, rareori s-au dedicat din toată inima deprimării. Când și-au pierdut speranța în relațiile publice, au apelat la plăceri private și viceversa. Evadarea din beznă în distracțiile

personale a fost secretul istoriei lumii, de când egiptenii antici au refuzat să accepte că vor muri, iar mormintele au fost construite cu aceeași plăcere ca locuințele și de când au refuzat să accepte diagnosticul medicilor, consultând specialist după specialist – au avut medici pentru fiecare parte a corpului, până la „păstori ai anusului” –, inserând în manualele lor de medicină preceptul că un pacient are nevoie, mai presus de toate, să stea de vorbă despre el însuși: „Îi place ca doctorul să acorde atenție la ceea ce spune el, chiar mai mult decât să fie vindecat.” Deprimarea părea să fie doar o pedeapsă divină, când babilonienii au considerat că oamenii și zeii nu pot lupta pe picior de egalitate, că, probabil, zeii au fost mai degrabă corecți decât arbitrari și că oamenii ar trebui să dea vina pe ei înșiși pentru nenorocirile lor, întrebându-se cu ce au păcătuit. Odată cu trecerea secolelor, deprimarea a dobândit chiar și un farmec întunecat pentru unii și s-a ridicat la statutul de companion familiar. Annick Geille insistă că literatura trebuie să fie mereu despre deprimarea de un fel sau altul, pe principiul că nu este nimic interesant de spus despre oamenii fericiți.

Așa că deprimarea a depins foarte mult de faptul dacă oamenii credeau că știu tot ce trebuiau să știe despre cum funcționează lumea sau dacă erau mai impresionați de ignoranța lor și de posibilitatea unor noi descoperiri. Remediu cel mai elaborat pentru deprimare până în prezent este societatea de consum, dar care nu a reușit să-l elimine, la fel și în cazul plictiselii. Motivul este acela că e încă foarte tânără, nesigură cu privire la viitorul său, atractivă pentru mulți, dar chinuită de îndoieli dacă este mai mult urâtă decât frumoasă. Încă oferă doar o gamă limitată de luxuri. Luxul a însemnat până acum cheltuielile generoase, desfrânarea, achiziționarea de bunuri neesențiale, a te bucura pe deplin de toate simțurile și adesea ostentația, dorința de a impresiona alte persoane, care altfel ți-ar fi indiferente. Acestea sunt doar începuturi. Negustorii japonezi din secolul al XVII-lea au experimentat luxul, păstrându-l pentru ei înșiși, deoarece majoritatea compatrioților lor erau țărani devotați frugalității. Abia în secolul al XVIII-lea, cea mai mare parte din societatea de consum de astăzi a început să prindă contur în Anglia. Până atunci legile somptuare – din fiecare țară – interziceau oamenilor să consume după bunul plac, îi constrângeau să poarte numai haine proprii profesiei sau clasei și să se comporte în funcție de poziția lor socială. Toată lumea a crezut în cumpănare,

până când Revoluția industrială a dat maselor bunuri ieftine și bani pentru a le cumpăra, oferind locuri de muncă în fabrică pentru femei și copii, creându-se astfel familia cu două-trei-patru-salarii-câștig, cu bani pentru cheltuieli.

Pasul în era consumatorului a fost echivalentul schimbării religiei. Englezii au început să creadă în „îmbunătățire“ în loc de tradiție, deși pentru a-și ascunde apostazia și-au cultivat nostalgia ca hobby. „Extravaganța claselor inferioare și mijlocii“, cu toată lumea încercând să-i imite pe acești îmbogățiți, a fost ceea ce i-a izbit imediat pe vizitatorii străini. Ambiția națională a devenit, așa cum a spus agronomul Arthur Young în 1771, „lux universal“ sau „opulența tuturor claselor“. Publicitatea din ziare a fost inventată tot atunci, pentru a stimula „o pasiune pentru noi stiluri și modă“, și a fost denunțată pentru provocarea „unei stârniri constante“ și a unei „nebunii epidemice“. Dar banii singuri nu pot transforma vechile obiceiuri. Oamenii nu-și schimbă religia fără miracole. Ei au crezut că orice e posibil numai când au văzut noi rase de animale, pe care Dumnezeu nu le-a creat în această formă, când au trecut la buldogi și ogari și au cumpărat semințe din care au crescut plante pe care părinții lor nu le-au cunoscut, când copiii au primit cadou microscop de jucărie și când cunoașterea s-a extins mai mult ca niciodată. Abia atunci au decis că dorința merită să fie mai degrabă încurajată decât controlată. Ei au reînviat ceea ce vor și cum să obțină, în magazine, care erau la fel de influente ca școlile.

Societatea de consum și-a pierdut simțul direcției când a adoptat două mituri care s-o ghideze. Primul a fost că viciile private sunt sursa prosperității publice. Avariția, mândria, invidia și lăcomia, iar nu prietenia și bunătatea, ar fi bazele necesare unei economii de succes, declara Bernard Mandeville (1670–1733), un medic de boli nervoase, născut în Țările de Jos (posibil, de origine franceză) și care a practicat în Anglia. El a scris un best-seller, *Fabula albinelor*, arătând ce dezastre s-ar produce dacă oamenii s-ar purta frumos unul cu altul sau dacă n-ar încerca să aibă altă ambiție decât propriul interes. El a fost prima persoană care a studiat luxul, dar după cum se va vedea nu l-a studiat suficient: celelalte lucrări ale sale asupra isteriei, ipohondriei și în apărarea bordelurilor publice arată că el a fost preocupat doar de o gamă limitată a talentelor umane. Știința economiei se bazează, încă de atunci, pe această viziune restrânsă a consumatorilor care acționează în mod rațional și predictibil în propriul lor interes.

Al doilea mit a fost inventat de primul scriitor important de science fiction din America, L. Frank Baum (1856–1919), creatorul *Vrăjitorului din Oz*, tărâm în care orice este posibil și unde fanteziile pot fi transformate în realitate. În 1897 a fondat *The Shop Window*, prima revistă dedicată decorării vitrinei: a vedea un obiect într-o vitrină, a spus el, ar trebui „să trezească în observator o lăcomie și o dorință de a poseda acele produse“. Acesta este lucrul de care el s-a bucurat cel mai mult, sentimentul dorinței. Tatăl lui a făcut o avere din petrol, mama lui a fost o feministă, el a vrut o altfel de viață. Munca grea și cauzele bune îl plictiseau: el a preferat să scrie basme, crezul fiind: să mâncăm, să bem și să fim veseli, căci mâine vom muri. Cumpătarea a disprețuit-o din toată inima, ca și religia (deși era interesat de spiritism), toate tabuurile din calea dorinței l-au enervat. Teatrul, fotografia, imaginile în mișcare erau pasiunile sale. Călătoria a fost plăcerea lui supremă, mutându-se din hotel în hotel, pe care le considera avanposturi ale paradisului, adevăratul tărâm de basm.

John Wanamaker, proprietarul magazinului New Kind of Store din Philadelphia, a pus visul lui Baum într-o formulă în 1906: America era Tărâmul dorinței. Anterior, aceasta a fost doar tărâmul confortului. Consumul a fost redefinit mai degrabă ca satisfacerea dorinței decât a nevoii. Cultul plăcerii a încetat să fie considerat ca neamerican și, în curând, predicatorii creștini au încercat să convertească SUA la un nou tip de creștinism, în care satisfacerea dorinței sexuale era sfântă.

Inițial s-a crezut că, dacă indivizii își satisfac dorințele, de orice fel, lumea ar deveni în mod automat un loc mai bun. Oricum, societatea de consum a avut atât de mult succes deoarece a dat oamenilor mai mult decât luxul; a exprimat mai mult decât fascinația progresului tehnic sau a sistemului care a trebuit să-i facă pe consumatori tot mai bogați, astfel încât să continue să cumpere ceea ce s-a produs. Cumpărând și cheltuind, oamenii au căpătat un sentiment de apartenență comparabilă aproape cu cel pe care l-a dat religia. Când Richard W. Sears a redus prețurile, astfel încât oricine își putea permite bunurile din catalogul său (care oferea, în 1928, 35 000 de articole diferite), a însemnat nu numai o bună afacere, ci a fost o victorie împotriva profitorilor. Clienții săi au răspuns mai ales la invitația lui de „a cumpăra obiectul pe care toată lumea îl are“, pentru că fiecare obiect dobândit le-a diminuat sentimentul de a fi excluși de la tot ceea ce are viața mai bună. Consumul a fost o lungă celebrare a biruinței asupra sărăciei, o modalitate de a transforma casa într-o

fortăreață sigură în fața umilințelor de la locul de muncă, o casă amenajată după propriul gust, chiar dacă presupunea alegerea unor imitații ieftine și chiar dacă exista perpetuu frustrarea că nu se pot achiziționa toate obiectele dorite.

Totuși, de când a fost creată societatea de consum, patru schimbări au modificat complet circumstanțele în care operează. În primul rând, doar 15% din populația activă își câștiga inițial existența, altfel decât în industrie și agricultură, iar în prezent, în țările dezvoltate, două treimi fac acest lucru, mai degrabă furnizând servicii, decât produse finite. În al doilea rând, ceea ce consumatorii cumpără și doresc acum, mai mult decât obiectele, sunt serviciile, adică relațiile interpersonale, ajutor și consiliere. În al treilea rând, costul mărfurilor a scăzut, dar al serviciilor, nu; pentru o vreme se părea că autoservirea ar fi răspunsul, dar atunci timpul a devenit cel mai prețios dintre toate mărfurile. Proprietatea asupra bunurilor nu-ți oferă timp liber, ci adaugă noi angajamente și oportunități pentru utilizarea timpului. În al patrulea rând, ideea de lux s-a extins, astfel încât cel mai de dorit lux este acela pe care banii nu-l pot cumpăra, care implică nu atât de mult bunurile, cât relațiile umane.

Prin consum, până în prezent, s-a înțeles utilizarea unui obiect până când devine inutil. Dar nu mai este în interesul nimănui să se folosească oameni, astfel încât ei să înceteze să mai fie oameni: un magnat care își schimbă forța de muncă cu automate a fost odată un ideal, dar acum el este în mod incontestabil condamnat. Este mai degrabă consumație decât consum ceea ce caută oamenii din ce în ce mai mult, inducerea plăcerii la gradul maxim de intensitate și nu doar o simplă petrecere a timpului liber. A umple timpul cu cele mai profunde experiențe, în cele mai multe cazuri, implică alte persoane. Sfatul primit de la prima generație a Mișcării Verzi a fost de a consuma cât mai puțin posibil, dar aceasta a fost o rămășiță din tradiția antică a ascetismului, pe care lumea a respins-o în mod repetat și va continua, fără îndoială, să o respingă, atâta vreme cât există o inegalitate, atâta vreme cât există oameni care se luptă să iasă din sărăcie, care nu au gustat sațietatea. Mișcarea Verde nu a putut deveni o forță politică majoră, atât timp cât s-a preocupat, în primul rând, de resursele naturale și nu de întreaga gamă de dorințe umane. Impedimentele sale sunt un alt exemplu de idealism imposibil de a fi pus în practică, deoarece nu a analizat suficient aspirațiile umane în ansamblul lor.

Dorința de a fi lângă o persoană iubită și cea pentru lux fac parte dintr-un întreg buchet de dorințe, care conțin, de asemenea, dorința de cultură și de a fi util, precum și dorința de emoție sau un substitut al exaltării, obținut prin consumul de droguri. Trebuie amintit faptul că, odată ce britanicii au inventat societatea de consum, ei au început să și bea mai mult ca niciodată, iar SUA le-au urmat exemplul, dar în ultima generație a existat o schimbare radicală în atitudinea față de alcool, cu o trecere la un consum moderat, mai degrabă de vinuri de bună calitate, decât de alcool fermentat. Vizionarea programelor de televiziune poate crea dependență, dar, treptat, discriminarea este învățată.

Consumul, prin urmare, evoluează întotdeauna în ceva mai complex. Lăcomia și altruismul au fost odată dușmani, dorința și abținerea au fost odată singurele opțiuni. Dar dorința își poate găsi împlinirea în generozitate și lăcomia în curiozitate. Este o problemă de a cunoaște ce anume prețuiește cineva mai mult. Oamenii nu au fost niciodată simple victime pasive ale dorințelor lor, ci s-au jucat cu ele, le-au lustruit. Cochetarea cu melancolia a produs măiestrite obiecte de artă, dar pe de altă parte a fost o risipă de energie.

Gama de posibilități de a face față neliniștii nu a fost epuizată. Petrecerea timpului liber nu este singurul obiectiv pe care și-l poate stabili societatea. Așa că acum mă întorc la alte poteci, care au fost explorate în căutarea unor legături mai satisfăcătoare între oameni. În primul rând, mă ocup de călătorie, care a devenit cea mai populară metodă de a elibera pe cineva de sentimentul că lumea este un loc periculos și neprietenos, guvernat irevocabil de egoism. Apoi investighez sentimentul că toate asemenea eforturi sunt sortite eșecului, fie pentru că bărbații și femeile sunt prea diferiți pentru a pune vreodată capăt războiului dintre sexe (Capitolul 18), fie pentru că oamenii nu se pot schimba (Capitolul 19, despre „destin“), fie pentru că ei sunt din ce în ce mai stresați de încercarea de a face prea multe lucruri și de a merge în prea multe locuri (Capitolul 20, privind lipsa de timp), fie pentru că familia este în colaps (Capitolele 21 și 22). Dar eu arăt că istoria acestor aparente obstacole conține elemente pozitive care deschid multe opțiuni noi. Ultimele mele trei capitole sugerează că imaginația umană nu este epuizată și că aventura umană abia a început.

Murasaki Shikibu, *The Tale of Genji*, trad. E.G. Seidensticker, Secker & Warburg, 1976; Sei Shonagon, *The Pillow Book*, trad. Ivan Morris, Oxford

UP, 1967; Ihara Saikaku, *Five Women Who Loved Love*, trad. W.T. de Bary, Tuttle, Tokyo, 1956; Ihara Saikaku, *The Life of an Amorous Woman*, trad. Ivan Morris, Chapman and Hall, 1963; Ihara Saikaku, *Some Final Words of Advice*, trad. P. Nosco, Tuttle, Tokyo, 1980; Ivan Morris, *The World of the Shining Prince: Court Life in Ancient Japan*, Oxford UP, 1964; Richard Bowring, *The Tale of Genji*, Cambridge UP, 1988; Andrew Pekarik, *Ukifune: Love in the Tale of Genji*, Columbia UP, New York, 1982; Norma Field, *The Splendor of Longing in the Tale of Genji*, Princeton UP, 1987; A. Martins Janeira, *Japanese and Western Literature: A Comparative Study*, Tuttle, Tokyo, 1970; Sokichi Tsuda, *An Inquiry into the Japanese Mind*, Ministry of Education, Tokyo, 1970.

DESPRE DIFERITE ATITUDINI LEGATE DE SUFERINȚĂ

Ronald D. Mann, *The History of the Management of Pain*, Parthenon, Carnforth și Park Ridge, New Jersey, 1988; P.D. Wall și R. Melzac, *A Textbook of Pain*, ed. a 2-a, Churchill Livingstone, Edinburgh, 1989; Anthony Diller, „Cross-Cultural Pain Semantic“, în *Pain*, revista Asociației Internaționale pentru Studiul Durerii, Elsevier, Amsterdam, vol. 9, 1980, pp. 9–26; Maurice Sendrail, *Histoire culturelle de la maladie*, Privat, Toulouse, 1980; L. Romanucci-Ross, *The Anthropology of Medicine*, ed. a 2-a, Bergin and Garvey, New York, 1991.

DESPRE SOCIETATEA DE CONSUM

Gary Cross, *Time and Money, The Making of Consumer Culture*, Routledge, 1993; Neil McKendrick, *The Birth of a Consumer Society: The Commercialisation of Eighteenth-Century England*, Hutchinson, 1982; Simon J. Bronner, *Consuming Visions: Accumulation and Display of Goods in America 1880–1920*, Norton, New York, 1989; T. Scitovsky, *The Joyless Economy*, Oxford UP, New York, 1985; Peter Gardella, *Innocent Ecstasy: How Christianity Gave America an Ethic of Sexual Pleasure*, Oxford UP, New York, 1985; Ian

Proctor, *Service Sector Workers in a Manufacturing City*, Avebury, Aldershot, 1988; G. Paolo Prandstraller, *Le Nuove professioni nel terziario: Ricerca sul professionalismo degli anni 80*, Franco Angeli, Milan, 1990; Hans Peter Blossfeld, *Expansion of the Tertiary Sector and Social Inequality: Is There a New Service Proletariat Emerging in the Federal Republic of Germany?* Institutul Universitar European din Florența, lucrarea 91/8, April 1991; G. Akehurst, *The Economics of Services*, Frank Cass, 1987 (despre Teoria autoserviciului a lui Gershuny); R.G. Streets, *The Impact of Service Industries on Underemployment in Metropolitan Economics*, Lexington, Mass., 1987; Paulette Carrive, *La Philosophie des passions chez Bernard Mandeville*, Paris I, 1979, printed Lille, 1983; Paulette Carrive, *Bernard Mandeville*, Vrin, 1980; Hector Monro, *The Ambivalence of Bernard Mandeville*, Clarendon Press, Oxford, 1975; Thomas A. Home, *The Social Thought of B. Mandeville: Virtue and Commerce in Eighteenth-Century England*, 1978; Colin Johnson, *The Green Dictionary*, Macdonald, 1991; Luc Ferry, *Le Nouvel ordre écologique*, Grasset, 1992.

CUM AU DEVENIT CĂLĂTORII CEA MAI MARE NAȚIUNE DIN LUME ȘI CUM AU ÎNVĂȚAT SĂ VADĂ NU DOAR CEECE CE CĂUTAU

Marea atracție a unui post la căile ferate era de obicei siguranța sa, iar paradisul garantat era o pensie la cincizeci și cinci de ani. Ambii părinți ai lui Vivienne au provenit din familii de lucrători la calea ferată, tatăl ei fiind deja la a treia generație. Dar care sunt consecințele?

Pentru tatăl ei, lumea rămâne plină de pericole și de incertitudini, în ciuda tuturor garanțiilor. Și-a pierdut un ochi la locul de muncă și a trebuit să renunțe la conducerea locomotivei pentru a deveni funcționar. El a fost unul dintre cei opt frați și a avut, la rândul lui, cinci copii: viața a fost întotdeauna grea, iar teama de sărăcie niciodată nu a încetat să-l bântuie. Marea realizare din fiecare lună a fost să poată pune deoparte câțiva bani pentru zile grele. „Un ban este un ban“ este filosofia lui. „El nu trăiește cu adevărat“, spune fiica lui. „Este prea adânc înrădăcinat aici. Chiar dacă poate călători gratis pe căile ferate, el nu-și cunoaște propria țară.“ Acum la pensie, în fiecare an, el petrece trei luni la mare, dar mereu în același loc, în camping, unde joacă Pétanque¹ și cărți. Ce părere are el? „Nu știu“, spune Vivienne. „Nu l-am întrebat niciodată.“

¹ Pétanque este un joc cu bile al cărui scop este de a arunca bilele de metal cât mai aproape de țintă: o mică bilă de lemn colorată, numită și „cochonnet“ (în românește „purcica“) (n. tr.).

Nici mama ei nu a ieșit vreodată în afara granițelor Franței, dar „în visele ei este aventuroasă“. De ce? Pentru că citește mult. Aventura începe în imaginație. Datorită mamei lor toți cei cinci copii au ajuns să fie opusul tatălui lor. Toți, cu excepția lui Vivienne, s-au căsătorit cu străini: un german, un african, un american, un rus. Tatăl ei a fost foarte supărat, mai ales din cauza celui din Africa, refuzând să mai vorbească cu fiica sa, după ce ea i-a ignorat obiecțiile. Fiind trimis într-un lagăr de concentrare german în timpul războiului, nu-l plăcea nici pe neamț: „A fost foarte greu, dar treptat l-a acceptat.“ Acum, la șaptezeci și cinci de ani, tatăl rămâne „șovin“. Lui nu-i place schimbarea.

Vivienne, cu toate acestea, este animată de curiozitate. „Îmi place să visez. Așa m-am născut.“ Hobby-ul ei este pescuitul, „pentru că îmi place să fiu singură, ceea ce-mi permite să mă gândesc la viitor. Sunt o visătoare.“ Autorul ei preferat este Proust, dar îi plac și multe alte genuri de cărți, în special poveștile care sunt „bine definite“. Când vizionează un film, mintea ei rătăcește dacă n-o interesează și născocoște planuri pentru momentul în care ea va fi în stare să facă ceea ce îi place. În prezent, ea lucrează la o casă de bătrâni și ambiția ei este să devină director sau director-adjunct. Dar aceasta ar însemna că va trebui să locuiască la locul de muncă, lucru pe care ea nu-l dorește: „Îmi place independența mea.“ Așa că ezită. Soțul ei este, de asemenea, angajat de municipalitate pentru întreținerea piscinei și a terenului de sport. Ei sunt mai săraci decât părinții ei și locuiesc într-un apartament nepretențios, cu chirie la stat, în partea demodată a orașului. Trăiește în siguranță. Dar mintea îi este în altă parte.

„Îmi place să călătoresc“, spune ea. Nu și-a putut permite să se aventureze mai departe de Spania și Africa. „Dar, când mă voi pensiona, voi călători ca să descopăr tot ceea ce nu cunosc. Sunt mult mai interesată să cunosc lumea decât Franța.“ Nu ar deranja-o să trăiască în străinătate, dar soțul ei refuză, gustul lui pentru străinătate fiind satisfăcut odată cu lucrările de construcție la care a participat în Golf. Între timp, vacanțele sunt petrecute în camping, într-o rulotă, ceea ce îi permite să întâlnească străini, deoarece chiar dacă „nu știu să vorbesc în orice limbă, sunt foarte comunicativă. Am nevoie de schimbul de idei.“ Adusă în camping încă din copilărie, „hotelurile nu mă atrag, pentru că oamenii nu comunică în ele“. În schimb, pe plajă sau la dușuri oamenii vorbesc unii cu alții.

Copiii au plecat de acasă și își satisfac serviciul militar; unul are o diplomă în comerțul internațional. Acum este liberă să-și planifice viitorul. „Știu că o să fac ceea ce visez să fac.“

Întrebați profesioniștii dacă le place munca lor și, în cele mai multe cazuri, ei vor spune da, chiar dacă se plâng. Dar întrebați-i și dacă le place ceea ce munca lor a făcut pentru ei, pe măsură ce au îmbătrânit, cum i-a schimbat, iar lor le va lua mai mult timp să răspundă.

Caroline a regretat că, la cinci ani de la obținerea diplomei în domeniul tehnologiei informației, cunoștințele sale nu au făcut-o o persoană mai bună. Stând cu nasul într-un ecran de computer i-a dat sentimentul că a învățat destule doar despre mașinăriile ei. Ea și-a schimbat jobul, dar aceasta s-a dovedit a fi o greșeală. Al treilea ei loc de muncă, la o firmă de ingineri, promitea mai multă călătorie și contact interuman. Pe atunci o oportunitate, nemaexistând altcineva disponibil la momentul respectiv, a fost pusă responsabilă cu construirea unor depozite automatizate ultramoderne. Deci aici ea este, fără niciun fel de formare ca inginer civil, ridicată la rangul unui manager de proiect, care se confruntă cu luarea unor decizii și încheierea unor contracte importante, conducând întâlniri cu oameni de două ori mai în vârstă decât ea.

Se descurcă foarte bine. Când un inginer care-l reprezenta pe clientul ei a protestat: „Este de necrezut că un petic de fustă trebuie să conducă proiectul“, ea l-a considerat ridicol și i-a ignorat comentariul. „Dacă armura ta tehnică este solidă, spune ea, poți justifica fiecare mișcare.“ Când el a schimbat, fără consultarea ei, ordinea de zi a unei reuniuni pe care ea o stabilise, a părăsit sala. Ea crede că atunci când vine vorba de manipularea oamenilor, femeile au unele calități pe care bărbații nu le au. Conștientă că mai are de învățat, s-a înscris la un curs de management; dar se înțelege perfect cu cei mai mulți dintre clienți și colegi; încrederea în sine este în creștere; selectându-și o echipă bună pentru a o sprijini, ea consideră că munca progresează fără dificultate și învățarea pentru a efectua noi sarcini a fost antrenantă.

Totuși, munca ei implică ore lungi și îi acaparează cu totul weekendurile. Sunt momente în care crede că ar trebui să se mute într-un loc cu mai puțină presiune, dar își amintește că, atunci când făcea muncă de rutină la computer, șapte ore pe zi, se plictisea și ajunge la concluzia că mai bine lucrează zece

ore ca să evite plictiseala. „Îmi petrec toată viața muncind. Nu mai fac nimic altceva. Chiar și visez despre muncă. Și mereu sunt stresată că nu mi-am terminat toată treaba și că nu-i pot spune asta clientului. Nu știu dacă mai rezist zece ani; trei ani poate. La patruzeci sau patruzeci și cinci de ani, mă voi întreba de ce mi-am sacrificat viața acestui job. Care este scopul de a obține mai multă putere și bani, doar pentru a fi în măsură să spun că am urcat atât de multe trepte pe scara socială? E o nebunie; prietenii mei spun că e o nebunie; este greșit să se lucreze atât de mult. Dar noi nu putem schimba asta. Acceptăm jocul, lucrăm în weekend, pentru că suntem obligați de clienții noștri, care mereu au programe comprimate.“ Pare cu atât mai absurd când se gândește la șomeri, a căror stare o găsește sfâșietoare; ea se simte vinovată: „Poate că ar trebui să ne împărțim sarcinile cu ei, să acceptăm salarii mai mici, program de lucru mai scurt, să devenim mai sensibili. Dar poate fi pus în practică acest lucru?“

Caroline nu este singura din biroul ei care este fără odihnă. Cei mai mulți dintre tineri avansează după câțiva ani. Dar ea nu le împărtășește ambiția. O carieră strălucitoare nu este scopul ei: „N-am știut ce vreau după ce am terminat școala, dar simt că am făcut bine că am atins o astfel de poziție înaltă. Nu-mi doresc să fiu managing director; nu am baza. Dacă aș fi fost absolventa unei universități de top, ar fi fost o justificare. Dar eu mă mulțumesc cu postul meu.“

Din nefericire, oamenii pe care i-a întâlnit la muncă nu au fost genul care să o exalte. Inginerii tind să fie „serioși“, spune ea: ei nu fac o treabă care să-i îi încurajeze la meditație. Caroline plecat în vacanță cu un inginer englez (ceea ce a adăugat o notă de exotism), dar căruia îi lipsea imaginația; „avea un aer de tristețe, prea academic în atitudinea față de ceea ce este interzis“. Francezii sunt mai puțin disciplinați, crede ea. Dar nu a găsit un francez cu adevărat nedisciplinat.

Există subiecte despre care nu poate discuta cu colegii săi. Care este rostul de a avea discuții cu oameni practici care spun mereu că lumea nu se poate schimba? Genul care îi place nu sunt ingineri, ci oameni cu slujbe care le permit timp liber, care au călătorit foarte mult, care pot aborda mai multe subiecte, care au „ieșit din tipar. Dar pentru că eu nu am făcut acest lucru, s-ar putea ca ei să creadă că sunt plictisitoare“. Își dorește mult să fie complet diferită când se întoarce acasă după muncă, pentru a putea să-i „surprindă pe alții“. A deveni un profesionist îi îngustează lumea. „La școală am avut

prieteni din toate clasele; acum îi cunosc doar pe cei care au trecut prin studii superioare; iar noi, cu toții, facem același lucru. Nu există o alegere reală. Lumea artei și a picturii nu o cunosc deloc. Mi-ar plăcea să întâlnesc oameni care au preluat controlul asupra vieții lor și care au idei similare cu ale mele. Aș dori să am o familie, dar nu știu dacă mă îndrept în direcția cea bună. Ceea ce mă bucură este contactul uman. Nu suntem făcuți să fim singuri. Așa că munca mea nu mă satisface pe deplin.“

Nu mai există nicio cale de întoarcere la ecranul computerului, nici la St Jean de Luz (cu o populație de 15 000 de locuitori), unde timpul se mișcă într-un ritm blând, unde obișnuia să meargă la plajă la ora prânzului și seara, dar unde sunt puține locuri de muncă interesante. Este adevărat că în provincie lucrurile se îmbunătățesc, că orașele mai mari oferă mai multe oportunități, dar este mult mai greu să se schimbe un job acolo decât în capitală. Să plece în străinătate este imposibil, limbile cunoscute de ea sunt inadecvate. America nu este atractivă, deoarece contrastul dintre bogăție și sărăcie este prea mare. „Deci suntem condamnați la asta. Dar eu nu mă simt ca într-o închisoare.“

Acest lucru poate avea două concluzii. Ori viața ei nu este una rea și nu simte nevoia disperată de a evada. Ori este liberă să scape, deoarece nu există ziduri care s-o oprească, dar ea trebuie mai întâi să se decidă încotro să meargă.

Cu mai mult de un secol în urmă, istoricul Hippolyte Taine (1828–1893) a declarat că existau șase tipuri de turiști. Primul tip este cel care călătorește pentru plăcerea de mișcare, preocupat de numărarea distanței pe care o acoperă. Al doilea este cel care merge cu un ghid în mână, de care nu se desparte niciodată: „Mănâncă păstrăv în locurile recomandate de acesta și se ceartă cu hangiul când prețul este mai mare decât cel prezentat în ghid.“ Al treilea tip călătorește numai în grupuri sau cu familia, încercând să evite alimentele ciudate, concentrându-se pe economisirea de bani. Al patrulea tip are doar un singur scop, să mănânce. Al cincilea tip îl reprezintă vânătorii, care caută obiecte deosebite, antichități sau plante rare. Și în cele din urmă sunt cei care „se uită la munți de la fereastra lor de hotel... bucurându-se de siestă și citind ziarul tolăniți într-un scaun, după care spun că au văzut Pirineii“. Fără îndoială că vor fi întotdeauna turiști care doresc să repete aceste rutine, dar există și alte posibilități. Turiștii pot fi mulțumiți să se uite la locuri și la lucruri, dar călătoria este, de asemenea, ceva mult mai interesant, descoperirea unor

oameni noi: este o muncă anevoioasă, care cere efort, iar răsplata este o transformare atât a vizitatorului, cât și a gazdei. Așa că aleg șase exemple – din miile ale căror vieți au fost schimbate de călătorie – pentru a examina efectul pe care îl pot avea o călătorie și întâlnirea cu niște străini.

„Viața este o călătorie perpetuă“, a spus Vincent Le Blanc, născut la Marsilia în 1554, care a fugit pe mare la vârsta de paisprezece ani și nu s-a mai întors până când a împlinit șaptezeci. După ce a vizitat fiecare continent cunoscut, el și-a găsit în cele din urmă o soție în Brazilia, dar ea s-a dovedit a fi, după cum singur a mărturisit, „una dintre cele mai teribile femei din lume“. Prima caracteristică a călătorilor care au fost mai mult decât turiști e că nu au găsit ceea ce s-au așteptat sau ceea ce au căutat. Capacitatea de a recunoaște noutatea nu a fost ușor de dobândit, din moment ce majoritatea oamenilor văd ceea ce vor să vadă. Călătoria a devenit o artă când surprizele au fost transformate în avantaje. „În deșert se văd multe fantezii și spiriduși“, s-a plâns Le Blanc, „care se străduiesc să-i seducă pe călători și să-i facă să piară de foame și disperare“. Un psihiatru modern ar spune că o călătorie dezvăluie temerile ascunse. Beduinul i-a vorbit lui Le Blanc nu despre temeri sau fantezii, ci despre djinni și a susținut că, dacă cineva dă nas în nas cu ei, dispar. Totuși, a-și învinge teama poate fi doar pe jumătate scopul unei călătorii – apoi vine descoperirea unor prieteni neașteptați.

Toate religiile au încurajat călătoria, în credința că este bună pentru suflet, chiar dacă guvernele au crezut în mod constant contrariul, împiedicând-o cu taxe și birocrație. Călătoria a început ca pelerinaj. Islamul, care a fost cel mai sistematic în codificarea obligației de a călători, a pretins mult mai mult decât un pelerinaj la Mecca (*hajj*). Musulmanii care locuiau în ținuturi în care nu erau liberi să-și practice religia au fost îndemnați să se mute în locuri în care o puteau face (*hijra*); iar unii au interpretat că aceasta include obligația de a trece dintr-o țară săracă într-una mai bogată, chiar dacă nu era islamică, cu justificarea că ar putea răspândi apoi credința pe scară mai largă. Vizitele la altarele locale au fost o a treia datorie (*ziyara*), în care oprimații se puteau simți, cel puțin pentru moment, că erau egali în fața lui Dumnezeu, atât femeile, cât și bărbații. Și, nu în ultimul rând, toată lumea a fost îndemnată să călătorească în căutarea cunoașterii, vizitând oameni înțelepți peste tot în lume.

În practică, totuși, călătoria nu a îmbunătățit în mod automat sufletul sau cel puțin nu la modul așteptat. Au existat plângeri că, în căutarea cunoașterii,

credincioșii au fost bântuiți de idei subversive. Pelerinajele au fost făcute din variate motive, ca ispășire, renaștere, eliberare de materialism, ură sau gelozie, dar și ca o oportunitate de a consolida statutul social, comerțul sau contra-banda. Când lentă și dificilă călătorie din timpurile medievale, care obișnuia să transforme oamenii atât fizic, cât și mental – *hajj* la Mecca putea dura mai mulți ani –, este înlocuită cu un pachet turistic de patru săptămâni, sponsorizat de guvern, este mai greu pentru pelerin să dobândească sentimentul de apartenență la o mare comunitate internațională.

Pentru a descoperi ce a făcut călătoria pentru sufletele, mințile și obiceiurile oamenilor este necesar să se meargă dincolo de realizările tehnice ale exploratorilor, de desenarea hărților locurilor noi, de raportarea faptelor necunoscute. De exemplu, cum a reușit Ibn Battuta (1304–1368), care a vizitat teritoriul a ceea ce reprezintă acum patruzeci și patru de țări diferite, acoperind o distanță de 120 000 de kilometri, să îmbunătățească viața lui sau pe a celorlalți oameni prin călătorie? Inițial, „stăpânit de un impuls lăuntric coplesitor“, acest fiu de judecător a mers la Mecca, la vârsta de douăzeci și unu de ani, doar pentru a-și finaliza studiile și pentru a deveni el însuși judecător; dar o pasiune pentru noutate, sau doar o bravadă, l-a făcut să se decidă ca niciodată să nu meargă pe același drum de două ori. El a devenit un călător profesionist când și-a dat seama că nu era un student înnăscut, că talentul său era mai mult de a observa viața cotidiană, de a bârfi, de a fi un ziar ambulant, de a raporta obiective turistice și obiceiuri uimitoare, lăsând gurile căscate de uimire. A fost un act de curaj să încerce să nu devină un învățat la modul tradițional, din cărți, ci să se bazeze, în schimb, pe abilitatea de a-i impresiona pe străini prin simpla forță a personalității sale. Cu toate acestea, au trecut șase ani până să întâlnească pe cineva cu care să fie suflet pereche, Muhammad Tughluq (1325–1351), sultanul din India.

Acest vizionar excentric recruta în mod deliberat străini pentru a-i conduce imperiul, fiind mai interesat de culturile îndepărtate decât de realitățile interne și să învețe persană și arabă, să scrie poezii, să practice caligrafia, să studieze filosofia greacă, să-i invite pe înțelepții hinduiști să discute cu el – un sultan a cărui minte nu se putea opri din călătorie. Ibn Battuta a fost numit funcționar al administrației sale în Delhi și a trăit în stil mare, construindu-și o moschee privată, doar ca să descopere că politica nu i se potrivește: o persoană puternică era nevoită să pretindă că era mai influentă decât era de fapt,

iar Ibn Battuta, în cele din urmă, s-a ruinat singur din cauza extravagantei ostentative. Nu mai exista nicio scăpare de la drum: și-a reluat călătoriile, a fost jefuit de toate bunurile, abia scăpând cu viață din mâinile bandiților în repetate rânduri, dar continuând să fie tratat cu extremă generozitate de străini. El s-a întors acasă în Maroc după o absență de treizeci de ani. Revenirea lui nu a stârnit prea mult interes, deși a fost rugat să-și scrie memoriile; și apoi a trăit ca judecător obscur „într-un oraș sau altul“, ceea ce ar fi făcut și dacă ar fi venit direct acasă, la vârsta de douăzeci și doi de ani.

Au existat anumite lucruri pe care Ibn Battuta nu a vrut să le descopere. El s-a căsătorit cu un număr considerabil de femei în locuri diferite, unele doar pentru câteva săptămâni, până când s-a mutat, lăsând în urmă o serie de descendenți uitați; dar au existat limite pentru cât de multă noutate putea înghiți. În Mali, un musulman l-a primit în prezența prietenelor sale: „Asocierea cu femeile ne este permisă dacă ne comportăm frumos, fără alte suspiciuni. Ele nu sunt ca femeile din țara ta.“ Ibn Battuta a părăsit casa de îndată și, deși a mai fost invitat de mai multe ori, nu a mai acceptat niciodată.

În afară de o scurtă misiune în China, el nu a pășit în afara lumii musulmane; chiar și în Hangzhou, a stat la o familie egipteană; și peste tot, ca un sufi, el a preferat ospitalitatea frățiilor sufi. Nici după patru pelerinaje la Mecca, spiritualitatea lui nu a reușit să înflorească. Întâlnind un anahoret sufit care trăia doar din pescuitul din mlaștinile din Abadan, Ibn Battuta a fost atât de adânc mișcat, încât „pentru o clipă am fost atras de ideea de a-mi petrece tot restul vieții în slujba acestui șeic“. Totuși, niciodată nu l-a ținut prea mult chemarea spre umilință. Un rege african, care l-a întâmpinat doar cu trei pâini, o bucată de carne de vită prăjită și o tărtăcuță plină cu iaurt, i-a stârnit disprețul, ca fiind „meschin și cu un intelect slab“. „Eu am călătorit“, a răspuns el batjocoritor, „în țările lumii și m-am întâlnit cu regii lor. Sunt în țara ta de patru luni, fără să-mi oferi un dar de întâmpinare sau orice altceva. Ce voi spune despre voi, în prezența altor sultani?“

Ceea ce a făcut călătoria pentru Ibn Battuta a fost să-l desprindă de obsesia convențională a unei cariere sigure, pe tot parcursul vieții. Deoarece călătorii erau încă rari și, prin urmare, apreciați ca divertisment și recompensați cu cadouri și ospitalitate gratuită, el și-a finanțat călătoria pur și simplu prin menținerea în mișcare. A descoperit că, în calitate de pribeag, putea duce o viață mai interesantă decât ar fi făcut acasă. Asta a fost tot ceea ce și-a dorit.

Alții, însă, mai puțin cunoscuți, au călătorit ca să se elibereze mai profund. Shakespeare a fost îndreptățit să-i numească pe călătorii rebeli „deziluzionați de locul lor de naștere... aproape certându-se cu Dumnezeu“ pentru că i-a făcut așa cum sunt. Iar contemporanul său chinez Tu Lung a descris cât de departe poate ajunge o respingere a existenței obișnuite. *Călătoriile lui Ming-Liao-Tzu* este povestea unui om care se săturase de atâta ipocrizie și de faptul că nu putea conversa liber, „când avem atât de multe de spus, ne dorim să vorbim unul cu altul“, care s-a simțit „ca o maimuță într-o cușcă“ în așa măsura încât „chiar și atunci când ne pișcă un purice și ne mănâncă pielea, nu ne putem scărpină“, obosit de „dorința de posesie și de teama de pierdere“. Deci, sperând să-și „emancipeze inima și să-și elibereze voința“, Ming-Liao-Tzu „plănuiește să călătorească în țara nonșalanței“. Și-a luat cu el doar o sută de monede și, ori de câte ori vreun dar îl făcea să depășească această sumă, el dădea diferența săracilor. Pentru el, a călători însemna să-și ia zborul de la viața normală, de la „bogăția, puterea și splendorile acestei lumi în care oamenii se înecă atât de ușor“, să-și ia zborul de la grijiile pentru a doua zi. Dacă dezastrul l-ar fi lovit, el ar fi murit sau nu, iar dacă nu, el și-ar fi continuat călătoria. Scopul lui a fost să-și instruiască mintea ca să fie imună la tragedia vieții, să învețe să comunice cu natura, pentru a putea vedea tot ceea ce voia în fiecare plantă sau insectă și să fie mulțumit să-și petreacă o zi întreagă numărând pistilurile florilor. Ele, și nu oamenii, au fost sufletul lui pereche. În compania lor, el nu s-a simțit niciodată singur. Odată ce și-a dobândit adevărata pace sufletească, el a fost gata să se întoarcă acasă, să-și construiască o colibă și să nu mai plece niciodată.

Călătoria în grupuri a fost o modalitate de a descoperi câte ceva despre însoțitori, în aceeași măsură ca și despre țările vizitate. Prima expediție europeană în Arabia, între 1761 și 1767, comandată de regele Danemarcei, a fost importantă nu doar pentru descoperirile sale geografice, ci și pentru revelația dramatică a ceea ce un spirit independent poate face călătorilor. Nu pentru că erau de diverse naționalități, oameni de știință danezi, suedezi și germani, le-a fost atât de greu membrilor acestei expediții să se tolereze reciproc. Liderul său, botanistul Peter Forsskal, „a disprețuit toate pericolele, obstacolele și lipsurile, [dar] neajunsurile sale au fost discuția în contradictoriu, încăpățânarea și temperamentul său“. El a scris o lucrare despre libertatea civilă, cerând o nelimitată libertate de exprimare și susținând că „singurul pericol pentru

libertatea umană vine de la cei care, prin funcția, rangul sau averea lor, au devenit atotputernici în țara lor“. Cei de la Universitatea din Uppsala i-au interzis s-o publice; el a făcut acest lucru, fără să-i pese, distribuind-o în rândul studenților și continuând să protesteze până când Suedia a abolit cenzura în 1766. Pionier a ceea ce mai târziu avea să fie numită cultura tineretului, el a refuzat să admită că tinerii ar putea fi prea aroganți. Condiția lui pentru aderearea la expediție a fost ca toți membrii săi să fie egali, ca lui să-i fie acordat titlul de profesor universitar – deși avea doar douăzeci și șapte de ani – și ca, la întoarcere, să obțină o pensie substanțială pe care să o poată primi în orice țară i-ar plăcea, pentru că „eu nu mă voi supune unei libertăți foarte restrânse de gândire și de exprimare care se află în Suedia și, probabil, și în Danemarca“. El a primit tot ce a cerut și, înainte de a pleca, a comandat să i se facă și portretul.

Cu toate că știința a fost recompensată cu multe lăzi de plante necunoscute, hărți și informații de tot felul, acești exploratori nu au descoperit cum să se tolereze reciproc. Antropologul Von Haven, un om de cultură care s-a bucurat invitând pe fiecare diplomat francez întâlnit pe traseul său la o conversație civilizată pe teme cum ar fi ideile și viața privată ale lui Voltaire, s-a echipat cu „suficient arsenic pentru a anihila două regimente“, în scopul de a se proteja de colegii săi. „Noi trăim în cel mai mare pericol“, a fost raportul pe care l-au trimis acasă, nu pentru că Arabia era ostilă, ci pentru că se amenințau să se omoare unul pe altul. Organizatorul regal le-a răspuns de la Copenhaga: „Nimic nu mi se pare mai ușor decât să trăiești în înțelegere, pace și armonie cu toți oamenii. Nu trebuie decât să înlăturați prejudecățile care împiedică aceste lucruri și să acordați atenție la chemarea rațiunii.“ Dar cum putea să fie rezonabil Von Haven când era obsedat de nisipul din mâncare, de apa de băut poluată și de arabi, despre care se plângea că nu-l lasă să mănânce în pace, stânjenindu-i cercetările și nepermițându-i să reconstituie pașii lui Moise? Medicul expediției și-a făcut prieteni prescriind afrodisiace șecilor bătrâni și oboșiți, dar abilitățile sale nu i-au fost de folos nici lui, nici celorlalți membri ai expediției, fiind răpuși de boli. Unul singur a rămas în viață.

Supraviețuitorul, Carsten Niebuhr, a fost singurul membru modest al grupului: el a refuzat titlul de profesor și nu s-a răsfățat cu accese de furie; îngrijindu-se doar de filosofie sau poezie, plăcerea lui era să înregistreze și să măsoare ceea ce vedea, făcând o hartă a fiecărui oraș și compilând cinci volume de informații imparțiale. La fel ca eroul lui Tu Lung, el nu a vrut

onoruri din partea lumii, cerând ca recompensă doar să fie numit funcționar al consiliului unui sat din mlaștinile pustii din Danemarca. Chiar și în acea liniște „el a tânjit în tăcere după pacea demnă a orientalilor“. Academia Franceză l-a ales membru corespondent, dar el a refuzat să viziteze Parisul, nedorind să se bucure de faimă. Concluzia lui a fost, „Dacă ne-am fi păzit mai bine împotriva răcelilor și, de asemenea, dacă am fi încercat chiar de la început să trăim mai mult în conformitate cu obiceiurile orientale și numai dacă diferiții membri ai expediției ar fi avut puțin mai multă încredere unul în altul și nu ar fi umplut călătoria cu frustrările, suspiciunile și certurile lor, atunci poate că ne-am fi putut întoarce cu toții fericiți în Europa.“ A fost o concluzie general valabilă.

A trăi conform obiceiurilor locale: acesta să fie secretul? Cei mai mulți dintre călători nu vorbeau araba. Dar a fost cunoașterea limbilor străine o cale spre o altfel de călătorie? Răspunsul poate veni de la Sir Richard Burton (1821–1890), unul dintre cei mai talentați lingviști din toate timpurile, care a stăpânit douăzeci și cinci de limbi sau, incluzând și dialectele, patruzeci, cu o asemenea perfecțiune încât el putea trece drept nativ; două sau trei luni erau suficiente ca el să devină fluent în limba respectivă. Experții l-au găsit slab doar în două limbi – rusă, în mod inexplicabil, și germană, ale cărui sunete spunea că-l irită. „Nimic nu este mai pe înțelesul unui om decât să-i vorbești în propriul lui grai.“ Prin urmare, la Oxford el a fost departe de a fi cobsiderat un student model, pentru că îi plăcea să învețe o limbă așa cum era rostită: el le-a spus profesorilor că pronunția lor în latină era absurdă (care chiar era, pentru că a fost inventată în mod artificial după Reformă). Așa că a fost scutit de soarta de a deveni el însuși profesor, fiind liber să-și folosească talentul pentru a căuta ceva mai subtil decât cunoașterea.

N-ar fi rău să se descopere la începutul carierei unui om, fără să aștepte vreo dezamăgire, că acel om este, așa cum a spus Burton despre el însuși, „sub cerul liber și fără stăpân“. Motivul nu a fost că el era (se presupune) descendent al unuia dintre bastarzii lui Ludovic al XIV-lea, trimis departe în Irlanda; nici că era fiul unor părinți bogați, care n-au știut ce să facă cu ei înșiși sau cu el. L-au adus nu în Anglia, ci la Tours, unde li se îngăduia ipohondria: „Nu am înțeles niciodată foarte bine societatea engleză“, scria el, cu o oarecare satisfacție, „și nici societatea pe noi“. Așa că el a avut soarta unui călător. „Voiajul

înseamnă victorie“, a încercat el să se convingă pe sine. Cu toate acestea, el nu era autosuficient: avea nevoie de o audiență care să-l aplaude. „Este un avantaj real să aparții unei anumite parohii. Este mare lucru să câștigi o băta-lie sau să explorezi Africa Centrală, să fii bine primit acasă, într-un mic colț al Marii Lumi, care se mândrește cu faptele tale pentru că reflectezi onoarea asupra ei.“ Prețul care trebuia plătit era respectul pentru acel mic colț, deferență pentru autoritățile sale, dar Burton era prea sceptic să fie respectuos cu oricine și cu atât mai puțin cu părinții săi. În copilărie devenise un mincinos desăvârșit. Mai târziu, a spus că s-a dedicat rostirii adevărului, dar că acest fapt l-a dus în necazuri. Simbolic, scrima a fost „marea consolare a vieții mele“.

Armata indiană i-a dat posibilitatea să învețe vreo șase limbi străine: și dintr-odată a început să se deghizeze în negustor persan de țesături și bijuterii, ceea ce i-a permis să intre în lumea închisă a femeilor, chiar și în harem. Modul de a cunoaște un popor, pretindea el, era să cunoști femeile. Așa că a început să-și dedice întreaga viață sexologiei, traducând *Kamasutra*, *Grădina parfumată* și *1001 de nopți*. Totuși, strălucirea erudiției sale nu l-a învățat prea multe despre femei. Marea dezamăgire a carierei sale în India a fost descoperirea că el era un amant nepriceput. „În timp ce mii de europeni au coabitat de ani buni și au avut familii cu femeile băstinașe, ei nu au fost niciodată iubiți de ele, cel puțin eu nu am cunoscut niciodată vreun caz.“ Sexologia nu mai era cheia „înțelegerii femeilor“ în epoca victoriană mai mult decât în oscilanții ani șaizeci. Să asculte ceea ce spuneau femeile, ce gândeau și nu îndrăzneau să spună nu făceau parte din programul său. Opinia sa despre femei s-a arătat în căsătoria lui cu o persoană care disprețuia femeile, dar care, din moment ce nu putea fi bărbat, așa cum își dorea, și-a imaginat că face parte din el și și-a dedicat viața căutând să-i fie pe plac, elaborând un cod de conduită pentru ea însăși, în care promitea să ascundă greșelile lui în fața lumii, să nu-i reproșeze nimic, să nu-i răspundă niciodată când greșește față de ea, să-și ascundă propria sănătate precară, astfel încât să nu-l deranjeze, să nu-i ceară nimic niciodată, ci să-l „lase să găsească în soția sa ceea ce el și mulți alți bărbați visează să găsească la o amantă“.

Cea mai renumită ispravă a lui Burton a fost să călătorească pelerin spre Mecca, deghizat ca medic și derviş afgan, colorându-și fața cu zeamă de nucă, lăsându-și o barbă mare, cu capul ras: era de nerecunoscut. El însuși circumcis „ținând cont că era la modă mai mult printre musulmani decât printre

evrei“. Nu exista niciun ritual sau rugăciune cu care să nu fie familiar, iar citatele din Coran îi completau conversația. El chiar s-a transformat într-un medic de ocazie, tratând pacienții. În ciuda căldurii (pe care el a comparat-o cu suflarea unui vulcan, provocând moartea mai multor tovarăși de-ai lui, din cauza epuizării în timp ce mășăluiau) și în ciuda atacurilor înspăimântătoare ale bandiților (care i-au despicat burta unui companion, lăsând ca vulturii și șacalii să-l omoare) nu s-a trădat niciodată. Probabil că s-a apropiat mai mult de ceea ce înseamnă să fii un pelerin musulman decât oricare creștin. Dar îi mai rămăsese un singur obstacol.

Când, în cele din urmă, a ajuns la locurile sfinte de la Mecca, a fost profund mișcat, dar a recunoscut, „pentru a mărturisi adevărul umilitor“, că în timp ce emoția experimentată de colegii săi pelerini era „sentimentul înalt al unui entuziasm religios, pentru mine era extazul mândriei împlinite“. Viclesugul a contat mai mult decât revelația. Respectul său elaborat pentru islam a fost în cele din urmă superficial. Un arab care i-a aflat identitatea a spus: „El a râs în bărbile noastre.“

Aceasta este semnificația vieții lui Burton. Chiar dacă a fost admirat drept cel mai mare interpret de la Est la Vest și a transmis cu siguranță o mulțime de informații exacte, el nu a găsit nicio modalitate satisfăcătoare de a armoniza participarea sa la diferite civilizații, care este scopul suprem al unui călător. El a spus că indienii se credeau, în secret, superiori conducătorilor lor britanici, care îi disprețuiau: singura soluție a fost să se lupte, să conducă cu un pumn de fier; liberalismul ar fi fost confundat cu slăbiciunea, pentru că „disciplina orientală este respectul personal bazat pe frică“.

Deoarece unele călătorese au văzut călătoria ca o alternativă la căsătorie, ele s-au apropiat, probabil, cel mai mult de dizolvarea frontierelor. Pentru acestea a fost de două ori un act de sfidare, a convențiilor precum și a pericolului. Vieneza Ida Pfeiffer (1797–1858), de exemplu, părea, pentru vecinii ei, o gospodină așezată, practică, „lipsită de farmecele exterioare“, forțată să se căsătorească cu un văduv cu douăzeci și patru de ani mai în vârstă decât ea, care a continuat să-și piardă averea; dar după dureroasa creștere și educare a copiilor ei, Ida și-a găsit o nouă viață, de călător. „Am învățat mai degrabă să mă tem de părinții mei decât să-i iubesc.“ Acum ea a căutat alte tipuri de relații. Pe cont propriu, cu economii minime, Ida a

făcut înconjurul lumii de două ori, vizitând ținuturi unde niciun european nu a mai fost înaintea ei – o doamnă minionă, inofensivă, în vârstă, care nu posedă nimic altceva decât un „talent de a trezi și a profita de simpatia celor cu care vine în contact“.

După istoria națiunilor și a familiilor, există o altă istorie care trebuie scrisă, a celor care nu se potriveau într-un fel sau altul sau nu se regăseau și care au creat noi afinități departe de locul nașterii lor. Călătorii au fost o națiune de un tip special, fără frontiere, și devin cea mai mare națiune din lume, de vreme ce călătoria nu mai reprezintă o simpla distragere a atenției, ci o parte esențială a întregii diete a unei persoane. Astăzi peste 400 de milioane de oameni călătoresc între continente, în fiecare an. Cele mai admirabile personaje din istoria călătoriei sunt cele care le-au fost cel mai mult utile gazdelor lor. O călătorie are succes atunci când călătorul se întoarce ca un ambasador pentru țara pe care a vizitat-o, la fel cum un actor are cel mai mare succes atunci când intră într-un personaj și descoperă ceva din el însuși în rolul pe care îl joacă.

Călătoria nu implică neapărat parcurgerea unor distanțe. Examinez acum cel mai mare secret al tuturor destinațiilor, călătoria pe care bărbații și femeile au făcut-o în mintea celuiilalt.

Ibn Battuta, *Travels*, ed. H.A.R. Gibb, Cambridge UP, 1958; Rose E. Dunn, *The Adventures of Ibn Battuta*, Croom Helm, 1986; Dale F. Eickelman, *Muslim Travellers: Pilgrims, Migration and the Religious Imagination*, Routledge, 1990; Richard Trench, *Arabian Travellers*, Macmillan, 1986; Thorkild Hansen, *Arabia Felix: The Danish Expedition of 1761–7*, trad. eng., Collins, 1964; Richard Burton, *Narrative of a Pilgrimage to Meccah and Medinah*, ed. a 3-a, William Mullan, 1872; Frank McLynn, *Burton: Snow upon the Desert*, John Murray, 1990; Dea Birkett, *Spinsters Abroad: Victorian Lady Explorers*, Blackwell, 1989; Anon., *The Story of Ida Pfeiffer*, Nelson, 1879; D. Murray Smith, *Round the World*, Nelson, 1968; Valerie L. Smith, *Hosts and Guests: Anthropology of Tourism*, Pennsylvania UP, Philadelphia, 1977; Daniel J. Boorstin, *The Discoverers*, Random House, New York, 1983.

DE CE PRIETENIA ÎNTRE BĂRBAȚI ȘI FEMEI A FOST ATÂT DE FRAGILĂ

Absa spune că nu are prieteni. Nu a fost niciodată la școală, așa că pentru ea a fost un mare eveniment când fiica ei, în vârstă de șaptesprezece ani (care este prima în clasa ei), a trecut toate examenele. S-au decis să sărbătorească, invitând o grămadă de colegi la petrecere. A pregătit o gamă largă de prăjituri și limonadă. Doar doi dintre invitați au venit.

Absa N'dai, în vârstă de treizeci și patru de ani, cu patru copii, a locuit în același bloc din Bordeaux timp de zece ani. Niciodată nu a purtat vreo conversație cu vecinii săi. Ea este senegaleză: pe același palier există patru familii franceze și una portugheză. Nu i-a auzit niciodată vorbind unul cu altul. Ei nu i-au spus niciodată bună dimineța. „Eu sunt cea care spune prima bună dimineța și, uneori, nici nu-mi răspund. Odată unul dintre ei a rămas blocat în lift, iar eu am sunat la pompieri, dar tot ce a spus a fost mulțumesc. Altădată am simțit miros de gaze, iar fiica mea a sunat pentru ajutor, dar pentru aceasta am primit doar o privire încruntată. Vecinul meu de vizavi, a cărui ușă de la intrare este la doar un metru de a mea, are doi copii, care nu au vorbit niciodată cu mine.“

Dar nici în casa ei nu se vorbește prea mult. Soțul ei este muncitor într-o fabrică de biscuiți, are salariul minim și este amenințat cu concedierea. Vine acasă obosit și stă în fața televizorului, iar „fiecare dintre noi stăm liniștiți în colțul nostru. El este trist și nu le vorbește nici copiilor săi. Eu nu vorbesc

prea mult cu soțul meu. Este tăcut. Acest lucru mă obosește foarte tare. Dar nu am nicio problemă să vorbesc cu copiii mei. Fiul meu este amabil cu mine: mă întreabă «Mamă, de ce taci?»." Zâmbește. Copiii sunt plăcerea ei. Dar a găsi bani pentru a-i îmbrăca și a le da ceea ce au nevoie pentru școală este ca și cum ar ține o umbrelă pe furtună.

Soțul ei a venit în Franța în 1976; ea a rămas în Senegal cu copiii până în 1983, când i s-a alăturat. Primii doi ani i-a dedicat învățând să citească și să scrie în franceză, iar de atunci ea a tot căutat de muncă, în zadar. „M-am coborât pentru orice fel de muncă. M-am oferit să fac curat; caut locuri de muncă vacante în fiecare săptămână, deși îmi ia o oră ca să ajung la ele cu autobuzul. Completez formulare, iar ei îmi spun că vor suna și niciodată n-o fac. Am făcut totul pentru a găsi un loc de muncă. Nu știu de ce nu pot obține unul. Am plătit pentru a da anunț în ziar. Sunt singură. Nu cunosc pe nimeni.“

În Senegal, lucrurile nu au fost mai bune; nu exista de lucru nici acolo, deși ea câștiga ceva din croitorie. În Franța, guvernul i-a oferit un curs de formare, ceea ce presupune practica de lucru într-o fabrică. Șeful ei spune că este foarte mulțumit de ea, dar el nu are posturi vacante și nu o poate ține acolo. Ar dori să-și deschidă o croitorie: ei trăiesc șase persoane în trei camere mici; nu are deloc spațiu acasă; dar chiar dacă și-ar putea permite un atelier, taxele pe care ar trebui să le plătească ar ruina-o imediat. „Îmi place să lucrez. Nu-mi place să stau degeaba.“

Fiica sa cea mare a avut o prietenă la școală, care era fiica profesorului de matematică. Prietena i-a provocat o mare plăcere lui Absa exprimându-și interesul pentru bucătăria senegaleză, astfel că i-a pregătit o cină minunată; dar prietenia s-a sfârșit când profesorul a fost transferat într-o altă parte a țării, iar acum își mai telefonează uneori. Fiica lui Absa spune că se gândește să se întoarcă în Senegal.

Ceea ce-i lipsește este viața de familie din Africa. „În Senegal noi toți trăim împreună. Noi iertăm totul. Nu judecăm. Mâncăm împreună. Aici trebuie să chibzuiesc singură. Când copiii merg la școală, iar soțul meu este la muncă, mă gândesc mult și încep să plâng. Când tatăl meu a murit, am plâns o săptămână, am fost foarte singură. În Senegal familia te ajută, dar aici nimeni nu a vorbit cu mine. Când soțul meu este în tura de noapte, iar eu sunt

singură cu copiii, mă gândesc de ce nu există nimeni care să mă ajute, dacă s-ar întâmpla ceva...”

Organizatorul cursului de formare, care ar trebui să o pregătească pe Absa pentru muncă (și care admite că doar o cincime dintre cursanți vor găsi unde să se angajeze) este, prin naștere, kabil și un economist distins. El povestește că, atunci când a locuit la Paris și a spus bună dimineța vecinilor săi, nici lui nu i-a răspuns nimeni.

Își fac mai ușor prieteni cei care sunt mai bogați sau cei mai bine educați? Martine Bedin, o arhitectă cunoscută pe plan internațional și designer, este membră a unei familii burgheze din Bordeaux, dar în copilărie prima întrebare pusă de mamele colegelor ei era mereu „Cu ce se ocupă tatăl tău?” Respectabilitatea este încă menținută prin diferite gradații infinite de subtile ale rezervei. Așa că Martine Bedin a încercat în schimb să-și facă prieteni, profitând de oportunitățile unor întâlniri întâmplătoare: nu-ți poți alege potențialii prieteni întâlnindu-i din întâmplare, dar ai posibilitatea de a alege pe cine poți încerca să-l păstrezi ca prieten, implicându-te în prietenie. De aceea, nu legăturile de familie încearcă ea să le scoată în evidență, ci independența și excentricitatea moștenirii ei: mama ei corsicană, născută în Venezuela, era o studentă la teatru, fără niciun ban, când l-a întâlnit pe tatăl ei; toți corsicanii, pretinde ea, au sânge de la marinarii care i-au vizitat, de aceea ea însăși este blondă cu ochi albaștri; îi place să creadă că ar putea avea și ceva sânge evreiesc. Bunica ei paternă a fost prima femeie care a fost admisă ca studentă la Școala de Comerț din Bordeaux, continuând să facă avere ca industriaș. Martine Bedin a fost inspirată de această femeie calculată, care a îndemnat-o să devină politician sau lider.

„Dar nu am autoritate.” Martine Bedin nu a vrut să se facă ascultată, ci să fie plăcută, și nu doar acasă. Ea a învățat patru limbi străine. La Londra, la vârsta de treisprezece ani, când își îmbunătățea limba engleză, ea l-a întâlnit pe nepotul regizorului de film Luchino Visconti, care participa la aceeași școală de limbi străine, deși locuia la Hotel Brown. Această prietenie a deschis Italia pentru ea. Și-a urmat cursurile de arhitectură acolo, participând la prelegerile lui Natalini, și a fost captivată de retorica lui charismatică. „Sunt fascinată de oamenii care au realizat ceva.” Atât de mult, încât a îndrăznit să vorbească cu ei. Ea l-a întrebat pe Natalini dacă poate să-l ajute. Lucrând ca

ospătăriță ca să se întrețină, ea dormea în secret în biroul lui; când a aflat, el a luat-o acasă la el. Apoi Sottsass, un designer de mobilier de birou la Olivetti, văzând planurile ei pentru o casă, la o expoziție, a complimentat-o, spunând: „Trebuie să construim această casă împreună.“ „Pune semnătura pe ea și va fi posibil“, i-a răspuns ea. Tinerii discipoli sunt greu de refuzat. Natalini a protestat: „Dar eu nu sunt mai bun decât tatăl tău.“ Sottsass s-a împotrivit și el: „Dar ceea ce fac eu este plictisitor.“

La douăzeci și trei de ani a devenit unul dintre membrii fondatori ai Memphis Design Group a lui Sottsass. „Vei avea nevoie de curaj să mi te alături“, a spus el. Dar ea și colegii ei au fost cei care i-au dat lui curaj. Ei erau, aproape toți, tineri străini, care au fost în stare să facă la Milano ceea ce nu puteau visa să facă acasă. Sottsass nu a avut copii, dar le-a fost ca un tată pe care l-au adoptat din propria lor voință, și „el era gelos, îngrijorat de faptul că noi l-am putea abandona“. Martine Bedin a renunțat la „frenezia desenării“. Viziunea radicală a grupului asupra frumuseții, și anume că frumusețea poate fi găsită în obiectele de zi cu zi pe care nimeni nu le-a considerat vreodată demne de atenție, amestecul de materiale scumpe și ieftine, utilizarea culorilor puternice, distrugerea intenționată a gustului acceptat au câștigat un interes internațional, dar după șapte ani au constatat că au rămas fără idei și l-au desființat.

Este acest tip de asociație de artiști și meșteșugari care lucrează împreună forma cea mai satisfăcătoare de prietenie? La Milano încă mai există sentimentul că proiectanții orașului, lucrând independent, dar ajutându-se cu generozitate unul pe celălalt, au descoperit ceea ce înseamnă cu adevărat o fraternitate. Oricum, pentru Martine Bedin faptul că a devenit faimoasă prea de tânără i-a creat unele probleme. Ea a continuat să proiecteze totul, de la mobilă și case, autobuze și WC-uri publice, la bijuterii și lămpi, covoare, robinete, biscuiți, genți de mână și ochelari de soare. Ea a fost și consultant, primind comisioane de la cele mai prestigioase și luxoase firme din lume. Și totuși, ea tânjește după o legătură mai intimă cu cei care îi folosesc produsele. Astfel, ea a înființat La Manufacture Familiale, care face mobilier domestic și vinde fără intermediari persoanelor care vin la ea acasă pentru a vedea cum arată.

A devenit astfel proiectantul prietenul clientului? Martine Bedin proiectează ceea ce îi place, nu ceea ce vrea clientul, deoarece clientul nu știe și n-ar putea explica, la fel cum nici ea nu poate explica ce va face până când nu e

gata. Un designer, crede ea, este un fel de terorist pașnic, care creează ceea ce nu se așteaptă nimeni, ceea ce nimeni nu ar putea prevedea: acesta este sensul originalității. Dar când ea creează propriul design, există întotdeauna teama de a nu fi înțeleasă sau că un client nu ar putea vedea modul în care ea a dat fiecărui obiect propria lui personalitate, propria demnitate independentă. Poate că singura cale de a câștiga treptat această înțelegere, crede ea, este de a intra în conștiința oamenilor fără ca ei să observe, ca un parazit. Au mai fost și alți experți care au încercat să facă același lucru, care au putut să înțeleagă ce a realizat un expert. Acesta este motivul pentru care arta modernistă nu se vinde unui public larg: ea preferă să șocheze sau să surprindă, pentru a rămâne „profund individualistă”.

Cei doi soți ai ei, în schimb, au fost designeri industriali de succes, a căror activitate a inundat supermarketurile. Prietenia sa cu ei a fost de două feluri. Primul soț era mai în vârstă decât ea, un italian introvertit: „Nu sunt sigură că l-am înțeles; nu avea nevoie să comunice cu ceilalți; el m-a învățat să lucrez singură.” După doisprezece ani de căsătorie mulțumitoare, într-o zi fiecare s-a îndrăgostit de altcineva, s-au despărțit pe cale amiabilă și au rămas prieteni, pentru că doisprezece ani din trecutul cuiva nu ar trebui să fie irosiți. În același fel și cu fosta soție și fiica celui de-al doilea soț al ei, după unele ezitări, au devenit prietene și așa au rămas. El este Piotr Sierakowski, care a renunțat la cariera sa prosperă din SUA ca să trăiască alături de ea în pacea rurală a Girondei, deși el iubește orașul: ei au stiluri diferite, idei diferite, el este daltonist, în timp ce culorile sunt inima muncii ei, iar el nu are niciun pic de simpatie pentru arta de la Memphis. Din punct de vedere emoțional ei sunt împreună, dar intelectual rămân independenți. Copilul lor, frumoasa casă din secolul al XVIII-lea, pe care au modernizat-o singuri în interior, parteneriatul lor de afaceri la La Manufacture sunt domenii în care se întâlnesc. Cu toate acestea, când au fost rugați să dea lecții la o școală de artă, iar ea a sugerat că ar trebui să țină un curs comun, el a preferat să predea separat. El nu minte niciodată: acest lucru este pentru el o mare problemă, ca designer are nevoie de comisioane de la industriași, care vor să te prefaci că le împărtășești ideile, care doresc mai degrabă să repete un succes anterior decât să se aventureze în necunoscut, în timp ce lui îi place să reflecteze asupra esenței obiectelor, iar idealul său este de a fi un Mozart al lemnului, pentru a avea un stil plin de inventivitate și surprizător.

Martine Bedin se gândește uneori la La Manufacture ca la o revigorare a clanului corsican sau a unui vechi atelier artizanal de familie, dar alteori spune: „Nu-mi prea place să lucrez cu bărbații. Vreau să fiu capabilă să anunț «nu am chef să lucrez astăzi, hai să mergem prin țară!»: poți face acest lucru numai cu femeile; și am lucrat mai ales cu femeile, de care am fost foarte apropiată, transformând munca într-o activitate feminină, eliminând distincția dintre muncă și viață. Bărbații cu care am lucrat au avut toți o latură feminină, le-a plăcut să fie în preajma femeilor și să discute despre subiecte feminine, deoarece creativitatea înseamnă aplicarea laturii feminine bărbaților. Când mi-am proiectat mobila, am văzut-o cu ochii minții, ca pe o parte a unei scene domestice. Și Sottsass și-a explicat mobilierul cu o scenă sau o anecdotă; el a avut latura sa feminină, a fost emotiv, a plâns, s-a supărat. Bărbații și femeile au ritmuri diferite de gândire: nu simt niciodată că mintea mea este complet liberă; mereu sunt preocupată de ceva.”

Se pare că până și bărbaților și femeilor educate li se întâmplă destul de des să se întâlnească doar parțial.

De ce prietenia între bărbați și femei a fost atât de rară și de dificilă? Răspunsul obișnuit este sexul. Dar numai dacă se uită că nici prietenia dintre bărbați nu a fost ușoară. Prima prietenie din lume consemnată istoric este cea între babilonienii Ghilgameș și Enkidu, în jurul anului 2000 î.Hr., care imediat a alunecat în necazuri, deoarece temperamentele lor erau prea diferite. Enkidu era un „bărbat sălbatic”. Ei au trebuit să negocieze înainte de a se înțelege și, în cele din urmă, să colaboreze „pentru a scăpa lumea de rău”. Nu sexul a dejucat prietenia, ci mai mult frica de oamenii care sunt diferiți.

În 1936 americanii au salutat cartea lui Dale Carnegie *Cum să-ți faci prieteni și cum să influențezi oamenii* ca pe o soluție la frustrările lor. Cinci milioane de exemplare au fost vândute în următoarele două decenii. Era aproape ca o altă Biblie, pentru că, deși aceasta nu a deschis ușile cerului, i-a învățat cum să bată la ușile străine, fără să le fie trântite în nas. Carnegie (1888–1955) a fost un comis-voiajor, care deși supărat din cauza staturii lui scunde, a triumfat asupra nefericirii sale, dând lecții serale în arta de a vorbi în public. Într-o țară de imigranți, el a observat că ceea ce îi reținea pe oameni era teama de a se face de râs când deschid gura. Rețeta era simplă: zâmbește, nu te certa, niciodată să nu spui cuiva că greșește, nu căuta vină, fii băiat de treabă. Nu fi diferit de

ceilalți, iar ei vor fi prietenii tăi. Cu alte cuvinte, să nu fii tu însuși: marele obstacol în calea prieteniei a fost ghinionul că oamenii erau diferiți și că nu au făcut destul să ascundă acest lucru. Carnegie a continuat să scrie o carte spunând că același lucru este valabil și pentru femei – *Cum să-ți ajuți soțul să-și continue viața socială și cea de afaceri*: ele trebuie să învețe să-și joace rolul. În conformitate cu principiul că cel mai simplu remediu pentru frică este de a trece la o altă frică, el a înlocuit teama de a se face de râs cu teama de a fi descoperit.

Nu era nimic specific american în remediul lui Carnegie. Shakespeare a scris că prietenia este „în cea mai mare parte o prefăcătorie“. La fel ca europenii, americanii erau pe jumătate creștini și pe jumătate păgâni, păgâni fără echivoc în devotamentul lor față de succes și toleranță tacită pentru nesinceritate. Cei care l-au acuzat pe Carnegie că predică ipocrizia n-au făcut nicio impresie asupra lui: dacă succesul era ceea ce-și doreau americanii, el le arăta cum poate fi atins: gândurile lor particulare nu-l priveau. Pentru marea parte a istoriei, într-adevăr, prietenia nu a avut nimic de-a face cu afecțiunea. Un prieten obișnuia să fie, mai presus de toate, un protector sau cineva util căruia i se vindea loialitate în schimbul unor favoruri, atât timp cât durau favorurile. Vechii romani, care îi numeau prieteni pe aproape fiecare dintre cei cu care aveau relații, nu se rușinau să-i împartă în trei categorii: cei pe care-i primeau în casele lor, cei cărora le permiteau să intre în curtea deschisă din fața casei lor, în grupuri, pentru salutul de dimineață și clienții umili care așteptau afară, sub supravegherea servitorilor.

Nu idealurile sunt puține în lume, ci metodele de a le opri să devină un fals, o minciună. În Italia de astăzi, expertul în prietenie al țării, Francesco Alberoni, spune că termenul „prietenie“ mai poartă încă o conotație de înșelăciune, de cumpărare a unor privilegii prin mijloace necinstite. Într-adevăr, ori de câte ori avansarea pe scara socială a depins de cunoașterea prietenilor prietenilor, pierirea acestora a constituit o necesitate. Un specialist în lins pantofi ar putea spune: „El este prietenul meu și îl disprețuiesc.“ Abia de curând serviciile oficialilor guvernamentali, bancherilor, avocaților, managerilor de hotel sau asigurătorilor nu trebuie câștigate ca o favoare personală și plătite cu o parte a independenței cuiva. Atât timp cât oamenii sunt flămânzi după lingușire, ei vor continua să savureze rețeta dulce acrișoară a lui Carnegie. Atât timp cât alegerea prietenilor lor se limitează la cei care au putere, nu au de ales.

Legătura dintre prietenie și teamă apare clar la mayași sau cel puțin printre urmașii lor observați în Guatemala, învăluți într-o atmosferă de neîncredere universală ca o ceață permanentă, perpetuată la 400 de ani de la cucerire. Tinerii au încercat să lupte cu ea devenind *camarada*. Au circulat în perechi inseparabile, îmbrățișându-se reciproc în public, dansând împreună, chiar spunând că s-ar fi căsătorit de bunăvoie dacă celălalt ar fi fost femeie. Acestea nu erau relații sexuale, pentru că ei se ajutau reciproc în avansurile lor amoroase către fete; dar căsătoria nu le-a oferit tot ce și-au dorit în ce privește intimitatea. Un bărbat este făcut să simtă că are nevoie de *camarada* pentru a se asigura că nu este singur din punct de vedere emoțional. Alegerea unuia era ca o curtare, iar un contract oficial confirma uniunea. „Toată lumea a avut un *camarada*“, i-a explicat un bătrân, „și a făcut același lucru. Dar este dificil să păstrezi un *camarada* pe viață.“ Pentru că în ciuda devotamentului lor iubitor, unul pentru celălalt, ei nu au putut evita neîncrederea care pătrunsese în întreaga lor societate. În timp ce fiecare era mândru că avea un prieten, el era, de asemenea, și foarte gelos pe partenerul său când arăta vreun interes altcuiva: orice faptă care nu era destinată plăcerii exclusive a celui alt părea să reprezinte o amenințare. Cu toate că s-au bucurat confesându-se unul altuia, ei nu și-au putut scoate din cap că prietenul lor era un potențial inamic și rareori au avut curajul să se confeseze complet. Idila lor, de obicei, s-a încheiat cu incriminare: prietenii s-au transformat în dușmani. Tânjind după perfecțiunea imposibilă a camaradului lor, cerându-i admirație din toată inima, au preferat să încheie prietenia decât să o împartă cu altcineva. Morală trasă de bătrân a fost: „Cineva nu poate și nu ar trebui să aibă încredere în altă persoană, până la capăt.“ Așa că ceața suspiciunii reciproce nu s-a putut evapora.

Nici printre greci nu s-a realizat, cu toate că ei erau interesați cu pasiune de prietenie; dar ei erau chiar ahtiați după câștigarea admirației și, în plus, doreau dreptate, astfel că au continuat să fie bântuiți de grija că nimeni nu și-ar putea primi partea din fiecare dintre aceste trei delicii. Aristotel a spus că putea fi prieten doar cu un om bun, așa ca el, ceea ce i-a limitat foarte mult alegerea. El a considerat că cel mai bine e să aibă doar câțiva prieteni: posibilitatea ca o democrație să fie o mare prietenie între cetățeni a fost o idee propusă doar pentru a fi respinsă. Ce ar trebui să se întâmple, a întrebat el, când doi prieteni nu sunt complet egali? Ce ar trebui să decidă dacă cel mai virtuos dintre ei ar fi primit admirația și respectul mai mult sau mai puțin

decât ar fi meritat? Aceeași problemă i-a chinuit pe greci în dragostea lor homosexuală, care nu era doar o chestiune de dorință fizică, a ființei, ca Zeus, „cosându-și coapsa”: adultul care a câștigat dragostea unui tânăr a fost mândru mai presus de toate că a dovedit că meritele și experiența lui erau demne de admirație; cu cât mai mult rezista tânărul, cu atât mai mulți pețitori avea și cu atât mai mândru era cel care ieșea victorios. Așa că prietenia s-a confundat cu mândria și s-a ciocnit de competitivitate. Cu toate că Aristotel a fost, fără îndoială, unul dintre cei mai inteligenți oameni care au trăit vreodată și a scris multe capitole foarte instructive despre prietenie și, deși el putea vorbi în mod impresionant (după o lungă pauză pentru reflecție) despre fiecare subiect de sub soare, la bătrânețe, răsfățându-se cu ocupația lui preferată de a face baie în ulei cald, a spus: „Cu cât sunt mai singuratic și mai izolat, cu atât mai mult iubesc miturile.” Prietenia a rămas un mit.

Persanul Abu Hayyan Al-Tawhidi (932–1023), ale cărui *Epistole despre prietenie* sunt, de asemenea, și o autobiografie de o onestitate excepțională, nu a putut vedea cum să împace prietenia cu alte dorințe ale lui. „Sunt un om dominat de dorința de securitate”, a scris el. Prietenia nu i-o oferea, deoarece el credea (luându-se după Aristotel, ale cărui opinii au limitat gândirea pe această temă timp de două milenii) că prietenii ar trebui să fie „un singur suflet în două corpuri” cât mai similare posibil. Perechea lui ideală de prieteni – Suleyman filosoful și Ibn Sayyar judecătorul – au avut aceleași dorințe, aceleași pasiuni și aceleași temeri, chiar și visele lor au coincis; ei și-au spus reciproc totul, „ca și cum el aș fi eu”, împărțind totul, niciodată supărându-se unul pe celălalt. Dar un astfel de model i-a fost inutil lui Al-Tawhidi în ce privește propria viață socială. El a fost de profesie copist și caligraf, dornic să se dezvolte; s-a plâns că pentru a rezista ambiției trebuie să fii profund religios și să nu te îngrijești deloc de plăcerile lumii, „ceea ce este greu”. El nu s-a putut împrieteni cu marele vizir de la care căuta de lucru și onoare: ei erau prea diferiți temperamental. După ce a trăit mai mult decât fiul său și decât oamenii de litere cu care conviețuia și corespundea, el s-a simțit profund singur: „Energia mea slăbește, mintea o ia razna, elocvența s-a dus, am din ce în ce mai multe obsesii și fac să dispere toate ființele umane.” Astfel, el și-a ars biblioteca, averea sa cea mai de preț, „cu toate că era ca o crimă... [Dar] nu am vrut să las cărțile pe mâna oamenilor care le-ar fi luat în răs și ar fi scos în evidență ignoranța și defectele mele.” Prietenia a fost

„consolarea“ lui, dar l-a lăsat la fel de nesigur ca la început. Punctul ei slab a fost acest ideal al armoniei totale, ceea ce a făcut-o imposibil de rară, care, atunci când a fost atinsă, a separat perechea unită de restul lumii.

Dacă prietenii trebuie să fie identici, atunci bărbații și femeile ar trebui să-și piardă nădejdea de a mai fi prieteni. Și totuși, s-a raportat că în unele zone din Africa, printre Bangwa din Camerun, de exemplu, și printre Nzema din Ghana, bărbații și femeile formează prietenii care durează o viață întreagă. Când sunt împreună, „femeia își destinde obișnuitul ei comportament de respect aproape teatral înaintea oricărui bărbat și le permite să glumească, să vorbească deschis și chiar să mănânce împreună – o practică tabu, în mod normal, între bărbați și femei, în special între soț și soție“. Prietenii continuă după ce se căsătoresc cu altcineva; ei intervin pentru a se proteja reciproc, în certurile cu soții lor. Atunci când Ibn Battuta (despre care am discutat în capitolul anterior) a vizitat Mali în secolul al XIV-lea, el a fost surprins să găsească bărbați și femei bucurându-se de compania celuilalt în afara restricțiilor căsătoriei. Bărbații nu au fost întotdeauna obsedați de actul sexual când se apropiau de o femeie. În secolul al XII-lea, mulți cavaleri nu se așteptau ca devotamentul lor față de femeia pe care o admirau să fie consumat sexual. În secolul al XVII-lea căsătoria în Anglia era amânată până la douăzeci de ani și totuși rata natalității nelegitime a fost de numai 3%, doar o fracțiune din ceea ce este astăzi, în ciuda contraceptivelor. Samuel Pepys, unul dintre cei mai sexuali dintre bărbați, care a ținut un jurnal, în detaliu, cu flirturile, săruturile și dezmiertările aproape ale tuturor femeilor pe care le-a întâlnit, rareori a mers mai departe. Pe vremea lui se obișnuia ca un bărbat care curta o femeie să fie invitat de ea să se „învelească“ în patul ei, ceea ce însemna că ei se cuibăreau, vorbeau și dormeau în același pat, dar își păstrau hainele pe ei, deși, uneori, ea putea să se dezbrace până la brâu sau să-și scoată pantofii și ciorapii; dar exista o „înțelegere clară că dezmiertările nevinovate nu ar trebui depășite“. Practica a fost considerată „puțin mai periculoasă decât un *tête-à-tête* dintr-un salon“, dar preferabilă pentru că era mai călduroasă; a fost concepută doar pentru iarnă, de multe ori duminica, după biserică, și nu se limita la cuplurile aflate în curtare, pentru că un soț putea invita un vizitator să se „învelească“ împreună cu soția sau fiicele sale. Era ceva obișnuit în Anglia, America, Olanda (unde era cunoscut sub numele de *kweesten*) și se pare că și în Afganistan. Francezul La Rochefoucauld

a refuzat să creadă asta și a atribuit „învelirea“ suprapopulației din Massachusetts. Practica a supraviețuit acolo până la 1827, Cape Cod fiind ultimul loc care a rezistat opiniei cuviincioase că statul pe o canapea într-un salon era mai adecvată. Abia în ultimele două secole a fost stabilit un tabu împotriva atingerii, înlocuit apoi de copulație, ca un simbol al intimității.

Intimitatea a însemnat lucruri diferite de-a lungul anilor. La origine își arăta grija față de spațiu și obiecte (o cameră intimă, de exemplu, în care cineva se retrăgea, departe de tumultul rudelor și al vecinilor) sau suvenire intime și relicve (cum ar fi o șuviță de păr) pe care unii o prețuiau ca pe ceva magic. În cadrul căsătoriei, intimitatea însemna viața casnică. Prietenii își exprimau intimitatea printr-o îmbrățișare și punând capul unul pe pieptul celuilalt. În țările în care moravurile vechi predomină, atingerea rămâne semnul de intimitate.

Romanticii au spus că acest lucru nu era suficient și au inventat un al doilea tip de intimitate, care a fost cu adevărat revoluționară, deoarece a pretins că era posibil ca un bărbat și o femeie îndrăgostiți să experimenteze acea unire a două suflete pe care anticii au admirat-o, dar pe care au limitat-o la bărbați. Romanticii au adăugat că actul sexual a fost mijlocul de realizare a acestei uniuni. Anterior, un bărbat care pretindea că este îndrăgostit trebuia să-și dovedească seriozitatea, arătând că era suficient de bogat pentru a-și întreține femeia; el trebuia să fie practic și să dea respectabilitate pasiunii – care se obișnuia să fie exprimată, în esență, în afara căsătoriei – prin declararea intenției de a se căsători. Se presupunea că ea ar trebui să se îndrăgostească de el înainte de unirea sexuală. Marea inovație a fost să se spună că sexul îi va menține fericiți până la adânci bătrâneți. În acest fel, nu era nevoie să-și mai facă griji dacă nu aveau nimic de spus unul altuia: unirea sufletelor a fost declarată ca fiind atât de eterică, încât era dincolo de comunicare; în acest proces, cei doi și-au pierdut în mod ideal înțelesul de identitate separată. Nu era nevoie să-și iubească partenerul ca pe un individ, pentru că iubeau de dragul iubirii, de dragul de a iubi și de a fi iubit.

Toate acestea au fost o fază de tranziție în istoria relațiilor dintre bărbați și femei, produsă de dificultatea pe care au avut-o în comunicare. Nu mai era necesar ca ei să se cunoască reciproc; a făcut posibil ca o relație dezzechilibrată să fie experimentată ca prietenoasă și dezinteresată; mai presus de toate a anulat toate precondițiile iubirii, făcând-o sfidător de inexplicabilă,

idealizându-l pe cel iubit, permițând oricui să se îndrăgostească de oricine și încurajând credința că iubirea nu se va termina. Aceasta a fost una dintre cele mai minunate invenții ale omenirii. Intimitatea a devenit ca o pereche de aripi și nu era nevoie să înveți să zbori. Dar cei care au reușit să încorporeze acest ideal în dificultățile de zi cu zi ale căsătoriei au fost o minoritate, într-adevăr. A existat o lungă dezbateră în secolul al XVIII-lea pentru a stabili dacă prietenia sau dragostea pasională mențin o legătură strânsă între bărbați și femei. Chestiunea a fost soluționată prin acceptarea ideii că sexul era cel mai bun garant al armoniei.

De atunci, totuși, un al treilea tip de intimitate a fost imaginat, o intimitate a minților, pentru cei care citesc, gândesc și îi respectă atât pe alții, cât și pe ei înșiși și pentru care viața este o continuă explorare. În loc de a se întreba reciproc, „Oare te mai farmec?“, întrebarea a devenit, „Mă mai interesezi, mă mai stimulezi, mă mai ajuți, mă mângâi și ai grijă de mine pe măsură ce mă schimb și mă dezvolt, iar eu încă mai fac același lucru pentru tine?“ Această intimitate este un parteneriat în căutarea adevărului, care să permită fiecăruia să vadă lumea de două ori, prin ochii celui alt precum și prin cei proprii. A intra în mintea celui alt nu implică nici supunere, nici dominare: partenerii încearcă să se asculte unul pe altul, în timp ce fiecare rămâne o persoană distinctă, conștientă că intimitatea poate fi o cauză de conflicte sau că devin prea apropiați și sufocați sau prea defensivi. Nu poate fi în totalitate un refugiu sigur într-o lume ostilă și implică faptul că doi oameni nu-și pot satisface unul altuia nevoile în integralitatea lor. Dar diferențele dintre ele fac posibil ca ei să se ajute reciproc să exploreze, împreună și separat, ceea ce ei nu au putut încerca pe cont propriu.

Cum se pot combina toate cele trei forme de intimitate pentru a obține cea mai bună lume posibilă? De cel puțin două secole și, probabil, de mai mult timp printre cei săraci au existat încercări de a combina căsătoria și prietenia într-una singură. În 1782, în același timp în care un judecător englez a considerat că era îngăduit unui soț să-și bată soția, cu condiția ca bățul să nu fie mai gros decât degetul mare, o englezoaică a replicat: „Cred... că este absolut necesar fericirii conjugale ca bărbatul să aibă o asemenea opinie despre înțelegerea, principiile și integritatea inimii soției sale, încât să-l determine să o înalțe la rangul de prieten cel mai apropiat și cel mai drag.“ Au existat prejudicii enorme din acest punct de vedere: Michel de Montaigne, a cărui viață a fost

dominată de un atașament aristotelic față de un bărbat cu aceeași gândire, a crezut că prietenia cu o soție ar putea fi într-adevăr aranjamentul cel mai convenabil, dar, din păcate, femeile nu erau „în mod obișnuit capabile“ de așa ceva: „Sufletul lor nu pare suficient de ferm pentru a sprijini încordarea atât de grea și de durabilă a unui nod.“ Cu toate acestea, președinții SUA au început să apară la întâlnirile electorale de mână cu soțiile lor, iar în 1980 o anchetă americană a constatat că 60% dintre bărbații căsătoriți și 50% dintre femeile căsătorite își descriu soția/soțul ca un prieten foarte apropiat.

Totuși, căsătoria partenerială s-a dovedit a fi o construcție fragilă, ducând tot mai frecvent la divorț. Motivul consta în faptul că prietenia era sprijinită doar din interior; nu exista nicio prevedere pentru prietenii cu sexul opus din afara căsătoriei, care era, prin urmare, susceptibilă să se prăbușească la cea mai mică adiere de gelozie. Prietenii extraconjugale au rămas suspecte, iar mulți oameni le-au declarat a fi imposibile. Opinia acceptată a fost că femeile și bărbații aveau atitudini fundamental incompatibile față de prietenie: bărbații înțelegeau că înseamnă să facă lucrurile împreună, păstrându-și gândurile intime (dacă aveau) pentru ei înșiși, în timp ce pentru femei implica schimbul de intimitate și de emoție, vorbind deschis despre preocupările reale ale acestora. Dar cercetările recente nu au confirmat că ar fi un fapt inalterabil. Istoricii de sex feminin, în timp ce dezvăluiau bogăția și intensitatea prieteniei feminine, au avertizat, de asemenea, împotriva idealizării ei, arătând că, atunci când aceasta a luat forma unui schimb de mormăieli morocănoase, a încurajat adesea „ipohondria psihologică“ și „dependența de terapie“. Sociologii au calculat că doar jumătate dintre prietenii femeilor pot fi considerate ca fiind cu adevărat de susținere: restul, spun ei, sunt văzute ca un canal de scurgere a energiei, tolerată numai de teama de a nu avea niciun prieten. Un sondaj de opinie a constatat că multe dintre respondentele sale, femei căsătorite, ar fi preferat în mod ideal să se confeseze soților lor, dar au apelat la prietene deoarece nu erau ascultate. Janice Raymond, o fostă călugăriță, una dintre scriitoarele care au evidențiat prietenia dintre femei cu o strălucire, o erudiție deosebite, consideră totuși că este nevoie de reforme drastice pentru a deveni mai „profundă“. Prietenia femeilor a ajuns mai puțin o pasiune intuitivă decât o operă de artă creată delicat și laborios, prin urmare, esențial flexibilă.

O parte dintre bărbați continuă să repete că ei nu-și doresc prietenia femeilor, susținând că își fac prieteni printre acoliții lor și că femeile sunt pentru a le asigura moștenitori și pentru sex. Dar cercetarea lui Karen V. Hansen, de exemplu, privind corespondența oamenilor obișnuiți care munceau în America secolului al XIX-lea, a arătat că stereotipul prieteniei masculine nu este atât de constant și de neschimbat cum se credea. Scrisorile lor private dezvăluie că aveau prietenii apropiate și intime între ei, care nu se deosebeau de cele ale femeilor din clasa de mijloc, și nici reprimarea emoțiilor nu părea esențială pentru a le demonstra bărbăția. Vizitele, schimbul de servicii, îngrijirea bolnavilor cu tandrețe și organizarea de oștețe făceau parte din rutina lor și de multe ori aveau relații călduroase și cu surorile lor. Pe baza câtorva scrisori nu putem trage concluzia că acestea erau caracteristici specifice, dar ele demonstrează că e posibil și că moda poate modifica și comportamentul la fel de bine ca și hainele. Atunci când bărbații trebuiau să se îndrăgostească romantic, pentru a se căsători, relațiile aproape-romantice dintre bărbați au scăzut și apoi și-au etalat duritatea mai agresiv pentru a compensa lucrul pentru care s-au temut că ar putea fi luat drept slăbiciune. Investigațiile recente despre cum se hrănesc emoțional bărbații, ce frecventează și despre ce vorbesc au arătat că o minoritate deloc neglijabilă au discuții intime, autorevelatoare, în special când sunt necăsătoriți. Căsătoria este cea care trage obloanele. Apoi, în mare măsură, în intimitatea căsătoriei aceștia își scot masca ipocriziei. Așa cum principalii eroi ai istoriei sunt transformați de biografii moderni în singuratici patetici și orfani fragili, devine incert dacă o căsătorie, chiar și combinată cu o prietenie, este suficientă pentru a le oferi sprijin bărbaților. Căsătoria partenerială a fost doar o soluție parțială.

Ceea ce a rămas nerezolvată este enigma prieteniei între sexe din afara căsătoriei. Acesta este următorul punct de pe ordinea de zi a omenirii. Atunci când noutatea era temută ca un fel de sacrilegiu, prietenul ideal era o clonă a sinelui, dar odată ce plictiseala devine o mare amenințare, iar originalitatea, singura protecție împotriva ei, prietenia trebuie să fie un parteneriat care ucide plictiseala. Pentru cei care separat nu știu ce-și doresc, prietenia are potențialul de a fi mijlocul prin care, ca pereche, își pot găsi un scop. Când prietenii au idei diferite, când aceștia sunt de sex diferit, când se bucură de diferențele lor, când devin interesați despre unicitatea celuilalt, curiozitatea poate deveni forța motrice în relația lor; curiozitatea în legătură cu celălalt

se poate dezvolta în curiozitatea despre ceea ce se află în afara lor, conducând la experiențe neîncercate, prea înfricoșătoare pentru a fi înfruntate de unul singur. Curiozitatea este energia din care se dezvoltă scopul, atunci când satisfacerea lui nu este scopul în sine.

Aceasta implică o viziune a vieții în care trecutul, prezentul și viitorul sunt ca un bulgăre de zăpadă uriaș, o acumulare neîncetată de experiențe noi și de idealuri sau ca universul în sine, mereu în expansiune. Prietenia între sexe merge dincolo de cufundarea romantică în momentul efemer, uitând de orice altceva, visând doar pasiune. Dacă pasiunea este singura realitate, viața nu mai poate avea alt sens și toată lumea știe că pasiunea dispare. Numărul tot mai mare de mofturoși care nu-și pot găsi un partener perfect caută ceva mai mult decât admirația reciprocă a unui cuplu închis; încercând să-și îndeplinească ambițiile aparent ireconciliabile, au nevoie de relații care nu se înțepenesec într-un *rigor mortis*.

Totuși, prietenia între sexe necesită o voință de a nu gândi în stereotipuri, de a nu insista asupra faptului că unul este fie amant, fie prieten sau rudă și că nu există niciun flux și reflux între aceste categorii. Marchiza de Lambert (1647–1733), soția guvernatorului Ducatului de Luxemburg, a încercat să-și dea seama, din propria experiență, de modul în care, umăr lângă umăr în dragoste, prietenii mixte ar putea înflori și a fost convinsă că întotdeauna a existat o „vioiciune“, în ei, care lipsea la întâlnirile de același sex. De aici a tras concluzia că inima trebuia să fie educată, ca și creierul, și că afecțiunea trebuie studiată ca o formă de artă. O prietenie amoroasă (*amitié amoureuse*) este, într-adevăr, o nouă formă de artă, la fel de interesantă ca o căsătorie partenerială.

La scurt timp după ce a scris, câțiva bărbați și femei au început să caute în mod deliberat compania celuilalt, doar de dragul prieteniei. În 1765 a fost fondat la Londra primul club mixt, Almack, bărbații fiind aleși de femei, iar femeile de către bărbați. Și apoi cluburile de sport și de hobby-uri, deși au izolat sexele, ocazional le-au adus împreună. Posibilitatea unei noi ere în relațiile umane apare de fiecare dată când un zid al Berlinului este dărâmat.

Probabil că experimentul cu cel mai mare succes din prietenia mixtă, care a dat cele mai interesante rezultate practice, a fost acela al Societății Prietenilor (alias Quakerii). S-a bazat pe principiul că indivizii trebuie să inventeze singuri cum să-și trăiască viața: nu aveau nicio doctrină, nicio carte de reguli,

nici preoți, iar în ceremonia de căsătorie nu a existat nicio promisiune de supunere. Conduși pe linie democratică, membrii săi spuneau ceea ce credeau la întâlnirea la care nu se lua nicio decizie până când nu era toată lumea de acord. Ei ignorau rangul și statutul, numind pe toată lumea Tu. Modul lor de a face față persecutorilor era să-i întâlnească personal și să le vorbească față în față, lucru care, în mod surprinzător, funcționa uneori chiar și cu adversari înverșunați și a fost o provocare chiar și pentru fundația societății. Explicația succesului a fost o prietenie între fondatorul lor, George Fox (1624–1691), un ucenic cizmar, și Margaret Fell, soția unui judecător. Egalitatea între sexe a fost o credință de bază, întărită de educația egală, astfel încât societatea a produs câteva femei remarcabile. Una dintre ele, Mary Fisher, a călătorit 1 500 de mile pe jos pentru a-l îndemna pe sultanul Turciei să-și schimbe căile, iar el a primit-o: când ea l-a întrebat dacă a înțeles mesajul ei, el i-a răspuns: „Fiecare cuvânt, și era adevărat.“ Dar, desigur, nimic nu s-a schimbat în Imperiul Otoman.

Speranța că orice s-ar putea schimba ca rezultat al unei prietenii între câțiva oameni părea o prostie, căci presupunea, în general, a fi o chestiune privată, de importanță minoră în afacerile publice. Societatea Prietenilor, după trei secole de existență, numără într-adevăr mai puțin de un sfert de milion de membri – răspândiți firav pe glob, deși mai puternică în Bolivia, SUA, Kenya și Marea Britanie –, dar a avut mai multă influență asupra modului în care ființele umane s-au tratat reciproc decât a avut vreodată vreun guvern sau imperiu puternic. Nu a obținut nimic prin forță sau decret; nu a mutat munții, dar a arătat că faptele exemplare îi pot face să se prăbușească treptat. Quakerii au înființat prima societate antisclavie care a avut ca efect prima lege contra sclaviei: fiecare sclav care a pus piciorul în Anglia a devenit o persoană liberă. Ei au fost primii care au organizat un boicot, în secolul al XVIII-lea, împotriva produselor care provin din țările sclavagiste. Ei au fost primii oameni din lume care au pledat pentru abolirea pedepsei cu moartea. În secolul al XVIII-lea, John Belley a propus un serviciu de sănătate național gratuit, precum și un studiu al medicinei indiene și americane pentru a o completa pe cea a Europei. Elizabeth Fry (1780–1845) a fost printre primii instigatori ai reformei închisorii: Prietenii nu susțineau că oamenii au fost la bază buni sau răi, ci că ar trebui să încerce să scoată la iveală ce e bun în ei, indiferent de infracțiunile comise. Ei au inventat ideea de a oferi ajutor umanitar civililor

devastați de război: în 1870–1871 au adus hrană, îmbrăcăminte și medicamente pentru ambele tabere din războiul franco-prusac. Au mers la închisoare în 1914 pentru a stabili drepturile protestatarilor conștiinței. Patru dintre cei cinci lideri ai mișcării feministe din America secolului al XIX-lea au fost Prieteni, o treime din pionierii reformei închisoării, 40% dintre abolitioniști. Ei au scris Amendamentul Egalității în Drepturi. Amnesty International este copilul lor.

Cu toate acestea, ei nu au încercat niciodată să păstreze controlul asupra instituțiilor umanitare cărora le-au dat naștere, în parte pentru că și-au descoperit incapacitatea de a juca un rol activ în politică într-un stadiu foarte timpuriu. În Pennsylvania, fondată ca o colonie de quakeri, remarcabilă pentru atitudinea sa neobișnuită, pașnică față de indieni și guvernul său democratic excepțional, a devenit clar că prietenia și darea ordinelor erau incompatibile și că prietenia nu era un sistem potrivit pentru grupuri mari de oameni. Nu doar pentru că au refuzat să plătească taxe care puteau fi utilizate pentru război au pierdut controlul Pennsylvaniei. Ci, de asemenea, quakerii au eșuat și în afaceri, unde inițial au avut foarte mare succes, pentru că ofereau integritate, însă calitatea relațiilor dintre angajați și clienți conta mai mult decât profitul și nu erau de acord cu extinderea cu orice preț. Cei mai mulți quakeri s-au mutat acum în serviciile și profesiile legate de îngrijire.

Experiența quakerilor, a căror toleranță la dezacordul intern este remarcabilă, sugerează că nu este nevoie ca prietenii să gândească la fel, dacă prietenia este văzută ca o explorare și nu ca o căutare a siguranței și dacă fiecare partener este recunoscut ca având o demnitate egală. În timp ce-și formează o opinie, ascultarea opiniilor prietenilor reprezintă o parte esențială a metodei lor, de aceea e deosebit de important ca acești prieteni să fie de ambele sexe.

Istoria prieteniei în cadrul altor grupuri – națiuni, orașe, familii – încă se scrie, iar când va fi gata, obstacolele și perspectivele vor putea fi mai bine înțelese. Polonia, de exemplu, are în mod evident o bogată istorie a prieteniei. Fiind faimoasă datorită constituției sale unice, care a făcut imposibil să treacă vreo lege, până când nu a fost de acord și ultimul membru al nobilimii de la guvernare: aceasta a fost cea mai desăvârșită expresie politică a prieteniei, însă a condus la haos; dar există ceva prețios într-o astfel de moștenire, care oferă respect individului până la ultima sa concluzie. Partidele politice de astăzi din Polonia sunt partide de prieteni, probabil pentru că sunt tineri;

din nou urmează haosul, dar atmosfera pare să fie mai puțin otrăvită decât ar fi fost altfel. *Srodowisko* sau cercul social, familia-unită, prietenii, colegii și cunoscuții, de obicei, decad într-un schimb de influențe și servicii, într-o modalitate de a ocoli reglementările de stat, dar există și o latură nobilă a ei. Băieții și fetele se joacă împreună, dar nu rezultă în mod automat relații facile între adulți. Prietenia nu a dat încă roadele așteptate; a fost ca un copac ai cărui boboci sunt distruși în mod repetat de înghețuri. Tirania și sărăcia uneori au distrus-o, dar alteori au stimulat-o. În mod clar nu poate exista niciun plan pe cinci ani pentru a crea prietenia; aceasta nu este o ideologie, motiv pentru care se potrivește unei epoci care s-a săturat de atâtea soluții de-a gata. Nu există nicio modalitate de precizie a rezultatelor nedorite pe care le-ar putea induce, însă măcar acum oamenii se așteaptă la ceva neașteptat.

În anii 1970, Igor Kon, expertul rus în prietenie, a raportat că fetele din Rusia în ultimii ani ai adolescenței lor au avut de două ori mai multe prietenii mixte decât băieții. Oricât de izolați ar fi fost în alte feluri, rușii au încercat să stabilească egalitatea între sexe, iar aceste fete exprimau aspirațiile urmate parțial de eșec sau de succes ale acestui efort. Aceste aspirații au avut ecou, mai mult sau mai puțin, în toate celelalte țări aflate pe aceeași cale, când tinerele vorbesc despre „relații“, și nu despre căsătorie, nu pentru că resping căsătoria, ci pentru că intimitatea și schimbarea au înlocuit vechile obsesii convenționale. Cel mai recent sondaj american despre prietenii mixte arată că mulți bărbați au încă mari dificultăți în acceptarea ideii. Lipsa modelelor de urmat îi menține reticenți. Dar tot ce se întâmplă între sexe se învârtă în jurul problemelor care preocupă prietenia. După două faze, când cele două sexe și-au afirmat egalitatea și apoi diferențele, faza următoare poate fi doar o nouă sinteză. Prietenia mixtă stă acum în avangarda nu doar a vieții private, ci chiar a vieții publice.

Francezii au fost întrebați recent ce apreciază cel mai mult, prietenia, familia și copii, libertatea și independența, dreptatea, loialitatea, munca, simțul datoriei, dragostea, onoarea, succesul și ascensiunea pe scara socială, banii, sacrificiul și devotamentul, căsătoria, sexul, patriotismul sau religia. Popularitatea relativă a acestor idealuri variază de la un sondaj la altul, dar nu foarte mult: prietenia este întotdeauna foarte sus, iar într-un sondaj a fost chiar de top, cu 96%, următoarele, în ordinea în care le-am dat, religia vine ultima cu 51%, o majoritate totuși. Doar francezii își pun astfel de întrebări într-o

manieră atât de abstractă. Dar poate pentru că vorbesc din nou în numele întregii omeniri, așa cum au făcut-o în 1789, sau măcar în numele acelorora cărora le place să știe încotro se îndreaptă.

Una din principalele piedici din calea sa a fost întotdeauna convingerea că există forțe prea mari pentru a putea fi depășite, că soarta nu poate fi sfidată; dar, după cum se va vedea în capitolul următor, astfel de interdicții au fost uneori eludate.

Roy Porter și Sylvana Tomaselli, *The Dialectics of Friendship*, Routledge, 1989; Robert R. Bell, *Worlds of Friendship*, Sage, Beverly Hills, 1981; Francesco Alberoni, *L'Amitié*, traducere din limba italiană, Ramsay, 1984; Janice Raymond, *A Passion for Friends: Towards a Philosophy of Female Affection*, The Women's Press, 1986; Yan de Kerorguen, *Le Plaisir chaste*, Autrement, 1984; Pat O'Connor, *Friendships between Women*, Harvester, 1992; Peter M. Nardi, *Men's Friendships*, Sage, Newbury Park, 1992; David D. Gilmour, *Manhood in the Making: Cultural Concepts of Masculinity*, Yale UP, 1992; Igor S. Kon, 'Friendship and Adolescence' (în URSS), *Journal of Marriage and the Family*, febr. 1978, pp. 143–55; Christine Castelain-Meunier, *L'Amour en moins: L'Apprentissage sentimental*, Olivier Orban, 1991; Ezra Vogel, „From Friendship to Comradeship: The Change in Personal Relations in Communist China“, *China Quarterly*, ian.-mart. 1965, pp. 46–60; Maryon Tysoe, *Love is Not Enough*, Fontana, 1992; Ferdinand Mount, *The Subversive Family*, Unwin, 1982; Steve Duck, *Friends for Life: The Psychology of Close Relationships*, Harvester, 1983; Anthony Giddens, *The Transformation of Intimacy*, Polity Press, Cambridge, 1992; Laurens J. Mills, *One Soul in Bodies Twain: Friendship in Tudor Literature and Stuart Drama*, Principia Press, Bloomington, Indiana, 1937; David W. Plath, *Long Engagements: Maturity in Modern Japan*, Stanford, 1980; Robert R. Edwards and S.S. Spector, *The Olde Daunce: Love, Friendship, Sex and Marriage in the Medieval World*, State University of New York Press, 1991; Ruben E. Reina, *The Law of the Saints: A Pokoman Pueblo and its Community Culture*, Bobbs Merrill, Indianapolis, 1966; M.E. Mullett, 'Byzantium, A Friendly Society?', *Past and Present*, Feb. 1988, pp. 3–24; Richard P. Saller, *Personal Patronage under the Roman Empire*, Cambridge UP, 1982; K.J. Dover, *Greek Homosexuality*, Duckworth, 1978; Robert Garland, *The Greek Way of Life*, Duckworth, 1990; Aristotle, *Ethics*,

Penguin, 1953 (Capitolele 8 și 9); Gabriel Herman, *Ritualised Friendship and the Greek City*, Cambridge UP, 1987; Janine R. Wedel, *The Unplanned Society: Poland during and after Communism*, Columbia UP, 1992; Robert Brian, *Friends and Lovers*, Granada, 1977 (în special despre Africa); Marc Bergé, *Abu Hayyan Al-Tawhidi*, Institut Français de Damas, 1979; L. Stone, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500–1800*, Weidenfeld, 1977; Maurice Aymard, capitolul „Friends and Neighbours“, în P. Ariès și G. Duby (edit.), *History of Private Life*, Harvard UP, 1989, vol. 3, pp. 447–92; Robert L. Selman și L.H. Schultz, *Making a Friend in Youth: Developmental Theory and Pair Therapy*, Chicago UP, 1990; Wayne Koestenbaum, *Double Talk: The Erotics of Male Literary Collaboration*, Routledge, 1989; Dana Vannoy-Hiller and W. W. Philliber, *Equal Partners: Successful Women in Marriage*, Sage, Newbury Park, 1989; Marie José Fasiotto, *Madame de Lambert, ou le féminisme morale*, Peter Lang, New York, 1984; Madame de Lambert, *Oeuvres*, ed. R. Granderoute, Champion, 1990; Niklas Luhmann, *Leibe als Passion*, trad. engl. *Love as Passion*, Polity Press, 1986; P.G. Zukow, *Sibling Interaction across Cultures*, Springer, New York, 1989; Judy Dunn, *Siblings*, Grant Macintyre, 1982; George Levinger și H.L. Raush, *Close Relationships: Perspectives on the Meaning of Intimacy*, University of Massachusetts Press, Amherst, 1977; John Nicholson, *Men on Sex*, Vermillion, 1992; Margaret Hope Bacon, *Mothers of Feminism: The Story of Quaker Women in America*, Harper, 1986; Harold Loukes, *The Discovery of Quakerism*, Harrap, 1960.

CUM CHIAR ȘI ASTROLOGII REZISTĂ DESTINULUI LOR

A avea un scop în viață înseamnă a decide, dar nimic nu este mai greu de luat decât o decizie fermă și pe deplin satisfăcătoare. Nici chiar managerii străluciți ai firmei Citroën n-au găsit o modalitate de a decide în ce zi să lanseze noul model: astfel au întrebat un astrolog. Dintre atâția solicitanți de locuri de muncă, pe cine ar trebui să selecteze compania Michelin? Au întrebat un astrolog. Este ușor să se presupună, atunci când se suferă de indecizie, că cineva are ceva cu altcineva, așa că există un astrolog parizian, o fostă profesoară de filosofie, care-și tratează clienții ca pe „pacienți” și spune că boala lor constă în aceea că nu s-au maturizat; că ar trebui să „nu se mai comporte ca niște copii”. Pe de altă parte, un preot protestant francez a demisionat pentru a deveni astrolog, considerând că doar reincarnarea ar putea explica faptul de a avea un fiu cu un handicap grav, iar acum practică ambele profesii simultan.

Ghislaine Bourgonne arată cum o femeie se alătură grupului acestor figuri obscure care pândesc din spatele deciziilor importante ale lumii, motivele publice pentru care se ascund fiind destul de diferite. Astrologia se presupune a fi despre destin. Dar toată viața sa a fost un protest la adresa acestuia, precum și o serie de alegeri personale deliberate. Calificarea ei principală pentru a consilia clienții cu privire la viitorul lor este aceea că a fost nefericită.

Ea s-a ridicat purtând masca respectabilității burgheze, dar școala nu a ajutat-o, cu atât mai puțin universitatea, unde a studiat medicina. Părinții ei au divorțat,

recăsătoria tatălui ei a fost un eșec, ea s-a mutat la bunici, iar de la șaisprezece ani a început să trăiască singură, „profund singură, punându-mi întrebări cu privire la viitor“. Apoi cineva i-a dat o carte despre astrologie, care părea să ofere câteva răspunsuri, nu suficient de personale, dar cel puțin mai pertinente, i se părea ei, decât cele ale profesorilor ei de medicină. Sărind peste capitole, ea a dedicat opt ore pe zi studiului astrologiei. Dar îi plăcea să fie încadrată într-o „categorie“. În plus, horoscopul ei i-a dezvăluit că era inteligentă, sensibilă, artistă și intuitivă, dar cu probleme în relațiile emoționale: prea adevărat. A enervat-o, pentru că nu-i oferea nicio speranță, însă mai presus de toate a speriat-o.

Pentru a ajunge la o decizie cu privire la viitor, ea a consultat un astrolog profesionist, care i-a întărit toate temerile: viața ei va fi grea, cu „evenimente foarte neplăcute“, deși nu era foarte clar ce fel; totul se va ruina pentru ea la vârsta de douăzeci și patru de ani. I s-a spus că-și va pierde norocul, lipsindu-i vocația de a fi medic. Prietenul ei, cu care-i mergea prost, era singurul potrivit pentru ea, iar toate viitoarele iubiri vor fi eșecuri. „Să nu crezi că încerc să te înjunghii“, i-a zis astrologul, „dar asta este ceea ce vād. Și e numai vina ta: când ai ales să trăiești așa cum o faci, ai știut ce faci.“

Ghislaine a căzut lată patruzeci și opt de ore după aceea. „Am tras un număr cu ghinion, mi-am spus. Nu pot fi fericită.“ Acum ea crede că astrologul era „inuman“, și în afară de asta „este imposibil de prezis o viață întreagă cu treizeci de ani înainte“. A hotărât să studieze astrologia în mod serios pentru a-i dovedi astrologului că a greșit. A abandonat medicina pentru totdeauna.

Scopul astrologiei, în cazul ei, nu a fost să-și cunoască soarta. Este adevărat că din când în când își spune: „Dacă viața va fi așa, o voi accepta.“ Dar nu a acceptat-o. „Viața noastră este rodul atât al liberului-arbitru, cât și al predeterminării. Am descoperit că eram singura persoană care mă putea ajuta. A trebuit să aștept oportunitățile și apoi să înot odată cu valul.“ Ea susține că astrologia i-a permis să se descopere, dar a vrut mai mult decât atât. În viitor, și-a întrevăzut serenitatea. Dar până în prezent a avut parte de ea în rare momente. Fiecare etapă a vieții ei a fost dificilă. De fiecare dată când am vorbit cu ea, mi-a spus că trece prin „momente dificile“.

Concluzia ei este că „nu poate alege între două tipuri diferite de bărbați“. Soțul ei voia să fie interesată exclusiv de el. „Nu am putut. Am nevoie de contactul cu alții. El a spus că nu-l iubesc, interzicându-mi să mă întâlnesc cu alți bărbați. Se simțea amenințat, ca și cum aș fi încercat să scap de

el. M-am gândit la asta și mi-am dat seama că nu am dorit să mă leg la cap și de aceea l-am ales pe el.“

A fi blocat într-un destin este la fel de rău ca a fi blocat într-un stereotip. Ea are într-adevăr o latură pesimistă. „Avem iluzia că ne întâlnim cu alți oameni, dar vedem în ei ceea ce căutăm noi. Chiar și atunci când doi oameni reușesc să aibă o întâlnire reală, există un spațiu între ei; nu se pot deschide unul altuia; ne întâlnim numai cu noi înșine; nu putem elimina singurătatea.“ Cu toate acestea, ea dorește să găsească pe cineva pe care să-l poată recunoaște ca pe o persoană coerentă, nu pentru a „fuziona“ cu el: are nevoie de cineva care este diferit de ea, astfel încât amândoi să-și poată găsi „propriul adevăr“. Independența este și ea necesară. Inevitabilul este acceptat doar dacă duce dincolo de o mai mare libertate. „Este ca și cum atracția ar fi chimică, spune ea, și cineva îl întâlnește pe cel care îi este destinat să-l întâlnească: sunt fericită cu această limitare a libertății mele, pentru că înseamnă că nu trebuie să-mi epuizez toată energia în căutarea unui bărbat.“ Apoi ea face o alegere.

După cinci ani de căsătorie a divorțat, rămânând cu un copil, care este uneori agitat și impulsiv, dar care a învățat-o foarte multe lucruri și de la care primește multă fericire. Dar adaugă: „Dragostea unui bărbat este esențială.“ Practicarea astrologiei îi satisface nevoia de a se exprima. O face în primul rând ca pe o terapie în interes propriu, la fel cum, de asemenea, cântă și dansează; dacă beneficiază și alții, cu atât mai bine. Și, într-adevăr, fluxul de cuvinte care se revarsă din ea are efectul mentolului, rece și liniștitor. Publicitatea nu a fost necesară; clienții de toate felurile, manageri, medici, artiști, maiștri, secretari, vin „în mod natural“. Faptul că este ocupată tot timpul a convins-o că a făcut alegerea corectă, sacrificând medicina și asumându-și marele risc de a deveni marginală fără niciun statut social. Există o oarecare mândrie în curajul ei de a spune că fericirea nu poate fi găsită unde credea odată, în a face ceea ce fac și alții: trebuie abordată pe cont propriu; și clienții ei știu asta. Ceea ce doresc ei mai presus de toate este „să se întâlnească cu ei înșiși, pentru că numai atunci se pot întâlni cu alții“, cu alte cuvinte, ei doresc să devină conștienți de abilitățile lor. Talentul ei este acela de a avea „intuiții“ cu privire la ceea ce s-a întâmplat cu ei, fără ca ei să i se confeseze. Ea pur și simplu le spune ceea ce „vede“, iar ei trebuie să o oprească dacă nu se pot recunoaște. Nu este nevoie să-i mărturisească ce cred despre ei înșiși: „Nu vreau să aud asta.“ Ea „ascultă“, fără să fie nevoie ca ei să vorbească. Această ascultare este carnea din sendvișul ei de

astrologie. Ea știe foarte multe despre stele, dar nu pe ele se bazează ca să-i spună ceea ce caută, este o alegere individuală. Concluzia ei este că „există tot atâtea adevăruri câți oameni“. Iar discursul său este plin de maxime, care nu au nimic de-a face cu planetele: „Învață să trăiești în prezent; deși este foarte dificil, deoarece prezentul este condiționat de trecut; ascultă-te; comunică; ascultă-i pe alții.“

Este relevant faptul că ea nu-și poate urma propriul sfat? Că rămâne, după cum mărturisește singură, timidă, vulnerabilă și singură? Caracteristica astrologilor de succes este că nu-și judecă deloc clienții, iar ei nu sunt judecați ca persoane particulare. Ei sunt apreciați, în mod paradoxal, pentru că-i ajută pe oamenii copleșiți de incertitudini să facă alegeri.

Decizia de a întoarce o pagină nouă în viața cuiva a prezentat întotdeauna două dificultăți: cum să scape de vechile obiceiuri și cum să combată sentimentul că s-a născut norocos sau ghinionist și că nu există niciun mod de a schimba asta. „Soarta conduce lumea“, a spus un cetățean¹ nord-african al Romei în anul 10 d. Hr. „Sfârșitul nostru depinde de începutul nostru: de la el curge bogăția, puterea și sărăcia; de la el provin abilitățile și caracterul lor... Nimeni nu poate renunța la ceea ce-i este dat și nici nu poate poseda ceea ce nu-i este dat, nici nu poate înșfăca, prin rugăciuni, averile ce i-au fost refuzate... Fiecare trebuie să-și poarte destinul.“ Astăzi, expresiile pot fi schimbate, dar ideea rămâne aceeași.

Pentru a înțelege ce se poate face cu ideile vechi care persistă cu atâta obstinație, este util să privim mai atent la una dintre cele mai vechi: astrologia a supraviețuit în ciuda tuturor predicțiilor sale greșite, chiar dacă a fost condamnată în mod repetat de religie, știință și guverne. Aceasta sugerează că noile idei prin ele însele nu sunt suficiente să schimbe comportamentul, deoarece ideile vechi nu pot fi pur și simplu spulberate. Astrologia arată cum vechiul și noul s-au combinat în trecut, precum și cum s-au înfruntat.

„Este posibil să se scrie istoria astrologiei acum că în sfârșit și-a dat duhul“, a spus un profesor de la Sorbona în 1899. Dar, în 1975, un grup de 192 de oameni de știință eminente, inclusiv nouăsprezece câștigători ai Premiului Nobel, conduși

¹ Marcus Manilius (sec. I î. Hr. – sec. I d. Hr.) – poet și astrolog roman a cărui principală lucrare, *Astronomica*, se întinde pe cinci volume (n. red.).

de un profesor de la Harvard, au publicat un manifest declarând că au fost „îngrijorați de acceptarea sporită a astrologiei în multe părți ale lumii... Acceptarea astrologiei inundă societatea modernă. Acest lucru poate contribui doar la creșterea iraționalismului și obscuratizării. Și nu a fost doar un simplu război între oamenii de știință și restul lumii. Unul dintre semnatari, un profesor de astronomie la UCLA, s-a plâns că o treime din studenții care frecventează cursurile sale au mărturisit credința în astrologie, la fel și soția lui. Paul Feyerabend, profesor la Berkeley, a refuzat să semneze, spunând: „Știința este unul dintre multele moduri de gândire dezvoltate de om, dar nu neapărat cel mai bun.“

Dacă toți locuitorii lumii ar fi chestionați astăzi, partizanii astrologiei ar putea constitui o majoritate, printre care și unii cu bursă de studiu la Harvard. În Franța, unde luciditatea este o virtute națională, trei sferturi din populație nu sunt superstițioși, dar 45% bat în lemn și cel puțin o treime spun că ei cred în astrologie. (Aceeși proporție dintre britanici recunosc că sunt partizanii astrologiei.) Printre francezi, uneori cifra merge până la două treimi, depinde de cine vorbesc; cu siguranță, 90% își știu semnul lor zodiacal. Ceea ce-i nedumerește pe oamenii de știință este că partizanii nu sunt niște țărani bătrâni și analfabeți. Majoritatea tinerilor (55%) spun că ei cred în paranormal, așa cum fac mulți absolvenți în artele liberale și 69% dintre ecologiști. Franța are acum de două ori mai mulți astrologi profesioniști și prezicători decât preoți. Și este aceeași situație și în SUA...

Astrologia în care crede lumea occidentală în ziua de azi nu este aceeași cu cea care a entuziasmat babilonienii, care nu erau interesați de soarta indivizilor și nu au inventat horoscopul, care a apărut pentru prima dată abia în 410 î. Hr. Ei nu credeau că zeii s-ar fi deranjat cu ceva atât de banal ca detaliile vieții de zi cu zi: oamenii obișnuiți nu aveau niciun destin, pentru că nimănui nu-i păsa de ei. Ceea ce îi preocupa pe astrologi, în principal, era rezultatul războaielor și al recoltelor, precum și regulile secrete ale predicției, pe care numai ei le puteau înțelege. Pe măsură ce lumea părea mai complexă și regulile deveneau mai complicate. Mayașii au mers mai departe decât babilonienii, descoperind cicluri de 374 440 de ani pentru a explica evenimente, cu calcule matematice incredibil de confuze. Dar nu a fost de niciun folos în rezolvarea problemelor particulare ale sclavilor de pe stradă. Inventatorii astrologiei au avut o groază de incertitudini, dar, bineînțeles, nicio șansă să atingă vreodată certitudinea; astfel încât fiecare formă de divinație părea că

merită încercată în același timp – oracole, deși imprecise, haruspiciul, deși năucitor; de exemplu, examinând un ficat de pui putea descoperi nu mai puțin de 6 000 de semne de avertizare. De la început, astrologia a fost combinată cu alte forme de reasigurare, care nu sunt neapărat compatibile.

Grecii, fiind interesați de individ, au apelat la astrologie când credința lor în zeii olimpici a început să se diminueze, dar ei nu au schimbat pur și simplu un sistem cu altul: mai degrabă, au amestecat ideile noi cu cele vechi. Astfel, ei au început adăugând doze mici de astrologie la cel mai bun medicament din timpul lor. Berosus, refugiatul caldeean care le-a prezentat astrologia, s-a stabilit în insula Cos, locul de baștină al celebrului medic Hipocrate, și astfel medicina a început să folosească astrologia ca instrument de diagnostic, transformându-se într-o artă clinică, ce nu oferă predicții rigide, ci interpretează posibilitățile fiecărui caz în parte.

Ptolemeu din Alexandria (127–151), cel mai prolific scriitor din toate timpurile, a transformat astrologia într-un crez internațional. Tot ceea ce era cunoscut în matematică, astronomie, geografie, istorie, muzică, optică a fost expus în lucrările lui Ptolemeu, care au fost manualul de informații construiește-singur al lumii timp de 1400 de ani, iar astrologia a fost inclusă ca o ramură a științei. El a legat totul atât de frumos, încât a devenit aproape imposibil ca gândirea să se desfășoare altfel decât în contextul imaginii sale despre lume sau să se angajeze în exploatarea altei tehnici, ca navigația în largul mării, găsirea unui loc pe hartă să se realizeze fără ajutorul lui, cu atât mai mult cu cât el a furnizat o descriere cât mai cuprinzătoare a instrumentelor științifice care existau în lumea antică. Desigur, de multe ori el nu știa despre ce vorbește, furând erudiția din alte cărți, desenând celebra sa hartă a lumii fără să călătorească, bazându-se pe zvonuri; dar el era de încredere pentru că a făcut ca totul să sune rezonabil. Astrologia nu a fost menită să fie irațională. Niciodată fantezia nu a fost atât de minuțios întrețesută cu faptele ca la Ptolemeu, cu asemenea calcule matematice ingenioase. Niciodată lucrarea unui om nu a conținut atâtea greșeli plauzibile – cum ar fi subestimarea distanței dintre Europa și Asia, cu 50 de grade longitudine, fapt care l-a încurajat pe Cristofor Columb să navigheze spre ceea ce s-a dovedit a fi America.

Cu toate acestea, astrologia a fost prezentată ca o formă de tehnologie, care a făcut faptele vieții să inspire respect, să fie obsedant de misterioase și de practice. Îi putea atrage pe cei care nu aveau deloc cunoștințe astronomice,

deoarece a fost altoită pe tradițiile oracolului, iar fascinația ei întărită cu exotism. Viitorul a fost pus efectiv pe hartă ca o țară străină, având nevoie de ochi străini ca să-l explice. Așa că, în timp ce în lumea occidentală astrologia era percepută ca o descoperire a Orientului, în Est s-a răspândit ca o știință occidentală. Sistemul lui Ptolemeu, scris în limba greacă în secolul al II-lea, a ajuns în India în jurul anului 500 d. Hr.; acolo a fost adoptat, după combinarea cu obiceiurile locale, drept coloana vertebrală a unei credințe în stele, care a rămas până astăzi. Ptolemeu a fost tradus din sanskrită în arabă în secolul al VIII-lea și a devenit o parte a culturii islamice. Aclimatizarea a implicat întotdeauna intermediari cu curiozități străine: în cazul islamului, a fost realizat de Abu Mashoor (805–885), un bărbat din Afganistan stabilit la Bagdad, care a venit de la „mama orașelor“, Balku sau Bactra (odată rival al orașelor Babilon și Ninive, capitala religiei zoroastriene), un oraș populat și de budiști, hinduiști, evrei, nestorienii și creștini maniheiști, foarte deprins cu combinarea ideilor grecești, ebraice, indiene și persane. Abia când a fost întărită de prestigiul de a fi o parte a științei arabe și extinsă pentru a oferi sfaturi cu privire la o gamă largă de probleme, astrologia a fost adoptată și în Europa, în secolul al XII-lea. Ptolemeu a fost tradus în limba latină din arabă de călătorii spre Orient care au venit de la Bath, Sevilla și Carintia.

Oriunde a mers, astrologia a rămas străină. Dacă ar fi fost un crez oficial, oamenii ar fi căutat o alternativă mai exotică. Atunci când nu s-au putut decide, s-au întors la ea ca la ceva complet în afara vieții lor normale, cum ar fi o curte de apel cu puterea de a-i smulge din tulburarea cauzată de corvoada zilnică. Astrologii erau modernizatori ai păgânismului, adaptându-l pentru uzul locuitorilor orașelor, care erau copleșiți de faptul de a avea tot mai multe opțiuni, dar care, fiind păgâni, preferau să nu se lege de un singur zeu sau un singur crez. Folosirea astrologiei nu impunea ca alte credințe să fie abandonate. Ptolemeu, de exemplu, a căsătorit astrologia cu stoicismul, o filosofie preferată a bărbaților fără idei preconcepute, din timpul său, a căror ambiție era să evite anxietatea și care apreciau să fie avertizați în legătură cu dezastrele viitoare; ei credeau în viața în acord cu natura, iar el le-a spus cum lucra natura. Nimic nu este cunoscut cu certitudine despre Ptolomeu ca persoană: el a fost considerat doar autorul unui manual, iar anonimatul a inspirat încredere.

Inițial, creștinismul și islamul au respins influența planetară ca o noțiune ofensivă la atotputernicia lui Dumnezeu, dar ambele i-au făcut loc ca parte din

astronomie, subordonată voinței lui Dumnezeu. În 1348 Facultatea de Medicină a Universității din Paris, luată prin surprindere de Moartea Neagră, s-a întărit cu o doză de astrologie și a explicat calamitatea ca urmare a unei conjuncții a influențelor lui Marte, Saturn și Jupiter. Europeanii cultivați s-au îndrăgostit de astrologie când a fost îmbrăcată în hainele elegante ale învățăturii clasice; din secolul al XIII-lea până în secolul al XVI-lea aproape fiecare prinț și chiar papii au folosit știința stelelor ca pe o armă secretă, ca un nou tip de artilerie.

În cele din urmă, totuși, credibilitatea lui Ptolomeu s-a prăbușit pentru că a pus Pământul în centrul universului. Harta lui susținea că era imposibil să se navigheze în jurul Africii, iar în momentul în care acest lucru s-a înfăptuit, harta și tot ce a mai scris au fost azvârlite la coș. Au urmat trei secole de ridiculare stingheră, iar astrologii aproape că au dispărut. Părea ca și cum vechile idei au fost expediate o dată pentru totdeauna la lada de gunoi. Dar nu, ele nu dispar, iar atunci când există o criză, când oamenii își pierd speranța sau când simt că lumea se schimbă prea repede și nu le oferă ceea ce-și doresc, când nu știu încotro să se îndrepte, descoperă că vechile idei au fost doar puse la păstrare în fundul sertarului. Ei le scot de acolo și le încearcă din nou.

Astrologia modernă a renăscut în timpul Revoluției industriale. Anglia a fost pionieră în ambele domenii: *Almanahul* lui Moore s-a vândut în 393 750 de exemplare în 1803, 560 000 în 1839; *The Stragglng Astrologer*, primul săptămânal din lume dedicat în întregime subiectului, a apărut în 1824. Franța, deziluzionată de Iluminismul său, a produs 170 autori în astrologie între 1890 și 1941. Germania a devenit, în același timp, cea mai puternică națiune industrializată și cea mai dedicată astrologiei, ascensiunea lui Hitler a avut loc la apogeul unei mișcări de interes în paranormal. Ernst Röhm, șeful armatei private a lui Hitler, SA – Batalioanele de Asalt, a cerut o lectură a horoscopului său spunând: „Atunci aş putea afla ce fel de om sunt: Sincer, eu nu știu.” Cine altcineva i-ar fi putut spune? Führerul însuși era un sceptic și, într-adevăr, a ordonat lichidarea astrologilor; dar Hess, Goebbels și mulți alți naziști erau interesați și mulți opozanți ai nazismului de asemenea.

Astăzi, desigur, SUA investesc cu generozitate în astrologie și nimeni nu a numit-o neamericană. Când președintele Reagan a devenit un client regulat al astrologului de la Hollywood, Joan Quigley, iar când horoscopul ei despre Gorbaciov a decis că Războiul Rece trebuie să se termine, el a călcat din nou pe urmele medievale ale Sfântului Împărat Roman Frederic al II-lea, regele

Siciliei și Ierusalimului (1194–1250), care, după ce s-a căsătorit cu fiica regelui Ioan al Angliei, „a refuzat să o cunoască din punct de vedere carnal, până nu i s-a confirmat ora potrivită de astrologi”. Împăratul, într-o lume dominată de religie, nu s-a putut decide pe baza recomandărilor contradictorii ale preoților săi, așa că a apelat la ceea ce credea el că erau oamenii de știință din vremea sa, dar fără a înceta să fie religios. Președintele, la rândul său, a constatat că știința a devenit prea complicată pentru a lua deciziile de unul singur și, în plus, nu-i satisfăcea pe deplin emoțiile; dar el a fost asigurat de faptul că anumite descoperiri științifice au fost interpretate de câțiva oameni de știință ca venind în sprijinul astrologiei, iar el a rămas un credincios pios al religiei creștine în același timp. În acest mod, mai degrabă confuz, o idee veche, astrologia, a făcut posibilă acceptarea unei idei noi, că un leopard și-ar putea schimba petele și că Rusia nu era neapărat inamicul veșnic.

Șefii de stat obișnuiau să încerce să păstreze secrete descoperirile astrologilor, persecutându-i pe cei care nu erau în slujba lor, pentru că se temeau de profețiile de asasinat și dammare. Dar din 1930 ziarele de circulație în masă au devenit astrologii democrației, după ce *Sunday Express* a publicat un horoscop privind nașterea principesei Margareta, sora viitoare regine Elisabeta a II-a, care a stârnit un enorm interes. Acum majoritatea cititorilor ziarului sunt asaltați permanent de informații despre cât de mult se schimbă lumea și atunci își consultă horoscopul pentru a vedea ce rămâne constant măcar în viața lor personală. Câștigătorii Premiului Nobel au fost prea simpliști numind aceasta o întoarcere a superstiției medievale și a iraționalității. Pe măsură ce învălmășeala faptelor ce asaltează creierul a crescut, oamenii au devenit tot mai contradictorii. Prin urmare, ei au apelat la „intuiție” pentru a rezolva conflictele de nerezolvat. Astrologia îi arată simultan căutând certitudini și luptând împotriva certitudinilor care nu le plac, cercetând în toate direcțiile după ceva de așteptat cu nerăbdare. Astrologia a devenit piața neagră a speranței.

O concluzie care se poate trage din istoria ei este că reformatorii care intenționează să schimbe obiceiurile omenirii au făcut permanent aceeași greșeală, uitând că noile obiceiuri ale minții nu pot fi îmbrăcate la fel de ușor ca o cămașă curată. Nenumăratele precedente istorice ar fi trebuit să-i fi avertizat că în Rusia comuniștii se vor comporta oarecum în aceeași manieră ca țarii de care și-au imaginat că au scăpat. Relicvele păgânismului au

supraviețuit întotdeauna, chiar și în religiile hotărâte să le stârpească. Vechile prejudecăți masculine, judecând după istoria prejudecăților, au rămas probabil ascunse, și nu anihilate complet.

Există plante care nu se pot înmulți ușor prin semințe. Pentru a dezvolta obiceiuri noi în locul celor vechi este mai potrivit să se apeleze la arta altoirii horticole. Vechiul și noul, de obicei, se macină unul pe altul, provocând o durere reciprocă, dar grefarea este definită ca „vindecarea în comun a rănilor”. Descoperirea suferinței comune a fost întotdeauna cea mai bună bază pentru reconciliere și pentru coexistența pașnică între irațional și rațional. Obiceiurile noi, de altfel, au nevoie de timp pentru a se împământenii. Așa că acum mă întorc la problema de a nu avea timp suficient.

S.J. Tester, *A History of Western Astrology*, Boydell Press, Woodbridge, 1987; T.O. Wendel, *The Mediaeval Attitude to Astrology*, Yale UP, 1920; Christopher McIntosh, *The Astrologers and Their Creed*, Hutchinson, 1969; Christopher McIntosh, *Eliphas Levi and the French Occult Revival*, Rider, 1972; Alexander Volguine, *Astrology of the Mayas and Aztecs*, trad. 1969, publicată inițial în franceză în 1946; Ellic Howe, *Astrology and the Third Reich*, The Aquarian Press, Wellingborough, 1984; Joseph Head, *Reincarnation: An East-West Anthology*, Julian Press, New York, 1961; Michael Loewe și Carmen Black, *Divination and Oracles*, Allen and Unwin, 1981; Jerrold C. Frakes, *The Fate of Fortune in the Early Middle Ages*, Brill Leiden, 1978; Hellmut Wilhelm, *Change: Eight Lectures on the I Ching*, Routledge, 1960; *The I Ching, or Book of Changes*, ed. Cary F. Baynes, cu o prefață de C.G. Jung, Routledge, 1951; Alan H. Gardiner și Kurt Sethe, *Egyptian Letters to the Dead*, Egyptian Exploration Society, 1928; Michel Gauquelin, *Dreams and Illusions of Astrology*, 1979 (Hachette, 1969); Vicomte Charles de Herbais de Thun, *Encyclopédie du mouvement astrologique de langue française*, Éditions de la Revue Demain, Brussels, 1944; Judith Devlin, *The Superstitious Mind*, Yale UP, 1987; Gerd Gigerenzer, *The Empire of Chance*, Cambridge UP, 1989.

DE CE OAMENII NU AU FOST CAPABILI SĂ-ȘI GĂSEASCĂ TIMP SĂ DUCĂ MAI MULTE VIEȚI

„Viața mea va începe numai când voi opri această mascaradă.“ Lumea crede că ea este chirurg. Ea a trecut, într-adevăr, toate examenele, a câștigat multe concursuri și lucrează cu îndemânare. Dar crede că este lașă deoarece continuă să fie chirurg.

Ca să fii cineva, trebuie să-ți joci rolul. Colegii tăi sunt nemiloși. Nu trebuie să-ți arăți slăbiciunile; dacă ai făcut o greșală, nu aștepta niciun fel de milă. Pacienții tăi știu că doar o mișcare greșită a mâinii, un moment de distragere a atenției, și ei ar putea paraliza sau muri: de aceea se așteaptă să te comporți ca un zeu infailibil. Și astfel ea este o persoană diferită în sala de operație față de cea care este în privat. Pentru pacienții ei, este întotdeauna calmă, practică, de încredere, liniștitoare, interesată de problemele fiecărui individ, niciodată neglijându-i pe cei pentru care nu poate face mai mult: „Eu nu am sărit niciodată un pacient muribund din vizitele mele, așa cum fac unii.“

În particular, totuși, se vede pe sine agitată, neîmplinită, ezitantă, exact opusul ei față de manifestarea ei în public. Nu este vorba doar de faptul că este consternată de timiditatea ei față de trivialitățile vieții sale non-profesionale. „Nu-mi place să merg prin magazine, să vorbesc cu comercianții; e suficient ca o vânzătoare să-mi spună că nu are ce vreau, pe un ton ușor dezagreabil, și mă simt groaznic. Îmi spun: Dar sunt medic, nu pot reacționa

aşa! Este ca şi cum nu m-aş fi maturizat cu adevărat.“ Incertitudinea vieţii o lasă dezorientată, ca atunci când ezită la nesfârşit să cumpere o pereche de pantofi şi apoi îşi regretă alegerea. Soţul ei spune că se întâmplă doar pentru că vede ambiguitate pretutindeni. De fapt, ea se îmbracă foarte elegant.

Rolul ei public este o mascaradă, pentru că simte că nu face cu adevărat jocul, fiind doar un spectator, nu actor în rol principal, ca şi cum s-ar uita la lumea medicală dintr-un film. Colegii ei o privesc cu respectul faţă de superior – ei țin cont de scara ierarhică – glumesc uneori, dar păstrând distanţa. Ea spune că relaţiile sale cu ei sunt non-relaţii. Soţul său consideră că se foloseşte, probabil, de munca ei pentru a-şi alina anxietăţile.

Dar aşa este organizată lumea. Viaţa privată îşi păstrează secretele, chiar şi atunci când fragmente din ea explodează pe scenă. Nu există cineva care să nu fie un mister.

În copilărie, nu avea nicio prietenă, pretinzând că se joacă cu alte fete, astfel încât profesorul să nu ştie; apoi s-a închis în camera ei, de la vârsta de opt ani, ca să scrie poezii. A studiat medicina fără vreun motiv anume, fără vreo vocaţie; dar, odată pătrunsă în această lume, ea nu s-a mai putut opri, nu s-a putut mulţumi „să fie mediocră“, a refuzat să devină un medic generalist, nu a vrut să-şi dezamăgească părinţii sau profesorii. Cunoaşterea este mereu un stimulent pentru şi mai multe cunoştinţe şi pentru emoţia descoperirii. Acum, specialitatea sa îi permite să aplice tehnici tot mai noi, dar ea se bucură de partea manuală a chirurgiei, de „partea specialistului“: operaţia este „ca şi cum ai scoate foile de plăcintă dintr-o matriţă“.

Dar, în cele din urmă, intervenţia chirurgicală este de natură tehnică. Emoţiile nu au niciun rol în ea. Totuşi „emoţiile sunt cele care ne împiedică să murim de plictiseală; suntem un nimic fără ele; viaţa nu ar avea niciun sens fără ele“. Ceea ce o nedumereşte în legătură cu acestea este că nu se poate decide dacă fiinţele umane sunt doar nişte particule de emoţie combinate, marionete ale unor forţe externe, cât de mult îşi pot modifica destinul şi dacă sentimentele sunt înăscute. Aşa că în timpul liber scrie scurte povestiri care îi dau puterea de a decide soarta personajelor, care în cea mai mare parte se luptă să scape de soarta lor. Ceea ce îşi doreşte mai presus de toate este să-şi controleze propria viaţă, toate acele anxietăţi care-o bântuie. Scrise cu mare forţă şi sentiment, poveştile ei indică o imaginaţie liberă, care se încheie invariabil printr-o surpriză, fascinaţia neprevăzutului. Uneori scrie în biroul

ei, simțindu-se vinovată că viața ei medicală este o mascaradă, cu numele și diplomele ei pe ușă: ce-ar crede oamenii despre ea dacă ar ști că mintea sa e în altă parte? Următoarea carte va fi despre un impostor. Cu toate că editurile returnează frecvent necitite romanele autorilor necunoscuți, una dintre ele și-a exprimat interesul. Până când se va putea dedica literaturii, se va simți sufocată. Și-a ilustrat singură lucrarea, pentru că este, de asemenea, pictor cu un stil distinct; portretele sale expun adesea oameni ieșind cu o parte din corp în afara pânzei, străduindu-se să evadeze din ramă. Și-a pus și poeziile pe muzică, fiind de asemenea și compozitoare. Când era studentă la medicină, a lucrat ca pianist de jazz într-un bar – mama ei nu a știut niciodată – pentru că, oferind altora plăcerea, culege bucurie și îi place ca talentul ei artistic să fie recunoscut. Doar în arta sa își dizolvă masca de răceală, această aparență de autocontrol perfect pe care lumea exterioară îl vede și pe care chiar și șeful ei îl ia în serios, spunând: „Niciodată nu te enervezi.“ Modul de lucru este organizat, rareori oferind posibilitatea ca oamenii să înflorească. Astfel că nu și-a dorit promovarea, care i-a fost mai degrabă vârată pe gât, nici mai multe responsabilități, doar zilele cu patruzeci și opt de ore. Sentimentul deșertăciunii este mai rău decât setea sau foamea; el poate fi umplut doar cu timp mai mult decât conține lumea. Emoția este nesățioasă.

Promițându-și că va deveni mamă numai după ce se va împlini personal, a amânat momentul. Pentru cele mai multe mame, copilul este capodopera lor, dar este hotărâtă, când în cele din urmă îi va avea pe ai ei, să nu se oprească din scris și să nu facă din venirea lor pe lume scopul suprem al vieții ei. „Am avut bucurii foarte intense cu copiii... am descoperit poezia, umorul și imaginația împreună cu ei și îi iubesc, dar eu nu sunt o mamă care îi va răsfăța. Regret că nu sunt bărbat, căci ei le acordă mai puțin timp copiilor, deși îmi place să fiu cu ei.“ Și, desigur, este îngrijorată de puterea de a schimba soarta altei ființe: dacă s-ar putea limita doar la a le da încredere în ei copiilor...

Soțul său se întreabă dacă eliberarea femeilor nu înseamnă uciderea lor, prin deschiderea spre toate aceste alegeri. Dar, desigur, și bărbații luptă pentru a ține pasul cu tot ceea ce se așteaptă de la ei, cu tot ceea ce doresc să facă. Nicio șansă pentru el să-și ia liber un an de la munca sa, nu mai mult decât ar putea ea. De ce? „Este imposibil.“ În cele din urmă, este teama de a-și pierde locul de muncă, de a perturba obiceiurile, ofensându-l pe șef creându-i

probleme: ea nici măcar nu ar îndrăzni să-și ia concediu de maternitate. Pentru a schimba un singur obicei, trebuie să fie schimbate multe altele.

Chirurgul meu este anonim. Ea a cerut să mă vadă, dar mi-a spus mai mult decât ar fi trebuit într-o lume în care pacienții și angajatorii nu doresc ca medicii lor să aibă emoții. Mi-ar fi plăcut să spun cine este, pentru că sper că într-o zi va fi faimoasă ca autor și ca artist. Când acest lucru se va întâmpla, voi fi liber să-i dau numele, iar cei care au beneficiat de priceperea ei profesională vor fi mândri că au fost tratați de cineva care este mult mai mult decât un bun profesionist.

Cum pot oamenii să creadă că pot fi liberi dacă nu au deloc timp liber și dacă sunt întotdeauna în întârziere sau în grabă? Liliputanii au observat cu două secole în urmă că Dumnezeuul lui Gulliver era ceasul său și că „el rareori făcea ceva fără să-l consulte și să spună că arată timpul pentru fiecare acțiune a vieții sale”. Montesquieu a pus impolitețea englezilor pe seama faptului că „sunt oameni ocupați, care nu au timp nici măcar să-și ridice pălăria când se întâlnesc”. Timpul era scurt, chiar și în acea epocă presupusă a fi relaxată. Deci ce șanse sunt să scăpăm de presiunile din ziua de azi?

Autoarea romanului *Why Superwomen are Fed Up*, Michelle Fitoussi (editorialistă pentru revista *Elle* la rubrica „Star”), încheie în numele lor: „Ceea ce ne lipsește mai mult decât orice altceva este timpul.” Dar ea nu vede nicio soluție. În vreme ce magnații au fost dispuși să-și sacrifice familiile pentru carierele lor, *superwomen* sunt hotărâte să fie admirate în fiecare din rolurile lor, refuzând să aleagă între a fi de ajutor, a fi drăguțe, inteligente, amuzante, muncitoare, dure în afaceri și mereu foarte rafinate. „Gratiile s-au schimbat. În trecut, legate de bărbați... ne-am luptat doar pentru cauze. Astăzi, ne legăm singure... Dorința de a uimi a devenit un drog tare de care suntem dependente.” Nu vede nicio speranță pentru generația sa, nici pentru fiicele sale: poate nepoatele vor avea vreo idee...

Înainte de inventarea ceasurilor, frustrarea avea o formă diferită. Pe atunci timpul nu era alcătuit din părți mici, ore și minute, fiind nevoie să fie economisit și contabilizat, ci era ca un nor imens învăluind Pământul, iar omenirea se aștepta să dispară. Trecutul era o parte din prezent; indivizii trăiau înconjurați, în imaginația lor, de strămoși și eroi mitici, care păreau la fel de vii ca ei înșiși; de multe ori ei nu-și cunoșteau cu exactitate vârsta, fiind mai

preocupați de moarte decât de timp, care era doar o muzică ce anunța o altă viață, ce va dura pentru totdeauna. Fiecare civilizație a făcut o predicție diferită referitor la cât timp va dura până când veșnicia va veni. Hindușii și-au cruțat anxietatea imediat, deoarece ei credeau că ar fi peste 300 de milioane de ani; chinezii au considerat că timpul se desfășura în cercuri (în cicluri de 129 000 de ani, a declarat Shao Yung), astfel încât nimic nu s-a schimbat vreodată cu adevărat; iar zoroastrienii spuneau că lui Dumnezeu i-a luat 3 000 de ani să creeze lumea.

Dar atunci evreii au inventat o nouă idee de timp, care a fost adoptată de toate societățile moderne: au separat în mod clar trecutul de prezent. Făcând un contract cu Dumnezeu, au privit înainte, la punerea sa în aplicare în viitor, nu în ceruri, ci în această lume. Ei au fost primii care și-au imaginat un moment în care să fie stabilită dreptatea, când deșerturile să devină fertile și când să existe o abundență de mâncare și băutură pentru toată lumea. Această viziune a fost răspunsul lor la persecuție și începutul unei noi tradiții de a visa despre viitor, care se întinde de la *Cartea lui Daniel* până la ereziile medievale, utopiile socialiste, revoluțiile industriale și science fiction. Primii creștini i-au urmat pe evrei în promisiunea unui viitor mai bun, până când au avut o Biserică puternică și stabilă, cu o miză în lumea așa cum era: dar în 431 d. Hr. ei au condamnat credința milenaristă – vremuri mai bune în această viață – ca superstiție. În schimb, au considerat că lumea aceasta a fost făcută să dureze doar 6 000 de ani și că se va termina cu siguranță foarte curând.

Așa că cei mai mulți dintre oamenii din trecut nu au fost prea deranjați de trecerea timpului. Ideea modernă a timpului este deosebită deoarece include sensul nou că, odată ce s-a întâmplat ceva, a dispărut pentru totdeauna, că timpul înseamnă schimbare și astfel nesiguranță. Oamenii au salutat bătaia regulată a ceasului, obiceiurile sale inalterabile, tirania sa, deoarece i-a consoolat pentru această nouă nesiguranță. A fost o tiranie care a început ca o eliberare, ca și multe alte tiranii. Mănăstirile medievale au fost primele care au atribuit o responsabilitate fixă pentru fiecare minut din zi și din noapte, astfel încât să-i elibereze pe oameni din durerea de a nu ști ce să facă cu ei înșiși și din ispitele leneviei. Dar unii au considerat că prețul securității a fost prea mare. Rabelais a protestat: „Niciodată nu mă supun orelor; orele sunt făcute pentru om și nu omul pentru ore.“ El a folosit cuvântul „ore“, deoarece erau o diviziune a timpului despre care oamenii abia deveneau conștienți. „Le

tratez pe ale mele, ca și cum ar fi scărițele harnașamentului, pe care le micșorez sau le măresc după cum vreau eu.“ El a anunțat o dispută între indolență și organizare, care a durat vreme de mai multe secole, până când orele au câștigat. Dar acum victoria este contestată.

În 1481 câțiva cetățeni ai orașului Lyon au făcut o petiție pentru ridicarea unui ceas al orașului, în speranța că le-ar permite „să ducă o viață mai ordonată“ și astfel să fie „fericiți și mulțumiți“. Negustorii și industriașii de la oraș au devenit principalii susținători ai cronometrării exacte. După construirea catedralelor au pus turnuri cu ceas cu același scop, de a arăta că era o ordine în lume. Construirea Turnului cu ceas de la Strasbourg, începută în 1527, a durat douăzeci și șapte de ani și poate că a sporit rânduiala locuitorilor. Dar abia în anii 1770 cuvântul „punctualitate“, adică exact la minut, intră în uz. Un efort enorm s-a depus pentru a-i convinge pe muncitorii din fabrică să respecte timpul ca pe o virtute. În prima parte a Revoluției industriale, un industriaș scoțian a scris despre „dezgustul enorm din partea bărbaților față de orice ore sau obiceiuri regulate“ și despre faptul că „ei nu puteau intra și ieși după bunul plac și că nu puteau avea o vacanță când voiau“.

Dar regularitatea nu a fost niciodată dovedită a fi un răspuns complet la gestionarea timpului. Nici nu a economisit timp, ceea ce împărații japonezi le-au cerut mai întâi supușilor lor în decrete emise în secolul al XVII-lea, însă chiar și cei eficienți s-au simțit hărțuiți de prea multe cereri cu privire la programele lor. Lupta cu timpul pentru a rămâne mereu tineri nu a condus la victorie. Nici omorârea timpului, pentru că oamenii sunt mai plictisiți decât oricând, iar timpul sfârșește întotdeauna prin a te ucide. Acum birocrății există pentru a pune în aplicare legea lui Parkinson conform căreia că nu va fi niciodată suficient timp și că munca se va extinde întotdeauna pentru a umple timpul disponibil. Vechea concepție chineză că frecvența actului sexual te ajută să trăiești mai mult timp mai era încă propagată de prostituate în secolul al XVIII-lea la Londra, care o foloseau pentru a-și acosta clienții spunând „Domnule, pot să vă întorc ceasul?“, dar nici prin umplerea timpului cu plăcere, nici trăind până la o vârstă înaintată, nici prin scurtarea orelor de lucru oamenii moderni nu au stabilit o relație perfectă cu timpul.

Vaca își dedică douăzeci și două de ore pe zi pentru a rumega. Este acesta modul natural de a petrece timpul? Musca de casă petrece doar o treime din timpul ei pentru a mânca, 40% pentru odihnă, rămânându-i 12% pentru

mersul pe jos sau zbor și 14% pentru toaleta personală. Aceasta este musca femelă. Masculul se odihnește mai puțin și mănâncă mai repede, deci are 24 de procente din timpul său disponibil pentru promenade și 20% pentru îngrijire. Aceasta înseamnă până la 44% de petrecere a timpului liber. După multe secole de luptă, occidentalii nu stau mai bine. Ei nu au fost în stare să-și reducă somnul, care absoarbe încă 40% din existența lor. Au reușit, într-adevăr, să reducă timpul petrecut la muncă la circa 10% – aproximativ 60 000 de ore cu totul sau șapte ani, ceea ce reprezintă jumătate din cantitatea de muncă depusă în 1945 –, dar ei adaugă acum aproximativ 12% educației de care au nevoie pentru a se califica în muncă, precum și o mare parte din deplasarea necesară (8%, șase ani în total) pentru a ajunge la și de la locul de muncă. Acestea lasă mai puțin de 30% pentru petrecerea timpului liber, plimbat și zburat aiurea.

William Grossin, care a studiat mulți ani modul în care francezii își petrec timpul, a constatat că două treimi dintre ei au suferit cu vremea tensiuni în relațiile lor și că cei educați și cei bogați au fost cei mai nemulțumiți dintre toți. Cu cât au mai multe alegeri în fața lor și cu cât dorințele lor sunt mai numeroase, cu atât mai puțin timp își acordă unii altora. Petrecerea timpului liber a devenit organizată și astfel mulțimea de oportunități, prea tentante ca să fie ratate, nu oferă neapărat libertate. Dorința de a trăi cât mai intens posibil a supus oamenii aceleiași dileme ca a puricelui de apă, care trăiește 108 zile la 8°C, dar numai douăzeci și șase de zile la 28°C, când bătăile inimii lui sunt de aproape patru ori mai rapide, deși în ambele cazuri inima lui bate de 15 milioane de ori în total. Tehnologia a fost o accelerare a bătăii inimii, o comprimare a muncii casnice, a călătoriei, a divertismentului, îngustând din ce în ce mai mult intervalul alocat. Nimeni nu se aștepta că va crea sentimentul că viața se desfășoară prea repede.

Un alt sociolog, Stoetzel, a susținut că un număr mult mai mare de francezi au fost relaxați în atitudinea lor față de timp, 36%, dar el i-a inclus pe mulți care nu munceau. Grossin, care i-a studiat doar pe oamenii care munceau, a putut găsi doar 7% pe deplin relaxați: el a ajuns la concluzia că încordarea, strictețea și monotonia muncii au un efect decisiv asupra modului în care oamenii își petrec restul timpului lor: unii devin pasivi, pierzându-și capacitatea de a-și controla timpul liber, în vreme ce alții sunt stimulați să se revolte împotriva constrângerilor acceptate, în mod forțat, pe parcursul

orelor de lucru. Rebelii sunt în primul rând tinerii care nu au fost supuși încercărilor de a-i înregimenta în școală. Ei își arată rezistența în măsura în care vin în întâmpinarea evenimentelor și oportunităților neașteptate. Privind populația franceză în ansamblu, 42% salută evenimentele neașteptate, iar 38% nu, restul nu știu. Acest tip de divizare nu este deloc surprinzător. Dar 68% dintre tinerii între 20 și 25 de ani preferă neprevăzutul. Iar a doua categorie de oameni care îl agreează sunt femeile: una din două, față de numai unul din trei bărbați. Alianța femeilor cu tinerii, în favoarea improvizațiilor și împotriva planurilor fixe din care este imposibil să scapi, este într-adevăr noul amestec exploziv. Dar nu va exploda până când nu vor combina scopul cu dorința de a păstra opțiunile deschise.

Mai mult decât atât, doar pentru că sunt încântați de schimbare, nu înseamnă că se vor schimba. Pe măsură ce îmbătrânesc, mulți devin mai obișnuiți în obiceiurile lor: jumătate din burlaci și cuplurile franceze fără copii nu au mese la ore regulate, dar cu cât au mai mulți copii, cu atât mai regulate devin ele. Semnificația obiceiurilor regulate, susține Grossin, este că merg împreună cu acceptarea constrângerilor, cu un mai mare realism, mai puține așteptări, mai puțină speranță într-un viitor radical mai bun. Când oamenii devin pricepuți în a face ceea ce se așteaptă de la ei, încetează să mai privească aceste cereri ca tiranice; într-adevăr, ei găsesc un anumit fel de libertate în ceea ce detractorii lor numesc complezență. Potrivit calculelor lui Grossin, 45% dintre francezi duc o viață ordonată și 22% una destul de ordonată. Cu o astfel de majoritate, nu este surprinzător că noile soluții pentru chinul de a fi prea ocupat nu sunt luate în serios. Două treimi nu pot concepe să muncească mai puțin de treizeci de ore pe săptămână. Ei nu au nici măcar dorința să imite musca.

Totuși, există o nouă sensibilitate a texturii de timp, care îl face să curgă lin, agreabil, senzual. Oamenii visează să se bucure de munca lor, făcând-o într-un ritm care li se potrivește și variindu-și ritmul pentru diferite ocupații. Această noțiune de ritm personal a fost ceea ce a atacat și a încercat să distrugă Revoluția industrială. Cum de s-a întâmplat se poate vedea în istoria uitată a weekendului. Cuvântul englezesc a fost adoptat de aproape fiecare limbă, dar reprezintă un cadou otrăvit din partea limbii engleze oferit omenirii.

În atelierele meșteșugărești din secolul al XVIII-lea din Birmingham, scria un vizitator, „industria oamenilor a fost considerată extraordinară; specificul

lor de viață, remarcabil. Ei trăiau la fel ca locuitorii Spaniei sau după obiceiul orientalilor. Ora trei sau patru dimineața îi găsea la muncă. La prânz, se odihneau; mulți se bucurau de siesta lor; alții își petreceau timpul în ateliere mâncând și bând, aceste locuri fiind adesea transformate în baruri, iar ucenicii, în chelneri; alții, bucurându-se de jocul cu bile sau de popice. Trei sau patru ore erau astfel dedicate «jocului», apoi se întorceau din nou la lucru până la opt sau nouă și, uneori, zece, tot timpul anului. «Cel mai greu lucrau vinerea, își predau munca sâmbăta, dar își luau liber luna precum și duminica, de multe ori și marțea, iar uneori chiar și miercurea. Acest lucru era în parte pentru a se recupera după consumul de alcool, în parte pentru a se amuza cu lupte între câini sau cocoși și pugilism, dar și mai mult pentru ca „bărbații să se ocupe de cheltuielile și necesitățile familiilor lor; este foarte bine cunoscut faptul că ei nu vor merge mai departe decât îi îndeamnă necesitatea, mulți dintre ei.” Cu alte cuvinte, ei urmau aceleași principii care îi îndrumau pe țăranii indieni, care decideau ce nivel de trai li se potrivea și munceau atât cât era necesar pentru a-l menține.

Vacanța de sâmbătă a fost inventată de producători pentru a elimina această neregulă din fabricile lor. Ei au detronat Sfânta Luni, printr-un artificiu, oferind o reducere de trei ore sâmbăta după-amiaza, în schimbul muncii întregii zile de luni. Muncitorii au acceptat de teama șomajului, dar și mai mult pentru că le-au fost oferite, în același timp, noi „distracții raționale” pentru a-i dezvăța de cele „rele”. Când primele excursii feroviare au fost organizate la Birmingham în 1841, ele au fost în zilele de luni, iar sărbătorile de club se țineau în serile de luni. Dar, treptat, sâmbătă a fost transformată într-o zi de cumpărături; tot mai mulți bani au fost necesari pentru o viață mai bună; societățile de construcții au încurajat economisirea pentru cumpărarea unei case prin muncă mai grea. Un război lung între susținătorii și dușmanii Sfintei Luni s-a încheiat cu un divorț între muncă și petrecerea timpului liber.

Dar acum oamenii cer ca munca lor să fie, mai presus de toate, interesantă. Este necesară o nouă atitudine față de timp. Sfânta Luni poate fi resuscitată, chiar dacă transformată complet, nu ca o mahmureală săptămânală, ci ca o lungă, foarte lungă vacanță pe care și-o vor acorda oamenii de câteva ori în viața lor. Actuala divizare a unei vieți pare fixată pentru totdeauna doar pentru că s-a uitat cât de recente sunt pensionarea și weekendul. Inventatorii englezi ai weekendului (cuvântul datează de la sfârșitul secolului al XIX-lea

și a fost importat în franceză în 1906) au uitat, de asemenea, că numărul sărbătorilor lor a scăzut brusc în secolele XVI și XVII, că Banca Vacanței de Luni a supraviețuit domniei Sfintei Luni. Dar lumea, care a copiat „săptămâna engleză“, pentru că Anglia a fost cândva cea mai bogată națiune industrială, își poate aminti că aceasta este doar o modă, iar moda se poate schimba.

Weekendul este doar o jumătate din Sabat. Dumnezeu i-a instruit, de asemenea, pe evrei să ia o vacanță sabatică la fiecare șapte ani, în care ei trebuiau să oprească aratul terenului, să anuleze datoriile și să-și elibereze sclavii. Anul sabatic poate deveni dreptul cerut de omul secolului XXI. Din 1971 francezii au avut dreptul legal de a-și lua concediul sabatic, pentru a-și îmbunătăți abilitățile sau pentru a dobândi altele noi sau pur și simplu pentru a-și lărgi orizontul; dar în practică puțini au făcut acest lucru. Acum că speranța de viață s-a dublat, viața nu mai poate fi privită ca oferind doar o șansă, într-o singură profesie. Experiența în mai mult de o disciplină a devenit cheia succesului. Din moment ce cunoștințele trebuie să fie constant reînnoite, iar indivizii sunt din ce în ce mai nemulțumiți că își pierd talentele pe care nu le pot folosi la locurile lor de muncă, anul sabatic ar putea avea un viitor, oferind oportunitatea de a schimba direcția sau pur și simplu pentru a putea face ceea ce oamenii ocupați nu au timp să facă, adică să gândească sau să pornească într-o lungă plimbare.

Desigur, aceasta nu poate fi viabilă dacă nu este făcută obligatorie prin lege, cum a fost cu cele patruzeci de ore pe săptămână, pentru că altfel teama de a pierde competiția rămâne prea mare. Dacă toată lumea și-ar lua un concediu sabatic, așa cum se ia acum un weekend, nicio sugestie n-ar implica lipsa de loialitate sau lipsa de angajament; și nu ar exista nicio posibilitate de obiecție la maternitate sau paternitate. Concediul sabatic nu ar putea fi finanțat decât reconsiderând întreaga idee de pensionare, care nu trebuie să vină într-o singură bucată, la sfârșitul unei cariere. Potrivit legii britanice, este deja posibil să se ia în avans o felie din pensia pentru limită de vârstă, amânând pensionarea definitivă a unei persoane cu un an sau doi în compensare. În prezent un angajat trebuie să aștepte până la vârsta de cincizeci de ani, dar, probabil, cei în vârstă de patruzeci de ani vor descoperi atracția la rândul lor și, treptat, unul, doi, trei sau mai multe concedii sabatice într-o viață pot deveni etalon, tot mai devreme. Industria asigurărilor este abia la începutul inventivității sale. Anul sabatic este mai mult decât un mod de a

face față faptului că nu există suficiente locuri de muncă cu normă întreagă pentru toată lumea.

Doar atunci când ideea de a se lua un an liber din când în când va părea ceva normal, oamenii vor fi capabili să-și însereze viața de familie într-un curriculum vitae fără să-și piardă statutul, fără a fi nevoie să se justifice; un concediu de șapte ani ar putea fi, de asemenea, ceva normal. A urma o dietă de timp nu înseamnă doar a organiza o zi sau o săptămână, ci a te gândi la un circuit de cel puțin șapte ani. Obiceiurile sunt confortabile, dar atunci când ele se fosilizează, omenirea este secătuită treptat de ființele umane.

William Grossin, *Le Temps de la vie quotidienne*, Mouton, 1974; William Grossin, *Des résignés aux gagnants: 40 cahiers de doléances sur le temps*, Nancy, 1981; Jeremy Rifkin, *Time Wars*, Henry Holt, New York, 1987; E.T. Hall, *The Silent Language*, Doubleday, New York, 1959; Douglas A. Reid, „The Decline of St Monday 1766–1876“, *Past and Present*, mai 1976, pp. 76–101; Michael A. Meyer, *Ideas of Jewish History*, Wayne State UP, Detroit, 1987; Frieda J. Forman, *Taking Over Time: Feminist Perspectives on Time*, Pergamon, Oxford, 1989; V.G. Dethier, *The Hungry Fly*, Harvard UP, 1976; S.G.F. Brandon, *Man and his Destiny in the Great Religions*, 1962; S.G.F. Brandon, *History, Time and Deity*, Manchester UP, 1965; Stephen Toulmin and June Goodfield, *The Discovery of Time*, Hutchinson, 1965; Keith Thomas, *Age and Authority in Early Modern England*, British Academy, 1976; Richard Glasser, *Time in French Life and Thought*, Manchester UP, 1962; J.T. Fraser, *The Voices of Time*, Allen Lane, 1968; Patricia Hewitt, *About Time*, Institute of Public Policy Research, 1993; John P. Robinson și V.G. Andreyenkov, *The Rhythm of Everyday Life: How Soviet and American Citizens Use Time*, Westview, 1988; European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, *The Changing Use of Time*, Dublin, 1991; Michel Juvet, *Le Sommeil et le rêve*, Odile Jacob, 1992.

DE CE TAȚII ȘI COPIII LOR SE RĂZGÂNDESC CU PRIVIRE LA CEEA CE DORESC UNII DE LA ALȚII

Prima mea poveste începe în China. El era un comunist, unul dintre primii care s-au alăturat armatei lui Mao, în timp ce ea era fiica unui moșier bogat, căruia i s-a confiscat toată averea și a fost obligat să lucreze la câmp ca orice țăran. Ea era frumoasă, visa să devină actriță; s-a căsătorit împotriva voinței, respectând dorința tatălui său, care a vrut să facă pace cu Roșiii. Dragostea nu s-a ivit și în curând ea a avut bărbați prieteni, pentru că soțiile nu mai trebuiau să se supună soților lor. Fiica lor, Wei-Ling, a crescut în gălăgia disputelor constante, care au devenit de nesuportat, iar la doisprezece ani a optat să meargă la o școală cu internat. Totuși, acest lucru nu i-a diminuat deloc afecțiunea sau respectul față de părinții săi. „Eu nu cred că există iubire eternă între bărbați și femei, dar cred că există între copii și părinți. Părinții mei m-au hrănit, m-au dus la spital când am fost bolnavă, m-au educat, au investit foarte mult în mine. Primul salariu pe care l-am câștigat l-am trimis în întregime lor. Părinții ne lasă multă independență, iar noi păstrăm respectul pentru cei în vârstă. Nimic nu este mai puternic decât legătura dintre părinți și copii.“

Wei-Ling nu a devenit o femeie care face ce i se spune. Explicația ei este că, din cauza certurilor părinților săi, ea a fost lăsată să-și poarte singură de grijă. Poate fi valabil oriunde în lume faptul că, atunci când părinții se ceartă,

fac la fel de mult pentru a-și elibera copiii ca oricare dintre marii eliberatori care au luptat împotriva guvernelor tiranice, dar libertatea nu-i învață și ce să facă cu viața lor. Wei-Ling a studiat limbi străine, a asimilat ideile franceze, a văzut filme franceze și s-a întâlnit cu francezi în căutarea unei lumi mai bune decât cea banală pe care o cunoștea ea. Între timp, a fost supravegheată astfel încât, atunci când a venit timpul să-și găsească o slujbă, s-a decis, la recomandarea „consilierului politic“ al școlii sale ca ea să fie trimisă ca profesor în extremitatea de nord a țării, echivalentul exilului siberian. Cum să scape? A reușit la examenul de admitere la un colegiu universitar. Dar încă nu-și găsisese libertatea. Un ministru a salutat noii studenți cu cuvintele, „Sunteți soldați fără uniformă“, adică se aștepta la o supunere totală; orice contact cu străinii era interzis. Wei-Ling avea mulți prieteni străini și a studiat franceza tocmai pentru că străinii îi insuflau viață. Noii ei tovarăși, interesați doar de avansarea în carieră, au fost neprietenoși. Ea a refuzat să se alăture Partidului Comunist, deși acest lucru i-ar fi dat cheia succesului, dar să depună un jurământ, cu mâna ridicată, că era dispusă să-și sacrifice viața pentru partid era prea mult pentru ea. Ei i-au spus că era o „egoistă“, o „individualistă“. Fratele său nu a avut niciuna dintre problemele sau muștrările ei: „El nu se simte inconfortabil într-o societate a egalității extreme, cum m-am simțit eu, în care se așteaptă ca toată lumea să facă același lucru și, dacă faci mai mult decât alții, oamenii sunt invidioși și-ți refuză orice recompensă, care trebuie întotdeauna să fie împărțită; în care trebuie să faci compromisuri cu superiorii tăi, care sunt de multe ori stupizi, membri de partid sau persoane cu relații puternice, care sunt de acord să se supună și sunt aleși lideri, deoarece vor face ceea ce se așteaptă de la ei. Comuniștii știu cum să judece caracterele oamenilor și să ofere locuri de muncă numai celor conformiști.“

Pentru Wei-Ling, a fi născută în China face din ea un membru al unui alt fel de familie, căreia vrea să îi fie la fel de loială și recunoscătoare, în pofida dezacordurilor, cum este și față de părinții ei. Cei neloiali, care fac „lucruri scandaloase“, niciodată nu au voie să uite: „Cari în spate oprobriul pentru tot restul vieții. Eu sunt curajoasă: știu când să avansez, dar, de asemenea, și când să mă retrag. Anticonformiștii trebuie să lupte, dar este o greșeală să rupă relațiile cu propria țară.“ Wei-Ling a reușit să găsească un loc de muncă acolo unde exista o atmosferă tolerantă, cu o singură după-amiază de discuții politice pe săptămână. A luat contact cu poeți și producători de film și a vizitat Franța.

După „evenimentele“ din Piața Tienanmen, ea a decis să rămână acolo. Dar a păstrat relații bune cu profesorii ei din țara sa; și-a plătit singură transportul cu avionul din China, astfel încât să nu existe niciun motiv de plângere împotriva ei; ea vrea să se întoarcă în mod regulat ca să-și vadă familia.

Acum se căsătorește cu un francez, dar nu iubirea nebună e ceea ce o motivează. Își construiește un nou tip de familie: „Există limite pentru relațiile pe care francezii și chinezii le pot avea. Dacă m-aș fi purtat cu logodnicul meu într-o manieră chineză, am fi ajuns la despărțire. El este francez până-n măduva oaselor. Depinde de mine să fac efortul de a mă comporta ca o franțuzoaică și, uneori, aceasta mă enervează. Încerc să explic, dar micile incidente se acumulează. El mănâncă brânză: eu o cumpăr pentru el. Dar când merge la cumpărături, el uită că eu sunt din China și am nevoie de soia și orez. Tatăl său lucrează în străinătate, mama lui este singură la 300 de kilometri distanță: dacă aș fi în locul lui i-aș telefona o dată pe săptămână, aș invita-o în vacanțe, i-aș cumpăra cadouri, dar el o sună doar o dată pe lună. De aceea el nu înțelege de ce sunt atât de fericită când primesc o scrisoare de la mama: îl sun la birou să-l întreb ce cadou ar trebui să-i trimit, iar el răspunde: „Dar eu sunt la lucru, am clienți stând în fața mea.“ Ea vrea ca relația sa să conțină mai multe politețuri față de rude și prieteni.

Ceea ce va ține unită vechea și noua ei familie este un ideal de justiție comun. Aceasta este calitatea pe care o respectă la logodnicul ei. Chinezii, susține ea, sunt mai oportuniști, mai dispuși la compromisuri și să creadă că purtarea cuiva trebuie să depindă de circumstanțele în care se găsește; este modul în care comuniștii fervenți au fost în măsură să înființeze întreprinderi capitaliste: „Chinezii sunt adaptabili într-un mod în care occidentalii nu pot fi în Est. Este din cauză că ei nu au un zeu, ci un porc într-un sat și un cal în altul; zeii lor reprezintă echilibrul, compromisul, conformismul. Francezii, desigur, au și ei pragmaticii lor cărora nu le pasă decât de bani, dar ei au, de asemenea, și oameni cu credință profundă, ceea ce mă impresionează nespus.“

Wei-Ling se pregătește să devină protestantă, pentru că și logodnicul ei este la fel. Ea nu are nicio religie, dar „religia este baza civilizației și, dacă vreau să înțeleg civilizația, trebuie să înțeleg religia“. Pentru ea, atracția protestantismului, spre deosebire de catolicism, este că acesta susține că există mai multe moduri de abordare a lui Dumnezeu și că dragostea lui Dumnezeu seamănă cu iubirea dintre copii și părinți. „Experiența mi-a dat un fel de credință.“

În China, spune ea, nu a fost niciodată „total chineză“, dezvoltând, învățând și schimbându-și modul de a se comporta. Există chinezi care cred că i-a trădat. Dar „sunt stânjenită de întrebarea dacă sunt chinezoaică sau franțuzoaică: Vreau să fiu eu însămi“. Aceasta este, desigur, o aspirație din ce în ce mai comună. Wei-Ling face parte din noua națiune vastă, alcătuită din oameni care nu aparțin în totalitate nimănui.

Potrivit standardelor anumitor chinezi, spune ea, logodnicul ei este un soț nepotrivit, pentru că el este un „egoist“. Înechitul criteriu chinez pentru un soț bun este că el ar trebui să fie blând cu soția sa, să aibă o poziție socială și financiară bună și să fie cinstit. Dar când ea enumeră calitățile logodnicului pune pe primul loc faptul că este inteligent.

Sandrine și-a petrecut copilăria dorind să fugă de acasă din diferite motive. Povestea ei poate părea destul de diferită de cea a lui Wei-Ling, dar ambițiile lor au multe în comun. Mama i-a murit când avea șase ani, iar tatăl ei s-a căsătorit cu o femeie care, spune ea, o ura: „Îi stăteam mereu în cale.“ Aceasta a făcut-o să se gândească la modul în care voia să trăiască. Își vedea tatăl doar de trei sau patru ori pe an și ei nu i se părea a fi o persoană ușor abordabilă sau simpatcă. Nu este un om rău, spune ea, doar că îi lipsește curajul. „El dorește ca nimic să nu-i perturbe viața până la sfârșitul zilelor; dar, desigur, el nu neagă că lucrurile ar sta astfel și spune că se bucură să mă vadă, dar nu-și arată afecțiunea prin acte concrete, nu riscă deloc să mă ajute.“ Sandrine vrea ca afecțiunea să-i fie demonstrată în mod clar. Uneori, crede că n-ar trebui să mai aibă deloc de-a face cu el.

Așa că și ea s-a decis să-și construiască un alt fel de familie. A „adoptat“ o femeie mai în vârstă ca mamă. Independența sa spirituală nu are rival, dar pe ea nu o tentează independența emoțională. A divorțat de soțul ei când i-a devenit o barieră în cale, fiind responsabil de viața ei. A încercat să trăiască singură timp de patru ani, dar a ratat plăcerea de a împărtăși, de a face lucruri împreună, de a avea pe cineva care s-o asculte. Acum trăiește cu un bărbat în preajma căruia îi place să fie, un jurnalist străin, care merge de multe ori în străinătate. „Telefonul este ancora mea.“ El este un sprijin moral pentru ea, o sursă de încurajare. „El e pe primul plan. Am nevoie de afecțiune în jurul meu. Nu pot sacrifica totul pentru muncă. Nu sunt ahtiată după bani sau putere.“

Cu toate acestea, Sandrine petrece, de multe ori, mai puțin timp cu el decât cu partenera de afaceri, despre care spune: „Avem aceleași atitudini etice, aceleași convingeri despre cum să negociem, ce să nu facem, aceeași determinare de a nu obține ceea ce ne dorim prin minciună. Știu că poate rezolva orice problemă dacă eu lipsesc. Îmi place să împart cu ei și să mă sprijin pe oameni în care am încredere.“ Colega ei este, de fapt, ca o soră.

Sandrine obișnuia să ajute guvernul să salveze cultura franceză de la a fi îngropată de vie în cimitirul în care asirienii, mayașii și alte civilizații de mult apuse se odihnesc în pace, uitate; munca ei consta în a te convinge să vizionezi un film francez din când în când, oricât de neînțeles ar putea fi, să te salveze de la a fi un dependent de Hollywood. Dar femeia pentru care lucra o domina ca un părinte autoritar: „Am fost sclavul ei. Ea a vrut să fie Pygmalion. Îmi spunea chiar și cum să mă îmbrac, chestionându-mă în legătură cu viața mea privată, intervenind în disputele cu soțul meu. A vrut să mă schimbe. Odată mi-a spus: «Nu ești nimic fără mine.» Într-o zi i-am spus că nu o mai suport și am plecat. Am scăpat.“

Sandrine a scăpat de mai multe ori în viața ei. Singurul tip de securitate la care apelează, singurul în care are încredere, este capacitatea ei de a scăpa când atmosfera din jurul ei devine sufocantă și incompatibilă cu ceea ce consideră a fi esențial pentru ea. Cartea sa preferată este *L'Éloge de la fuite* a lui Laborit despre care am discutat în Capitolul 13. Poate că lumea televiziunii și a marelui ecran, care îi ajută pe oameni să scape de realitate prin simpla apăsare a unui buton, este făcută pentru descendenții spirituali ai acelor nomazi care de-a lungul istoriei au fugit de la țară la oraș, din lumea veche în cea nouă, întotdeauna spre o destinație imprevizibilă.

Abia când a împlinit treizeci de ani, Sandrine și-a dat seama ce însemna instinctul ei de evadare. I s-a oferit să aleagă între a se întoarce la locul de muncă sigur și confortabil pe care l-a avut înainte de căsătorie sau a accepta o invitație riscantă de a se aventura în ceva cu totul nou. „Cum poți ezita, i-a spus vechiul ei șef, între un loc de muncă garantat până la pensionare, care-ți asigură o pensie, și nesiguranța televiziunii?“ „El mi-a călăuzit destinul“, spune ea acum. „Ideea de a nu schimba nimic, de a face același lucru toată viața, de a fi la fel ca toți cunoscuții mei, care își aleseseră drumul și se fosilizaseră, mă îngrozea.“

Odată ce ea a devenit stăpână pe primul ei job în televiziune, a vrut unul care să o provoace mai mult. S-a mutat la o companie nou înființată, care promitea implicarea în realizarea filmelor. Aceasta s-a dovedit o dezamăgire: noul ei șef nu apela suficient la experiența sau talentele ei; el nu știa cum să delege, nu aprecia că ea lucra la sfârșit de săptămână, ori de câte ori era necesar, de bunăvoie, pentru că făcea parte dintr-o mică echipă entuziastă, dar el nu putea accepta că ea și-ar putea lua o zi liberă când avea nevoie. „El mă folosea ca și cum aș fi fost o puștoaică, cerându-mi să-i găsesc ochelarii când îi pierdea, să chem un taxi când întârzia la vreo întâlnire.“ Prin urmare, ea a evadat din nou. A renunțat la a mai fi o salariată. Divorțul de locul de muncă, divorțul de soț, divorțul de părinți fac parte din aceeași căutare a unui nou set de priorități.

Și-a înființat propria companie, pentru a nu-și mai toci talentul într-o organizație care îi cere sacrificii de la viața ei privată, ci într-una în care, în sfârșit, să poată crea amestecul precis de dăruire și de relaxare, care să-i satisfacă propriile nevoi. Principiul de bază al acestei companii este faptul că munca nu este singura sursă de bucurie. Ea (ca și cei cu care lucrează) vrea să aibă timp să citească, să călătorească și să împărtășească afecțiune. Pe primul plan pentru Sandrine este afecțiunea.

Este timpul ca părinții să-și învețe copiii despre faptele vieții, nu doar despre faptele pe care copiii le descoperă, de obicei, singuri, ci și despre faptele care s-au petrecut în trecut, ca rezultat al traiului în familie. Judecând după experiența istoriei, familia există pentru a produce neprevăzutul. Să înțelegi cum să faci exact ceea ce ți se cere nu a fost niciodată posibil. Desigur, familia înseamnă acceptarea garantată, limanul sigur și amintirile pe care nici moartea nu le poate distruge; dar a fost, de asemenea, și un laborator implicat în experimente aventuroase. În special, oferă instrucție în arta de a face față incertitudinilor vieții. Incertitudinea este o condiție prealabilă a libertății, dar fără ea totul ar fi inevitabil și nu ar mai rămâne nimic la care să visezi. Deci, este important să se cunoască mai multe despre nisipurile mișcătoare în care sunt îngropate rădăcinile familiei.

Când dramaturgul suedez Strindberg (1849–1912) a definit familia ca un azil pentru femeile care doresc o viață ușoară, o închisoare pentru bărbați și un iad pentru copii, el doar exprima disperarea de a nu oferi oamenilor ceea

ce așteptau, „suferința de a nu putea fi persoana care doream să fiu“, chiar și după trei căsătorii. Dar așteptările oamenilor erau prea simple, deoarece ei și-au uitat propriul trecut.

Primul fapt de viață este că tații nu au simțit niciodată că pot deține un control total. La început, în relațiile taților cu copiii lor exista un sentiment de frică. Tații decedați erau chiar mai temuți decât cei vii, deoarece se credea că strămoșii absenți gestionau aproape tot ce se întâmpla în lume. Tații au fost la început minunați, deoarece puteau deveni într-o zi strămoși, spirite care trebuiau împăcate. Chinezii au fost responsabili pentru prima mare revoluție a emoțiilor din lume, când au transferat supremația asupra taților în viață. Tații chinezi au luptat împotriva fricii față de cei decedați și au câștigat. În locul ei au înființat religia unei pietăți filiale, care era mai simplă și pe care toată lumea o putea practica eficient, fără a fi nevoie de preoți, fără să-și facă griji în legătură cu dorințele celor morți. O mare parte a taților din întreaga lume au fost mai mult sau mai puțin copii palide ale taților chinezi, deși creștinii, musulmanii sau evreii nu ar putut fi niciodată la fel de puternici, deoarece ei aveau un Dumnezeu atotputernic și o carte divină care le cerea supunere totală.

Tații tânjeau să fie tratați ca zei, dar copiii rareori se comportau așa cum li se spunea. Așadar, a trebuit să fie inventată o cale pentru a diminua iritarea pe care o cauzau dezamăgindu-și tații. Chinezii nu au găsit un leac, ci un paliativ. Soluția lor a fost să păstreze aparențele, transformând pietatea filială în etichetă. Confucius știa că ascultarea oarbă era imposibilă. „Un tată are un fiu critic“, scria el, și astfel l-a sfătuit pe fiu, care avea un tată nerezonabil, să-și dubleze exprimarea respectului în timp ce continuă să-l dojenească; dacă nu putea ajunge la un compromis, fiul trebuia să evite deteriorarea reputației tatălui cu înțelepciune și mai degrabă era de preferat să fugă, decât să-l dezonoreze în mod public. Respectul pretins s-a transformat într-o ceremonie. Prin urmare, un vizitator străin ar putea spune, pe de o parte, că în China neascultarea față de părinți era cea mai gravă crimă și că orice defect se datora lipsei de pietate filială, iar pe de altă parte că „nu există o disciplină adecvată și nicio idee de supunere printre copiii chinezi“.

Din moment ce autoritatea paternă a fost mereu mai mult sau mai puțin în dificultate, tații au încercat să schimbe fundamentul educației copilului de la frică la recunoștință, iar pentru o lungă perioadă de timp recunoștința a

fost parțial eficace, ca lipiciul care nu lipește întotdeauna, în prevenirea destrămării familiilor. Dar nici în Occident, unde nici măcar Dumnezeu nu primea recunoștință, părinții nu au dus-o mai bine. Colapsul recunoștinței a fost grăbit de cinism, invidie și ironie: unii l-au condamnat ca fiind inspirat doar de o speranță secretă pentru favoruri mai mari, în vreme ce alții au susținut că oamenii urăsc atât de mult faptul de a fi inferiori, încât recunoștința lor este o formă de răzbunare și că ei întorc beneficiile pe care le primesc nu de plăcere, ci deoarece nu suportă să rămână îndatorați. Bernard Shaw a întrebat: „Îți place recunoștința? Mie nu. Dacă mila este înrudită cu dragostea, recunoștința este înrudită cu opusul.”

Primul fapt de viață este că ascultarea nu a fost niciodată garantată, iar recunoștința a fost întotdeauna neprevăzută. Nu înseamnă că sunt disfuncționalități în familie când părinții nu primesc ceea ce visează: mai degrabă este surprinzător atunci când o fac.

În al doilea rând, au existat întotdeauna străini care încearcă să se amestece între părinți și copii, făcând, în plus, relațiile nesigure. Creștinismul, de exemplu, în timp ce îndeamnă copiii să-și cinstească părinții, în același timp îi invită să se închine lui Dumnezeu ca fiind tatăl lor și să abandoneze exemplul rău al părinților lor naturali. Biserica s-a opus ideii unui tată uman atotputernic, pe care romanii l-au consacrat în jurisprudența lor și care a supraviețuit vreme îndelungată în multe țări. Părinții spirituali au concurat împotriva părinților naturali pentru influență. Din secolul al VIII-lea, spovedania, care de obicei era o ceremonie publică, a fost transformată treptat într-un inchiizitor moral privat (călugării irlandezi au fost primii care au arătat calea): preoții au început să dea îndrumări cu privire la subiectele cele mai intime, insistând ca numele copiilor să fie date după sfinți, nu după părinții lor, oferind un model alternativ de imitație. Nașii au devenit responsabili pentru a repara deficiențele părinților, făcând copiii membri ai parohiei în aceeași măsură ca și ai familiei. Căsătoriile între veri au fost interzise, pentru a contracara ambiția taților care încercau să-și transforme familiile în clanuri a căror religie era autovenerația.

În Lumea Nouă, misionarii vedeau copiii ca „miniștri pentru distrugerea idolatriei”. Ei i-au întors în mod sistematic împotriva părinților lor păgâni, câștigându-i cu cadouri și apoi umilind tații în fața copiilor. Printre metodele

lor de convertire a fost „masculinizarea“, apucându-i pe bărbați de testicule până când se prăbușeau de durere. Ei le-au făcut pe soții să râdă de soții lor, modificând diviziunea tradițională a muncii, forțând femeile să țeară, o îndeletnicire de bărbat, iar bărbații să înalțe case, pe care femeile obișnuiau să le facă. Biserica s-a oferit ca mama universală, și ca protectoare a mamelor.

În Europa, începând din secolul al XVI-lea, tații au fost loviți pe la spate. Regii care și-au stabilit propriile despotisme împotriva Bisericii i-au sprijinit, dar cu cât mai mulți tați au încercat să-și controleze copiii, cu atât mai mult adversarii despotismului au protestat în numele copiilor. Declarația Drepturilor Omului a abolit datoria de ascultare filială. „Când Republica i-a tăiat capul lui Ludovic al XVI-lea a tăiat capul tuturor tăților“, scria Balzac. Deși Napoleon a încercat să reconstruiască drepturile tăților, când a restaurat despotismul, apărătorii copiilor au ripostat. Lupta a continuat timp de un secol și jumătate. Rezultatul a fost neașteptat: deși părinții au pierdut pe rând cea mai mare parte a drepturilor lor, nu copiii au fost cei care au câștigat; puterea asupra lor a fost în mare parte transferată către profesori, medici, instanțele de judecată și asistenții sociali. Dar apoi a fost o altă surpriză: o mișcare de rezistență a copiilor, care au cerut ca opiniile lor să fie ascultate, a limitat influența experților, făcând ca rezultatul intervenției lor să nu fie previzibil.

Apoi tații au încercat să înlocuiască autoritatea pierdută prin câștigarea afecțiunii copiilor lor. O altă incertitudine a fost introdusă acum, pentru că afecțiunea, ca și vântul, suflă numai atunci când dorește și nicio pretenție ceremonială nu poate fi vreodată un substitut pentru ea. Când tații și copiii devin conștienți că au opinii și personalități diferite, vânturile afecțiunii se transformă în furtuni. Totuși, încercarea de a transforma părinții în prieteni ai copiilor lor, în loc de tirani, a fost una dintre cele mai mari aventuri umane, în care cei săraci au avut de multe ori mai mult succes decât cei înstăriți, care aveau alte priorități și se foloseau de copiii lor ca să-și satisfacă propriile ambiții. Deși nu a existat practic nicio civilizație în care părinții să nu se bucure de compania sugarilor, jucându-se cu ei, ca și cum ei înșiși ar fi fost copii, severitatea a triumfat, de obicei, când copilul a devenit capabil să câștige un salariu. Cu toate acestea, chiar și victorienii, notorii pentru a fi, cel puțin în aparență, tați reci și distanți, au avut în rândurile lor mulți care erau opusul, prietenoși, inimoși, frivoli: au existat întotdeauna familii care au încălcat

regulile în privat; pentru asta erau private. Tații romani, care au dat un exemplu de austeritate pe care l-au urmat victorienii și care păreau prizonieri ai formalităților și al subtilităților juridice, uneori aveau relații foarte strânse și tandre cu fiicele lor, care-și iubeau tații mai mult decât pe soții lor: astfel inventând o formă de prietenie despre care n-au știut nici etruscii, nici atenienii.

Tații nu au urmat doar tradiția: ei au fost, de asemenea, inventatori și nu avem niciun motiv să presupunem că vor înceta să inventeze noi tipuri ale paternității, cu atât mai mult acum, când sensul eredității nu mai este ce-a fost.

„Idioții nasc idioți“ a fost opinia Sfântului Toma din Aquino și a multor oameni, până recent. Nimic nu s-ar fi schimbat prea mult dacă ar fi fost adevărat. Dar, când Francis Galton (1822–1911) s-a uitat cu atenție la copiii geniiilor, a descoperit că, de obicei, nu erau deloc genii. În ultimul secol și jumătate, ideile despre moștenire s-au schimbat complet, dar cei mai mulți oameni nu gândesc la fel despre viața lor privată. Părinții devin destul de diferiți dacă sunt priviți ca un sac de gene și molecule.

Se obișnuia să se creadă că asemănarea dintre copii și părinți este de trei feluri. Unii au spus că trăsăturile mamei și ale tatălui s-au amestecat; alții că sperma tatălui conținea o versiune în miniatură a lui, astfel încât copilul era în întregime o reproducere a lui însuși, în timp ce câțiva au susținut că versiunea în miniatură a fost în oul mamei. De ce copiii, în ciuda acestui fapt, diferă de părinții lor nu a fost un mister pe care oamenii să vrea să-l rezolve? Pentru că nu au putut suporta gândul că revolta tinerilor ar putea fi destinată prin natura lor.

Noul înțeles al calității de părinte poate fi datat în 1850, când fiul unui țăran nu a trecut examenul de calificare pentru o viață profesorală. Omenirea datorează enorm eșecurilor, ereziilor și oamenilor care dau răspunsuri greșite la examene și care, uneori, schimbă direcția istoriei. Gregor Mendel (1822–1884) a fost picat de profesorii eminenți ai Universității din Viena din cauză că era autodidact. El era și anormal pentru timpul său, pentru că, deși călugăr, credea că istoria creației nu a fost încheiată, ceea ce înseamnă că lumea nu va rămâne întotdeauna așa cum era. Într-adevăr, el nu a luat lumea prea în serios: continuând ca profesor necalificat, ignorându-și eșecul, ținându-și lecțiile într-o doară, roșind și râzând la propriile glume, cu „o sclipire vicleană în ochi, nicio dată dispus să ignore pe cineva“, vorbind despre sex într-un limbaj simplu, iar, dacă cineva chicotea, el i-ar fi spus: „Nu fi prost! Acestea sunt lucruri

naturale." Singurul lucru de care se temea era să nu-l tragă curentul, punându-și instantaneu pălăria în momentul în care auzea harpa eoliană scoțând notele de avertizare în grădina sa. Temerile mici sunt utile când te protejează împotriva celor mari. Mendel nu s-a temut că va fi dificil ca ideile sale să se armonizeze cu cele curențe din zilele lui. Într-o încercare de vers el a întrebat:

*Pentru care motiv a fost creat omul?
 Trudă neîncetată,
 Înnobilare și dezvoltare a energiilor sale.
 Aceasta este averea oamenilor aici, pe Pământ.*

Acest optimism i-a permis lui Mendel să efectueze experimente pe diferite tipuri de mazăre de grădină, ceea ce a dovedit că nu exista niciun amestec de caracteristici moștenite. Prin combinarea eretică a matematicii cu botanica, a executat pași de dans cu genele dominante și recesive printre generații. Genetica modernă se bazează pe acea idee.

Un secol mai târziu, în 1953, Watson și Crick au relevat forma a ceea ce părinții transmit copiii lor. Ca și Mendel, fuseseră destinați eșecului: Watson, respins la Harvard, Crick nu reușise să obțină o diplomă de onoare la University College din Londra; Watson era un singuratic, Crick, un extrovertit. Amândoi au atribuit succesul în descoperirea dublei elice, structurii moleculare a acizilor nucleici din gene, faptului că erau atât de diferiți, critici, completându-se și stimulându-se reciproc. Diferențele dintre oameni au fost în mod tradițional considerate ca fiind disturbatoare: valoarea lor abia devine evidentă. Limitele care separă diferitele ramuri ale științei produc de obicei specialiști care nu s-au putut înțelege reciproc, dar cunoașterea este din ce în ce mai mult împinsă în față, lovind prin găurile acestor limite. Lectura lucrării *What is Life?* a fizicianului Schrödinger i-a convins pe Watson și Crick că biologia ar putea avansa folosind conceptele din fizică și chimie, că la granița dintre viață și moarte era un pod, nu doar un abis.

Acum este clar că viața nu se repetă cu adevărat: neregularitățile și surprizele sale sunt farmecul care se impregnează în materie. Diferențele din fiecare individ sunt remaniate de fiecare generație, iar mutațiile sunt adăugate fără niciun motiv aparent. Părinții nu pot transfera în trupurile copiilor lor particularitățile pe care le-au dobândit în timpul propriei vieți. Ei sunt prea puțin minunați

acum când sunt priviți de aproape, nemaifiind autorități care știu ce este corect, ci o masă de ADN, luptându-se orbește pentru a produce mai mult ADN.

Al patrulea fapt de viață este acela că „valorile familiei“ s-au schimbat atât de mult de-a lungul secolelor, încât înțelesul lor a devenit din ce în ce mai nesigur. Uneori, copiii au fost greu de distins de servitori, puși să muncească imediat ce erau în stare să meargă, astfel că în secolul al XIX-lea puteau oferi unei familii o treime sau chiar jumătate din veniturile sale. Când această practică a încetat și, în schimb, soțiile au plecat să muncească, o altă mare revoluție emoțională a avut loc: rolul copiilor a devenit să cheltuiască banii părinților lor, în loc să-i câștige. Astăzi 70% dintre francezi spun că părinții nu au dreptul să le ceară sacrificii copiilor lor; 62% spun că nu cer nicio parte din salariile copiilor lor.

A face ca dragostea, și nu parteneriatul economic, să fie valoarea de bază a familiei nu a fost deloc ușor. În SUA, reverendul Dr H.J. Kerr, în lucrarea sa *Children's Story-Sermons* (1911), povestea despre un copil numit Bradley, care îi prezintă o factură mamei sale: „Mama îi datorează lui Bradley pentru comisioane de servicii 25 de cenți, pentru că e cuminte 10 cenți, pentru că ia lecții de muzică 15 cenți, extra 5 cenți. Total 55 de cenți.“ Mama i-a dat cei 55 de cenți și i-a prezentat propria ei factură: „Bradley îi datorează mamei: Pentru că e bună 0 cenți, pentru că l-a îngrijit când a fost bolnav de scarlatină 0 cenți; pentru haine, încălțăminte și jucării 0 cenți; pentru toate mesele lui și pentru camera lui frumoasă 0 cenți. Totalul pe care Bradley i-l datorează mamei sale: 0 cenți.“ Ochii lui Bradley s-au umplut de lacrimi și i-a dat banii înapoi, spunând: „Lasă-mă să te iubesc și să fac treabă pentru tine.“ Acest vis al predicatorului pentru familii altruiste, necalculate, a rămas un vis atât timp cât iubirea a fost măsurată aproape ca și averea, deși într-o valută neconvertibilă. Asistenții sociali s-au plâns, tot în aceeași perioadă, de părinții imigranți: „Deși își iubesc copiii, nu o fac într-un mod corect.“ Nu orice fel de dragoste era acceptabilă. Totuși, a avea pe cineva pe care să-l iubești a devenit din ce în ce mai necesar; deci, îngrijirea copilului a devenit tot mai scumpă, aprecierea lor a crescut tot mai mult. În *Analele Academiei Americane* (1908) s-a stabilit că acum „copilul este demn de sacrificiul părinților“. Înainte de această dată existau persoane care, pentru zece dolari, se ofereau să-ți ia de pe cap un copil nelegitim. Pe la 1920 viitorii părinți plăteau o mie de dolari

pentru a obține un copil în adopție, iar doamna Georgia Tann din Memphis a fost prima femeie din lume care a devenit milionară conducând o agenție de adopție. Un studiu american din anii 1970 a arătat că, în medie, copiii contribuie cu trei ore și jumătate pe săptămână la sarcinile casnice, în comparație cu cele cincizeci de ore ale mamei.

Totuși, când familia se bazează în întregime pe iubire, copilul a fost lăsat în dubiu în legătură cu ceea ce se aștepta să facă în schimbul iubirii primite. Putea judeca singur când să aducă bani în casă, dar, când era inutil din punct de vedere economic și un canal de scurgere financiară, depindea, pentru stima de sine, de dragostea și admirația părintească, fără garanția că admirația era împărtășită și de restul lumii. Uneori părinții își așteptau răsplata prin transformarea fanteziei în realitate: copilul să devină persoana ideală care ei înșiși și-ar fi dorit să devină în tinerețe. Uneori era îndemnat să devină o persoană independentă, „fericită“, deși dragostea putea fi retrasă dacă rezultatul era prea șocant. Apoi unii părinți au considerat că a-l face pe copilul lor fericit nu poate fi scopul întregii lor vieți, că existau limite pentru sacrificiile pe care erau dispuși să le facă și că, deși copilul era rege, el putea fi detronat. După cum divorțurile au demonstrat-o, copilul nu a fost întotdeauna pe locul întâi. A existat o mare diferență între valoarea dragostei familiale ca datorie și iubirea spontană, având permanent nevoie să fie reînnoită.

A existat, de asemenea, întotdeauna un conflict între valoarea continuității familiei și căutarea neîncetată a reînnoirii. În afară de faraonii din Egiptul antic, care se însurau cu surorile lor, căsătoria, pentru cele mai multe familii, a însemnat înnoirea sângelui. Soții au fost o indispensabilă gură de aer proaspăt, fie că au provocat sau nu ravagii. Nu este un semn al prăbușirii familiei când copiii nu îndeplinesc așteptările părinților lor, nici nu este o ruptură a tradiției, atunci când nu primesc atenția unică și indiviză a mamelor lor. Familia este cea mai veche dintre toate instituțiile umane, deoarece este cea mai flexibilă. Scopurile sale, de-a lungul secolelor, s-au schimbat continuu. Cu unul sau doi copii, are puține în comun cu gospodăriile care includeau suitele, chiriașii, servitorii și copiii din flori, precum și rudele fiecărei generații. În urmă cu un secol, chiar și în Franța, pioniera familiilor mici, jumătate dintre copii au avut cel puțin doi frați sau surori.

Este un fapt de viață că familia se răzgândește în privința aspirațiilor și a căilor de a-și atinge obiectivele.

Schimbarea sa finală a fost transformarea dintr-o organizație de angajare într-una preocupată în primul rând de petrecerea timpului liber. În calitate de furnizor de locuri de muncă, înregistrările sale sunt slabe. Părinții obișnuiau să joace la sigur, având mai mulți copii decât aveau nevoie pentru a-și asigura continuitatea propriului lor nume și lăsând surplusul din flori să-și rezolve propriile probleme în orașe sau în străinătate. Acesta este motivul pentru care orfanii și semiorfanii au inventat modernitatea: n-au avut de ales. Extinderea educației trebuia să permită tinerilor să se comporte mai bine decât înaintașii lor, dar, în afară de perioadele rare de prosperitate, niciodată nu au fost suficiente locuri de muncă potrivite sau o piață de desfacere profitabilă pentru cei cu imaginația liberă. În anii 1820 și 1830 „tinerii au găsit o utilizare pentru puterea inactivă din disperare“, cum a zis Alfred de Musset: „A-și bate joc de glorie, religie, dragoste, de toată lumea este o mare consolare pentru cei care nu au nimic de făcut.“ Adolescența, inventată pentru a fi un paradis înainte de a începe viața reală, s-a dovedit a fi un teren propice pentru nevroze și delinvență. Apoi adulții au devenit fascinați de această invenție, de mirajul de a fi veșnic tineri și de periculoasele delicii ale cultivării imaginației. În cele din urmă a rezultat, mai degrabă accidental, că familia era cel puțin la fel de bună pentru a stimula aventura, cât era pentru a oferi stabilitatea.

Cea mai benefică descoperire făcută de părinți a fost cât de interesanți pot fi copiii, cât de multe satisfacții aduc ei ca ființe umane, pline de curiozități imprevizibile, față de rolul de sclav ascultător. Paternitatea a devenit din ce în ce mai mult un joc, deoarece copiii s-au transformat într-o fântână de întrebări fără răspuns, care fac ca vechile răspunsuri să pară ofilite, forțând o regândire a tot ceea ce se obișnuia să fie anticipat. Nu te grăbi să înțelegi lumea, i s-a spus lui Tom Brown, nu ești destul de matur să o înțelegi! Dar noua atitudine a devenit: sunt multe lucruri pe care nu le poți schimba, dar există și altele care nu contează.

S-au înregistrat puține progrese de-a lungul secolelor în privința stabilității familiilor ca sursă sigură de virtute, încât este timpul să se ia în considerare modul în care toate aceste incertitudini conținute în istoria lor pot fi utilizate mai bine. Întreaga istorie, până în prezent, a fost o încercare de a scăpa de incertitudine. Și nu doar că viața ar fi plictisitoare fără ea. Securitatea în sine a încetat să mai fie un ideal adecvat, pentru că niciodată nu a fost foarte simplu de manevrat. Planurile aproape mereu au dat greș. De-a lungul

procesului s-a permis să se risipească multă experiență, chiar dacă eșecurile pot fi reciclate ca oportunități. Forma speranței este întotdeauna incertă, iar incertitudinea este indispensabilă pentru speranță.

Dar singură nu este suficientă pentru a ghida o viață. Deci capitolul următor va lua în considerare ce obiective noi își poate stabili familia, chiar dacă acestea conduc la rezultate neașteptate. Cineva trebuie să știe încotro dorește să meargă, dar, de asemenea, să știe și că este probabil să ajungă într-un loc foarte diferit.

Viviana A. Zelizer, *Pricing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children*, Basic, New York, 1985 (citează raportul National Child Labor Committee of USA din 1905, „este rar de găsit o familie guvernată de afecțiune”); Michel Fize, *La Démocratie familiale: Évolution des relations parents-adolescents*, CNRS, Presses de la Renaissance, 1990 (42% dintre părinții francezi spun că nu-și discută problemele personale cu copiii); Jean Delumeau și Daniel Roche, *Histoire des pères et de la paternité*, Larousse, 1990; Yvonne Knibiehler, *Les Pères aussi ont une histoire*, Hachette, 1987; R.A. LeVine, *Parental Behaviour in Diverse Societies*, Jossey Bass, 1988; Vitaly A. Rubin, *Individual and the State in Ancient China*, Columbia UP, 1976; Linda A. Pollock, *Forgotten Children: Parent-Child Relations 1500–1900*, Cambridge UP, 1983; Huxley J. Coale, *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton UP, 1986; Pierre Guichard, *Structures sociales orientales et occidentales dans l'Espagne musulmane*, Mouton, 1977; Ursula Owen, *Fathers: Reflections by Daughters*, Virago, 1983; Morton H. Fried, *Fabric of Chinese Society*, Octagon, New York, 1974; Michael Mann, *The Sources of Social Power*, 1986; Eliezer Ben-Rafael, *Status, Power and Conflict in the Kibbutz*, Avebury, Aldershot, 1988; Paul Chao, *Chinese Kinship*, Kegan Paul, 1983; Caroline Blunden and Mark Elvin, *Cultural Atlas of China*, Phaidon, Oxford, 1983 (îi sunt recunoscător și pentru multe articole despre emoțiile chinezilor); J.L. Domenach și H. Chang-Ming, *Le Mariage en Chine*, FNScPo, 1987; Colloque UNICEF, *L'Étranger vu par l'enfant*, Flammarion, 1986; David Cohen și Stephen A. MacKeith, *The Development of the Imagination: The Private Worlds of Children*, Routledge, 1991; Maurice Daumas, *Le Syndrome des Grioux: Les relations père-fils au 18e siècle*, Seuil, 1969; Judith Stacey, *Patriarchy and Socialist Revolution in China*, California UP, 1983; L. McKee și M. O'Brien,

The Father Figure, Tavistock, 1982; Judith P. Hallett, *Fathers and Daughters in Roman Society*, Princeton UP, 1984; Pierre Duclos, *Les Enfants de l'oubli, du temps des orphelins à celui des DDASS*, Seuil, 1989; Maurice Godelier, *La Production des grands hommes*, Fayard, 1982; Yushio Markino, *When I was a Child* (in Japan), Constable, 1912; John Gillis, *Youth and History*, Academic Press, 1974.

DE CE CRIZA FAMILIALĂ ESTE DOAR O ETAPĂ ÎN EVOLUȚIA GENEROZITĂȚII

„Cum ai fost crescut?”

„Prost.” El are optsprezece ani și s-a bucurat de toate privilegiile pe care le poate oferi o familie profesională de succes.

„În copilărie nu prea mi-am văzut părinții, care obișnuiau să plece la muncă la opt dimineța și să se întoarcă la opt seara. Devine din ce în ce mai rău când atât femeile, cât și bărbații lucrează frenetic. Copiii nu mai au parte de îngrijire.”

Tatăl său este un avocat distins, care apără drepturile omului; mama sa, Monique, are un job de top în lumea muzicii. În tinerețea lor, la începutul anilor șaptezeci, ei erau rebeli, pionieri ai unui nou mod de viață: când s-au întâlnit, amândoi aveau burse în SUA, unde toți cei care tratau viitorul ca pe o aventură erau botezați în modernism. Monique este o femeie foarte modernă. Fiica unui jurnalist de radio, încurajată să studieze și nu să spele vasele, adesea singură, lăsată să gândească pe cont propriu, a absolvit o școală de afaceri de top din Franța. (Asta a fost în 1968, înainte de explozia feminismului.) Ea a petrecut un an predând copiilor săraci din Africa neagră, iar mai târziu a ajutat la organizarea campaniei Angelei Davis din Franța. Soțul ei a fost un contestatar conștiincios, care în schimbul nesatisfacerii serviciului militar a predat, de asemenea, în Camerun. Acesta a fost locul în care s-a născut fiul, care spune acum că nu este francez, ci camerunez.

Monique nu a vrut să fie o simplă soție; iar în provinciile franceze acest lucru era dificil de evitat atunci când cineva intra prin căsătorie într-una dintre acele familii provinciale prospere, în care o femeie putea avea un intelect puternic, dar cu toate acestea permitea ca întreaga viață să graviteze în jurul soțului ei. Soacra ei, cu toată conversația sa strălucită, nu știa cum să scrie un cec. Într-un oraș mic în care fiecare familie bine situată era sub observația constantă a tuturor celorlalte, în care oamenii nu oboseau niciodată calculând cine era egalul cui, o nouă soție venită din afară a oferit aceeași senzație ca un fluture tânăr invitat să-și înfigă un bold în cap, ca să poată fi admirat de vecini. Monique a căutat distracția la Paris și a fost întotdeauna în lacrimi când s-a întors acasă. Datoria așteptată din partea soției unui avocat important nu a atras-o. Ea a preferat compania artiștilor de la marginea societății. A refuzat să-i distreze pe colegii soțului ei sau să-l însoțească la recepții de rutină. „L-am lăsat să se ocupe singur de viața lui.“ Munca ei era o „grădină secretă“, asigurându-i independența financiară. El a acceptat acest lucru.

Problema ei era cum să-i îngrijească pe cei doi fii ai săi. Soțul putea să aibă singur grijă de el. „Am vrut întotdeauna să scutesc copiii, punându-i mai presus de viața noastră de cuplu.“ El își făcea partea lui de treburi și gătea pentru copii, rămânând acasă, când ea lucra până târziu. „Am dus vieți paralele.“ A fost ușor să obții ajutor domestic. Dar acum se simte vinovată sau mai exact năucită, întrebându-se dacă nu și-a neglijat copiii. Toate prietenele ei au aceeași problemă și este principalul lor subiect de discuție: când copiii erau mici, au făcut ce li s-a spus; acum, când se apropie de independență, le provoacă părinților anxietate. „Suntem respinse de adolescenți.“ După toate rebeliunile lor curajoase, consideră că au mai înaintat puțin față de mamele lor, care s-au sacrificat pentru copiii lor.

Monique regretă faptul că fiul ei mai mare, acum la universitate, este un străin; există o tensiune în fiecare conversație cu el. Unul din cinci adolescenți francezi, potrivit sondajelor, se plâng că nu sunt capabili să discute despre problemele lor cu propriii părinți. „El nu-mi spune ce gândește. Aș prefera cearta, tăcerii lui.“ El refuză să mănânce în același timp cu restul familiei, tratează casa ca un hotel, se trezește la amiază, se întoarce să ia prânzul la patru după-amiază, niciodată nu le spune unde pleacă. Băiatul s-a mutat din casă o dată, dar a revenit, pentru că apartamentul său nu avea baie: el dă impresia că locuiește în casa părintească doar pentru a se folosi de

facilități. Ei nu știu niciodată unde este, așa cum și el trebuie să se fi întrebat, copil fiind, unde era mama lui.

De ce nu poate mama accepta independența fiului, când ea a prețuit-o atât de mult? „Pentru că el nu e motivat. Dacă el ar fi fost mânat de o pasiune, am fi de acord.“ Dar nu este așa. Ea recunoaște că el îi împărtășește multe dintre propriile valori. El spune că vrea să-și dedice viața ajutându-i pe cei săraci, să trăiască în cea mai săracă țară din lume, Burkina Faso, și să aducă acolo hrană, educație, medicamente. Țările bogate au prea multe probleme pentru care nu există nicio speranță de rezolvare; de aceea este mai bine să se dedice unei cauze umanitare. „Pentru că părinții mei nu mi s-au dedicat, mă voi dedica eu altora.“

„Deci altercațiile tale cu părinții sunt o răzbunare?“

„Da. Când voi avea copii, ei vor fi prima mea prioritate.“

Poate că a ieșit ceva bun din faptul că a suferit de neglijare: a devenit o persoană căreia îi pasă de alții.

„Dacă părinții tăi te-ar fi crescut în mod corespunzător, ai fi fost egoist?“

„Da.“

Nu are ambiții, în sensul convențional, spune el. Nu-i pasă de calificativele proaste. Nu pentru că părinții lui nu-l înțeleg, ci pentru că ei nu-l pot accepta așa cum este, refuzând ideea că el este un ratat și decizia lui conștientă de a nu fi un elev strălucit cum au fost ei. Tensiunea de acasă, spune el, este foarte mare.

Întrebarea este dacă decizia lui Monique de a-și limita viața de familie de dragul dezvoltării personale a produs roade pentru a o justifica. Ea, probabil, nu a putut face altfel. Este prea admirată ca model de femeie modernă ce se poate realiza profesional, și cu siguranță acest lucru a fost o sursă de încurajare. Fiul ei este la fel de impresionant, iar ea se înșală crezând că l-a deformat. Dar nu consideră că a găsit calea potrivită pentru ca o femeie să ducă o viață plină.

În ciuda înaltelor sale calificări, chiar și într-o firmă de publicitate presupusă modernă ea a trebuit să înceapă ca asistent și să-și facă o carieră într-o „profesie feminină“. În această situație, cariera ei a fost una pentru care cele mai multe femei au invidiat-o: să ajute, în calitate de reprezentant de relații publice, la înființarea unui post de televiziune, la organizarea de festivaluri de muzică și cinematografie, administrând o orchestră condusă de un dirijor charismatic. Ce minunată suită de artiști a întâlnit în cei peste douăzeci de ani, vorbind cu ei în primele ore, întorcându-se la biroul ei dimineața

devreme, călătorind și întâmpinând artiști din întreaga lume, strângând fonduri de la sponsori și oameni la putere, antrenantă, interesantă și obositoare, necesitând un tact inepuizabil.

Totuși, la patruzeci de ani ea începe să-și pună întrebări. Ar trebui să-și petreacă viața fiind mereu pe locul doi? Nu că și-ar dori putere sau o mai mare recunoaștere. Oamenii cu care lucrează au mult mai multă nevoie de o reasigurare constantă decât ea; aceasta este slăbiciunea lor de bază. Complimentele pe care le primește îi trezesc suspiciunea. Preferă să le facă ea altora, oamenilor charismatici, pentru a observa cum funcționează farmecul, care nu este doar un joc sexual; politicienii trăiesc de pe urma faptului că sunt fermecători, așa cum un dirijor își farmecă orchestra; femeile, crede ea, pot avea o putere uriașă fără a fi vreodată în fața scenei. Dar un bărbat nu va fi niciodată mulțumit să-și limiteze ambițiile. Ea crede că este prea timidă pentru a-și dori un post de top; iar vorbitul în public o înspăimântă încă. Viața ei agitată, cu toată satisfacția care i-o oferă, o secătuieste pentru că nu-i lasă suficient timp pentru a citi, pentru a călători de plăcere și mai presus de toate pentru a-și dezvolta creativitatea. Toată viața ei a ajutat artiștii să creeze; oare nu a venit timpul să creeze ea ceva, cu atât mai mult cu cât simte că acest job îi absoarbe energia? Este oare avansarea în vârstă? Se simte mai matură, mai capabilă, mai stabilă: și-a epuizat oare toate talentele? Când a intrat prima dată în televiziune, speranța ei era că va deveni un regizor de film și i-ar fi plăcut să facă documentare, să facă ceva nou, să fie permanent în căutarea noutății. „Am nevoie de timp pentru mine.“ Dar orchestra face în mod constant lucruri noi, oferind concerte în școli, fabrici, închisori, urmate de conversații minunate, emoționante: ceea ce o face să simtă că activitatea sa este justificată; „ar putea schimba lumea“.

De ce la un tânăr care-și dedică viața ajutorării săracilor apar regrete, atât din partea părinților săi, cât și din partea lui? Două figuri istorice menționate într-un capitol anterior, care au ales o viață de sărăcie, ar fi astăzi trimise la un terapeut ca fiind copii cu probleme. Sfântul Francisc din Assisi este, prin consens universal, unul dintre cei mai admirabili oameni care au trăit vreodată și totuși el l-a dezamăgit pe tatăl său bogat, în primul rând irosindu-și adolescența ca lider al unei bande de tineri turbulenți, în căutare de plăceri, și apoi împărțindu-și averea săracilor, făcând front comun cu „cei slabi în duh“, „chemând animalele cu numele de frate [și îndepărtând] viermii din drum, ca să

nu fie striviți sub picioare“. Deși s-a simțit întotdeauna inconfortabil în lumea crudă, el a rămas o personalitate fermecătoare și plină de viață și cu toate acestea tatăl său ar fi preferat ca el să fie un viclean negustor de țesături ca și el. Albert Schweitzer a avut o mamă despre care nora sa își amintea ca fiind „foarte tare, foarte severă“ și pe care el a descris-o ca fiind frecvent în lacrimi pentru că el era atât de nesilitor la școală: „Nu am cunoscut niciodată cu adevărat acea *joie de vivre*¹ a tinereții inconștiente... N-am fost în niciun caz un caracter vesel“, a spus el, amintindu-și că râsul a fost coșmarul copilăriei sale. Dar, departe de a se transforma într-un om amar, el a devenit un exemplu suprem de generozitate, ca medic în Africa, făcând din „respectul pentru viață“ crezul său. Fără să-și deplângă educația, el a spus: „Părinții m-au antrenat pentru libertate.“ Libertatea s-a aflat adesea acolo unde nu părea deloc să fie. Generozitatea este o expresie a libertății.

Familia, în mod ideal, a fost locul în care oamenii erau generoși unul cu altul, dar în același timp, ca unitate, ea și-a plasat, de obicei, propriile interese înaintea celor ale altora și a fost fără milă cu cele ale membrilor săi, care nu au reușit să-și îndeplinească obligațiile față de ea. Prima sa idee măreață a fost aceea de a încerca să elimine tensiunile prin micșorarea familiei, având doar câțiva copii, concentrându-și sentimentele și izolându-se de josnicia lumii. Acest lucru nu a produs întotdeauna rezultatul dorit. Astfel, de atunci ideea de familie mare sau de clan a fost reinventată într-o formă nouă, nu ca un grup de relații de sânge, ci ca un cerc de indivizi uniți prin afecțiune și, adesea, mai aproape din punct de vedere emoțional decât au fost vreodată rudele. În viața lor intimă, neînrușiții au ajuns să joace un rol la fel de important ca rudele, iar copiii au învățat la fel de mult de la colegii lor, ca și de la părinții lor. Politica internă a familiei – făcându-și griji asupra modului în care ar putea evita certurile interne și a modului în care să fie mai puțin nedemocratică – este doar o parte a istoriei sale; despre politica sa externă, cum să-i trateze pe străini, s-a vorbit mai puțin, dar a avut o influență decisivă asupra creșterii libertății și generozității.

Părinții rareori au îndrăznit să-și asume riscul ca odrasla lor să devină un om mediocru, șomer sfânt. Scopul lor este să se asigure că este fericită. Acest obiectiv, totuși, s-a dovedit a fi imposibil de atins prin metoda tradițională

¹ „Bucurie de a trăi“ (în lb. fr. în orig.) (n. tr.).

de a deschide toate ușile plăcerii și dorinței, deoarece este imposibil să fii fericit dacă alții sunt nefericiți. Desigur, mulți oameni au fost fericiți în sensul limitat de a fi mulțumiți, închizând ochii la ororile din jurul lor. Sau au încercat să fie fericiți rămânând în loc să fie supărați din cauza prostiei omenești. Ori s-au consolat cu momente de extaz, acceptând faptul că acestea sunt în mod inevitabil scurte. Dar nicio fericire nu este completă dacă este egoistă. Faptul de a nu fi nimănui de folos implică un autodispreț care chiar și pentru cei care-l cultivă – pentru că ei privesc oamenii ca fiind lacomi și brutali de la natură – este o plăcere sumbră. A avea copii fericiți poate fi doar începutul unui vis. Ei pot fi satisfăcuți de fericirea lor, doar dacă lumea ar beneficia de trecerea lor prin ea. Aceasta dă educației copiilor și, într-adevăr, vieții un scop mai mult decât prozaic.

Sfatul dat copiilor a fost, de obicei, să-și accepte destinul în viață, dar unii au refuzat să asculte. Apoi să-și găsească un sentiment al identității, definit de Erik Erikson ca „sentimentul de a fi acasă în corpul tău, de a ști încotro te îndrepti și o certitudine interioară a recunoașterii anticipate de la cei care contează”. Istoria amintește de câțiva astfel de oameni perfect coerenti, dar și despre alții care au fost foarte mulțumiți să fie oriunde în apropierea perfecțiunii. Erikson însuși nu a atins ceea ce a predicat; copil nelegitim fiind, care nu știa cine era tatăl său, filosofia lui a fost inspirată de dorința pentru o normalitate pe care nu a experimentat-o. Ideea unui sentiment de identitate a fost inventat pentru oamenii care au vrut ca lumea să fie mai puțin complicată. Alternativa este de a fi o persoană diferită în circumstanțe diferite, pentru a face din lărgirea manifestărilor de simpatie și înțelegerea celorlalți o prioritate mai mare decât propria înțelegere. Familiile înfășurate în propriul cocon nu sunt pregătite, în general, pentru asta.

Freud, fiul cel vârstnic care a trăit în perioada de glorie a guvernării autoritare, deloc surprinzător, a făcut din rebeliunea împotriva părinților centrul diagnosticării sale. Astăzi, totuși, amenințarea nu mai este autoritatea părinților, ci lipsa țelului lor; nu mai contează atât de mult lupta pentru putere, ci căutarea unui scop în viață. Părinții nu mai domină imaginația copiilor lor. Două mii de copii australieni de școală primară, chestionați în privința atitudinii lor față de lumea așa cum o văd ei, dezvăluie schimbarea: ei definesc un părinte ca fiind cineva care are grijă de tine, cumpără lucruri pentru tine, cheltuiește bani pe tine, te protejează: „Ei mă iubesc pentru că

sunt al lor și sunt tot ceea ce au.“ Ei adaugă că un profesor ajută la deschiderea lumii și o explică, deși nu suficient, și „nu este întotdeauna corect“. Dar atunci un prieten este de o importanță vitală – un prieten care te înțelege, împărtășește cu tine atât distracția, cât și alte lucruri și îți spune să nu te îngrijorezi. Principala nemulțumire a acestor copii este că nu au suficient timp să facă ceea ce doresc: sunt prea multe întrebări, prea multe curiozități pentru a fi satisfăcute.

Dorința de a participa pe deplin la ceea ce lumea are de oferit, pentru a fi uman în sensul cel mai larg, a fost obstrucționată de suspiciunea și disprețul pe care oamenii le-au avut întotdeauna unii față de alții și de dificultatea de a-i determina să fie generoși cu străinii. Până în prezent, experiența în încercarea de a cultiva generozitatea sugerează că nu există nicio legătură necesară între generozitatea din cadrul familiei și manifestarea ei față de străini. Pentru a se concentra pe generozitatea și armonia în interiorul casei, așa cum face gândirea modernă, și a uita ce se întâmplă în afara ei este ca și cum ai privi la un câmp și nu ai observa orizontul.

„Nu vă înțeleg. Voi, francezii, vă iubiți doar propriii copii, dar noi îi iubim pe toți copiii tribului.“ Așa a spus un băștinăș american Naskapi (odată cunoscuți sub numele de „indienii roșii“) unui iezuit din secolul al XVIII-lea care a vrut să-l învețe bunele maniere. Deși printre amerindieni, în general, unui copil nu i se dădea o educație sistematică, cantitatea excepțională de iubire pe care o primea fără discriminare de la părinți, rude și alte persoane cu care nu era înrudit i-a izbit pe toți călătorii din Europa. Orice copil era un vizitator bine-venit oriunde îl ducea fantezia și întotdeauna era sigur că va primi dragostea cuiva, deși nu întotdeauna de la aceeași persoană. Participarea la activitățile adulților, cât și la cele juvenile era rareori singuratică. Afecțiunea i se oferea, indiferent dacă era născut în cadrul căsătoriei sau în afara ei; orfanii erau crescuți complet egali, așa cum erau și prizonierii de război, pentru că aceia care au fost cruțați de la scalpare au fost adoptați și au devenit rude: un număr substanțial de albi, care au fost asimilați de „pieile roșii“ după capturare, au refuzat să se întoarcă la „civilizație“ când au fost eliberați. Printre Mohave nu exista niciun cuvânt pentru pedeapsă. Un copil delincvent era numit sălbatic, nebun sau insuportabil, dar era tratat doar cu o toleranță ușor exasperată, căci se credea că indisciplina a fost indusă de forțe supranaturale

și temperamentale, care erau dincolo de controlul unui individ: prin urmare, un astfel de copil era recunoscut ca un viitor șaman, care putea comunica cu cele nevăzute și de multe ori, în cele din urmă, devenea un șaman respectat. Doar violența brută era dincolo de limită.

O astfel de complezență față de copii a fost posibilă deoarece ei erau considerați ca aparținând mai degrabă comunității decât părinților lor, dar aceasta era atitudinea amerindienilor față de tot ce le aparținea. Generozitatea era, pentru ei, virtutea supremă. Șeful nu era omul care avea cele mai multe posesiuni, ci cel care avea mai puține, căci el era cel care oferea cel mai mult, care construia recunoștința. Între ei nu existau relații de vânzare-cumpărare, doar schimb de cadouri. Distrugând tot ceea ce a aparținut mortului, eliminău tentația de a construi averi de familie. Bogăția nu avea niciun prestigiu în cele mai multe triburi, dar demnitatea, înțelepciunea și spiritualitatea, da. Oricine putea să meargă în casa altcuiva și să se aștepte să primească o masă și putea să-și însușească orice obiect pe care nimeni nu-l folosea. Albii îi numeau hoți pe „pieile roșii“, neînțelegând că bunurile erau recunoscute ca private doar atâta timp cât erau folosite în mod activ și necesare. Deși bărbații își petreceau o mare parte din timp în pădure, cu femeile și copiii în lumină, ambele sexe trebuiau să știe cum să efectueze fiecare sarcină, bărbații să coasă și să gătească, femeile să tragă cu arcul și să ia urma. În unele anotimpuri, familiile trăiau în corturi distincte, dar în altele împărțeau un cort mare comun.

Cu toate acestea, prețul răspândirii afecțiunii lor a fost că „adulții sunt atrași de mai multe persoane, dar foarte rar se îndrăgostesc și se leagă de mână și de picior de o singură persoană“. Căsătoriile erau fragile: divorțul la apași se realiza prin scoaterea hainelor soțului în afara casei de către soție, care era semnul ca el să se întoarcă la mama sa; sau el spunea că se duce la vânătoare și nu se mai întorcea. Prețul plătit pentru atitudinea lor nonșalantă, pentru refuzul lor de a se înfuria, pentru oroarea lor față de confruntarea directă a fost că și-au întors mânia împotriva altor triburi și s-au distrus în război. Lupta a devenit leacul lor pentru durere; și aveau nevoie constantă de noi captivi pentru a înlocui pierderile de război. Închinându-se la echilibrul forțelor naturale și negând existența răului, au găsit o pace superficială spunând întotdeauna „da“ – „Dreptate ai tu, frate“ –, refuzând să se constrângă reciproc, privind sentimentul ostil ca pe o boală fizică. Dar, pe de altă parte, au fost chinuiți de

teama de trucuri; discuțiile fără sfârșit, neconcludente și opoziția lor le-au subminat puterea de rezistență. Civilizația lor a fost proiectată pentru spații larg deschise, în care nemulțumiții se puteau retrage în tăcere: 16 000 de indieni Cherokee au avut 260 000 de kilometri pătrați în Texas, numai pentru ei.

Vechile civilizații amerindiene s-au prăbușit – în parte din cauză că, deși au dezvoltat politici interne impresionante, nu au avut deloc o politică externă eficientă. Ei au fost derutați de străini. Au acceptat conflictul, ca parte a ordinii naturale, dar nu au putut face față agresorilor care aveau o idee cu totul diferită despre ceea ce era natural. Este posibil să se cultive o bucățică de generozitate în mijlocul preeriilor dedicate invidiei, dar aceasta dublează dificultățile. Amerindienii au fost în cele din urmă demoralizați, deoarece sentimentul lor de comunitate a avut limite.

Astăzi descendenții amerindienilor, amestecați cu descendenții africani și europeni, se pot afla, în continuare, în imposibilitatea de a face față în mod eficient descendenților invadatorilor lor. În Brazilia, de exemplu, sunt destul de săraci ca să recunoască gradațiile infinite dintre a fi „umil” și a fi „sărac”, dintre a fi „cu adevărat mizerabil” și a fi un „cadavru ambulant”. În Nordeste, unde salariul minim abia ajunge pentru a supraviețui, să nu mai vorbim de o familie, unde femeile și copiii acceptă chiar și mai puțin, trudind în soare la tăierea trestiei de zahăr, unde principala ambiție a unui lucrător bun este de a economisi suficienți bani ca să-și plătească cheltuielile de înmormântare, unde națiunile bogate au investit sume mari de bani pentru a-i face pe cei bogați și mai bogați, lăsând jumătate din populație analfabetă, în sărăcie, a stimulat totuși un anumit tip de generozitate. Săracii sunt îngrijorați că foamea i-a făcut prea lacomi. Ei sunt conștienți că unei persoane cu respect de sine nu îi place să ceară ajutor, astfel încât și-au asumat sarcina de a prevedea nevoile vecinilor lor, distribuind mici cadouri – câteva boabe de fasole, poate, sau banane, învelite în hârtie maro. Dar au probleme enorme în a se asigura că, în privința actelor de caritate, cei care o duc cel mai rău au prioritate, chiar dacă aceasta înseamnă că cei care distribuie bunurile nu mai primesc nimic și că pleacă acasă plângând: vecinii lor își vor aminti de ei data viitoare. Treizeci și opt la sută dintre femei au crescut copii care nu erau ai lor, dar aceasta este, de asemenea, măsura hoardelor de copii care sunt abandonati sau fugiți de acasă, pentru că nu au ce mânca. „Mama ta te iubește?” Un copil

cerșetor de nouă ani răspunde: „Trebuie să mă iubească. Eu îi aduc bani și mâncare ca să mănânce.“ Un soț, în același fel, este adesea doar omul care aduce hrana într-o casă, deși el poate dispărea în orice moment; căsătoria oficială este, în astfel de condiții, rară.

Generozitatea nu supraviețuiește ușor ambiției. Când migrații se mută mai întâi în mahalalele din jurul orașelor, în căutare de lucru, sunt fiecare pentru sine, apoi încep să coopereze. Dar, odată ce încep să economisească, sunt din nou fiecare pentru sine. Cei bine situați cred că își exprimă generozitatea luând un copil sărac ca servitor și sunt încântați de fascinația cu care sunt priviți, dar efectul este de a-i face pe cei săraci să se considere fără speranță și fără valoare: „sunt terminat“, spun ei, chiar și în tinerețea lor. „Nu mă tem să mor“, spune un ștrengar de zece ani de pe stradă.

Aproximativ șapte milioane de copii trăiesc astăzi pe străzi în Brazilia, alături de pisicile fără stăpân, cu o bucată de carton ținând loc de pat, iar cei din clasa de mijloc, care sunt extrem de calzi cu copiii lor, de multe ori nu-i observă pe acești vagabonzi când trec pe lângă ei, privindu-i nu ca pe copii, ci ca pe o amenințare la proprietatea lor. Cum poate supraviețui un copil abandonat altfel decât prin furt? „Care este ambiția ta?“ O fetiță de nouă ani, arestată de șapte ori pentru furt, răspunde: „Să ajung polițistă.“ De ce? „Ca să pot fura fără să fiu prinsă.“ Vânătorii folosesc bande criminale pentru a-i elimina pe acești copii ai străzii, în interesul unei bune rânduiei, iar una dintre echipele morții se numește Ucenicii lui Iisus. Un ucigaș profesionist de șaisprezece ani spune: „Am ucis doar oameni care nu erau buni de nimic.“ Acest lucru există în singura țară din lume care are un Minister al copiilor, cu una dintre cele mai avansate legislații privind drepturile copilului.

Brazilia repetă experiența din secolul al XIX-lea a Marii Britanii, unde mica nobilime obișnuia să viziteze Bedlam¹ ca divertisment de duminică, dar refuza să viziteze orfelinele, cum le cerea Charles Dickens, pentru că orfanii mișunau pe străzi „ca lăcustele“ în orașele primei Revoluții industriale (în timp ce orfanii din New York erau cunoscuți sub numele de „mici arabi“). Orfanii din poveste, Hansel și Gretel, care cel puțin se aveau unul pe altul, au fost inventați ca o replică la visul cuplurilor căsătorite care trăiesc până la adânci bătrâneți, iar ei rămân în viață pentru că prosperitatea a avut ca efect, la înce-

¹ Spital psihiatric din Londra (n. tr.).

put, o diminuare a sentimentului generozității, la fel cum nu a crescut numărul de căsătorii fericite. Astfel, mamele din Argentina care s-au unit împotriva dictaturii care-și răpea adversarii, exprimându-și îngrijorarea pentru toți copiii, nu doar pentru ai lor, s-au întors la preocupările lor private de familie, odată ce viața a revenit, mai mult sau mai puțin, la normal. Totuși, prosperitatea nu a sfârșit neapărat și în mod regulat într-o fundătură a egoismului. Savurarea plăcerilor de acasă și din familie a încurajat acumularea de bunuri numai ca o primă etapă; apoi vine momentul când acasă, în ciuda atmosferei plăcute, devine prea restrictiv limitată și insuficient de stimuloare. Colecționarea de obiecte este înlocuită cu colecționarea de „oameni interesați”. În cele din urmă curiozitatea devine mai importantă decât confortul.

Rolul curiozității ca stimul pentru generozitate a fost crucial. Totuși, părinții și copiii rareori s-au simțit capabili să se dezvăluie complet unii altora, iar în această relație există limite a ceea ce pot descoperi sau obține prin curiozitate. Printre francezi, de exemplu, deși copiii le dau părinților lor, în ansamblu, note bune (șapte din zece spun că părinții lor îi ajută „să fie ei înșiși”), părinții au dubii: doar patru din zece părinți îi consideră pe copiii lor afectuoși sau sunt convinși că propriii copii îi găsesc „deschiși la minte și tineri”; 26% cred că par exasperați, 30% exigenți și autoritari, 20% îngrijorați; 44% dintre copii cred că părinții lor gândesc că sunt leneși, deși doar 12% din părinți cred asta. Cu alte cuvinte, nu prea ghicesc ce se întâmplă în mintea celuilalt.

Prin urmare, oamenii caută de multe ori în afara familiei, unde nu au obligații, să cultive plăcerile generozității. Se poate observa acest proces în orașelul paștun Swat din nordul Pakistanului, datorită unei imagini terifiante a acestora, care a fost pictată de un antropolog doar în culori violent contrastante, cu doar acea atingere de exagerare necesară pentru a ilumina o dilemă universală. El îi descrie pe acești oameni ca fermieri care visează să fie de sine stătători și puternici, luptând împotriva tuturor celorlalți pentru a-și menține onoarea, independența, până la punctul de a prefera să mănânce doar rodul propriului lor lot de pământ, considerând înjositor să lucreze pentru tovarășii paștuni, astfel încât chiar și medicii mai degrabă le oferă consultații gratuite, decât să considere că se află în slujba lor. Mândria individuală și coeziunea familială sunt parteneri neliniștiți aici, la fel cum sunt în Occident. Competitivitatea domină copiii, până la punctul în care conversația este în

principal o lungă dispută asupra posesiunilor: Aceasta este a mea. Ba nu, e a mea. Ei sunt învățați să fie agresivi, să mintă pentru a evita pedeapsa, să se teamă doar de umilirea publică, dar să nu se simtă vinovați dacă își consacră energiile pentru a ocoli favoritismul nedisimulat al părinților lor. Tații sunt portretizați ca fiind mândri de a avea fii, dar plăcându-le tot mai puțin, odată cu anii, devenind geloși pe ei, iar fiii așteaptă cu nerăbdare să le moștenească pământul, pentru că un om fără teren este un nimeni; relațiile lor devin radical economice, o luptă pentru bogăție și influență și, uneori, rivalitatea culminează într-o crimă. Este ca și cum totul este organizat pentru a oferi fiecăruia un inamic sau un rival. Rezultatul este că toată lumea își găsește un prieten, dar întotdeauna printre cei cu care nu se află în competiție.

Astfel, cu toate că surorile sunt rivale, frații și surorile sunt apropiați, iar legătura lor este cea mai puternică în această societate. Surorile se întristează cel mai mult la moartea fraților, mai mult decât pentru mamele lor; iar un bărbat, când are un necaz, se duce mai întâi la sora lui mai mare. Tații au relații „războinice“ cu soțiile lor – schimburi de insulte despre descendența celuilalt –, dar o atitudine iubitoare și chiar cochetă față de fiicele lor. Mamele, care arată prea puțină afecțiune fiicelor, se îngrijesc cel mai mult de fiii lor și îi protejează împotriva taților. Frații obișnuiesc să se războiască între ei, punându-și coarne reciproc și până și fiii fraților sunt considerați dușmani. Totuși, acești oameni au găsit o cale de ieșire din impas. Ei îl pe văd Allah nu ca pe un tată, ci ca pe un prieten și iubit: cuvântul zoroastrian pentru „Dumnezeu“ este „Prieten“. Una dintre rugăciunile lor este „O, Doamne, dă-mi un prieten adevărat care, fără imbold, să-mi arate dragostea lui.“ Ei au nevoie de un prieten în care să poată avea încredere, căruia să-i poată arăta devotamentul și loialitatea. Prietenul ideal vine din afara tribului, fără să ceară nimic, fără să caute să domine. Ei visează la un străin care să le fie prieten, căruia să-i ofere cu generozitate ospitalitatea, care este cea mai mare plăcere a lor. În public ei se laudă cu planurile lor de a câștiga onoarea și bogăția, dar în privat se plâng că se simt prizonierii invidiei familiale; astfel că ei migrează de bunăvoie, ca să se piardă într-o altă lume. Apoi se plâng că noua lor țară le arată mai puțină generozitate decât cunoscuseră acasă și mult mai puțină ospitalitate. Iar și iar, cineva găsește florile generozității crescând nestingherite în solul cruzimii, ca și cum lipsa de umanitate este cel mai bun îngrășământ

pentru ea. Aceasta nu este o concluzie pesimistă, având în vedere că lipsa de umanitate pare să fie disponibilă în cantități nelimitate.

Peste tot în lume, dezamăgirea pe care au avut-o indivizii față de propriii frați și surori i-a condus să-și caute rude artificiale în afara familiei, să inventeze relații în care să fie exclusă invidia. Frăția de sânge a creat, cu ajutorul unor ceremonii mai mult sau mai puțin bizare, loialitatea pe care frații obișnuiți nu o garantează. În Timor, de exemplu, părțile în cauză obișnuiesc să-și cresteze brațele și să umple o tulpină de bambus cu sângele lor și cu vin, ca simbol al unirii lor. Potrivit lui Tacitus, prinții armeni și iberici își uneau degetele, le înțepau și apoi fiecare sugea sângele celuilalt. Potrivit poemului *Cântecul nibelungilor*, scandinavii făceau legământul de frăție lăsându-și sângele să se amestece într-o amprentă. În unele țări, se schimbau articolele de îmbrăcăminte, în altele, nume sau arme; iar în altele, partenerii își frecau pe ei saliva celuilalt. De multe ori erau plantați copaci pentru a comemora evenimentul. Alteori, frații de sânge puneau la comun totul, uneori chiar și soțiile; dar, mai presus de toate, ei intenționau ca legătura lor de loialitate să fie indestructibilă, de încredere totală, uneori chiar considerându-se ca devenind două jumătăți ale aceleiași persoane.

Călătorii din secolul al XIX-lea au relatat despre locuri în care toți tinerii inițiați în același timp deveneau frați și i se adresau soției celuilalt cu apelativul „soție“ și copiilor celuilalt cu „copil“. În Muntenegru au găsit trei clase de confrerii voluntare, mica frăție fiind creată de un sărut repetat de trei ori, în timp ce legăturile profunde implicau binecuvântarea unui preot și luarea Euharistiei. Femeile, atât căsătorite, cât și singure, intrau în relații similare bând vin împreună, sărutându-se și făcând schimb de cadouri, unirea lor fiind în cele din urmă celebrată pe treptele altarului; și apoi, se spune, se adresau una alteia ca fiind „soră mai mică“ (sau „aurul meu“ sau „ieduțul meu“), purtând de multe ori haine și ornamente identice. Ceremoniile de acest tip aveau loc, de asemenea, și între persoane de sex diferit, deși acestea au reputația de a fi fost mai frecvente în trecutul îndepărtat. În Serbia, Croația și Bulgaria există atestări ale unor legături de fraternitate reînnoite în fiecare an. Frăția ar putea fi creată chiar și de o fată care, mergând singură prin munți, invită primul om întâlnit să fie fratele ei; el fiind obligat să o apere ca și cum ar fi propria lui soră. Un om în pericol extrem, de asemenea, ar putea apela la un altul pentru a-i deveni frate. În Fiji, „tovarășii de arme își

sun „soț“ și „soție“, pentru a indica gradul de apropiere a uniunii lor militare“. Dar dacă frățiile se limitează la două sau câteva persoane, dacă nu au nicio politică externă față de restul lumii, ci doar război, atunci ele, pe termen lung, sunt autodistructive.

Numeroasele eforturi de a convinge pe fiecare să fie fratele tuturor, fără discriminare, pe scară largă, nu au avut prea mare succes. Creștinismul, de exemplu, în timp ce proclamă cele mai înalte idealuri ale fraternității universale, indiferent de rasă, sex, statut social sau caracter, în practică a purtat război ereticilor și necredincioșilor, așa cum a făcut și comunismul. Fiecare credință, odată ce gustă puterea, uită pentru ce a dorit-o; abia de curând, pierzându-și statutul politic, Bisericile au revenit la idealurile lor. Revoluția Franceză a fost mai ezitantă în legătură cu fraternitatea decât cu libertatea sau egalitatea și nu a obținut prea mult dincolo de gesturi, cum ar fi plantarea unor simboluri de bun-venit, arbori umbroși la frontiere: avocatul care a încercat să pună în aplicare fraternitatea insistând că juriul Tribunalului de la Paris ar trebui să includă un catolic, un protestant, un evreu și singurul om de culoare cunoscut „pentru a consacra fraternitatea culorilor“ a fost numit „un șarpe târându-se slinos între părțile adverse“. Această suspiciune este o reminiscență a fricii inspirate, cu o mie de ani înainte, de Frăția Islamică a Purității (fondată în 951 d. Hr.), interesată de toate religiile și găsind elemente de adevăr în fiecare dintre ele, însă *Enciclopedia cunoașterii* realizată de ei a ajuns să fie arsă, printr-un ordin al califului. Statul modern prosper, în timp ce oferă fiecărei persoane dezavantajate un drept legal la ajutor, a fost incapabil să includă căldura umană în darul său. Iar acum teoreticienii conservatori îngroapă idealul de fraternitate cu totul, respingându-l ca pe o amenințare la adresa vieții private și a concurenței. Apelul liderului afroamerican Marcus Garvey la „fraternitatea universală a tuturor raselor“ rămâne un vis nobil.

Între timp, confreriile mici s-au înmulțit discret, încercând să facă ceea ce frățiile mari nu puteau. Fata de la ferma din apropiere de Cognac, care își împărtășește gândurile cele mai intime prietenilor ei prin corespondență de pe alte continente, mai mult decât propriei familii, este un simbol al căutării sufletului-pereche și a confidenților din care se poate dezvolta un alt tip de familie și atașamente la un nou nivel: familiile inimii și imaginației, liber alese, incapabile să impună obligații. Oamenii nu mai pot fi considerați doar

locuitori ai oraşului în care trăiesc, pentru că din ce în ce mai mult ei vorbesc, scriu şi îi ascultă pe corespondenţii aflaţi la kilometri şi, uneori, mii de kilometri distanţă, mai mult decât cu propriii vecini. Ei sunt la fel de mult cetăţeni ai republicii scrisorilor sau ştiinţei, afacerilor, fotbalului sau oricare ar fi pasiunea lor, cum sunt şi ai propriei lor ţări. Fiecare individ construieşte încet o frăţie internaţională a indivizilor aleşi personal. Tot mai mulţi oameni refuză să fie nişte morcovi, blocaţi în pământ, inseparabili de rădăcina familiei. Unii încă încearcă să se comporte ca atare, hrănindu-se în întregime din propria lor sevă, dar acest lucru a devenit aproape imposibil; iar ei îşi trimit pe furiş rădăcinile firoase la distanţă în căutare de hrană mai variată. Acum, că aerul nu conţine doar oxigen, ci şi semnale radio şi de televiziune, nicio familie, oricât de strâns unită, nu se poate izola de gândurile care zboară ca nişte albine, fertilizând imaginaţia şi purtând polenul de la o minte la alta, înrudindu-i spiritual cu persoane cu care nu s-au întâlnit niciodată. Acesta este un tip de fraternitate complet nou, mai efemer, mai schimbător, întâmplător, dar mai puţin susceptibil de a fi asfixiat.

Aproape, dar nu foarte aproape, fiecare păstrând o anumită independenţă; este un ideal în acord cu modificările din aranjamentele familiale, care sunt numite criza familiei: dar în fiecare criză există o oportunitate. Îmbătrânirea populaţiei mai înseamnă că mai mulţi bunici, cu o mai mare seninătate şi detaşare decât părinţii, sunt disponibili să acţioneze în calitate de mentori pentru cei tineri, compensând oarecum ceea ce fraţii şi surorile mai mari făceau odată în familiile mari: în cursul ultimelor două secole proporţia persoanelor în vârstă de douăzeci de ani care aveau încă bunici s-a dublat de la un sfert, la jumătate. Traumele colapsurilor maritale au avut ca produs secundar o remaniere a rolurilor, astfel încât copiii să devină uneori consilierii părinţilor lor şi părinţii să le ceară îngăduinţa copiilor lor; iar persoanele care nu au nicio legătură, cu excepţia celor create de iubirile nestatornice ale rudelor lor, au fost reunite într-o versiune nouă, mai laxă a familiei tradiţionale mari; barierele rigide care obişnuiau să separe familiile de străini cad. Nici invidia, nici lăcomia nu pot fi diminuate, iar creşterea mare a numărului de persoane care trăiesc singure a fost ca o migraţie în masă departe de confruntarea directă: în mai multe ţări occidentale, un sfert din gospodării constau dintr-o singură persoană. Creşterea adopţiei, nu ca un mijloc de transmitere a proprietăţii, ci ca un act gratuit de afecţiune, este foarte recentă

și tot așa este și adopția deschisă, în care nu sunt ținute secrete față de copil, și adopția de către părinți singuri și adopția internațională: acestea sunt începuturile unui tip nou de fraternitate, introducând alegerea rudelor.

Când tradiționalele obligații de familie și-au pierdut vigoarea, noile relații care fac apel în mod egal la inimă și minte au părut uneori să le ia locul. O nouă fază în istoria generozității s-a deschis tocmai când părea cel mai mult în pericol, atunci când concurența a fost onorată mai mult ca niciodată. Generozitatea a fost legată cu noduri în trecut, pentru că oamenii au vrut să-și păstreze inima și mintea separate, cerând unii de la ceilalți să facă ceea ce trebuie din datorie, indiferent de sentimente, chiar și în silă, convingându-se că vor deveni virtuoși în cele din urmă, prin acte de caritate; dar cei aflați la capătul caritabilității cereau ajutor ca fiind datoria lor, refuzând în schimb să adopte valorile binefacerii. Pentru a dezlega nodul, generozitatea trebuie să meargă dincolo de a da și de a primi, dincolo de a plăti cu aceeași monedă. Prin oferirea cadoului la modul tradițional, beneficiarul devine un debitor și, prin urmare, un binefăcător se poate transforma cu ușurință într-un inamic. Generozitatea poate evita acest neajuns numai prin efortul comun a doi oameni uniți prin empatie.

Cu cât mai mici au devenit familiile, cu atât mai mare a fost nevoia de o politică externă, dar aceasta nu este doar o problemă de decizie de a avea una. Instrumentul preferat de a face față pericolului era de obicei magia, care a controlat întâlnirea invizibilului cu vizibilul și a stârnit frica. Astăzi, iubirea este magia în care cred cei mai mulți oameni, când doi străini se întâlnesc și descoperă că nu pot trăi decât unul în brațele celuilalt, ceea ce aduce, de asemenea, frica, teama de a pierde dragostea. Mica familie s-a bazat pe această magie. Totuși, există un al treilea fel de magie, în care un individ se poate comporta diferit de restul lumii, ajutând un alt individ fără să ceară nimic în schimb, fără a răni mândria, fără limitarea libertăților, fiind pur și simplu generos. Teamă care o însoțește este cea de a fi ridicol sau de a fi luat peste picior. Oamenii de știință care au studiat aceste aspecte obișnuiau să-i critice aspru pe cei care credeau în realizarea acestui ideal, insistând asupra faptului că oamenii doresc întotdeauna ceva în schimb și că invidia este unul dintre produsele secundare inevitabile ale existenței, cum este dioxidul de carbon.

Oamenii au posibilitatea de a avea relații care să fie atât banale, cât și magice, care sunt reci, economice și garantate sau care încearcă ceva minunat și

uimitor în același timp, fiind mai mult sau mai puțin reale. Acum ei au fost încurajați să fie îndrăzneți prin descoperirile științifice care arată că generozitatea nu este doar o fantezie. Astfel, se credea că din naștere copiii sunt egoiști, dar observațiile recente pe cei foarte mici (de la paisprezece luni) au arătat că sunt capabili de multe tipuri diferite de generozitate, nu la întâmplare, ci adecvate nevoilor altora. Ei pot recunoaște sentimentele și perspectivele altor oameni mult mai devreme decât se credea anterior. De asemenea, până în secolul trecut, oamenii de știință considerau că prejudecățile rasiale erau naturale, dar acum unele studii pe copii au sugerat că discriminarea, departe de a fi ceva ce ei gândesc singuri, este învățată de la adulți, care este mai virulentă atunci când o mică minoritate se confruntă cu o mare majoritate, dar este greu de acceptat atunci când albi și negri sunt egali numeric.

Nu doar ideea naturii umane, a ceea ce înseamnă să fii om, este modificată, ci și ideea naturii animale. Credița că animalele au grijă doar de ele în lupta lor pentru supraviețuire a fost combătută de descoperirea, la unele specii, a unei cooperări inteligente. Chiar și lilieci vampir, de exemplu, spre deosebire de reputația lor înfricoșătoare, întorcându-se cu succes dintr-o incursiune de noapte pentru hrană, dă o parte din ea altor lilieci care au avut mai puțin noroc. Prigoriile nu-și hrănesc doar propriii urmași, ci îi ajută și pe părinții lor să-și crească noul puiet. Totuși, dezbaterea cu privire la oameni și animale, dacă sunt buni sau răi de la natură, nu merită să fie urmărită. Lecțiile pe care le-au învățat în procesul de a încerca să fie generoși contează mai mult.

Ori de câte ori familiile și-au lărgit ambițiile, au trebuit să inventeze noi instrumente. De exemplu, când nu mai erau mulțumite cu ceea ce le puteau oferi vecinii lor apropiați, s-au folosit de nași pentru a-i ajuta să-și extindă orizonturile. În munții Anzi, departe de modernitate, copiii pot avea până la șase nași pentru a compensa neputința propriilor lor creatori. Oamenii care sunt rugați să le fie nași nu pot refuza. Ei sunt numiți la fiecare dintre serbările majore ale copilului – tăierea motului la vârsta de patru ani, la prima împărțășanie, la căsătorie – și, după ce au primit o binecuvântare religioasă, devin părinți adevărați și se comportă ca atare. Tații încearcă să găsească nași care să ajute copilul în cariera sa; țăranii caută comercianți din oraș, o relație reciproc avantajoasă.

Acum că înțelegerea altora a devenit o mare ambiție, ideea de nași și nașe are un nou sens. În sistemul tradițional, fiecare persoană are un naș diferit, care nu trebuie să fie împărțit cu un frate și care poate fi un interpret independent

de ceea ce se întâmplă în familia naturală. Rezultatul neașteptat al noilor tehnologii de comunicare este acela că este posibil să se conceapă o încrucișare a rețelelor de oameni care extind această relație, în care au grijă unul de celălalt, nu doar în orașul vecin, ci oriunde în lume, și care, deoarece nu sunt prea apropiate și nici în competiție, pot pune generozitatea înaintea invidiei. Aceasta se întâmplă acolo unde conduce inevitabil mișcarea pentru drepturile omului și se poate dovedi a fi la fel de importantă ca dezvoltarea economică a națiunilor, care a fost rezultatul unor forme mult mai primitive de comunicare.

Există câteva școli în Occident care încearcă să-i învețe pe copii să înțeleagă alte persoane, făcându-i să joace rolul altuia, contribuind astfel la lărgirea orizontului în privința noțiunii de „acasă”. Dacă „acasă” este acolo unde cineva se simte confortabil și înțeles, dar își păstrează încă intimitatea și misterul, dacă este acolo unde cineva are grijă de alții și este îngrijit, la rândul său, având în același timp și dreptul de a fi lăsat în pace, și dacă este una dintre marile lucrări de artă personale și colective pe care toți oamenii caută să o clădească și să o mențină, atunci arta de a crea case, distinctă de construcția de case, mai are încă un drum lung de parcurs și încă mai rămâne în sfera magiei. Instinctul sau imitația nu sunt suficiente pentru a face ca o casă să fie „acasă”.

Ulla Bjornberg, *European Parents in the 1990s*, Transaction, New Brunswick, 1992; CEE, *Les Jeunes européens en 1987–1988* (jumătate dintre irlandezi și 40% dintre bretoni și germani nu-și exprimă dorința de a învăța o limbă străină); Daniel Linhart și Anna Malan, *Voyage au pays de 18–25 ans*, Syros, 1990; GRIF, *Les Jeunes*, Issue no. 34, Winter 1986; Maureen Baker, *Quand je pense à demain: Étude sur les aspirations des adolescents*, Conseil consultatif canadien de la situation de la femme, 1985 (despre slabele ambiții ale persoanelor necalificate și unde se duc ei să ceară sfatul); David M. Brodzinsky, *The Psychology of Adoption*, Oxford UP, New York, 1990; R.A. Hinde, *Relationships within Families*, Clarendon Press, Oxford, 1988; Robert A. LeVine, *Parental Behaviour in Diverse Societies*, Jossey Bass, San Francisco, 1988; B. Sutton-Smith, *The Sibling*, Henry Holt, New York, 1970; Glenda A. Hudson, *Sibling Love and Incest in Jane Austen's Fiction*, Macmillan, 1992 (despre preferința ei pentru dragostea fraternă); Christine Downing, *Psyche's Sisters: Reimagining the Meaning of Sisterhood*, Harper, San Francisco, 1988; No Addo și J.R. Goody, *Siblings in Ghana*, University of Ghana, Legon, 1957; Jacqueline Goodnow și Ailse Burns,

Home and School in a Child's Eye View, Allen and Unwin, Sydney, 1985; Moncrieff Cochran, *Extending Families: The Social Networks of Parents and Children*, Cambridge UP, 1990; Claude Boisleme, *Une Génération inattendue: Les jeunes de 15 à 24 ans*, no publisher, B. N. L1 1 746(1), Montpellier, 1987 (bine detaliată); Ségolène Royale, *Le Printemps des grand-parents*, Laffont, 1987; Judith Wallerstein și J. Kelly, *Surviving the Break-up: How Children and Parents Cope with Divorce*, Basic Books, New York, 1980; Carolyn J. Mathiasson, *Many Sisters: Women in Cross-Cultural Perspective*, Free Press, New York, 1974; Ira L. Reiss, *Family Systems in America*, 3rd edn., Henry Holt, New York, 1980; Sybil Wolfram, *In-Laws and Outlaws: Kinship and Marriage in England*, Croom Helm, 1987; Martine Segalen, *Historical Anthropology of the Family*, Cambridge UP, 1986; Mirra Komarovsky, *Blue Collar Marriage*, Yale, 1962; Sarah LeVine, *Mothers and Wives: Gusii Women of East Africa*, Chicago UP, 1979; Carole Klein, *Mothers and Sons*, Houghton Mifflin, Boston, 1984; Leigh Minturn și W.W. Lambert, *Mothers of Six Cultures: Kwang-Ching Liu, Orthodoxy in Late Imperial China*, California UP, 1990; Linda Rennie Farcey, *Mothers of Sons*, Praeger, New York, 1987; Turid Bergljot Sverre, *Mothers and Daughters as Portrayed by Norwegian Women Writers from 1984 to the Present*, University of Texas, Austin, teză de doctorat; Helena Hurme, *Child, Mother and Grandmother: Intergenerational Interaction in Finnish Families*, University of Jyväskylä, 1988; Betsy Wearing, *The Ideology of Motherhood: A Study of Sydney Suburban Mothers*, Allen and Unwin, Sydney, 1984; Sandra Barry, *Elles aussi: La maternité*, PUF, 1988 (interviuri cu femei de carieră); Nichole Prieur, *Adolescents parents: Des rendez-vous manqués*, Casterman, 1981 (pentru o privire de ansamblu); Catherine M. Scholten, *Childbearing in American Society 1650–1850*, New York University Press, 1985; Stanley N. Kurtz, *All the Mothers are One: Hindu India and the Cultural Reshaping of Psychoanalysis*, Columbia UP, 1992; Ronald P. Rohner și M. Chalki-Sirkar, *Women and Children in a Bengali Village*, University Press of New England, Hanover, 1988; Charles Lindholm, *Generosity and Jealousy: The Swat Pukhtun of Northern Pakistan*, Columbia UP, 1982; Shanti Lal Nagar, *The Universal Mother*, Atma Ram, New Delhi, 1989; Suzanne Dixon, *The Roman Mother*, Routledge, 1988 (influența mamei asupra adultului); G. Duby și M. Perrot, *Histoires des femmes en Occident*, 5 vol., Plon; Elaine Heffner, *Successful Mothering: The Challenge of Motherhood after Freud and Feminism*, Robson, Londra, 1980; Sara Ruddick, *Maternal Thinking: Towards a Policy of*

Peace, Women's Press, 1989; Yvonne Knibiehler, *L'Histoire des mères*, Montalba, 1980; Megan Vaughan, *The Story of an African Famine: Gender and Famine in Twentieth-Century Malawi*, Cambridge UP, 1987; Katherine Arnup, *Delivering Motherhood: Maternal Ideologies in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Routledge, 1990; Beverly Birns și D. L. Hay, *The Different Faces of Motherhood*, Plenum, New York, 1988 (eseuri internaționale); Lee N. Robins and Michael Rutter, *Straight and Devious Pathways from Childhood to Adulthood*, Cambridge UP, 1990 (idei revizioniste despre influența experienței din copilărie); Eileen Simpson, *Orphans Real and Imaginary*, Weidenfeld, 1988; James Brabazon, *Albert Schweitzer*, Gollancz, 1976; E.G. Reynolds, *Life of St Francis of Assisi*, Anthony Clark, 1983; Miriam Lewin, *In the Shadow of the Past: Psychology Portrays the Sexes, a Social and Intellectual History*, Columbia UP, 1984; Janet Finch, *Family Obligations and Social Change*, Polity, Cambridge, 1989; Walter L. Williams, *The Spirit and the Flesh: Sexual Diversity in American Indian Culture*, Beacon Press, Boston, 1986; George Devereux, *Mohave Ethnopsychology*, Washington Smithsonian Institute, 1969; Diana Everett, *The Texas Cherokees*, Oklahoma UP, Norman, 1990; H.H. Stockel, *Women of the Apache Nation*, Nevada UP, 1991; Daniel K. Richter, *The Ordeal of the Longhouse: The Peoples of the Iroquois League in the Era of European Colonisation*, University of North Carolina Press, 1992; Fred Gearing, *Priests and Warriors: Social Structures for Cherokee Politics in the Eighteenth Century*, American Anthropological Association Memoir 93, vol. 64, no. 5, pt. 2, october 1962; Guy Lanoue, *Brothers: The Politics of Violence among the Sekani of Northern British Columbia*, Berg, New York, 1992; Gilberto Dimenstein, *Brazil: War on Children*, Latin American Bureau, Londra, 1991; C. Meyer, *Histoire de la femme chinoise*, Lattès, 1986; Wilson Carey McWilliams, *The Idea of Fraternity in America*, California UP, 1973; Ferdinand Mount, *The Subversive Family*, Unwin, 1982 (împotriva fraternității); F. Furet și M. Ozouf, *Dictionnaire critique de la révolution française*, Flammarion, 1988 (despre fraternitate); Marcel David, *Fraternité et révolution française*, Aubier, 1987; Juliet B. Schor, *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure*, Basic, New York, 1991; Alan Wolfe, *America at Century's End*, California UP, Berkeley, 1991 (articole interesante despre familie); Elizabeth Pybus, *Human Goodness, Generosity and Courage*, Harvester, 1991; H. Medick și D.W. Sabeau, *Interest and Emotion*, Cambridge UP, 1984.

CUM ÎȘI ALEG OAMENII UN MOD DE VIAȚĂ ȘI CUM ACESTA NU ÎI SATISFACE ÎN ÎNTREGIME

Am întâlnit șase femei din șase orașe diferite. După cât s-ar părea, fiecare a avut o poveste complet diferită de spus. Ce au ele în comun?

Dominique Lepèze, balerină, nu se poate exprima cu ușurință sau de bunăvoie în cuvinte. Modul său de exprimare îl reprezintă mișcările: cum își unduiește mâna, fiecare gest fin reprezintă substitutul ei pentru o propoziție, mersul ei este un paragraf. Dar nu există niciun dicționar pentru elocvența ei. Când este convinsă să încerce să explice ceea ce simte: „Se pare că există un omuleț din interiorul meu, care este uimit de cuvintele pe care le rostesc: «Ce naiba spui acolo?», zice el. Îmi spun, așa cum vorbesc cu tine: Cât de rău vorbesc. Nu am cultură. *Monsieur* este foarte cultivat.” Intimidarea celui tăcut în fața vorbăreților este o altă istorie nescrisă.

Ea a început să danseze la vârsta de doisprezece ani. Până atunci a fost nefericită, lucru pe care îl explică spunând: „Nu am rădăcini.” Tatăl ei a fost un muncitor din Lille, care a primit un job în Maroc (unde a fost născută ea), dar care apoi a dispărut; mama ei și-a găsit un alt bărbat, pe care l-a abandonat la rândul ei. Mama și fiica s-au stabilit apoi la Toulouse, unde Dominique a obținut un loc la Conservator. „Dansul a fost viața mea și m-a făcut foarte

fericită. "La șaptesprezece ani, a avut un rol pe scenă; la optsprezece, după ce l-a văzut pe Felix Blaska dansând, a fost fascinată și a jurat să danseze cu el. A plecat la Paris, fără un ban, prezentându-se la o audiție, împreună cu alte 300 de femei. El a ales trei, iar ea a fost una dintre ele. Timp de mai mulți ani, a dansat într-o companie care-o fermeca – „toți sunt soliști". A avut propriul apartament, un salariu bun și călătorii frecvente.

Totuși, ceva nu era în regulă. Visul ei devenise realitate, dar ea nu era fericită. Felix Blaska nu a putut înțelege de ce. Nici ea. Poate, crede ea acum, nu i se potrivea faptul că avea un loc de muncă obișnuit ca funcționar public, economisind bani pentru a cumpăra o casă. Ea a demisionat și a plecat „să caute", nici ea nu știa ce, a lucrat într-un teatru italian, în cadrul Baletului Național din Ecuador, în Los Angeles, a încercat să învețe dansul indian („dar este nevoie de un set diferit de mușchi, mie îmi provoacă crampe), s-a alăturat unui grup de flamenco, a experimentat într-o companie de dans modern. Dar ea tot nu se simțea împlinită. Concluzia ei a fost: „Îmi plăcea dansul, dar nu și lumea dansului", nu rivalitatea sa, datul din coate pentru a ajunge în față. Coregrafii cu obsesiile lor: „Au scos la suprafață latura mea dramatică, serioasă, dar eu am, de asemenea, și o latură comică, pe care nu au explorat-o niciodată." Pentru ea dansul trebuia să exprime toată frumusețea vieții. „Nu eram o prințesă. Nu sunt o persoană care așteaptă un prinț. Nu contează tehnica, ci să te autodepășești; contează ceea ce comunică." Cel mai apropiat cuvânt găsit de ea pentru propriul scop este „puritate". Dar nu era un subiect de interes printre colegii ei dansatori, aceștia preferând discuțiile interminabile despre tehnică și bârfe despre critici.

În cele din urmă, într-o zi a primit o bucată din „puritatea" indefinibilă după care bâjbăia: l-a citit pe Krishnamurti. „Mi-a vorbit prin această carte." Din întâmplare, unul dintre colegii ei, un olandez de origine, dar care vorbea fluent franceza – cu care s-a căsătorit mai târziu –, și-a găsit, de asemenea, un răspuns la propriile probleme în misticismul oriental. El i-a împrumutat cărțile despre yoga, tantrism și diverși guru moderni. O comunitate vag indiană, condusă de un cuplu german și situată în Pirineii idilici, a atras-o, dar s-a dovedit a fi prea autoritară. O mutare la un alt guru, Bhagwan, nu a răspuns nevoilor ei. El era exact opusul, nu cerea nimic de la discipolii lui cu excepția faptului că trebuiau să poarte haine de culoare roșie, în rest îi lăsa

pe cont propriu, spunând, de exemplu, că dacă vrei să renunți la fumat, așteaptă doar să-ți cadă țigara din gură.

În cele din urmă, ea a găsit un guru cu care putea comunica fără cuvinte. Era un american, iar ea nu vorbea engleza. El purta foarte puține haine (stil indian), spre deosebire de Bhagwan, care era întotdeauna îmbrăcat frumos și era chipeș, dar a cărui vină a fost că spunea mereu același lucru. Acest nou guru, în schimb, părea atât vulnerabil, cât și extrem de puternic. Franklin Jones, absolvent al universităților Columbia și Stanford, a înființat Free Daist Community cu sediul în Fiji și ashramuri în Olanda și California. Soțul ei a devenit un adept dedicat, dar ea a ezitat – „El este mereu cu un pas înaintea mea” – până când l-a întâlnit pe guru în persoană. Ea a fost prima studentă a lui care nu știa limba engleză, participând la cursurile sale, fără să înțeleagă vreun cuvânt, dar a fost captivată „prin intuiție”. „El era un om ca nimeni altul.”

Soțul ei a început să-i traducă lucrările maestrului, dar pentru ea lucrurile au fost mult mai dificile. „Mă îndoiesc tot timpul. Îmi spun, «Te amuzi singură, Dominique. Ce ai de gând?»” Ea a fost atrasă, dar și enervată, pentru că acum avea un copil, iar acest guru îi monopoliza întreaga atenție a soțului ei. În ashramul olandez, limba comună era engleza, pe care ea nu o putea vorbi; mai rău, guru a insistat că ei să trăiască în cămine, astfel încât să se elibereze de excesiva preocupare de sine. Nici mâncarea nu era pe gustul ei – ea era franțuzoaică, la urma urmei. Iar cei convertiți aveau discuții de grup în care vorbeau deschis despre sex. „O franțuzoaică nu poate face acest lucru; este foarte interesant, dar nu-mi cere să vorbesc. Îmi provoacă rău la stomac. Este super, dar nu sunt eu. Mă simt foarte stânjenită.” Cu toată strălucirea ei, era o mamă dintr-un oraș de provincie.

Relația lor a devenit tensionată. Anul trecut, totuși, ei au mers să-l viziteze pe guru în refugiul său din Fiji. „Încăperile de toaletă erau groaznice. Noroi peste tot, iar broaștele ți se cățarau pe picioare. N-am putut suporta asta. Dar am fost fericită. Toate de care m-am temut le-am trăit râzând. Văzându-l pe guru este ca și cum ai fi îndrăgostit, și mă trezeam dimineața spunând: „Oare unde o fi el acum?” El le acorda audiență vizitatorilor săi, dar în tăcere, iar trupul ei a fost cuprins de un fior puternic, ca și cum ar fi fost electrocutat de experiență. „Cu el, atenția mea a fost totală. El m-a acceptat, chiar dacă eu nu vorbesc limba lui. A merge să-l văd mă face să simt același trac de scenă ca într-un spectacol de balet și plec ca și cum aș avea aripi, complet liberă. Nu

îmi mai era frică. I-am spus: «Nu mă tem de moarte, aş fi fericită să mor aici.» Totul m-a făcut fericită. Am stat o lună în Fiji, fără să-l văd în fiecare zi, dar simţindu-i puterea, simţindu-l că lucra cu noi. Dansul în Fiji mi-a oferit cea mai mare fericire; a fost cel mai bun spectacol pe care l-am făcut vreodată, mult mai bun decât la Palais des Congrès. A fost într-adevăr dragoste, o evadare din corp. Iau acum mai puţin în serios lipsa mea de încredere. A fi celebru nu te face fericit. Acum nu mai am iluzii. Pentru că nu pot vorbi, mă apuc din nou de dans. Pot oferi oamenilor ceva prin dansul meu. Într-o zi, aş dori să dansez pentru Maestru, pentru a-i vedea privirea. Am dansat doar pentru femeile care îl servesc.“

Dar problemele lui Dominique sunt departe de a fi rezolvate. Ea nu se simte eliberată. Încă mai intră în panică şi doreşte să se poată purta cu mai multă detaşare atunci când o face. Viaţa de cuplu, pe jumătate în public, pe jumătate în privat, o lasă înnebunită de durere. Ea nu mai este invidioasă pe soţul ei, care ar fi putut avea o carieră în dans mult mai strălucitoare decât a ei – el a fost invitat să se alăture companiei Béjart, dar a refuzat, probabil, ca să nu o întreacă pe ea, asumându-şi, în schimb, rolul de traducător. Dar ea nu-şi poate vedea clar viitorul. „Aş dori să fiu asigurată în privinţa aceasta.“

Catherine îi învaţă pe oameni cum să aibă succes. Adică succes în câştigarea traiului, în a face un profit, a prospera, în tot ceea ce implică bani. Într-o cameră mică, în care o duzină de oameni înseamnă mare înghesuială, într-un bloc de birouri modeste, ea oferă un curs persoanelor care doresc să înfiinţeze propria afacere, iar Catherine este şi director, şi lector în acelaşi timp. Cei mai mulţi dintre cursanţi sunt şomeri; doar o treime dintre ei, cel mult, îşi vor transforma visul în realitate, iar dintre aceştia câţiva vor eşua. Nici chiar Catherine, deşi este o persoană foarte impresionantă, o căldură extraordinară, care aprinde chiar şi entuziasmul celui mai timid cursant, deşi poate vorbi cu o uimitoare luciditate, fluentă şi viteză, nu este, în ceea ce priveşte profitul, banii şi rezultatele obţinute, un succes total. Ea nu este bogată, este divorţată, nu şi-a terminat teza pe care trebuia să o scrie, nu a devenit managerul de afaceri care aspira să fie. Cum poate face faţă cineva refuzului realităţii de a semăna cu visele sale?

Cariera ei în afaceri a început promiţător: un job la prestigioasa Bancă Naţională a Greciei, şase ani experienţă în comerţul internaţional. Apoi „am

descoperit că am talente de care nu eram conștientă”: testele psihologice au arătat că era exact ceea ce trebuie pentru a fi un specialist în formare industrială. Banca a plătit ca ea să meargă în Franța și să studieze managementul resurselor umane. Dar apoi nu i-au mai acordat promovarea la care simțea că are dreptul: nu a avut, spune ea, patronajul fără de care nimic nu se poate obține în Grecia.

Studiile ei au ajuns la final. Deși educată de călugărițe franceze la Salonic și echipată cu o diplomă de bacalaureat franceză și una grecească (și capabilă să vorbească engleză și italiană), era o străină în Franța. La Sorbona nu au avut loc pentru ea, așa că s-a mutat în provincie. Dar pe directorul ei de studii nu l-au interesat nici ea, nici afacerile, nici propunerea ei de a face cercetare pentru a descoperi dacă productivitatea băncilor crește datorită cursurilor de formare. Deși a obținut o diplomă, cartea importantă pe care a planificat s-o scrie nu a fost terminată niciodată. Bursa ei se terminase. Soțul o părăsise. Avea nevoie de un loc de muncă. „Am considerat studiile mele ca o investiție și am vrut un profit. Dar banca nu i-a acordat împrumutul, iar ea a plecat. Singură cu un fiu minor, a trebuit să o ia de la capăt, rapid.

Slujba ei din prezent este una inventată de ea și a fost nevoie să convingă autoritățile. Aceasta înseamnă să fii antreprenor, să identifici o cerere nesatisfăcută. Catherine este mândră de realizare, pentru că este un loc de muncă de care se bucură. Mai mult decât atât, ea a introdus o nouă metodă de formare, originară din Canada franceză, care nu pune accentul pe experiență, ci pe autocunoaștere. La orele ei, cursanții descoperă răspunsul la ceea ce ea numește „problematica shakespeariană” – a fi sau a nu fi un antreprenor. Nu oricine poate fi unul. Acest lucru nu se datorează faptului că are o vedere elitistă, consideră ea: oamenii trebuie doar să fie sinceri cu ei înșiși și să se întrebe dacă simt că-și pot asuma riscuri. Afacerile presupun riscuri. Din păcate, spune ea, femeile sunt mai precaute în fața riscului decât bărbații; este o chestiune de educație; în Franța ele au lansat mai puțin de o treime din firmele noi. Cu toate acestea, majoritatea cursanților săi sunt femei.

Femeile, se plânge ea, tind să meargă mai degrabă spre comerț, marketing, consiliere decât spre industrie, chiar dacă ele ar avea o șansă mai bună de succes pe termen lung dacă ar încerca în producție. Nu există suficiente femei ingineri și nu doar una dintre cursantele ei a avut o idee originală pentru o afacere. Dar le spune ea asta? Nu, este foarte plină de tact, trebuie să fie prudentă. Scopul ei, desigur, este de a încuraja. (Există limite ale

autocunoașterii.) Ceea ce contează, îi place ei să repete, este ambiția, dorința de putere, îndrăzneala. „Totul este ușor, noi suntem cei care fac lucrurile complicate“, spune ea chiar în timp ce povestește despre propriile dificultăți.

Desigur, Catherine nu a intrat nici ea în industrie, nici măcar pe un post care aduce profituri în sensul convențional; iar munca sa nu a făcut-o bogată. „Nu creez o firmă pentru a mă îmbogăți“, ripostează ea. Dacă doriți să faceți bani rapid, intrați în afacerile cu petrol. Dar dacă doriți să combinați afacerile cu plăcerea intelectuală... amestecul i se potrivește bine. Este adevărat că este o salariată, ceea ce nu prea este în conformitate cu idealul ei de independență, nici cu tradiția familiei ei. Tatăl ei, un grec din Asia Mică, dar parțial francez, educat de franciscani în Alep, expulzat de turci, a înființat o firmă de textile în Salonic, care a durat patruzeci de ani. Mama ei, născută în Bulgaria, fiica unui băcan, și-a înființat propria afacere, o mică croitorie. Dar Catherine cel puțin și-a creat propriul loc de muncă din nimic, chiar dacă este salariată.

Franța este țara ei adoptivă acum; se simte perfect integrată în ea; a ales-o în mod liber; îi place logica franceză; probabil eșecul angajatorilor ei greci în a o aprecia i-a lăsat un gust amar, dar ar fi putut alege să se întoarcă în Grecia. Fiul ei nu vorbește limba greacă, preferând să facă din engleză a doua sa limbă – este mai utilă pentru mediul de afaceri. „Mă ia ca model de ambiție.“ Soțul ei s-a mulțumit să fie un profesor de liceu toată viața; de aceea s-au despărțit: el nu-i putea înțelege ambiția, să nu mai vorbim de dorința de a face un profit. „Un comunist pursânge“, el s-a recăsătorit, iar noua lui soție nu lucrează; probabil că este speriat de femeile ambițioase. Catherine este încă prietenă cu el și-i admiră intelectul; aveau o pasiune comună pentru istorie și filosofie, dar el nu avea „o latură practică“. Tot ce putea face pentru a câștiga venituri suplimentare era să dea meditații. Probabil că și-au dat seama că aveau ambiții diferite, dar la greci nu există obiceiul de a trăi împreună înainte de căsătorie. Ei nu se cunosc cu adevărat unul pe altul, până după mult timp de la nuntă. Au subestimat diferența de clasă dintre ei, el fiind fiu de muncitori, care l-a dezaprobat pe tatăl ei capitalist. Fostul ei soț este chiar fericit așa cum este. Catherine spune că este mulțumită așa cum este. Dar, în plus, ea visează. „Visez pentru mine și pentru fiul meu.“

În același timp spune că drumul spre o viață necomplicată este să planifici, să fii organizat. Locuiește aproape de locul de muncă, astfel încât îi rămâne timp de citit, de gătit („nu din obligație, ci ca și cum aș citi un roman“), de

distracție cu prietenii. „Cred foarte mult în prietenie.“ Ceea ce prietenii pot oferi mai presus de toate este sinceritatea; nu sunt de niciun folos dacă sunt ipocriți, lingușitori. „Sunt foarte dură cu mine; îmi place să mă critic. Mi se pare minunat și îi îndemn și pe alții să se critice, pentru că în acest fel nu vei avea nicio raniună împotriva oamenilor; nu vei spune că ai eșuat pentru că bancherii erau ticăloși; vei înțelege lucrurile de care nu ești capabil.“ Acesta este modul ei de gândire: voința de putere este ceea ce contează, dar, pe de altă parte, există lucruri pe care nu le poți face. Nu mai există niciun conflict dacă te cunoști. Dar ea se cunoaște? Arta de a trăi a lui Catherine constă atât în a vedea, cât și în a evita complexitatea vieții. Crede în planificare, dar nu va face nimic ca să-și găsească un alt soț, căci își dorește să-l întâlnească din întâmplare. Crede în prietenie, dar are puțini prieteni apropiați. „Dacă vă așteptați la prieteni credincioși până la moarte, nu veți găsi.“

Dragostea este chiar mai duplicitară, o etapă prin care tinerii trebuie să treacă: „Este important să faci greșeli, nu să începi să filosofezi prea de tânăr; nu-ți vei regreta greșelile dacă vei trage învățăminte din ele. Există o latură pozitivă în fiecare experiență.“

Deci care este scopul noului erou modern, antreprenorul? În ceea ce o privește, ea nu vrea „să clădească lumea“, ci doar să se adapteze la lume așa cum este. „Lumea este ceea ce este și nu este chiar atât de rea.“ Pe de o parte, ea spune că femeile nu suferă de inegalitate: „Totul este în minte; este o chestiune de voință de putere, pe care cineva o are sau nu.“ Pe de altă parte, dorința de putere nu a făcut niciun miracol pentru ea. Totuși, crede despre ea că are propria cale. „Femeile pe care le admir sunt cele care au reușit să-și facă acceptate aspirațiile și ideile.“

Catherine este franțuzoică sau grecoică? „Europeană“, răspunde ea. Ea lasă loc unei speculații dacă europenii ar putea fi aceia care nu se încadrează în totalitate în națiunile existente, care privesc totul din două perspective simultan, ca și ea. Ea lasă loc evocării imaginii unei Europe cu oameni care au avut multe dezamăgiri, dar sunt hotărâți să-și transforme experiențele în surse de putere.

Toți din familia lui Victorine erau bruneți, dar ea s-a născut blondă. Secretul familiei era în pericol de a fi dezvăluit. Mama ei – deși niciunul dintre vecinii din Fontainebleau nu știa – era fiica unui soldat german aflat în trecere, din Al Doilea Război Mondial. Pentru a ascunde acest stigmat,

Victorine a fost dată de suflet când avea două săptămâni. Cuplul de fermieri alsacieni care au adoptat-o erau amabili și iubitori, dar când ea a împlinit doisprezece ani au murit într-un accident de mașină. Frații săi adoptivi au spus că nu vor putea avea grijă de ea. Părinții ei reali au fost găsiți și a mers să locuiască cu ei, dar fericirea a dispărut. Ea a plecat imediat ce a putut. Recent, la nașterea fiicei sale Mélodie, părinții ei au venit să o viziteze și i-au cerut iertare. „Le-am spus că i-am iertat, dar înlăuntrul meu nu pot s-o fac. Poate că niciodată nu voi fi în stare. Aș face orice pentru fiica mea, indiferent dacă ar fi blondă sau roșcată, aș iubi-o la fel.“

Ca adolescentă, Victorine a petrecut cinci ani în cămine, mutându-se în mod repetat, dintr-unul într-altul, împiedicându-se de cutare sau cutare regulament, cerșind să se facă o excepție. Uneori, i s-a permis să facă curat sau să gătească fără salariu, în schimbul unui pat, dar „de fiecare dată când am schimbat pensiunea, mi-am pierdut prietenii... Am fost foarte singură. A fost foarte greu. Am vorbit cu lucrătorii sociali, dar ei își făceau doar treaba, nu a existat nicio legătură de afecțiune. Moralul meu a scăzut foarte mult, mai ales de Crăciun, când vedeam alte fete care se țineau de mâini cu mamele lor, mergeau în magazine și cumpărau lucruri. Am devenit ursuză, irascibilă: totul mă înfură, iar, când oamenii se supărau pe mine, nu-mi păsa. Eram singură. Dacă m-ai fi întâlnit când aveam optsprezece ani, aș fi refuzat să vorbesc cu tine sau aș fi negat că am probleme. Mi-am inventat o familie. Am mințit.“ Instruirea pentru profesia de funcționar de birou nu i-a adus nicio ofertă de loc de muncă.

A supraviețui fără bani – sau din alocațiile ocazionale de asistență socială – înseamnă să te afli sub amenințarea constantă de a fi trimis la închisoare. Când Victorine călătorea cu trenul, nu plătea. Când odată nu a plătit într-o cafenea, a fost în arestul poliției pentru patruzeci și opt de ore. Alți tineri, în aceeași situație ca ea, „au încercat să mă bage în necazuri; am fost tentată, dar am spus nu. Mi-era teamă să ajung la închisoare pentru douăzeci de ani sau chiar mai mult. Căminele au fost destul de dure. Închisoarea ar fi fost mai mult decât grea. Nu pentru că eram timidă. Eram la baza stâncii și nu am vrut să fiu strivită și mai mult. Nu am luat pilulă, dar am fost prea speriată ca să rămân însărcinată. Nu am vrut să am un copil nefericit.“

Într-o zi, la o plimbare, i-a fost furată geanta și nu a mai avut nimic pe lume. Asistenta ei socială a refuzat să-i mai dea vreun cupon de alimente și

gazda i-a cerut să plece. Ea a hotărât că nu mai are pentru ce să trăiască. Era gata să sară de pe un pod pe Loara să termine cu toate, când un bărbat tânăr, înalt, subțire, cu un zâmbet frumos a trecut pe-acolo. S-a oprit să o supravegheze. „Știi să înoți?” a întrebat el.

Și el locuia într-un cămin; și el era șomer. „Vino cu mine”, a spus el. A strecurat-o în căminul său și a împărțit cupoanele sale alimentare cu ea. Au stat de vorbă; el era blând și sensibil și avea probleme la fel de copleșitoare ca ea. „A fost o adevărată prietenie. Am devenit iubiți.”

Născut în mahalalele arondismentului nouăsprezece din Paris, Antoine nu și-a cunoscut tatăl breton. Mama lui originară din Martinica a avut cancer la sân și astm și a fost obligată să-l dea la o doică, dar aceea „nu mă voia, pentru că eram negru”. Bunica lui vorbitoare de limbă creolă, servitoare a unui preot, a avut apoi grijă de el, dar „a murit de oboseală”. Era mutat de la o școală de mănăstire la alta – șase în total – pe motiv că refuza să-și învețe lecțiile. „Am vrut să învăț”, spune el, dar nu reușea. El nu are niciun fel de calificare și a picat la testul de conducere de patru ori: „Nu-mi amintesc semnele.” El are o personalitate minunată de caldă, râde mult, vorbește repede, plin de energie și dă impresia de dinamism și curiozitate, făcând multe planuri de viitor. El și-ar dori să fie veterinar. Sau șofer de camion, ca un prim pas pentru a deveni pilot de curse. A încercat să obțină un loc de muncă la Renault, dar a fost refuzat „pentru că nu am nicio calificare”. Sau ar crește cai de rasă și ar participa la concursuri de călărie și ar deveni celebru și ar reprezenta Franța, astfel încât să devină independent și să aibă o casă frumoasă... Sau poate că va merge la Indiile de Vest pentru a revendica o ancestrală bucată de teren.

O crescătorie de cai de curse a fost suficient de impresionată de entuziasmul și jovialitatea lui ca să-i dea o slujbă, dar a reieșit că speranțele sale erau simple fantezii; afirmația că el avea cunoștințe despre cai era exagerată și a fost demis. A fost norocos să obțină un loc de muncă într-un supermarket: acum se întoarce acasă obosit, „mai ales că nu sunt plătit prea mult”.

Victorine și Antoine sunt căsătoriți și au o fiică frumoasă, așa că au primit un apartament social cu două camere într-un bloc mohorât de la marginea unui oraș mic. Este atât de multă umezeală, încât fac mucegai și pereții trebuie reparați în fiecare an. Mobilierul este format din piese debarasate de alții: chinga scaunelor este ruptă, tapiseria ruptă, fața de masă din plastic are găuri.

Deși copiii din cartier le spun bună dimineța, adulții nu prea o fac; uneori părinții vorbesc cu ei despre copii, dar, atunci când nu sunt cu copilul lor, sunt ignorați. Vara trecută au decis să meargă la o discotecă și le-a fost refuzat accesul. Ea se teme să meargă cu el pe străzile din apropiere de Tours, pe care îl găsește „sufocant“. Oamenii îi spun fiicei lor (care este albă) că este dulce și o întreabă: „Unde este tatăl tău?“ Când Antoine răspunde că el este tatăl, îi întorc spatele. El este „profund rănit“ de rasismul și diatribele lui Le Pen.

„Nu mă deranjează dacă alte persoane au o viață mai luxoasă“, spune Victorine, „pentru că eu sunt responsabilă de casa mea. Pot să fac ceea ce îmi place aici.“ Mai presus de orice altceva, Mélodie este fericită. Mélodie este pentru ei centrul lumii și sursa bucuriei. „Uneori încă mă mai simt singură“, spune ea, „dar rareori cu copilul“. Și ea crede că soțul ei s-a simțit „împlinit“ de nașterea copilului, chiar dacă îi displace munca pe care o face.

Totuși, ei nu intenționează să aibă un alt copil. Este foarte greu de gestionat doar cu salariul lui minim. „Ne strângem cureaua pentru Mélodie. Ea e pe primul loc.“

În Anglia, guguștiucul (*Streptopelia decaocto*) este o pasăre foarte iubită. Dar timp de secole a trăit numai în Asia. La începutul secolului XX, exemplare ale speciei au traversat Bosforul și s-au stabilit în Balcani. Între 1930 și 1945 au colonizat Germania centrală. Prin 1970 a devenit o pasăre comună în Marea Britanie, nordul Franței și sudul Scandinaviei. Apoi a fost văzut îndreptându-se spre vest deasupra Atlanticului: poate că va deveni în curând americană. Experții spun că o mutație genetică ar putea explica această expansiune bruscă pe trei continente.

Parwin Mahoney, de asemenea, are origini pe trei continente. Strămoșii ei au trăit în India, iar apoi s-au mutat în Africa de Est, unde a venit ea pe lume. La vârsta de zece ani a fost trimisă la un internat în Anglia și își vedea părinții, care stăteau în Africa, doar o dată pe an. S-a măritat cu un avocat irlandez stabilit în Anglia, care a primit un post la Strasbourg, la Curtea Europeană a Drepturilor Omului. Copiii lor au mers la o școală franceză; cel mai mare și-a ales germana ca primă limbă străină, iar acum își petrece săptămâna în Freiburg, la o școală germano-franceză.

A existat o perioadă în care oamenii nu aveau nevoie de un pașaport mai mult decât păsările, când doreau o schimbare de decor. Dar, cu multiplicarea

funcționarilor guvernamentali, mutarea lor, chiar și din oraș în oraș, a devenit ilegală fără acte doveditoare că sunt cine spun că sunt. Revoluția Franceză a desființat pașapoartele, considerându-le în contradicție cu libertatea individului, dar le-au strecurat înapoi. A fost în zadar pentru că, în secolul al XIX-lea, britanicii au refuzat pur și simplu să poarte pașapoarte atunci când au vizitat Franța, chiar dacă legea spunea că puteau fi arestați dacă nu-l aveau. Pentru un timp legea a fost ignorată în favoarea lor și, într-adevăr, abrogată după revoluția din 1830, care credea în libertate. Și totuși frica de spioni revine de fiecare dată când există un război; pașapoartele au fost readuse la viață. În 1872 britanicii au fost eliberați încă o dată de necesitatea de a purta pașapoarte și trebuiau doar să-și scrie numele, atunci când treceau frontiera, dar războaiele mondiale au adus înapoi pașapoartele, încă o dată. Motivul pentru care supraviețuiesc astăzi este, desigur, că țările bogate se tem de oamenii săraci invadatori, iar țările dictatoriale de plecarea supușilor. Oricum, Parwin este una dintre cei puțini care au reușit să rătăcească în jurul lumii, folosindu-se de un pașaport ca de aripile unei păsări, cu grație.

„Când trăiam în Anglia, m-am simțit englezoaică și am fost acceptată ca englezoaică. Pe copiii mei îi consider englezi. Acasă vorbim doar engleza.“ La Strasbourg, copiii au căpătat obiceiuri franțuzești: să-și șteargă farfuria cu pâine sau să o înmoaie în cafea sau să-și strângă mâinile; ei se joacă în franceză. Dar regula este că ei nu trebuie să vorbească limba franceză acasă. Planul este ca ei să meargă la o universitate engleză.

Ce cred alții despre Parwin? Mi s-a spus că este o „strasburgheză“. „Casa mea este acolo unde trăiesc.“ Ei au crezut inițial că vor petrece doar câțiva ani la Strasbourg, dar munca soțului său a fost foarte interesantă, în timp ce ea și-a făcut un nume devenind un cetățean util. În prima săptămână după sosire, le-a spus tuturor celor cu care s-a întâlnit la Consiliul Europei că intenționează să-și găsească un loc de muncă. Ei au râs. Unele soții au fost norocoase dacă au tastat ocazional la o mașină de scris sau au făcut vreo corectură. Au râs când le-a spus că speră să-și facă prieteni francezi. Ea a plecat acasă și a plâns. „Este oare un oraș mai întunecat decât întunecata Africă?“ Aparent, alsacienii nu aveau nevoie de ea. Toate eforturile sale de a fi acceptată au fost în zadar. S-a hotărât să preia inițiativa. „Nimeni nu va spune: «Arăți străină, aș vrea să te cunosc.»“

La început Parwin și soțul ei au încercat să se comporte ca localnicii, a căror principală preocupare părea să fie hrana, vorbind despre mâncăruri atunci când nu le mâncau: „Englezii spun mai mult glume și discută mai puțin politică.“ Parwin a început să gătească precum doamnele de la Strasbourg, pentru că nu avea nimic mai bun de făcut, „dar acest lucru ne-a făcut doar mai grași și mai săraci, așa că ne-am întors la căile englezești.“ La acea vreme, pe la mijlocul anilor 1970, femeile din Strasbourg păreau cetățeni de clasă inferioară: agenții imobiliari, de exemplu, nu ar fi luat-o în serios. Refuzând să renunțe la speranță, a mers la universitate pentru a învăța limba franceză. Acolo a întâlnit o femeie care a invitat-o să predea limba engleză, pentru care exista o cerere mare. „Fii serioasă!“ a spus Parwin. „Niciodată nu am predat. Te vom ajuta“, au spus ei și așa au făcut, iar acesta a fost modul în care i s-a deschis lumea alsaciană.

Predând, și-a făcut prieteni. Dar, după nașterea celui de-al treilea copil, s-a decis să renunțe. Elevii nu au lăsat-o: au venit la ea acasă pentru lecții particulare. Astfel ea a creat ceea ce a devenit un fel de școală de limba engleză la domiciliu, deschisă în timpul orelor când copiii ei erau la cursuri. Casa ei a devenit un loc de întâlnire pentru oameni de toate profesiile, avocați, medici, femei care spun că au nevoie de engleză pentru petrecerile lor tip cocktail, bărbați care spun că doresc să învețe limba engleză într-o lună și sunt dispuși să plătească orice preț. Un consultant fiscal, după o vizită la logoped, care i-a spus că „nu avea ureche pentru limba engleză“, a venit la ea pentru lecții și și-a însușit limba „în 210 ore“: consultanți fiscali care trebuie să fie exacti. Parwin își alege cursanții, pentru că ei vin la ea acasă; este ca organizarea unei mici petreceri pentru patru sau șase sau opt persoane. Ei citesc texte care se potrivesc intereselor lor.

Experiența de bază în jurul căreia totul se învârtă este afecțiunea lui Parwin pentru familia ei, iar predarea este programată în orele când familia nu are nevoie de ea. Implică o mulțime de pregătiri, totuși; cererea a crescut, astfel încât oamenii îi spun „Arăți obosită“ sau „Căsătoria ta scârțâie?“ Soțul ei, de fapt, a făcut totul posibil: dacă el ar fi fost asemenea celorlalți bărbați din oraș, dorind papucii de casă și cina, ea ar fi făcut-o. „Dacă vreau să ies seara, îi spun lui Paul, «Te rog, dă-le tu copiilor să mănânce», iar el spune, «OK, petrecere frumoasă!» Un soț francez ar spune: «Ce, pleci fără mine?» El vrea mâncarea lui. Nu ai putea să-i spui să mănânce sendvișuri.“ (Francezii

nu se laudă cu sendvișurile, dar dacă ar fi existat o cupă mondială de făcut sendvișuri, ei și americanii ar fi în competiție constantă pentru campionat.)

Acum, problema este dacă Parwin va fi distrusă de munca ei, chiar dacă nu este ambițioasă. Singura ei ambiție este succesul familiei sale. „Eu nu trăiesc pentru munca mea. Nu mă dedic sută la sută ei. Vreau să fiu în măsură să uit lucruri, ca să-mi văd familia; nu sunt dispusă să mă sacrific prea mult.” Dar capcana tehnologiei amenință să se închidă asupra ei. Ea crede că ar trebui să investească în mijloace vizuale, proiectoare, copiatoare, să se extindă, să-și transforme predarea într-o afacere bună, să-și ia un ajutor, să devină o firmă de consultanță. Va avea mai multă sau mai puțină libertate atunci? Ea se gândește la expansiune, chiar dacă singurul fel în care ar dori să se schimbe este de a fi în măsură să-și facă mai puține griji.

În prezent, grija ei este să fie capabilă să vorbească în mod inteligent cu soțul și colegii săi: este mult mai dificil decât să răspundă la întrebările științifice ale copiilor ei, pentru că ea poate citi revistele înainte ca ei să facă acest lucru. Ea se forțează să citească *Money* a lui Martin Amis: „Nu pot s-o înțeleg. Dar am s-o citesc. Eu fac întotdeauna ceea ce am hotărât să fac. Și am s-o citesc, de asemenea, pentru că îmi place să am un argument.” Înainte de aceasta a citit *The Bonfire of the Vanities*: odată ce a prins subiectul, n-a mai avut nicio problemă – și nici surprize, ceea ce a fost o dezamăgire: „Îmi place să evaderez din viața reală. Munca este grea, astfel încât seara nu trebuie să implice prea mult efort.”

Parwin și-a creat o lume care să i se potrivească: „Întotdeauna o fac“, spune ea.

O diferență mare între secolul XX și celelalte secole anterioare este că în prezent există mai multe femei tinere a căror preocupare nu mai este de a-și găsi un soț, ci să se găsească pe sine. Corinne, cu părul ei lung, lucios, lăsat pe spate, nu este o reclamă la un șampon de lux, ci o minte cu două fețe. Uneori, ea este gânditoare, iar fața ei este un voal elegant, astfel încât doar se poate ghici că în spatele ei au loc acrobații mentale furioase. Alteori zâmbește, nu cu jumătate de zâmbet ca Mona Lisa, ci cu echivalentul unei reverențe, care spune că gândurile tale și gândurile ei sunt gata să danseze împreună. Și, în mod natural, din moment ce ea este atât de atentă la gânduri, și-a făcut o profesie din a descoperi ceea ce gândesc alții.

O interesează mai mult ce gândesc copiii. Și-a început cariera ca „psihomotrician“, ajutând copiii mici care nu vor să vorbească sau să meargă. „Pentru a merge, trebuie să vrei să mergi undeva“, spune ea, iar expresia respectivă nu se aplică numai la copii. Treptat, ea a descoperit de ce copiii înseamnă atât de mult pentru ea: atunci când era singură, simțea că ea trebuie să-i asculte pe alții, dar pe ea nimeni nu o asculta. Lumea adulților continua să-i spună: nu trebuie să faci aia și nu trebuie să faci asta, totul era periculos. Apoi, mult mai târziu, și-a dat seama că a fost instruită să se muleze după modelele adulților care, acum când și ea e un adult, nu par a fi modele demne, prea egoiste ca să fie admirabile. Adulții obișnuiau să o sperie cu puterea și cunoștințele lor, până când a devenit clar că ea îi idealiza. În jurul vârstei de douăzeci sau douăzeci și unu de ani, și-a dat seama că adevărul inatacabil pe care l-au predicat adulții nu există, a fost ca o cutie goală, că lumea nu este atât de simplă cum au făcut-o ei să pară. Regretă faptul că nu i s-a permis niciodată să-și trăiască pe deplin copilăria. Mai caută încă cioburile în care a fost spartă. Și în munca sa ea încearcă să permită altora să facă același lucru. „Vreau să fie ascultați copiii.“

Dar ceea ce au ei de spus nu este evident. „Un copil este o enigmă.“ Lumea, în opinia ei, este plină de enigme. „Nu știm niciodată prea mult despre alte persoane.“ Ea însăși se vede ca pe o enigmă: „Simt că este ceva ce nu pot înțelege când privesc în mine și nimeni nu-mi poate spune. Conformitatea este ceea ce mă sperie cel mai mult: să fii capturat într-o matriță, să fii pasiv, dependent, ca și cum am putea fi toți la fel, ceea ce eu nu cred. Scopul meu este să descopăr ceva în mine și, dacă eu sunt conformă, voi renunța la acel lucru. Deci faptul de a fi o enigmă mă energizează. Cred că îmi construiesc fundații pentru mine însămi. Sunt sigură că sunt pe cale de a crea ceva nou. Îmi era frică de ceea ce eram, de a dispărea sub dezaprobară altora. Este important să se creeze un sine de care ceilalți să nu se poată atinge.“

Lucrând cu copiii care se tem de eșec sau care au fost afectați de presiunea de pe umerii lor, ea nu încearcă să le ofere un leac miraculos sau să demonstreze că poate face ceea ce nu au făcut părinții. „Eu nu-i atac pe părinți; fără părinți un copil ar fi un animal și are nevoie de protecția lor.“ Nu pretinde că știe ce-l face pe copil să sufere și îi spune doar: „Hai să facem niște lucruri împreună, ca să descoperim ce este dificil, vom găsi mereu o cale de rezolvare.“ Copilul își va găsi singur calea. Nu este nevoie să spună în cuvinte ce

este greu de suportat; se poate face acest lucru în timpul jocului; ea se va juca cu el; dacă se joacă de-a mama, de exemplu, îi va arăta tot ce trebuie dezvăluit despre mama sa. Ceea ce contează este să încerce să facă lucrurile altfel: „Să încercăm împreună. Am succes atunci când un copil este capabil să fie singur și atunci pot pleca.“ Un copil nu poate trăi independent, dar este plin de posibilități și-i poate învăța pe adulți mai mult decât își dau seama.

Și teama de eșec o preocupă pe Corinne în viața ei personală: simte drumul spre atitudinea care-i filtrează eșecul de otrava sa. A avut o relație cu un coleg. El a încercat să creeze un sentiment de rivalitate între ei, pentru a vedea cine va ajunge primul la fiecare obiectiv. Ea a considerat asta ceva de nesuportat. El a protestat că ea refuza să facă lucruri împreună. Ea a admirat unele lucruri pe care le-a făcut el, dar „îmi erau străine, nu mă reprezentau, iar eu nu am vrut să merg pe același drum. Nu m-am recunoscut în el.“ Într-o zi, el a acceptat, fără să o întrebe, o invitație pentru amândoi să vorbească la o conferință. El a spus că este important ca ea să aibă aceleași experiențe. „Aceasta a fost ruptura dintre noi. Nu am o voce puternică; îmi place să scriu, dar nu public. Lui îi place să vorbească în public și se pricepe. Eu sunt diferită. Am alte potențialuri. Îmi doresc să evit rivalitatea. Dacă pierd, pot continua să lucrez, știind de ce am pierdut. Un învingător are întotdeauna perdanții împotriva lui, el va trebui să-și folosească energia nu ca să devină el mai bun, ci împotriva altora, ca să-și păstreze locul.“

Nu toată lumea, spune ea, poate sau vrea să se schimbe, deoarece aceasta înseamnă să abandoneze ceea ce este familiar. Fiecare individ trebuie lăsat să decidă dacă dorește să se schimbe: cei care o fac sunt oameni care își dau seama că nu sunt perfecți și se simt umili, care știu că nu se pot schimba singuri și au nevoie de ajutor. Din experiența ei știe că oamenii cu studii superioare sunt cel mai dificil de ajutat. Lucrul cu analfabeții a fost mai plin de satisfacții: dă sentimentul de schimb de afecțiune.

„Mereu îmi e teamă că mă repet, că îmi închipui că mă schimb, dar nu e așa. În perioadele de criză mă schimb, atunci când îmi pierd încrederea și iluziile.“ Prima schimbare în viața ei a avut loc atunci când a început să lucreze, a doua când s-a despărțit de prietenul ei, pierzându-și încrederea în capacitatea ei de a iubi și de a-și face treaba la locul de muncă. Tratamentul a constatat în a se instrui timp de un an într-un nou domeniu, psihoterapia. Aceasta i-a readus încrederea în sine, dar nu a rezolvat totul. „Simt că am ceva de realizat, dar nu

știu ce.“ Fiecare persoană modernă cântă acel cântec. „Avem întotdeauna de ales“, insistă ea, dar sunt atât de multe uși între care să alegi.

Pe vremuri, oamenii erau capabili să dobândească un sentiment de comunitate luptând în războaie. Generația părinților lui Corinne l-au susținut prin miturile din 1968. Propria ei generație, spune ea, nu are niciun scop evident. Cu toate acestea, ceea ce îi place la elevii de astăzi este că încearcă să-și găsească ceva în comun, dar pe baza acceptării că sunt toți diferiți. Acceptând diferențele, a fi acceptat ca diferit, iată punctul ei de pornire. Până în prezent, a fost în măsură să aplice metoda mai ușor la copii decât la adulți. Adulții mai trebuie încă să învețe să acorde o mai mare greutate copilului din ei.

În fiecare săptămână, revista *Glamour*, în versiunea sa franceză, printre sutele de fotografii cu modele, haine și lucruri moderne de făcut, are un articol care pare nelalocul lui, scris de un filosof, un istoric sau un antropolog, încercând să explice ce înseamnă viața cu adevărat. Anne Porot găsește mințile luminate și le propune un subiect pe care să-l analizeze, cu un amestec de umor și cugetare. De unde știe ea despre ce sunt interesați cititorii ei? Le dă ea ceea ce vor să audă sau speră ca ea să le influențeze preferințele? Ce idei ar mai dori ea să transmită? Dar nu așa își pune ea problema. Anne Porot nu a cumpărat o revistă pentru femei în viața ei. „Am o părere proastă despre oamenii care cumpără reviste pentru femei.“ Revista *Glamour* nu a încercat niciodată să folosească sondaje pentru a descoperi gusturile cititorilor săi. Este o operă de artă și depinde de cititori să-i dea un sens. Ea locuiește cu Jean-Pierre Mougin, redactor-șef al revistei de benzi desenate *À suivre*, al cărui prieten Martin Veyron, un autor de benzi desenate la fel de celebru, este soțul redactorului-șef al revistei *Glamour*, Anne Chabrol. Conexiunea cu benzile desenate nu este întâmplătoare. Ediția pariziană a revistei *Glamour* este într-un fel o extensie a revistelor de benzi desenate specific franțuzești, care au devenit extrem de populare, deoarece combină inteligența relaxată și prezența de spirit cu un sentiment de inițiere într-o viziune detașată asupra lumii. Anne Chabrol, care a fost redactor-șef asistent la revista *Elle*, a metamorfozat revista *Glamour* într-o serie de studii ale artei de a nu lua lucrurile prea în serios. Fotografiiile de modă sunt echivalentul desenelor animate. Oamenii care scriu pentru revista *Glamour* nu consideră nimic de la sine înțeles.

Rubrica regulată din revistă a lui Anne Chabrol, *Un homme mis à nu* (*Un bărbat dezbrăcat*), interviu cu o personalitate celebră, fotografiată cât de gol permite acesta, dar din partea căruia nu se așteaptă să ofere o revelație totală a sufletului. Este o discuție ludică, cu ironie și jocuri de cuvinte spirituale, dar în mod deliberat superficiale, un joc cunoscut sub formă de parizianism, arta de a transforma relațiile în epigrame. Argoul revistei este atât de detaliat, încât nici personalul propriu nu-l poate înțelege în întregime; efectul este de a crea un sentiment că există lumi private minunate, clii private, limbi private de învățat, care îi disting pe cei care le știu de gloată.

Anne Porot este dură cu cititorii ei, pentru că ea are multe în comun cu aceștia, pentru că este foarte dură și cu ea. Problema sa este că, deși educată, inteligentă, respectuoasă, conștientă de sine, în același timp nu are deloc încredere în ea. Dacă s-ar lua după Freud, părinții ei sunt de vină. Dar ea nu-l mai crede pe Freud; pentru lipsa ei de încredere, spune ea, nu este nimeni de vină, ci trebuie să accepte așa cum cineva ar accepta că are părul roșu, în timp ce încearcă să limiteze dezastrul pe care-l cauzează și consolându-se cu credința că oamenii încrezători nu par a o duce mai bine decât el. „Eu trăiesc cu teamă aproape tot timpul. Îmi trag șuturi singură douăzeci și patru de ore pe zi. Până la vârsta de treizeci de ani, viața a fost o provocare permanentă, am fost în conflict dureros cu mine însămi. Acum, lucrurile se îmbunătățesc un pic.”

Ea a încercat mai multe soluții. Provenind dintr-o familie cu o educație superioară, care nu a persecutat-o niciodată, nu a avut nicio dificultate în a urma o universitate, dar la optsprezece ani nu avea nicio idee ce-și dorea de la viață, chiar mai puțin decât acum. „Am fost într-o asemenea dezordine mentală, încât feminismul a venit la momentul potrivit pentru mine.” Minimalizându-și în mod deliberat aspectul său plăcut, a luptat pentru cauză, iar rezultatul pozitiv, spune ea, este faptul că femeile au acum privilegii pe care le-au dobândit nu prin naștere sau drept divin, ci prin propriile lor eforturi, prin merit, o satisfacție pe care bărbații nu o au; astfel încât femeile se pot bucura să trăiască cu mai multă intensitate, cu mai mult simț al aventurii pentru noi experiențe. „Am transformat ceea ce era marca opresiunii noastre, interesul pentru gătit sau pentru flori, de exemplu, într-o plăcere delicioasă.” Îi pare rău pentru bărbații care nu dispun de astfel de sensibilități.

Pe de altă parte, pentru ea feminismul a confirmat că există două specii de oameni, bărbați și femei. „Totul spre bine, spun eu. Nu înseamnă că nu

este posibilă comunicarea, dar există o lipsă de înțelegere între cele două. Oricât de puternice ar fi legăturile de dragoste, fiecare rămâne străin față de celălalt. Sunt lucruri pe care le putem spune doar altor femei. Nu este nimic în neregulă cu asta; aceasta îmbogățește, stârnește, pentru că trebuie să existe o diferență... Când am dubii, mă liniștesc spunându-mi: «Dacă eu îl iubesc, atunci el este de iubit.» «Totuși, acest lucru înseamnă că nu este ușor pentru bărbați să le ajute pe femei să devină încrezătoare, pentru că femeile acum trebuie să-și rezolve propriile probleme. Nu știe ce ar trebui femeile să facă în continuare. Este tulburată că nu-și poate formula un țel clar, chiar și în timp ce argumentează că femeile au „instincte primare, dar niciodată nu reflectă asupra lor, fiind mulțumite cu presupunerile comune, îmbogățite cu anecdote și mici gesturi, pe care le repovestesc una alteia”. Soluția pentru problemele femeilor de azi vine printr-un răspuns automat: „Trebuie să luptăm.” Dar adaugă repede: „Aș lupta doar dacă aș avea energie, dar eu nu doresc cu adevărat să o fac, pentru că nu aș reuși.”

Anne Porot a căutat apoi să rezolve lipsa ei de încredere încercând să câștige respectul oamenilor pe care îi stimează. „Ceea m-a făcut să sufăr în munca mea a fost lipsa de recunoaștere ca profesionist.” O metodă rațională i-a sugerat un loc de muncă în care se oferă automat prestigiu și un sentiment de împlinire: ca redactor al cărților de artă ea a devenit parte a iureșului în care se învârt oamenii la modă care fac schimb de admirație reciprocă. Acum crede că a făcut o greșală: a fost o soluție superficială. Inconvenientul constă în faptul că fiecare e urmărit în mod constant de ceilalți, judecat, că trebuie să fie spiritual în orice moment, să evite să spună ceva stupid: a fost o luptă împotriva unei noi forme de opresiune, a lipsei de timp pentru a face tot ceea ce trebuia să facă. Se potrivește doar persoanelor care nu pot trăi fără a fi în permanentă mișcare și care, fără telefon, s-ar simți ca într-un film de groază.

„Dar eu sunt diferită. Chiar am nevoie de singurătate.” Acum s-a mutat într-o casă din mediul rural, la o oră și jumătate distanță de biroul ei, unde se duce doar câteva zile pe săptămână. Înconjurată de flori și păsări, ea poate lucra zece ore pe zi fără să obosească sau cel puțin nu în același fel: nu mai există acea agitație permanentă în jurul ei. Poate să-și privească grădina și să încerce să fie agreabilă pentru familia ei. Toată stimularea socială de care are nevoie o obține în acele câteva zile pariziene și apoi se întoarce din nou la cocon și la copaci.

Aceste plăceri pastorale o îngrijorează un pic, totuși, căci par egoiste. Uneori crede că tot ce poți să faci, atunci când vezi că lucrurile nu sunt așa cum ar trebui să fie, este să închizi ochii, dar rareori este posibil în totalitate. Ideea de a regândi totul, de a veni cu un izvor curățat de opinii preconcepute, cere, spune ea, un fel de inteligență vastă, pe care ea nu o are. „Dacă ar apărea șansa de a face acest lucru, mi-ar plăcea, dar nu aş provoca-o. A pune întrebări, a te pune în boxa acuzaților, este obositor. La fel este și să faci față imprevizibilului. Cu persoane cunoscute, ești tot în boxa acuzaților, dar mai puțin frenetic.“ Când avea douăzeci de ani, putea trăi într-o lume care era imprevizibilă, dar acum i se pare obositor să cunoască oameni noi. Munca presupune acest lucru, reajustându-se în fiecare zi. Ce ușurare să te întorci acasă la oameni cu care ai multe în comun! „Munca mea îmi oferă suficientă noutate pentru a-mi potoli pofta. Acasă mă pot întoarce la partea mai profundă a vieții, departe de lupta pentru perfecțiune, înapoi la prietenia simplă, petrecând o după-amiază întreagă pregătind o masă, pentru a-mi arăta afecțiunea.“ Creativitatea, susține ea, este dincolo de ambițiile sale; ar fi de ajuns, dacă ar evita să-i enerveze pe cei din jur și dacă s-ar înțelege bine cu soțul ei.

Prin urmare, acasă face exact opusul a ceea ce face la locul de muncă. La Paris lansează focuri de artificii pariziene și se grăbește să se întoarcă la țară, pentru a evita ploaia de cenușă. Stilul de viață modern înseamnă să trăiești în două lumi.

Acest lucru este valabil și pentru redactorul-șef al revistei *Glamour*. Interesul pentru cultură, dezvoltare personală și împlinire, toate exprimările unei personalități puternice sunt echilibrate de incertitudine. Anne Chabrol este aspră cu celebritățile intervievate în revista ei, cărora nu le permite să vadă în avans ce decide să spună despre ele. Singura excepție de la această regulă a fost clarvăzătoarea ei, pentru care are un respect aproape religios. Clarvăzătoarea a fost profesoară de filosofie, dar timpurile se schimbă.

Oamenii au distilat până acum șase lecții în încercarea lor de a găsi cel mai bun mod de a supraviețui cu minim de durere. Ei par să fi ajuns la concluzia că sunt șase moduri de a călători prin viață, șase tipuri de transport. Ceea ce au în comun aceste șase femei este faptul că fiecare a optat în principal pentru unul dintre aceste moduri, ca și cum ar fi ales să călătorească fie cu autobuzul sau cu trenul ori cu avionul și apoi să rămână atașate de alegerea lor.

Cele mai populare filosofii morale ale lumii, care dau sfaturi cu privire la modul în care trebuie trăită viața, se află printre cele șase tipuri, dar, deoarece fiecare crede că e singura care are răspunsul corect, nu a existat niciodată un echivalent al unui birou de turism pentru a oferi vizitatorilor vieții pe pământ o selecție completă a acestor posibilități. Poate părea că există mii de opțiuni, că istoria este o uriașă groapă de gunoi pentru diferite categorii de sfaturi care au fost încercate și aruncate, dar, de fapt, cele mai multe sfaturi s-au încadrat în aceste șase categorii.

Prima cale este să te supui, să ții cont de înțelepciunea altora, să accepți viața așa cum este. Probabil că în trecut majoritatea oamenilor au călătorit astfel, deseori pentru că au fost forțați, dar nu mai puțin pentru că promitea pacea sufletească și reasigurarea de a fi în armonie cu vecinii lor. Pentru a-i convinge pe cei care se îndoiau, au fost făcute experimente pe șobolani, care au arătat că subiecții care evitau confruntările erau mai sănătoși și mai puțin stresați decât cei care dominau, care deveneau anxioși, ca și cum s-ar fi îngrijorat că exploatații vor înceta să li se supună. Oamenii, de asemenea, au încercat să limiteze numărul deciziilor pe care le iau, în speranța că vor dormi mai liniștiți. Nu există niciun recensământ care să arate cât de mulți continuă să opteze pentru această strategie, dincolo de statistica pe care am citat-o (confirmată pe o perioadă de trei ani), că o treime dintre britanici spun că mai degrabă fac ceea ce li se spune decât să-și asume responsabilitatea. Motivul pentru care ascultarea a supraviețuit cu atâta tenacitate e că deciziile nu pot fi luate de unul singur pentru fiecare problemă, astfel încât cei mai mulți au rămas mereu conformiști în privința unor aspecte variabile ale comportamentului lor.

Niciodată nu a fost ușor să te supui și devine tot mai greu cu timpul, deoarece gama de opțiuni crește. Mulți credeau că religia este pur și simplu o chestiune legată de respectarea unor reguli, dar acesta este doar un început: spiritul pe care îl urmează contează cel mai mult, iar cei mai profund religioși au fost indivizii care au fost cei mai conștienți de dificultăți; nu există nicio limită la cât de perfecționist poți încerca să fii. Nu este surprinzător că fiecare religie s-a luptat în interior în privința detaliilor care par uneori banale sau academice, dar în religie fiecare detaliu contează. Islamul este religia supunerii: cuvântul înseamnă „a te preda” voii lui Dumnezeu, dar înseamnă și reconciliere, iar aceasta necesită un efort constant. Nu doar îndrumarea

greșită explică de ce creștinismul este acum împărțit în peste 300 de Biserici independente, fiecare supunându-se diferit.

În cele din urmă, religia sau ideologia specifică unor indivizi spune mai puțin despre ei decât modul în care ei o practică. Cei care acceptă o credință și încetează să o pună sub semnul întrebării au multe în comun, oricare ar fi credința. Pe de altă parte, religia poate însemna neascultare, o respingere a lumii, o căutare pentru ceva mai bun, o autochestionare perpetuă. Când Dominique Lepèze, balerina, s-a răsucit de la moștenirea ei occidentală spre filosofia Estului, a fost atât răzvrătită, cât și cu speranța că supunerea îi va da opusul ei, libertatea, dar ea încă nu și-a găsit libertatea față de incertitudinile care o năpăstuiesc.

Religia supunerii față de regulile modei sau ale etichetei, căutând aprobarea altor oameni, făcând ce fac și ceilalți, are mulți neghiobi ca adepți. A devenit din ce în ce mai greu să descoperi exact ceea ce fac ceilalți, ce minciuni sunt ascunse în spatele măștii de conformitate sau să știi ce să conformezi. Oamenii au vrut să creadă că și-ar putea rezolva problemele luând o decizie importantă, dar care nu a eliminat numărul mare de decizii mici, ce încă mai trebuie luate în fiecare zi. Când ajung în autobuzul supunerii, întotdeauna e o călătorie cu multe opriri și sunt deseori tentați să coboare.

A doua metodă de deplasare este ca negociator, ce se tocmește pentru a obține cea mai bună afacere posibilă. Păgânii antici și moderni au practicat-o, preferând-o tuturor celorlalte metode. Oamenii din zilele noastre încă se mai comportă la fel ca romanii, pentru care lumea era dominată de forțe care puteau dăuna sau îi puteau ajuta, dar ale căror favoruri puteau fi cumpărate. Abilitatea constă în a cunoaște cel mai mic preț care trebuie plătit, sacrificiile minime care trebuie făcute, pentru a obține ceea ce doresc sau, în limbaj modern, pentru a avea succes. Tocmeala poate fi plăcută, un joc, cum o găsesc încă unii competitori. Romanii au continuat jertfele făcute zeilor cu sărbători gastronomice, și-au făcut prieteni și au reunit oamenii în frății care onorau zei individuali; Bachus era aproape un prieten. Ei nu erau cercetați în privința credinței interioare; religia lor a constat pur și simplu în îndeplinirea unor ritualuri în schimbul unor beneficii. Originalitatea lor a fost să insiste că oamenii pot avea succes ca rezultat al abilităților lor de negociere (cu un mic ajutor de la zei), în timp ce alte religii și filosofii au adresat întrebări

incomode legate de morală și justiție, altfel erau convinși că totul este decis de forțe incontrollabile (și mulți încă mai cred în așa ceva).

Dacă alegeți să fiți negociator, eliminați îngrijorarea cu privire la posibilitatea de a merita să aveți succes. Succesul personal a devenit scopul democrațiilor pentru că toată lumea are dreptul egal la el; și poate fi obținut în această viață, nu este nevoie să se aștepte următoarea. Sistemul păgân de a te bucura de dorințele personale este cea mai influentă moștenire a Romei antice în Europa și America. Cei care guvernează nu mai pretind că sunt divinități, dar încă mai acordă favoruri în aceeași manieră ca zeii păgâni, în schimbul unor sacrificii, reducând temerile, promițând securitate, încâlcându-și promisiunile. Inconvenientul constă în faptul că este greu să-ți cunoști dorințele și să fii mulțumit atunci când sunt îndeplinite. Securitatea este dificil de cumpărat.

Problema cu negocierea, odată ce abandonezi credința că există zei în cer dispuși să facă oferte, este că, atunci când pierzi într-o anumită negociere competitivă, șansele de a câștiga negocierea următoare sunt frecvent diminuate. Când ești disperat după câștig, nu mai știi ce să oferi în schimbul a ceea ce-ți dorești și prea multă lume nu are nicio șansă să intre în licitație. Dacă cineva alege să-și conducă propria mașină, probabilitatea ca altcineva să i-o ciocnească nu este neglijabilă. Catherine, expertă în antreprenoriat, nu a găsit toate aspectele vieții de negociator pe gustului ei și a trebuit să caute consolări în alte lumi, în care nu are nevoie să câștige.

A treia opțiune este de a cultiva o grădină prin care să te separi de lideri, rivali și vecini indiscreți și să te concentrezi asupra vieții private. Inițial, nu există un asemenea lucru ca viața privată, nici un refugiu departe de privirile publicului și ale criticii neîncetate. Apoi clasele de mijloc au început să cultive secretele. Cu cât țineai mai mult pentru tine, credeau ei, cu atât mai mult evitai invidia pentru averea ta, pentru gusturile tale și te bucurai de stimă, cu condiția să prezinți o imagine publică șlefuită cu grijă. O cameră proprie – o mare raritate înainte de acest secol – a devenit o declarație de independență. Cuplurile și-au amânat nunta publică până când au decis în privat pe cine iubeau. În particular nu numai că puteai avea propriile gânduri, dar puteai face și greșeli fără să fii certat sau disprețuit.

Cei care-și cultivă grădina părăsesc lumea mare pentru a-și prepara propriile sosuri tot mai complicate: ei tratează democrația ca dreptul de a fi lăsat în

pace, în schimbul plății impozitelor, ca și cum ar fi o taxă de protecție. Dezbaterile politice nu mai au sens, iar politicienii devin, pentru ei, marionete pe o scenă, îmbătați de fantezii de putere. Chiar și în lumea comunistă, în care adulterul, obiceiurile de consum și certurile între vecini obișnuiau să fie discutate public în cadrul reuniunilor Comsomolului¹, viața privată a făcut treptat progrese împotriva presiunii guvernului, împotriva întrebărilor colegilor, împotriva amestecului în familie. La Moscova și Sankt Petersburg, doar o zecime din locuitori își văd acum vecinii cu regularitate. Intimitatea înseamnă a vedea doar oameni pe care alegi să-i vezi. Restul nu există, cu excepția fantomelor sau zeilor de la televizor, marele protector al vieții private.

A cultiva o grădină este modul în care cei cu care lumea a fost crudă, cum ar fi Victorine și Antoine, pot face un prim pas spre libertate. Dar explorarea vieții private, în special de femei, a scos la iveală unele probleme. Când ele și-au putut permite să nu mai lucreze și să se retragă într-o izolare domestică, eliberându-se pentru a face ceea ce își doreau cu adevărat, uneori au constatat că viața privată ar putea fi, de asemenea, o închisoare. A cultiva grădina doar pentru propriul beneficiu este ca și cum ai cultiva legume fără să știi ce să faci cu ele după ce s-au copt. Victorine și Antoine au avut parte de multă satisfacție descoperind o porțiune din lume, pe care o pot numi, chiar dacă temporar, a lor, dar nu pentru ei trăiesc, ci pentru fiica lor.

Cineva își poate imagina că urcându-se într-o ambarcațiune care să-l ducă departe de toate înseamnă că poate opta pentru derivă și uitare a scopurilor. Dar asta este chiar un scop și au existat, surprinzător, câțiva oameni care nu au încercat să cârmească sau să arunce ancora din când în când. Îți poți trăi viața văzându-ți de treaba ta, dar pentru a face acest lucru bine înseamnă în cele din urmă să devii un sfânt sau un înțelept, ceea ce presupune într-un fel a te face util altora. Nimeni nu poate fi suficient de interesant încât să rămână singurul obiect al propriei atenții.

A patra cale este de a căuta cunoașterea. Ideea că există ceva pe care oricine îl poate dobândi este recentă: de-a lungul istoriei cunoașterea era ceva la care puțini aveau acces, iar acest patrimoniu esoteric, cu visul său de stăpânire și

¹ Uniunea Tineretului Comunist din URSS (n. tr.).

mister, supraviețuiește în jargonul cu care se protejează fiecare profesie. Cunoașterea este încă un șarpe care-și mănâncă propria coadă.

India, cam între secolele al V-lea și al XI-lea, a cuprins aproape jumătate din omenire și a acumulat suficiente cunoștințe pentru a se bucura de cea mai bună mâncare și îmbrăcăminte din lume: toți cei care căutau un standard de viață mai bun au invidiat-o și au încercat să obțină o parte din bumbacul, din orezul și din zahărul său. India a produs, probabil, cel mai important om de știință din toate timpurile, matematicianul anonim care a inventat sistemul de numărare cu nouă cifre și un zero. Hinduismul a mai învățat și că singura cunoștință care merită într-adevăr știută a fost cea care a eliminat dorința și a arătat că un individ este un mănunchi de iluzii: cunoașterea nu a abolit suferința. De asemenea, China, prima civilizație tehnologică, deși a adunat o armată de un milion de oameni sub dinastia Sung (960–1279) și a dezvoltat cea mai mare industrie feroasă din lume, capabilă să producă 16 milioane de vârfuri de săgeți din fier pe an, a constatat că mulți dintre cei mai capabili cetățeni ai ei dobândeau cunoștințele doar pentru a trece examenele și a memora regulamentele guvernamentale. Învățarea a căzut în mod frecvent în repetiție, copiere, amorteală a minții. Iar arabii, a căror știință a făcut posibilă descoperirea Americii, primii care au considerat cunoașterea drept o esențială preocupare internațională, cei care au pus bazele primei academii de traducere din lume în secolul al IX-lea, sub foarte mult umblatul medic Hounain, și care au făcut din Bagdad, la acea vreme, unul din centrele culturale ale lumii, au ajuns în cele din urmă să se sature de conflictele cunoașterii, iar pentru multe secole au pus capac curiozității.

Poate părea că Occidentului i-a luat atât de mult timp pentru a descoperi bucuriile cunoașterii, deoarece, după artificiile intelectuale ale grecilor, creștinismul a pus caritatea mai presus de toate virtuțile: chiar dacă o persoană poate avea cunoștințe să mute munții, spunea Sfântul Pavel, fără dragoste „nu sunt nimic“. Luther a numit rațiunea „curva diavolului“. Dar și alții au adoptat aceeași atitudine, chiar și chinezii care se închinau erudiției i-au avut pe taoiști, care spuneau că dobândirea de cunoștințe duce la pierderea fericirii.

Este posibil să ai cea mai plăcută călătorie în căutarea cunoașterii, dar este probabil și ca trenul să fie triat pe o linie secundară, refuzând să se miște mai departe, uitându-și destinația. Căutarea cunoașterii de dragul cunoașterii este un alt mod de a evita luarea unei decizii. Parwin Mahoney nu are nicio

dificultate în a-și găsi cursanți care doresc să învețe limbi străine, iar ceea ce fac ei cu această cunoaștere este treaba lor, dar ea, la fel ca toți comercianții de cunoștințe profesioniști, știe că doar cunoașterea nu este suficientă.

A cincea cale este de a vorbi, de a-ți împărtăși opiniile, de a te dezvălui altora, de a scăpa de întuneric pe cineva, scoțându-i la lumină toate secretele, amintirile, fanteziile, conștientul și inconștientul, avansând prin zdrobirea ipocriziei și buneicuviențe. Este ca o călătorie cu bicicleta, la vedere, făcând cu mâna tuturor celor întâlniți. Credința în vorbire a trebuit mai întâi să depășească prejudecata că este periculos să folosești cuvintele, pentru că ele, așa cum au spus sumerienii, reprezentau suflarea zeilor care „au provocat cutremurarea pământului“.

În Antigua, vorbirea este uneori tratată ca o formă de muzică, iar oamenii se spune că „fac zgomot“ (în zilele lui Shakespeare „zgomot“ putea însemna o ceartă sau o trupă de muzicieni sau un sunet plăcut în care fiecare instrument face o declarație specială) atunci când se laudă, blestemă și se ceartă, fiecare dintre acestea având un ton separat. Nu este nevoie să aștepte un ascultător, pentru că vorba vine din interiorul vorbitorului, astfel încât mai mulți pot vorbi în același timp, iar, când un altul se alătură grupului, el va începe să vorbească atunci când este pregătit, dar nu neapărat pe același subiect, iar ochii pot sau nu să se întoarcă spre el; dar, dacă nu este auzit, va repeta de mai multe ori aceeași remarcă, până când în cele din urmă el este auzit sau renunță. Oamenii se laudă doar pentru că se simt bine și-i face să se simtă și mai bine, așa cum face cântatul, așa cum boxerul Muhammad Ali obișnuia, cum au făcut Beowulf și vikingii, pentru a da frâu liber sentimentelor lor.

Secolul XX, vestind apariția unei noi ere a comunicațiilor și informațiilor, precum și inventarea mașinii de înregistrat pentru a-i da nemurire vorbei, a uitat să se ocupe de marea problemă a vorbitului: găsirea unui ascultător. Pentru tot mai mulți oameni, simplul fapt de a vorbi, în principal, despre sine, așa cum păsările cântă din vârful copacilor, nu este suficient. Mândria umanității de a fi capabilă să comunice mai bine decât orice altă creatură este dezmințită, cele mai multe cuvântări fiind întâmpinate cu tăcere sau neînțelegere. Frustrările sexuale nu sunt nimic în comparație cu frigiditatea ascultătorilor. Corinne este departe de a fi singura preocupată de căutarea cuiva care să o asculte și să o înțeleagă.

Aceste cinci căi de a călători prin viață își păstrează atracțiile, în ciuda dezamăgirilor lor. Rămâne o a șasea, care a fost încercată mai puțin, numită „creativitate“, care este ca o călătorie cu racheta. Inițial doar Dumnezeu a fost un creator, Creatorul. Abia în anii 1870 cuvântul „creator“ s-a aplicat și muritorilor, a intrat în uz în limba franceză, a fost folosit de artiști când mulțimile din saloane nu îi puteau înțelege. Abia atunci când originalitatea a ajuns să fie prețuită – doar în unele cercuri – a devenit posibil să se conceapă indivizii ca fiind creativi. Geniile din trecut, care astăzi stârnesc admirația pentru că au dovedit tuturor celorlalți că au greșit invariabil, au avut de suferit în timpul vieții lor. Dar idealul creativității se răspândește rapid.

Într-un sondaj francez în rândul adolescenților de ambele sexe cu privire la tipul de muncă ideal, aproape jumătate au dorit slujbe care să le permită ca partea lor artistică, creativă să înflorească; banii, timpul liber și siguranța nu înseamnă totul. Într-un alt sondaj, în rândul franțuzoaicelor cu vârste cuprinse între optsprezece și douăzeci și patru de ani, 32% voiau să fie jurnaliste, 30% artiste, 29% avocate, 26% directori de firmă, 25% director la o agenție de publicitate, 25% medici, 19% cercetători științifici, 18% gospodine, 13% actrițe de cinema, 12% directori executivi în finanțe sau bănci, 8% ingineri, 7% stele de televiziune, iar 5% politicieni. Adolescenții de azi nu tânjesc după viața de martir singuratic. Nici nu spun, cum făcea Mozart, că moartea este „adevăratul scop al existenței noastre... cheia pentru adevărata noastră fericire“ (4 aprilie 1767).

Cu toate acestea, în urmă cu câțiva ani redactorul-șef palestinian Naim Attallah s-a gândit că ar dori să înțeleagă Femeile cu F mare, intervievând 300 doamne de succes din mai multe țări, ceea ce l-a făcut „să creadă că, probabil, femeile erau mai interesante decât bărbații“. În mod neașteptat, fiecare femeie părea să aibă o opinie diferită. Totuși, ele au fost de acord asupra unui punct: nu credeau că femeile sunt creative sau cel puțin spuneau că femeile au fost rareori genii, deoarece și-au risipit energiile, erau prea senzuale, erau mulțumite cu lumea așa cum era sau nu au fost suficient de curajoase sau nemiloase sau la fel de dezechilibrate ca și bărbații; creativitatea era substitutul masculin pentru sarcină, care a fost suficientă pentru a absorbi toate pornirile creative ale femeilor. Una dintre femeile chestionate de Attallah, o egipteană educată în Malaysia, Nigeria și Anglia, a declarat că femeile erau mai creative decât bărbații din punct de vedere social, ca gazde, mame,

prietene; oricum, nu consideră că ar fi ceva de lăudat, deoarece nu a fost văzut ca un element central al vieții lor, ci ca o calitate complementară care le îmbogățește și pe care nu era înțelept s-o speculeze, pentru că femeile trebuiau să cedeze presiunii de a se comporta ca femeile.

Fără îndoială că cei mai mulți bărbați, dacă ar fi sinceri, ar răspunde cu o reticență similară despre propria lor creativitate, că a fost strivită de presiuni pentru a se conforma, că ei nu au avut determinarea necesară, că au fost prea absorbiți de distracții, de familiile sau de munca lor. Prea mulți oameni (cum ar fi Anne Porot) își fac griji că nu pot atinge nivelul pe care îl doresc. Dar marea problemă în legătură cu creativitatea rămâne aceea că nu există nicio garanție că va produce rezultate pe care oricine să le aprecieze, să le înțeleagă sau, mai mult decât atât, că nu sunt imitații. Așadar, este necesar să se treacă la o etapă ulterioară.

Lumea a tratat până în prezent mijlocul său de transport în același mod în care și-a căutat un partener de viață: a așteptat un clic magic, apoi s-a potolit, în speranța că va dura o viață întreagă. Nu era o prostie când speranța de viață era scurtă, când în India antică viața conjugală dura în medie șapte ani sau când în Franța prosperă La Belle Epoque, cincisprezece ani împreună era tot ceea ce majoritatea cuplurilor puteau aștepta; dar atunci când o viață durează aproape un secol este timpul să regândim dacă cineva dorește să-l petreacă pe tot călătorind în același autobuz, dacă a încerca toate cele șase metode este necesar pentru oricine dorește o viață plină sau dacă nici aceasta nu este suficient.

Căci, atunci când cineva alege mijlocul de transport, trebuie să știe și încotro să meargă.

DESPRE SUPUNERE ȘI ETICĂ

James Hastings, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, 13 vol., Scribner, New York, 1908–1926; John Carman și Mark Juergensmeyer, *A Bibliographic Guide to the Comparative Study of Ethics*, Cambridge UP, 1991; British statistics of obedience in Henley Centre, *Leisure*, iulie 1992 (cf. *Nouvel*

Observateur, 22 febr. 1990, p. 86); Barrington Moore, *Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt*, Macmillan, 1978; Rudolf L. Tokes, *Dissent in the USSR*, Johns Hopkins UP, 1975.

ÎN CĂUTAREA VECHILOR ȘI NOILOR CREDINȚE

Thomas Robbins, *Cults, Converts and Charisma*, Sage, 1988; Joseph H. Fichter, *Autobiographies of Conversion*, Edwin Mellen, 1987; Eileen Barker, *New Religious Movements*, HMSO, 1989; Eryl Davies, *Truth under Attack: Cults and Contemporary Religion*, Evangelical Press, Durham, 1990 (sugerează că noile culte au atras 96 de milioane de convertiți); Marc Galanter, *Cults and New Religious Movements*, American Psychiatric Association, Washington DC, 1989; Marc Galanter, *Cults, Faith-Healing and Coercion*, Oxford UP, New York, 1989; Stuart A. Wright, *Leaving Cults: The Dynamics of Defection*, Society for the Scientific Study of Religions, Washington DC, 1987 (78% dintre defectori s-au mutat la o nouă religie); Nathan O. Hatch, *The Democratisation of American Christianity 1790–1840*, Yale UP, 1989; Sharon Keely Heyob, *The Cult of Isis among Women in the Graeco-Roman World*, Leiden Brill, 1975; Helen Ralston, *Christian Ashrams: A New Religious Movement in Contemporary India*, Edwin Mellen, New York, 1987; Frans Bakker, *Da Love-Ananda*, Free Daist Community, 1983; R.I. Moore, *The Birth of Popular Heresy*, Arnold, 1975; Michael Cole, *What is New Age?*, Hodder, 1990; Rupert Sheldrake, *The Presence of the Past*, Collins, 1988; Sorcerer's Apprentice Press, *The Occult Census*, 1989; Wilfried Floeck, *Esthétique de la diversité*, Biblio, 1989; Daniel Offer, *The Teenage World: Adolescents' Self-Image in Ten Countries*, Plenum, New York, 1988; William M. Johnston, *The Austrian Mind*, University of California Press, 1972.

CUM OAMENII DEVIN OSPITALIERI UNII CU ALȚII

„Pot face față greutăților, chiar dacă am avut o copilărie dificilă.“ Pentru Francine, o franțuzoaică de origine africană, de aproape optsprezece ani, această convingere este fundamentul pe care își construiește încrederea în sine, în mod deliberat, ca și cum ar pune bazele unei case. Metoda ei este de a reflecta asupra propriilor experiențe pe îndelete și la rece, fără să considere de la sine înțeles că o nenorocire ar trebui neapărat să o marcheze pe viață.

Părinții ei au divorțat; Francine a fost plasată într-un cămin, dar nu le poartă ranchiună. Mama ei, spune ea, a avut probleme. În loc să fie supărată din cauza vremurilor grele pe care le-a suferit și „destul de multe lucruri s-au întâmplat“, ea se minunează că a supraviețuit, simțind că va fi în măsură să facă față și altor ostilități cu care s-ar putea întâlni în viitor. Nu a mai avut o asemenea încredere de sine înainte, dar a reflectat mult asupra ei, acum că este singură și a ajuns la propriile concluzii.

„Am realizat totul singură.“ Nu are niciun prieten. „Din zece oameni pe care îi întâlnesc, doar unul ar putea să mă intereseze un pic. De când am împlinit vârsta la care îmi pot alege prietenii, am găsit doar trei persoane care să mă intereseze, dar ele nu-mi sunt prietene.“ Una dintre ele ar putea fi aproape prieten, dar acest cuvânt este prea puternic, ea preferă să spună amic. „Nu pentru că sunt dificilă“, consideră ea. Ci întrucât pentru ea nu este suficient doar să considere o persoană agreabilă. „Este normal ca o persoană să

fie agreabilă dacă nu a făcut nimic rău. Eu pornesc de la premisa că toată lumea este amabilă.“ Dar apoi ea îi caută pe cei care sunt mai mult decât atât, mai mult decât amuzanți. „Distracția este doar o parte din programul meu.“

Deci, care este programul ei? „Îmi plac discuțiile.“ Primul ei criteriu de alegere a unui prieten, în cazul în care ea și-ar găsi vreodată unul, ar fi să aibă dorința de a reflecta, o plăcere de a discuta despre o gamă variată de subiecte. Apoi trebuie să existe „o anumită complicitate“, ceea ce înseamnă că nici nu seamănă între ei, nici nu sunt complet opuși, dar să fie ceva între, astfel încât acestea să poată face „clic“. Aprecierile lor trebuie să fie similare, „deoarece valorile sunt cele care alcătuiesc un individ și cred că estimările mele sunt destul de largi pentru oricine“. Mai presus de toate, prietenul trebuie să fie pretențios, să o împingă să se autodepășească și acest lucru ar trebui să fie reciproc. Ea nu va accepta un prieten care are motive egoiste: întâlnirea trebuie să aibă loc „uite-așa“. Ea definește aceste cerințe fluent, ca și cum le-a meditat cu atenție.

Niciun băiat nu a abordat-o – „Eu privesc băieții cam de la distanță“ –, fapt pentru care ea are două explicații. Propriile neajunsuri, în primul rând: ea nu este o persoană suficient de caldă și crede că ar putea fi o moștenire de familie. Toate fetele de la școală se sărută atunci când se întâlnesc, dar ea nu poate: „Este complet dincolo de mine.“ Cel mult întoarce obrazul. Dar s-ar putea schimba: „Este un obicei, căldura este ceea ce-mi lipsește, știu de ce, așa că voi putea remedia.“ Mai dificil este să se descurce cu o altă slăbiciune: este lentă, atât mental, cât și fizic. Mănâncă foarte încet, toată lumea termină înaintea ei (dar face progrese în acest sens). Mai rău, ea gândește încet: „Caracterizarea școlară spune așa, oamenii îmi spun așa, trebuie să o cred.“ În ciuda faptului că admite acest lucru, ea mai crede că un alt defect al său este lipsa de modestie. „Recent mi s-a spus că am fost pretențioasă.“ Nu este ușor să-ți construiești încrederea de sine, dacă ești apoi atacată din cauza ei. „Îmi place de mine așa cum sunt. Mă descurc cu narcisismul.“ Nu a fost întotdeauna așa, dar Francine a început să-și ofere în privat note bune pentru supraviețuire și astfel și-a sporit încrederea în sine, ca și cum ar fi fost o altă persoană. Și încă se mai întreabă ce alte defecte nu și le cunoaște.

A doua explicație privind statutul ei de neprietenoasă este că școala sa aproape descurajează realizarea de noi prietenii. Copiii care se mută din școală în școală și din clasă în clasă tind să se lipească de prietenii pe care îi

cunosc deja. Clasa ei este în mod excepțional de clică, crede ea; sunt mulți elevi care nu-și vorbesc unul altuia; succesul academic nu-i ajută pe cei mai slabi; cei timizi păstrează distanța față de cei populari; există puțină conversație reală, cu excepția cazului în care cineva este singur cu altcineva. „Ne așezăm unii lângă alții, fără să ne cunoaștem.“ Ea stă în bancă cu aceeași față cu care stătea și anul trecut doar pentru că așa s-a întâmplat, nu pentru că erau apropiate; iar această alăturare o separă de alte cupluri.

Chiar și așa, Francine a fost aleasă șefa clasei. Motivul nu a fost că este populară, ci pentru că ea a protestat cel mai tare atunci când directorul școlii, la care ea se referă ironic ca fiind „un domn fermecător“, a decis să închidă unele cursuri împotriva dorințelor elevilor. „Am fost observată fără să-mi dau seama. Am acceptat, nu pentru că voiam să fiu șefa clasei, ci pentru plăcerea de a fi aleasă“, lucru de care îi este oarecum rușine. Clasa ei nu s-a înșelat în privința sa. Când un profesor a predat lecții pe care nu le-a înțeles nimeni, ea a fost destul de curajoasă să-i spună profesorului, care nu a luat partea cea bună a criticii. Calificativele lui Francine au scăzut imediat („Eu știu ce notă meritam“); iar profesorul se întorcea mereu spre ea s-o întrebe dacă a înțeles, „ca și cum eu sunt mai proastă decât ceilalți, ignorând faptul că am vorbit în numele întregii clase“. Cu toate acestea, colegii ei nu i-au spus că-i apreciază eforturile; ei vorbesc foarte puțin cu ea. „Unii poate că nu sunt mulțumiți pentru că așteaptă să fac pentru ei lucruri pe care le pot face singuri; și i-am pus la locul lor.“ Dar ea crede că profesorii cu care se întâlnește în consiliul clasei cred despre ea că este un delegat bun, „pentru că îi apăr pe acei elevi care merită să fie apărați“. Concluzia ei este: „Sunt lucruri în care știu că sunt bună.“

Pe cine are drept model de comportament? Ea nu are modele. Niciun personaj din literatura citită nu o atrage destul: Madame Bovary, spune ea, trecând printre personajele fictive pe care le știe, nu este un model, Columba lui Mérimée are calități, dar nici ea nu este un model. Nici politicienii nu sunt eroi pentru ea. Dar cu siguranță trebuie să existe cineva pe care să-l admire? La insistențele mele, îmi răspunde că îl aprobă pe Jack Lang. „El pare să fie serios, onest, cu un caracter puternic, pare interesat să asculte ceea ce toată lumea are de spus și, pe deasupra, este un om de stânga.“ El are defecte? Nu unele pe care le poate vedea ea. Există politicieni pe care ea nu-i admiră? Toți ceilalți sunt slabi și se pierd în explicații. Lang, în schimb, este

dinamic, pare să vrea să lupte pentru cauze care merită, pentru a realiza fapte frumoase; valoarea sa constă în aceea că nu este în totalitate un politician.

Jack Lang întotdeauna denunță discriminarea de orice fel. Dar Francine și-a elaborat propriul răspuns la rasism, tot prin reflecție solitară. „Eu am ideile mele despre acest subiect.“ Le Pen o exasperează, dar ea consideră că cei care îl sprijină sunt mai degrabă proști decât rasiști. Nu reflectează suficient; dacă nu găsesc de lucru, dau vina pe imigranți. Sau sunt oamenii care, pentru că au avut o experiență neplăcută în metrou, trag concluzii eronate. Sau sunt oamenii bogați care sunt preocupați numai de propriul lor confort fizic. Dacă s-ar întâlni doar cu oameni buni, i-ar aprecia. Francine privește rasismul ca pe o parte a vieții cotidiene; trebuie să-i facă față; copil fiind, a dus unele lupte, în principal, cu băieții, pentru că băieții sunt mai rasiști decât fetele; dar ea simte că le poate face față.

Deși a realizat atât de multe reflectând, Francine răspunde adesea la întrebări: „Nu m-am întrebat niciodată asta.“ În afară de o nostalgie vagă pentru un mod de viață mai simplu, pentru mai mult contact cu natura (deși îi plac orașele) și pentru un ritm mai lent – ea este dispusă să renunțe la mașinile de spălat și să-și spele singură hainele – Lumea a Treia o atrage, dar „fără problemele sale“. Ea nu are vreo rețetă pentru eradicarea acestor probleme. Vrea să devină psihoterapeut nu pentru a se cunoaște mai bine, simte că se cunoaște suficient, și nici să o înțeleagă pe mama ei, același lucru este valabil și pentru aceasta, ci doar pentru plăcerea de a studia și mai târziu pentru a-i ajuta pe alții. Totuși, scopul ei este foarte precis. Vrea să fie fericită, dar nu în înțelesul obișnuit. Ceea ce ei numesc fericire ea numește doar o stare de bine. Experiența de care este interesată e mai aproape de extaz, „un vârf care vine din când în când, care durează puțin, care nu se poate induce“. Dar este posibil să fie „provocat“, iar ea speră să realizeze acest lucru având o familie.

O familie, pentru ea, înseamnă un soț, copii, o casă frumoasă și ca toată lumea să înflorească. Dar nu există multe familii, inclusiv a ei, care sunt nefericite? Da, dar din nou ea crede că inteligența poate rezolva problema. „Trebuie să existe familii, deși n-am întâlnit, în care copiii vorbesc despre problemele lor. Părinții ar trebui să fie în măsură să se ocupe de problemele copiilor lor.“ În propria casă nu a existat niciodată vreo discuție, mama ei a considerat că are întotdeauna dreptate. Nici cu prietenul ei nu a vorbit vreodată despre familie, căci el nu este interesat de acest subiect, ci doar de

succesul social. Dar Francine insistă asupra faptului că ea nu-și pune toate speranțele într-o familie. Ea spune că oamenii nu își dau seama că ceea ce-și doresc este fericirea. Pentru ea, fericirea este scopul. Familia este doar un mijloc de a o obține. Dacă nu funcționează, va căuta fericirea pe o altă cale.

Este pregătită și pentru eșec. Filosofia este una dintre materiile de care s-a bucurat cel mai mult la școală și a făcut-o să se gândească la lucruri la care nu s-ar fi gândit înainte. Cea mai importantă lecție pe care a învățat-o de la ea este să nu se teamă de moarte. Dacă va trebui vreodată să înfrunte moartea în familia ei, nu o va lua în mod tragic. Aceasta este măsura în care Francine pășește spre independență. Ea se poate împăca foarte bine cu ideea de a fi complet singură pe lume.

Dacă modul de a face față vieții este să reflectezi adânc asupra ei, trebuie să fii cumva un geniu? De la o vârstă fragedă, Olga a avut motive întemeiate să creadă că ar putea fi un geniu. Până când a împlinit doisprezece ani, a fost în turnee prin URSS ca un copil minune al șahului. Părea că va fi un viitor maestru internațional. Dar când a întâlnit alți supradotați, a crezut că erau mai deștepți decât ea și s-a gândit că nu va ajunge foarte sus. Acesta este procesul de descurajare prin care au trecut sute de milioane de copii, indiferent dacă sunt sau nu genii, dar chiar și geniile autentice recunoscute sunt frustrate de temerea de a nu fi suficient de inteligente. Într-adevăr, cu cât mai isteț este cineva, cu atât are mai multe țeluri.

Gândindu-se, de asemenea, că a fi un campion de șah nu era un „loc de muncă real“, Olga a studiat în schimb matematica și a devenit aproape un geniu în domeniu, obținând în cele din urmă unul dintre cele mai bune locuri de muncă din țară, în cadrul Academiei de Științe. Acum, spune ea, „cel mai important lucru din viață este munca mea, care vine înainte de familia și copiii mei“, ea o spune deschis, în prezența lor, deși admite că atitudinea ei „nu este admirabilă“. A fi un matematician este, pentru ea, ca și cum ar fi un artist și nu un slujbaș de rutină. O obligă să „aibă intuiții“, ca niște viziuni, care apoi trebuie dovedite; simpla calificare tehnică nu-l poate face bun pe matematician. Recompensa este plăcerea de a gândi. „Sunt sub influența acestuia. Și este cel mai bun mod de a-ți scoate orice altceva din minte.“ Geniile nu par să se decidă așa de ușor la ce merită și la ce nu merită să se gândească. Ele au reputația de a fi absorbite în totalitate de specialitatea lor,

dar gândirea creativă este, de fapt, chiar opusul, un rătăcitor pe un teritoriu necunoscut, o căutare a unor conexiuni acolo unde pare că nu există niciuna. Ceea ce evidențiază geniile este convingerea că într-o zi vor găsi indiciul și vor ieși din junglă; ele nu se tem că se vor pierde.

Înainte de glasnost, cel mai important lucru din viața Olgăi a fost lupta cu regimul, ca redactor-șef al unui jurnal clandestin. Toți prietenii ei au fost arestați. Nu mai era nimeni care să continue publicația. „A trebuit să o fac.“ Politica nu o interesează și a fost sceptică cu privire la ceea ce ar putea realiza disidenții; dar nu a putut suporta faptul că revista va trebui să dispară, că orice lucru bun va trebui să dispară; iar oamenii au dreptul la informare, la cât de multă posibil: „Sunt nebună după informații.“ Ea știa, de asemenea, că va ajunge în închisoare, dar nu era speriată, așteptând aproape cu fatalitate ca aceasta să se întâmple, gândindu-se pur și simplu: „Închisoarea ar fi o parte din cariera mea.“ Ce putea să o sperie atunci? „Nu mă tem de nimic.“

Odată ce KGB-ul a marcat-o ca disident, „am avut mai multă libertate decât omul de pe stradă, care este îngrozit de orice contact cu el.“ Căile KGB-ului devin familiare pentru cei pe care-i vânează: ea a învățat cum să recunoască ceea ce era și ceea ce nu era sigur; inamicul este înspăimântător numai când nu știi nimic despre el. Chiar atunci când era pe cale să fie arestată, ea a rămas însărcinată, în mod deliberat, salvându-se singură, știind că KGB-ul, cu toată cruzimea sa, nu trimitea la închisoare femeile gravide. Bineînțeles că uneori a simțit frica fizică, de exemplu, atunci când și-a văzut prietenii arestați; dar acest lucru nu a făcut-o să ezite, chiar dacă au fost arestați din nou, să devină încă o dată disident. „Dar acum viața este mai bună, pot călători în străinătate, pot face bani.“ Distincția între teama corporală și teama minții a fost una dintre bazele eroismului de-a lungul veacurilor.

Cel mai important lucru din viața Olgăi, în alte timpuri, a fost de a fi „îndrăgostită nebunește“. Acest lucru era, de regulă, o problemă, pentru că până la vârsta de douăzeci și cinci de ani a fost sigură că se putea controla complet. Prin „autoeducație“, începută la șaptesprezece ani, ea a încercat să se „stăpânească în orice moment“. Fiind timidă, și-a propus să se transforme dintr-o introvertită într-o extrovertită. Când l-a întâlnit pe primul său soț, nu a avut niciun dubiu în privința controlului, pentru că ea l-a ales „rațional“: „Cred că l-am păcălit să se însoare cu mine“. Căsătoria însemna că putea să rămână la Moscova. „Desigur, mi-am spus că sunt îndrăgostită.“ Totuși, când

avea douăzeci și cinci de ani, a avut o cădere nervoasă, nu pentru că s-a gândit prea mult la matematică, nici ca urmare a divorțului, ci pentru că nu a putut alege între doi bărbați. Agonia a convins-o că „nu este total rațională“. Data următoare când s-a îndrăgostit, de actualul soț, a fost o „pasiune adevărată, nu aleasă, fizică, ci o dragoste la prima vedere“. Privind înapoi, crede că reprezintă încercarea ei de a se apropia de ceea ce se presupune a fi om. „Nu este destul să fii autosuficient, nici să ai o căsnicie fericită. Am nevoie să fiu cu alte persoane.“ Căsătoria, indiferent dacă cineva este îndrăgostit sau nu, este o experiență utilă; divorțul nu este un lucru rău; „ambele te vindecă de complexe“.

Prietenii sunt, de asemenea, foarte importanți pentru ea. Din nou, alegerile sale nu sunt complet raționale: ei îi place mai mult ca persoane decât pentru calitățile lor. Dar prin ce s-ar descalifica cineva să-i devină prieten? Dacă ar fi un trădător. Propriul ei tată a fost primul gata să-i piardă dragostea pentru acest motiv. El a crescut-o în credința că anumite libertăți nu puteau fi sacrificate, de exemplu, că era dezonorant să fii un membru al Partidului Comunist. Dar apoi el s-a alăturat partidului: ca biochimist, făcea cercetări experimentale și, fiind pasionat de munca sa, nu exista altă modalitate de a primi echipamentul de care avea nevoie. Ea a considerat că s-a trădat singur și nu a mai fost niciodată apropiată de el. Asta s-a întâmplat când avea optsprezece ani. Nu a fost prea dură cu el? „Ba da, eu sunt o persoană dură.“ Independența nu este suficientă, dar o apreciază și pretinde că o posedă, la fel și autodisciplina. „Eu pot decide la ce lucruri nu vreau să mă gândesc și atunci le scot din minte. Îmi place să fac un singur lucru la un moment dat.“ Poate scăpa de „gândurile neplăcute“ prin matematică sau citind un roman. A căpătat această abilitate în timp ce locuia la cămin: stând cu alte cinci persoane în același dormitor a învățat să le estompeze conversația; a împărți camera cu o singură persoană era mult mai greu: singura scăpare a fost să învețe să se concentreze. Acum, „când familia mea vorbește cu mine, eu nu aud ce spun ei“. A avea o cameră proprie este visul ei, pentru că, deși încearcă să rezolve probleme matematice în somn, de multe ori ele o țin trează și îi place să se plimbe noaptea, gândindu-se. Individualismul a înflorit mai mult în locuri în care oamenii și-au putut permite o cameră proprie și complexe care decurg din ea.

În orice caz, aranjamentele casnice tradiționale nu i se potrivesc Olgăi. Soțul este nevasta ei. În timp ce ea lucrează, el are grijă de copii. „Rolurile noastre sunt inversate nu numai în acest domeniu, eu fiind un om de știință, în timp ce el este istoric al artei.“ Ascunzându-se în spatele bărbii, el vorbește cu o voce liniștită, se mișcă încet, zâmbește ușor. Fiind un copil bolnăvicios, slab din punct de vedere fizic, incapabil să riposteze, găsind școala un chin, prima convingere a vieții sale a fost că „nimeni nu mă plăcea“. Deși a avut note excelente, a părăsit școala cât de repede a putut, pentru a deveni un asistent anonim într-o bibliotecă, aranjând cărțile pe rafturi. Începând de la opt dimineata, el era în stare să facă tot ce i se cerea până la 10.30, apoi era liber să citească, singur cu imaginația lui. La vârsta de nouăsprezece ani, el s-a căsătorit ca să scape de părinți, care-i țineau mereu prelegeri în legătură cu ceea ce trebuie să facă: toți trăind într-o singură cameră. „Am crezut că eram îndrăgostit, dar important era să mă căsătoresc.“

De îndată ce și-a luat o slujbă, el a început să bea, iar când a divorțat, la douăzeci și unu de ani, s-a dedicat băuturii. „Nu eram fericit cu ceea ce știam despre mine.“ La aceasta s-a adăugat un atac de gastrită care l-a băgat în spital, unde medicii l-au avertizat că va face cancer în cincisprezece ani. El i-a crezut și a așteptat să-l facă. Așteptarea morții a dominat totul. La început a crezut că se va putea opri din băut dacă ar fi vrut; apoi și-a dat seama că era dependent și că nu voia să se oprească, crezând că viața îi era pe sfârșite. La vârsta de treizeci de ani, el a decis că băutura era cel mai bun mod de a se sinucide.

Cea mai mare consolare a băutului era că putea fi făcut în societate. Singurătatea îl bântuia; de la vârsta de cinci ani s-a temut să fie singur și nimic nu i-a schimbat vreodată sentimentul de însingurare. El nu-l poate explica: „Este irațional.“ Dar există un anumit folos în singurătate, îi face pe oameni să se apropie. „Pentru mine, a fi împreună înseamnă un lucru bun.“ Când s-a căsătorit cu Olga, era un alcoolic. Dragostea ei l-a îndepărtat de sticlă. „Nu ea m-a convins“, spune el. Acum este treaz, dar admite cu ezitare că există întotdeauna pericolul să recidiveze, mai ales atunci când este lăsat singur. Olga s-a abținut de la orice băutură în societate, astfel încât să țină ispita departe. Totuși, atunci când guvernul sovietic a raționalizat vodca, oferind tuturor dreptul la o anumită cantitate, nu au putut rezista să nu-și ia partea alocată lor, care a fost tezaurizată în bucătărie ca un arsenal de bombe.

Un alt refugiu din singurătate este colecția sa de artă. „Nu contează ce colecționezi“, consideră el. Interesul său special este legat de cărțile poștale, care sunt o formă specială de artă rusă, deoarece mulți artiști mari au lucrat special pentru cărți poștale. El a devenit un mare expert și a scris o carte pe această temă. Dar este doar „un mod de existență“, spune el, parțial „o retragere din realitate“ și mai ales o oportunitate de a fi cu oamenii care-i împărtășesc aceleași interese.

El își câștigă existența cumpărând și vânzând aceste opere de artă, ceea ce presupune o doză de curaj. Renunțarea la o ocupație obișnuită era o crimă în era comunistă, făcându-l în mod oficial un „parazit“. Dar lui nu-i plăcea munca obișnuită. A avea grijă de casă i s-a potrivit atât lui, cât și ei. El și-a inventat propriul tip de curaj.

Când a venit perestroika, Olga și-a făcut curaj și a demisionat de la stat, asociindu-se cu câteva persoane pentru a începe o afacere privată, vânzând statistici și sondaje de opinie publică. Salariul ei s-a dublat; dar mai presus de toate este mai liberă ca niciodată să mediteze asupra problemelor matematice abstracte și să aplice gândirea în programe software în domeniile medical și politic. Dar dintr-odată ea a început să se gândească la străinătate. „Sunt cosmopolită, cetățean al lumii, încă din copilărie... Patriotismul este pentru proști.“ Una dintre poeziile sale, despre patrie, spune: „Țara mea nu este o mamă, ci prima iubire a vieții mele, care vrea să continue să fie pentru totdeauna o dragoste geloasă.“ Ea este prea „aventurieră“ ca să se mulțumească cu țara în care s-a născut; o interesează mereu „ceea ce nu am mai experimentat înainte“. Iubește necunoscutul sau mai exact cvasinecunoscutul, viziuni care au fost parțial întrezărite.

Olga a fost o poetă, până când s-a dedicat matematicii, pe care o vede ca pe o poezie a numerelor. Literatura rămâne un alt lucru important din viața ei. Proust poate că a murit, dar are prieteni peste tot, mai numeroși în fiecare an, iar ea este una dintre cei care au fost atinși de vraja lui. Parisul este sfânt pentru ea, întrucât a fost capitala lumii pentru atât de mulți mari scriitori ruși, care rămân, indiferent de cine este la Kremlin, adevărații conducători ai Rusiei, păzitorii imaginației sale. Dar l-a citit pe Proust numai în traducere; franceza ei a rămas mult în urma fluentei limbi engleze; limba o limitează. Deși este o cosmopolită, nu a găsit încă vreun loc în inima ei pentru civilizațiile Orientului.

Aceasta dezvăluie în cele din urmă singurul lucru de care se teme, trecerea timpului. Nu are timp pentru a face ceea ce trebuie făcut. Nu înaintarea în vârstă o îngrijorează, pentru că teama de timp a însoțit-o de când avea douăzeci și cinci de ani, când complexitatea vieții a copleșit-o prima oară. Este evident că sarcina geniului de astăzi este să plieze timpul în două sau trei, pentru a-l face să dureze mai mult.

Totuși, Olga încearcă să arate bine și să se îmbrace frumos, iubind de asemenea hainele pentru că „e plăcut să fii admirat“. Dar ea nu are nevoie să fie admirată de mulți oameni. Și în activitatea sa este suficient ca una sau două persoane să înțeleagă articolele savante. O idee trăiește, chiar dacă este ignorată. „Când lucrezi ceva, este suficient să termini.“

Depart de a avea un singur scop, faptul de a fi deștept multiplică obiectivele cuiva. Ea își rezumă scopul în viață la „a trăi decent, a avea un motiv de respect de sine. A avea succes fără a fi ipocrit. Sunt anumite lucruri pe care nu le voi face niciodată. De exemplu, nu voi linge cizmele nimănui.“ Semnul geniului este faptul că el nu se compromite, ci trebuie să creadă că alte persoane greșesc, trebuie să aibă încredere în el însuși. Olga spune: „Eu simt că sunt egalul oricui din lumea științei, chiar și al academicienilor.“

Dar nu crede că poate avea prea multă influență asupra lumii, întrucât nu a reușit să aibă nici măcar asupra fiului ei adolescent. El este un fan al celei mai întunecate muzici rock sovietice, un suporter al trupei Cinema, al cărei cântec el îl citează aprobându-l: „Dacă ai un pachet de țigări în buzunar înseamnă că lucrurile nu sunt foarte rele astăzi și dacă ai un bilet de avion care lasă umbră pe pământ: știm întotdeauna că a fost așa, că soarta îi iubește mai mult pe cei care trăiesc după legile altor oameni și care mor de tineri.“ El mormăie un alt cântec: „bani, bani, bani, restul nu are importanță.“ Ambiția lui, spune el, este să-și cumpere pantofi sport la modă și o jachetă din piele. Îi invidiază pe oamenii de afaceri georgieni care își pot permite să poarte un astfel de lux, datorită profiturilor din vânzarea de fructe și legume, și care își pot permite să fumeze și să mănânce la McDonald's. Îi place să practice karate, ceea ce îl face să se simtă puternic, „fizic și moral capabil să-i învingă pe alți oameni“. La școală, oricum, nu a învins pe nimeni, luând constant note proaste. El se apără spunând că se datorează faptului că nu e atent, pentru că ceea ce învață nu este interesant – cu excepția istoriei și a tehnologiei

informației (dar nu obține note bune nici la ele, spune mama lui). Ce ar face dacă ar putea merge în America? „Să spăl mașini“, răspunde el.

Adolescentul tocmai și-a găsit prima iubită, cu care nu are nimic în comun. „Noi nu avem aceeași atitudine de viață, eu sunt o optimistă“, spune ea, înțelegând prin asta că a început de curând să meargă la biserică, după ce a fost botezată la vârsta de zece ani, intrând în religia bunicii ei. Lumea pentru ea este împărțită în cinstiți și necinstiți – toți cei care merg la biserică sunt onești, iar ea este convinsă că vor fi în cele din urmă în majoritate. Băiatul spune că se duce uneori la biserică cu ea, „pentru a-mi curăța moralitatea“, ca și cum sufletul lui ar fi o mașină care are nevoie ocazional să fie spălată. Ea se teme mereu că va primi note proaste la școală. El spune că nu se teme, căci știe sigur că va primi note proaste. Părinții ei, se plânge ea, nu o înțeleg, pentru că „toată lumea este diferită“, dar ea speră că odată cu vârsta va dobândi noi talente și „probabil voi vedea totul din punctul lor de vedere“. În ciuda răcelii lui studiate, el este îngrijorat de faptul că răspunsurile ei ar putea fi mai gândite decât ale lui. El o conduce acasă, apoi telefonul sună: s-a implicat într-o bătaie de stradă și este rănit. „Poate că nu am fost o mamă suficient de atentă“, spune Olga.

Cu câți oameni simți că ai multe în comun sau puține sau nimic? Francine este o persoană extrem de impresionantă, dar ea are o minte atât de ascuțită încât abia poate recunoaște pe cineva din întreaga lume cu care să poată fi de acord, pentru că își îndreaptă gândurile spre diferențele dintre oameni mai mult decât spre asemănări: ea este prizoniera unicității sale. Olga poate face conexiuni între cele mai ingenioase semne matematice, dar cu greu între oricare dintre procesele de gândire ale membrilor familiei ei, care rămân mistere pentru ea, ca și cum fiecare ar locui pe o altă planetă. Indivizii cu greu se pot numi complet liberi dacă întâlnirile cu alții sunt atât de dificile și dacă se simt și mai separați de vecinii lor, deoarece ei aparțin unor religii, națiuni, clase, sexe care, de-a lungul istoriei, nu i-au tolerat pe cei ce erau diferiți.

Oare oamenii consideră că este mai ușor sau mai greu să vorbească cu străinii decât o făceau în trecut? Răspunsul poate fi găsit în istoria ospitalității. Astăzi în țările bogate ospitalitate înseamnă, mai presus de toate, să aduci în casă cunoștințe sau prieteni de distracție; dar cândva a însemnat deschiderea casei pentru oameni total străini, oferind o masă pentru oricine alegea să

vină, permițându-le să stea peste noapte, chiar implorându-i să rămână, deși nu se știa nimic despre ei. Acest tip de ospitalitate deschisă a fost admirat și practicat în aproape toate civilizațiile care au existat, ca și cum ar fi îndeplinit o necesitate umană de bază.

Atunci când în 1568 un misionar european a sosit din senin la Nagasaki, i s-a dat un templu budist să stea în el, iar banchetele au durat trei nopți: ospitalitatea a continuat până când a abandonat rolul de străin și a început să se amestece în politica locală. Cuvântul lituanian pentru oaspeți este membru-de-clan (*svetjas*), deoarece, mâncând și dormind în casa cuiva, un oaspete devenea membru al clanului gazdei sale. În Albania, o gazdă care a oferit ospitalitate unui străin era obligată să-l răzbune pe oaspete dacă cineva îl rănea înainte de a ajunge la următoarea destinație. În secolul al VII-lea, în Irlanda, regele Guaire de Connaught, despre care s-a spus că „împărțea atât de mult cu mâna dreaptă, încât aceasta a crescut mai lungă decât stânga“, a înțeles ce înseamnă ospitalitatea atunci când, vizitat de o mulțime formată din 150 de poeți „și tot atât de mulți elevi, valeți și femei“, s-a simțit obligat să ridice o clădire special pentru ei și să le dea tot ceea ce cereau, chiar dacă ei i-au testat generozitatea cu cele mai scandaloase cereri pentru cele mai rare mâncăruri: a fost amintit ca un semn al virtuții sale pentru că i-a suportat timp de un an și o zi, înainte de a le sugera că ar trebui să plece. Marele plan al Chinei, în al treilea mileniu î. Hr., enumeră „divertismentul oaspeților“ ca fiind unul dintre cele opt obiective ale guvernării. Textele indiene antice pretind fiecărei persoane să facă cinci jertfe pe zi: Sufletului Universal, strămoșilor, zeilor, tuturor ființelor vii și în cele din urmă „oamenilor, arătându-le ospitalitate“. Slabe, foarte slabe ecouri ale unor astfel de tradiții persistă în expresia „Bună ziua, străine!“.

Declinul ospitalității a fost observat pentru prima dată în secolul al XVI-lea în Anglia, când episcopii au fost acuzați că se limitau la prieteni și rude. De îndată ce bogații au însărcinat alte persoane ca să le facă munca de caritate, au pierdut legătura directă cu vizitatorii lor; de îndată ce nenorocirea a fost tratată impersonal de către oficiali, ospitalitatea nu a mai fost niciodată la fel. Prin secolul al XVIII-lea, Smollett a scris că ospitalitatea engleză era falsă. *Enciclopedia* franceză a explicat declinul spunând că existau prea mulți călători și prea multă gândire în termeni comerciali. Ospitalitatea gratuită a fost înlocuită de industria ospitalității și a supraviețuit doar în regiunile

îndeprătatate și sărace: în secolul XX, în Andaluzia persoane total străine încă mai erau invitate să împartă o masă, chiar și o masă la restaurant; Grecia rurală și Arabia beduinilor au continuat să mire călătorul. Dar au rămas puține locuri în care toți trecătorii să aibă dreptul să ia fructe din livezi, așa cum puteau odată în Virginia colonială, unde a da era o onoare și a vedea o față nouă, o plăcere. În epoca televiziunii și a supermarketurilor nu mai este nevoie de negustorul de mărunțișuri care vindea lucruri neobișnuite, rătăcitorul care spunea povești uimitoare, străinul care aducea o veste interesantă.

O nouă fază în istorie începe atunci când această ospitalitate veche și simplă este urmată de o ospitalitate mai profundă, care modifică direcția ambiției umane. Acest lucru se întâmplă când oamenii devin ospitalieri ideilor ciudate, opiniilor pe care nu le-au mai auzit înainte, tradițiilor care par a fi cu totul străine și când întâlnirile cu necunoscutul le modifică punctul de vedere față de ei înșiși. Când călătoria în străinătate devine o necesitate și nu mai este o excepție, atunci când știrile de televiziune sunt mai mult despre zone îndeprătate decât despre propriul oraș, atunci când nenorocirile unor necunoscuți trezesc emoții, ceea ce se întâmplă în altă parte devine un ingredient esențial în conturarea vieții. Devine imposibil să iei decizii până nu cunoști și experiența celorlalți. Este vorba acum de o ospitalitate mai profundă, deoarece nu este doar politețe, ci implică admiterea temporară a ideilor și a emoțiilor noi în mintea ta. Pentru ca acest lucru să se întâmple, mintea trebuie să lucreze în moduri neobișnuite.

Deși s-a descoperit că creierul are zece miliarde de celule, fiecare capabilă de a face 5 000 de conexiuni, multe conexiuni nu sunt realizate, iar unele mesaje, sentimente, viziuni și gânduri nu se înregistrează, pur și simplu ciocnindu-se orbește unele de celelalte, fără niciun rezultat. Am mers în Rusia ca să văd ce pot face oamenii cu creierul lor, când au devenit dintr-odată liberi să gândească și să spună ceea ce le place și am văzut cum libertatea politică este întotdeauna doar o primă etapă: mintea trebuie să lupte să se rupă de vechile ei obiceiuri; libertatea politică nu-l eliberează în mod automat. Specialiștii în științe cognitive au arătat că în conexiunile pe care le face mintea, în categoriile pe care le folosește, în cele pe care le consideră relevante și cele pe care le ignoră, tinde, dacă este lăsată să se descurce singură, să urmeze modelele bine stabilite. Acesta este motivul pentru care istoria este atât de plină de oportunități, care au trecut neobservate, pentru care atât de multe

gânduri și sentimente au fost sterile, așa cum sunt spermatozoizii și ovulele care nu se întâlnesc. Nu toată lumea recunoaște imediat o bucată de epavă plutitoare ca o posibilă punte către un țărm ce pare imposibil de atins; mulți oameni care au încercat să înceapă o viață nouă s-au trezit retrăind aceeași viață. Deci hrănirea creierului cu noi informații doar înrăutățește blocajul de trafic din el: oamenii nu aud o mare parte din ceea ce li se spune, ei nu pot fi ospitalieri atunci când nu observă ce au în față. Numai atunci când își vor schimba în mod deliberat modul de a gândi, modul în care percep, își amintesc și își imaginează, nu le va mai fi frică de ideile ciudate, considerate până atunci monștri.

Multe dintre gânduri apar automat, inconștient, dar există părți ale procesului spre care pot fi orientate. Astfel, deși percepțiile care alimentează gândirea sunt, în mod normal, clasificate în categorii convenționale – astfel încât străinii sunt automat categorisiți drept periculoși, ridicoli sau bizari – uneori ei nu sunt. Artiștii au ales – din milioanele de biți de informații primite de la lume – ceea ce alții nu au observat, cum ar fi forma unui spațiu gol; parfumierii au simțit treizeci de ingrediente într-un singur miros; pentru mama mea, care era dentistă, ceea ce ieșea în evidență la oameni era degradarea dinților și calitatea reparațiilor pe care le-au suferit. Percepțiile au fost modificate supunându-le diferitelor întrebări sau oferindu-le un alt obiectiv de urmărit sau prin descurajarea lor de a-și consolida stereotipurile, pe care o fac pentru că îi costă cel mai mic efort. Informațiile nu au ajuns niciodată în cantități suficiente, să nu mai vorbim că implicațiile nu au fost clare sau conținutul lor etichetat; astfel încât camioanele pline cu fapte roind în jurul minții noastre au fost rareori descărcate în mod corespunzător; doar dacă ar împărți încărcătura în pachete mici, ar putea să le ofere o destinație unde să li se acorde atenție. Acesta este primul motiv pentru care există atât de multe blocaje de trafic în creier: drumurile sunt blocate de convoaie de containere diverse, toate dorind să-și descarce bunurile în aceleași câteva locuri. Culegerea percepțiilor la mărimea potrivită, în detalii infinit de mici sau în panorame largi, este o artă, baza tuturor artelor și a tuturor realizărilor. Această carte a încercat să arate cât de mult poate face diferența capacitatea de a modifica focalizarea percepțiilor pentru desfășurarea vieții de zi cu zi. Pentru a fi ospitalier în nuanțele vieții, nu este suficient să tratezi mintea ca

un aparat de fotografiat automat; doar prin compunerea imaginii și jocul de lumini și umbre se poate spera să se vadă ceva interesant.

Sensul în care au fost făcute percepțiile a depins de ipotezele cu care erau înconjurate, iar cele mai importante dintre acestea provin din memorie, care a fost a doua sursă majoră de blocaj mental. Memoria a fost în mod tradițional leneșă, preferând să-și amintească aceleași lucruri: unele amintiri au stabilit o supremație tiranică, iar cele mai multe informații au fost folosite pentru a le întări, confirmând credințele vechi, în loc să fie disecate pentru a descoperi fapte noi, care nu sunt ușor de recunoscut. Oricum, au existat oameni care au reușit mai degrabă să-și transforme memoria într-o sursă de energie, decât să se lase controlați sau constrânși de aceasta. Ei au făcut-o fie atrăgând implicații noi din amintiri vechi, stimulându-le cu noi întrebări, fie prin extinderea amintirilor, încorporând experiența altora în propria lor experiență. Mulți ruși pe care i-am cunoscut nu s-au putut opri din vorbit despre amintirile traumatice din propria țară; chiar dacă erau fascinați de tot ce era în afara ei, le era greu să-și privească propriile amintiri prin ochii unui străin. Minte trebuie să fie instruită pentru a face acest lucru. În carte, am încercat să arăt modul în care memoria a fost folosită în mod abuziv, insuficient folosită, suprasolicitată și, de asemenea, cât de multe amintiri, aparținând altor persoane, dar posibil de a fi împrumutate, au fost neglijate. Cei care cred în progres au presupus, în general, că tradiția trebuie eliminată din memorie pentru a crea o lume mai bună, dar memoria nu se poate șterge, deși temporar se poate rătăci, motiv pentru care instituțiile reformate au ajuns de atât de multe ori să se comporte precum cele pe care le-au înlocuit. Prelucrarea memoriei este, de asemenea, o artă care trebuie învățată. Nu este suficient doar să se memoreze un ritual ce devine prea ușor o obsesie.

Amplificarea memoriei prin imaginație – al treilea factor – a ajutat uneori oamenii să treacă prin blocajele de trafic ale creierului, dar uneori le-a făcut contrariul, fiindu-le imposibil să mai iasă vreodată. Imaginația a fost mult timp privită ca periculoasă. Biblia o condamnă ca pe un rău (Geneza 6:5), deoarece implică neascultarea. Chiar și cei care au dorit să elibereze omenirea de tiranie s-au temut de imaginație ca de o amenințare la adresa rațiunii. Filosoful John Locke (1632–1704), de exemplu, care a fost un dușman al dogmatismului, a avertizat părinții care au descoperit o „venă fantezistă” la copiii lor să o „înăbușe și să o suprimă cât de mult pot”. Deși Locke a fost

sensibil la fragilitatea umană, tuberculos, astmatic, predicând toleranța pentru toți, totuși el credea că erau lucruri pe care imaginația nu ar trebui să le facă, cum ar fi să-ți închipui că nu există Dumnezeu.

Pe de altă parte, romanticii, care și-au pus credința în imaginație, au așteptat prea mult de la ea. Detestând banalitatea prozaică a existenței, au văzut imaginația ca pe un covor magic care i-ar putea purta spre destinații necunoscute, făcându-i asemenea lui Dumnezeu, permițându-le să pătrundă misterele universului. Cu ajutorul ei, au avut viziuni de o remarcabilă frumusețe și, uneori, au simțit că s-au descoperit pe ei înșiși, dar cel mai frecvent doar i-a făcut mai conștienți de ceea ce nu puteau realiza. Imaginația dusă în punctul de eroism a produs figuri tragice, care de obicei au murit tinere sau au înnebunit, confruntându-se doar cu câteva momente de fericire nespusă.

Imaginația a fost cu adevărat eliberatoare abia atunci când a fost constructivă, când a aranjat căsătorii fertile între imagini și senzații, atunci când nu doar a dizolvat obstacolele cu care s-a confruntat, ci, de asemenea, le-a recombina astfel încât să devină utile, când a observat atât ceea ce este unic, cât și ceea ce este universal în ele. Dar există riscuri în a vedea dincolo de aparențe, în a presupune ceea ce oamenii sau situațiile ar putea avea în comun, în a da sens evenimentelor aparent fără sens sau în a investi emoție în întâlnirile imprevizibile. Cineva este imposibil să se simtă pe deplin viu dacă nu-și asumă riscuri, astfel încât cei care au refuzat să își asume riscuri, presupunând că posedă imaginație sau nu, și care nu pot face nimic în privința asta au ezitat să trăiască pe deplin.

Direcția gândirii a fost decisă de intuiții, care uneori sunt ipoteze, iar altele judecăți emise atât de repede încât motivele lor nici nu sunt observate. Intuiția femeilor nu a fost nici magie, nici geniu, ci rezultatul unei atenții minuțioase și al unui interes în emoțiile nerostite: este la fel de rațional și evaziv ca un diagnostic medical, folosind experiența din trecut în fața incertitudinii; dar niciodată nu este ușor de învățat din experiență, pentru că două experiențe sunt rareori exact la fel; este nevoie de un salt al imaginației pentru a distinge asemănările. Aceasta înseamnă a fi ospitalier în privința faptelor care sunt de obicei ignorate. Din păcate, deși oamenii rumegă, cugetă, clocesc, se joacă cu ideile, visează și fac presupuneri inspirate despre gândurile altor oameni, nu a existat nicio Kamasutra a minții pentru a descoperi

plăcerile senzuale ale gândirii, pentru a arăta modul în care ideile pot flirta unele cu altele și pot învăța să se îmbrățișeze.

„El gândește prea mult. Astfel de bărbați sunt periculoși“, a spus Shakespeare, și prea mulți oameni au emis avertismente împotriva gândirii, ca și împotriva sexului. Freud a mers pe această linie când a afirmat că femeile nu erau interesate de gândire, deoarece li s-a interzis să se gândească la sex, care conta cel mai mult pentru ele, așa că a fost o „imbecilitate fiziologică a femeilor“ (3 mai 1911, discurs la Societatea Psihanalitică din Viena); dar din punctul lui de vedere bărbații nu au fost mult mai bine, deoarece s-au angajat în gândire pentru a-și satisface dorința erotică pentru posesie. Acum, că idealurile sexiste și militariste au încetat să mai fie credibile, este posibil să scape din cercul vicios al rațiunii și emoției, fiind pe rând la modă. S-a spus că, pentru cei care „simt“, viața este o tragedie, iar pentru cei care „gândesc“, este o comedie. Nu este nevoie să trăiască doar o jumătate de viață. Atât pentru cei care gândesc, cât și pentru cei care simt viața este o aventură. Făcându-le pe amândouă este calea de a fi ospitalier față de tot ceea ce este viu.

Cum? Voi ilustra acum prin câteva exemple. În capitolele precedente am încercat să arăt modul în care preocupările contemporane pot fi elucidate cu ajutorul amintirilor altor civilizații. Acum mă întorc de la particular la general și la barierele dintre civilizații ca un întreg. De la distanță, fiecare arată ca un castel fortificat, amenințător străinilor, înconjurat de un șanț cu apă. Dar fiecare are și multe ferestre, de la care oamenii caută pe cineva cu care este posibil să comunice, oricât de profunde ar fi diferențele care separă aceste civilizații.

Nu este prima dată în istorie când oamenii au crezut că totul devine prea complicat. În China din timpul Dinastiei Ming, de exemplu, s-au plâns că „a căzut cerul“, atunci când au devenit nemulțumiți de guvernul lor, frustrați de birocrație, înfuriați de infracțiuni, disperați din cauza foametei și neajutorați în fața prăbușirii aparente a tuturor valorilor. Din bogăția infinită a reacțiilor lor, am ales una, aceea a lui Lu K'un (1536–1628), care nu-și găsește loc în cele mai multe cărți de istorie. Magistrat de profesie, el se ridică încet pentru a fi cenzor asistent-șef. El a atras atenția împăratului asupra a ce a dezvăluit cenzura lui, că „oamenii adăpostesc gânduri rebele“ și erau indignați că taxele erau folosite pentru luxuri inutile. Împăratul nu i-a acordat nicio atenție. Prin urmare, Lu K'un s-a retras din serviciul guvernamental și și-a

petrecut restul vieții căutând ce ar putea face ca individ. „A lucra pentru faimă“, a conchis el, nu-l interesa; iar titlurile obținute și-au pierdut valoarea în ochii lui: „Eu sunt doar eu“, a spus el. Nu s-a ambiționat să găsească răspuns tuturor problemelor: el s-a comparat mai degrabă cu un medic, care nu trebuie să scrie rețeta în avans, pentru că fiecare individ este diferit. Deci, în timp ce alții care i-au împărtășit nemulțumirea au dat o raită prin sate predîcînd o revenire la valorile tradiționale, el a încercat să facă ceva mai practic, ajutînd oamenii să se întîlnească și să lucreze împreună la proiecte practice în propria lor localitate.

Cîntecul oamenilor buni, scris de el pentru a fi cîntat de analfabeți, explică ceea ce voia să spună. „Separarea“ dintre clasele superioare și cele inferioare, precum și dintre indivizi i se părea că ar fi „cea mai dezastruoasă pentru sentimentele umane“. Ceea ce oamenii aveau nevoie să învețe era cum să se pună unii în locul altora, dar fără iluzii, deoarece fiecare individ era diferit. „Să-i privești pe alții ca pe tine, în timp ce realizezi că ei nu sunt neapărat ca tine, înseamnă înțelegere.“ Educația nu a fost răspunsul întreg, deoarece „copiii educați sunt rebeli“. Nu aștepta nimic de la birocrăția guvernamentală, care doar irosea hîrtia și cerneala. Nu încerca să pună capăt sărăciei doar prin caritate, pentru că aceasta perpetuează dependența. Recunoaște în primul rînd că „toți oamenii buni sunt bolnavi“, că există ceva în neregulă cu toată lumea: este periculos să credem că unul este corect și alții greșesc. Singurul remediu este de a „împărtăși experiențele personale“. Dar „doar oamenii cu mintea amară pot împărtăși bolile și pot fi înțelegători“. Suferința împărtășită ar putea fi originea unui sentiment de comunitate. Cei educați ar trebui să se mîndrească nu cu șlefuirea lor, ci „cu împărtășirea dificultăților zilnice cu oamenii obișnuïți“: doar înțelegîndu-și propriile boli, și nu averea sau rezultatele de la examene, i-a făcut demni de respect. Interesul față de sine, a recunoscut el, va fi întotdeauna baza acțiunii, dar el a crezut că ar putea duce la cooperare și comunitate dacă preocuparea de a avansa pe scara ierarhică ar fi înlocuită cu schimbul de informații. Cauza principală a discordiei sociale a fost nu egoismul și lăcomia, ci incapacitatea cuiva de a se pune în locul altor persoane.

Exista obiceiul să se promoveze funcționarii, după moartea lor, acordîndu-le titluri postume onorifice: Lu K'un a fost numit ministru al Consiliului de Pedepse. Guvernul nu s-a putut pune în locul lui; nu a înțeles că el nu fusese

interesat de pedeapsă. Dar el a făcut parte dintr-o mișcare care a încercat să facă lucruri pe care guvernele nu le puteau face. Multe asociații voluntare au fost fondate de oameni ca el, „Societatea pentru împărtășirea bunătății“, de exemplu, sau „Societatea pentru răspândirea omeniei“, care au îmbunătățit puțin viața de zi cu zi, adăugându-se, într-un mod lent, construcția de drumuri și școli, în timp ce oferea, de asemenea, oportunități de divertisment ca de exemplu cluburi de băut și purtat conversații.

Istoria este plină de oameni care vorbeau ca și cum ar fi trăit astăzi și totuși se presupune că experiența Imperiului Celest a fost atât de exotică, încât nu are nicio relevanță pentru Occident, care vede China, pur și simplu, ca pe o țară în curs de dezvoltare care așteaptă să urmeze calea occidentală spre prosperitate. Dar, desigur, China a avut propria revoluție industrială și a experimentat producția de masă, în timp ce Europa era încă în Evul Mediu. China a trecut printr-o revoluție a finanțelor și a comunicațiilor acum o mie de ani, când a inventat banii de hârtie, tipografia și un sistem ieftin de transport pe canale navigabile, creând o piață națională vastă și o industrie de export atât de uriașă, încât a fost principala sursă de produse de lux din lume. China, probabil, a profitat de descoperirea Americii mai mult decât orice altă națiune, pentru că o jumătate din minele de argint de acolo, de dinainte de 1800, au ajuns în cuferele sale, prin plata pentru mătase, ceramică și ceai, echivalentul frigiderelor, televizoarelor și calculatoarelor din ziua de azi. Până atunci, Guangdong, care recent a provocat o surpriză occidentalilor devenind economia cu cea mai rapidă dezvoltare din lume, era deja un precursor al economiei sectorului serviciilor, trăind din artă și comerț, importându-și hrana. Agricultură era atât de eficientă, încât producția de grâu era cu 50% mai mare decât a Franței. Prin 1108 d.Hr., chinezii aveau deja o listă cu 1 749 de medicamente de bază pentru tratarea bolilor. Imperiul a supraviețuit atât de mult pentru că, în ciuda războiului și a corupției, fiscalitatea a fost redusă, de-a lungul secolelor, de la 20 la 5% din Produsul Intern Brut. Armata, în loc să fie o cheltuială împovărătoare, cultiva pământul și se întreținea singură. Serviciul public, recrutat prin examene, cerea candidaților să fie poeți și învățați, fiind invidiați de toți străluciții și ambițioșii europeni, ale căror cariere erau împiedicate de privilegiile nașterii. În Revolta din Taiping din 1851–1864 egalitatea absolută între sexe a fost scopul declarat; femeilor li s-a dat o parte egală de pământ și și-au format propria armată.

Deși chinezii au provocat mai multe ravagii asupra mediului decât orice altă națiune, în special prin defrișări, conștientizarea lor față de cerințele naturii, sentimentul lor de a fi o parte din ea au fost deosebit de profunde, pentru că în timp ce în țările monoteiste natura a fost considerată a exista pentru a servi omenirea, concepția chineză a fost că oamenii erau o parte din natură. Concepția budismului Mahayana a fost aceea că plantele și copacii pot fi buddha și fac parte din aceeași comunitate morală. Hortensiile, forșițiile, rododendronii, magnoliile, glicinele și trandafirii din grădinile din Vest, toate originare din China, ar trebui să fie un memento al multor alte arte ale vieții în care chinezii au fost pionieri.

China a experimentat, de asemenea, și inconvenientele prosperității: a fost atât de plină de succes, și de confort, atât de bogată în oameni de cultură, încât a venit timpul, când se părea că nu mai are niciun sens, să inventeze ceva nou. Idealurile care erau odată eliberatoare au devenit rigide. Prosperitatea venea atât de ușor încât inegalitățile grave care o însoțeau erau ignorate de cei bogați, însă țara aproape s-a autodistrus prin disputele legate de însemnătatea justiției, permițând concurenților străini să intre ca niște vulturi alegându-și prăzile.

Cu siguranță, au existat divergențe profunde de perspectivă între China și Europa. După politețea inițială, misionarii creștini au fost adesea întâmpinați cu batjocuri. Confucianistii nu înțelegeau cum putea fi corect ca o persoană rea, antisocială să obțină iertarea pur și simplu prin pocăință, nici de ce plăcerile vieții de pe acest pământ ar trebui să aibă loc cu o astfel de suspiciune; au insistat asupra faptului că oamenii nu au nevoie de amenințări cu iadul pentru a-i face să se comporte decent și că o acțiune putea fi morală doar dacă era dezinteresată, fără speranță de răsplată. Ei nu au putut să înțeleagă distincția creștină între aparițiile trecătoare și realitate, deoarece pentru ei realitatea era în flux constant, în continuă schimbare, o viziune destul de apropiată de cea a științei de astăzi. Dar Sun-Yat-Sen, primul președinte al Chinei, a fost creștin.

Chinezii nu au fost niciodată prizonierii unei singure filosofii. Diferite părți ale personalității au fost satisfăcute de confucianism, budism, taoism și au știut cum să le amestece. De exemplu, au pus neînțelegerile deoparte în templul Tao, care nu era doar un lăcaș pentru zei – diferiți zei –, ci și un loc de întâlnire unde orice fel de persoană putea veni pentru plăcerea unei conversații, unde muzica, teatrul, caritatea, șahul, lectura, boxul și cluburile

medicale se puteau întâlni, fiecare plasându-și propriul zeu patron în templu. Principala atracție era „schimbul de tămâie“, obținerea unui sentiment de comunitate sau mai degrabă sentimentul de apartenență la câteva dintre mai multe sute de comunități, care, interconectate liber, au format o rețea culturală populară, neoficială, existând umăr lângă umăr cu statul, dar independent de el. Aici oamenii păreau la fel de complecși ca universul, fiecare cu multe suflete, având nevoie de viață spre a aprecia atât calitățile feminine, cât și cele masculine pentru a fi complet. Femeile s-au bucurat de un statut egal în interiorul acestor temple, chiar dacă nu-l aveau în afara lor; ele puteau deține rangul de Maestru Ceresc, o demnitate pe care fiecare maestru o împărțea în comun cu soțul sau soția; inițierea putea fi obținută doar în cupluri; și au fost la fel de multe femei maestru cât bărbați. Sexul însemna mai mult decât o întâlnire a organelor genitale; ei considerau că este posibil să se unească toate simțurile, „ochii, nările, sânii, mâinile“, dincolo de orgasm, având drept scop revigorarea și transformarea, iar nu epuizarea sexuală. Idealul lor nu era să fie zei – le părea rău pentru zei, pe care îi credeau suflete rătăcitoare în căutarea odihnei –, ci un munte, stând deasupra cruzimilor lumii. Dar, așa cum se întâmplă cu cele mai multe religii, magia a ajuns să fie folosită ca o scurtătură spre fericire, iar șarlatania a devenit adesea un substitut pentru înțelepciune.

China, desigur, la fel ca fiecare țară, a suferit de cruzime, violență, opresiune, împietrire și orice viciu pe care oamenii l-au comis unul asupra altuia pe tot globul. Modul de a fi ospitalier față de ceea ce s-a întâmplat în China, totuși, fără a uita acest lucru, este o abordare mai întâi prin crevase mici, prin experiențele intime ale indivizilor, prin detalii, prin emoții, nu prin legile și doctrinele masive care sunt bariere pentru a-i ține pe străini afară. Cineva ar avea nevoie de mai multe vieți pentru a se întâlni chiar și cu o mică parte din înțelepții chinezi, oamenii de știință, oamenii de spirit și poeții care ar avea ceva interesant de spus în ziua de azi; este frustrant să nu fii în măsură să scrii nenumărate lucruri despre ei, căci ar fi o delectare continuă. Dar această carte nu este un rezumat al istoriei: ea însăși s-a limitat în mod deliberat la găsirea de încuieri ce par de nedeschis și la prezentarea modului în care ar putea fi deschise.

Un exemplu ar trebui să fie suficient pentru a arăta maniera în care un occidental poate deveni ospitalier pentru lucrurile chinezești. Biochimistul Joseph Needham (născut în 1900), autor al lucrării în mai multe volume

Știință și civilizație în China și unul dintre cei mai importanți factori care au contribuit la înțelegerea Chinei de către occidentali, a fost fiul unui anestezist din Aberdeen, care în timpul său liber a compus piese ce încă se cântă și astăzi, dar care s-a certat aproape fără încetare cu soția sa. Needham a spus că a crescut în mijlocul unui câmp de luptă. Din punct de vedere istoric, disputele conjugale au avut și o latură pozitivă: în cazul lui Needham i-au încurajat interesul pentru reconciliere. El a suferit toată viața de „simptome de anxietate nevrotică”, dar acestea doar i-au stimulat credința protestantă, de care a rămas mereu atașat, spunând că o face deoarece s-a întâmplat să se nască în ea, dar el a interpretat-o în felul său și a acționat activ pentru a-și îmbunătăți atitudinea față de sex, rasă și dreptate socială. La anglicanismul lui a adăugat o simpatie pentru multe alte religii și filosofii, susținând că esența religiei nu a fost dogma, ci poezia și etica, o conștientizare a ceea ce nu se putea dovedi științific. Învățăturile lui Confucius, a spus el, chiar dacă nu se referă la un Creator, n-ar trebui să prezinte nicio dificultate pentru cei care sunt crescuți pentru a-i admira pe grecii antici și au apreciat instruirea maestrului: „Poartă-te cu orice om ca și cum ai primi un mare oaspete.” Taoismul i-a plăcut datorită accentului pus pe victoria slăbiciunii asupra puterii, a credinței în spontaneitate și naturalețe și a iubirii mistice pentru natură și a evidențiat rolul principal jucat de taoiști în dezvoltarea științelor naturii și a tehnologiei. Budismul l-a îngrijorat la început din cauza negării posibilității de răscumpărare a lumii, dar mai târziu, contactul cu budiștii singalezi l-au convins că era mai importantă compasiunea sa decât ideea sa de deșertăciune.

Confucius a scris: „Pentru cel care respectă demnitatea omului și face ceea ce dragostea și curtoazia îi cer, toți oamenii din cele patru zări îi sunt frați.” Interesul lui Needham pentru China a fost mai mult decât curtoazie, mai mult decât plăcerea de a descoperi unitatea lumii: el a găsit în China, de asemenea, ceva mai presus de diferențe în gândire și le-a considerat ca esențiale pentru aprecierea deplină a propriilor sale principii.

Cea mai provocatoare dintre toate încuietorile este, probabil, cea care ține islamul separat de necredincioși. Și totuși araba este singura limbă în care cuvântul „bărbat” vine de la rădăcina „simpatie”: a fi un bărbat, etimologic, înseamnă a fi politicos sau binevoitor. În proverbele lor, arabii se definesc ca fiind „oameni cărora le place să fie plăcuți”. Este corect să credem

că nu se poate pune capăt conflictului dintre musulmani și vecinii lor, din moment ce războiul sfânt (*jihadul*) împotriva necredincioșilor este o datorie islamică? Idealul islamic pentru o viață bună este sociabilitatea, nu războiul. Nu există aproape nicio mențiune de război în primele capitole, cele despre Mecca, ale Coranului. Profetul, la întoarcerea din una dintre campaniile sale militare, și-a exprimat plăcerea că ar putea acum să se întoarcă de la un război mai mic la unul mai mare, care are loc în sufletul fiecărui individ; și de-a lungul secolelor, latura spirituală a islamului a devenit din ce în ce mai dominantă în viața privată a credincioșilor. Este adevărat că, după victoriile militare rapide ale islamului, versurile „tăioase“ ale Coranului le-au înlocuit pe cele pașnice; dar teologii, ca de obicei, nu au fost de acord. Sayyid Ahmad Khan (1817–1898), de exemplu, a susținut că războiul sfânt era o datorie pentru musulmani doar dacă erau împiedicați indiscutabil de a-și practica religia. Versurile „tăioase“ au fost scoase în evidență încă o dată, din motivul de a nu primi respectul cuvenit și de a fi umiliți de colonizare.

„Feriți-vă de inovații!” a spus Profetul. Superficial, ar putea părea că islamul este ostil oricărei modernizări, dar în primii săi 250 de ani a permis o mare libertate pentru motive individuale. *Jihadul* nu înseamnă numai război, ci și efort. A mai existat și un alt fel de efort, care a fost, de asemenea, încurajat – *itijhad*, ceea ce însemna că li se cerea credincioșilor să lucreze individual la modul în care ar trebui să se comporte în chestiuni care nu sunt acoperite în mod direct de textele sfinte. Cei care studiau Coranul și făceau tot posibilul pentru a-și forma propriile opinii erau asigurați cu o recompensă de la Profet, chiar dacă ele erau greșite. Divergențele (*ikhtilaf*) au fost declarate a fi permise de Allah prin Abu Hanifah (700–767), unul dintre cei mai mari juriști ai islamului, fondatorul școlii de drept, cu cei mai mulți adepți dintre toate; iar alte trei școli de drept, deși diferite, au fost considerate a fi toate la fel de legitime.

A venit un timp când unii teologi au cerut ca epoca judecății personale (*itijhad*) să fie închisă, pentru că judecățile lor acumulate au stabilit toate incertitudinile posibile. Dar alții au insistat că ar trebui să rămână deschisă. Ibn Taymiyya (1263–1328), de exemplu, deși a inspirat forme conservatoare ale islamului, a subliniat că un musulman era obligat să se supună numai lui Dumnezeu și Profetului Său, nu și muritorilor de rând, fiecare având dreptul de a-și exprima opinia „în limitele competenței sale“. Atât el, cât și Abu

Hanifah au petrecut un timp în închisoare din cauză că alți musulmani le-au respins punctul de vedere. Schisma și disputa au fost o parte permanentă a istoriei musulmane. Străinii care l-au perceput ca pe un întreg neschimbător au ratat complet bogăția enormă a tradițiilor sale, emoțiile complexe pe care le împarte cu istoria altor religii, precum și semnificația declarației Profetului doar Dumnezeu poate fi judecătorul credințelor lăuntrice. Deși supunerea față de Dumnezeu a fost subliniată în mare măsură de musulmani, secta Qadariya a insistat asupra faptului că oamenii au avut libertate totală de voință; secta Kharajist chiar a susținut că este legitim ca o femeie să fie lider de rugăciune (*Imam*), iar într-una din revoltele sale, conduse de Shabib b. Yazid, a folosit o armată de femei. Secta Azraqite și-a făcut o datorie din a se revolta împotriva unui guvern nedrept. Șiiții au alternat între chietism și provocarea pentru legitimitatea statului secular în căutarea lor insașiabilă a perfecțiunii morale.

Evident, există limite ale armoniei dintre creștini și musulmani; religiile monoteiste au fost ca frații care au mers fiecare pe propriul lor drum; iar secolele de insultă și batjocură nu sunt ușor uitate. Faptul că Iisus este menționat de 93 de ori în Coran și că Sfântul Toma din Aquino se referă la Ibn Sina (Avicenna) de 251 de ori nu poate schimba prea multe. Nu prin dispute teologice se pot aprecia oamenii unul pe altul; dar este posibil să se găsească în islam la fel de multe concepții ca în oricare altă civilizație.

Astăzi mulți musulmani îl au ca erou pe poetul Al-Mutanabbi (915–965), simbolul persoanei sfidătoare care refuză să fie intimidată, căreia nu-i este rușine să se laude cu propriile abilități – el a susținut că versetul său era egal în frumusețe Coranului – și care este, în același timp exaltat, independent și generos. Dar la fel de admirat este orbul vegetarian Al-Maari (973–1057), autorul operei literare *Epistola iertării*, care a ridiculizat dogmatismul, considerând că oamenii cu adevărat religioși erau cei care au fost de ajutor creaturilor și semenilor lor, indiferent de convingeri; și el s-a referit la toate creaturile, pentru el a fost unul dintre primii apărători ai animalelor. Celebrul medic persan, Ar-Razi („Rhases“, 850–925), este un precursor al lui Voltaire în anticlericalismul lui înverșunat, un model al omului de știință sceptic; el a fost un expert în boli psihosomatice, efectul placebo și leacuri empirice.

Musulmanii sunt la fel de mult moștenitori ai Greciei antice ca și creștinii. Într-un roman al cărui personaj principal este un copil de pe o insulă pustie,

scriș de Abu Bakr Ibn Tufayl (a murit în 1185) din Granada, care a inspirat romanul *Robinson Crusoe*, concluzia poveștii este următoarea: este posibil să ajungi la adevăr gândind singur. Iar gândirea a hrănit îndoiala la fel de mult printre musulmani ca și printre alții: exemplul cel mai cunoscut este Al-Gazzali (1058–1111), care a renunțat la a mai fi profesor pentru a-și petrece mai mulți ani călătorind singur în încercarea de a-și rezolva ezitățile și care în cele din urmă a arătat cum multe aspecte ale islamului, raționale, mistice, juridice, politice, ar putea fi combinate pentru a satisface mințile sofisticate.

Scopul multora dintre cei mai evlavioși musulmani – sufiștii mistici – a fost să fie „un prieten al lui Dumnezeu“. A fi om, a spus Rumi, poetul sufi (1207–1283, de origine persană, un rezident din Konya, Turcia), înseamnă să fii confuz, tulburat, îndurerat, îndrăgostit, în imposibilitatea de a decide ce este bine și ce este rău, dar nu e nevoie să te dai de ceasul morții. Prin muzică și dans a fost posibil să se descopere ceea ce conta cu adevărat.

*O, auzi fluierul cum plânge
Povestind durerea despărțirii.*

El a fondat ordinul Dervișilor rotitori, oferindu-le oamenilor un alean: să danseze de durere, de incertitudine și de despărțire, ajungând la un extaz mistic. „Nu știu cum să mă identific“, a scris el. „Nu sunt nici creștin, nici evreu, nici păgân, nici musulman. Eu nu vin din Est sau din Vest. Nu sunt nici de pe pământ, nici de pe mare. Eu nu sunt o creatură din această lume.“ Desigur, printre multe congregații care oferă îndrumare și companie în căutarea unei fericiri atemporale, unii au fost deturnați de la scopul lor spiritual și au devenit refugii de furie și chiar ură. Experiența mistică a fost căutată în aproape toate religiile. Totuși, rareori oamenii au văzut cum îi unește, chiar dacă nu este același Dumnezeu cel pe care îl găsesc.

Statutul femeilor în majoritatea țărilor musulmane este, probabil, cel mai grav, aparent insurmontabil, obstacol pentru occidentali, dar, în ciuda citatelor din textele sfinte aparent fără compromisuri care sprijină subordonarea lor, Zainab, nepoata Profetului, a devenit simbolul femeii autonome și îndrăznețe, spre deosebire de Fatima, care este modelul de ascultare și supunere. Poziția femeilor în islam a variat considerabil în timp, în diferite regiuni și în diferite clase sociale; în economiile de subzistență, în care toată lumea

lucrează, ele s-au bucurat uneori de o putere considerabilă; în unele țări, femeile educate au fost în măsură să ducă o viață independentă, în ciuda restricțiilor. Încercarea fundamentalistă de a izola femeile înapoi în casă a fost parțial o reacție urbană, un răspuns la criză: nu este specifică islamului și se găsește, în grade diferite, ori de câte ori fundamentalismul este în creștere, pe fiecare continent și în fiecare religie. Nici chiar societățile musulmane cele mai conservatoare nu au fost total neînduplecate: Ayatollahul Khomeini însuși, spunând că e absurd să vrei să distrugi civilizația modernă și să-i faci pe oameni „să trăiască în cătușe sau în pustiu pentru totdeauna”, a dat permisiunea femeilor să apară la televizor și a autorizat contracepția; dar, desigur, el a echilibrat balanța prin alte controale. Au existat și lideri musulmani care au încercat să aducă în lumină cauza femeilor, Mustafa Kemal Atatürk (1881–1938) a făcut-o când a transformat Turcia într-un stat laic; rezultatele pot fi neconcludente acum, dar ar putea fi în cele din urmă surprinzătoare dacă țara respectivă ar fi admisă în Europa. Muftiul din Cairo, Muhammad Abduh (1849–1905), care a petrecut mulți ani într-un exil politic la Paris, a avut în vedere o mișcare feministă în cadrul islamului, iar influența lui este încă vie.

Numele lui este cel mai bine amintit în Indonezia, cea mai populată țară musulmană de astăzi. Aici islamul, de multe secole, nu a încercat să șteargă tradițiile hinduiste și budiste, nici convingerea ferm stabilită că relația unui individ cu divinitatea era o chestiune privată și că presiunea pentru ortodoxie era inacceptabilă. A început ca o religie de negustori, acceptată de localnici ca o sursă suplimentară de protecție supranaturală, încorporată în tradițiile păgâne și mistice, astfel încât zeița Oceanului de Sud a continuat să rămână o forță spirituală pentru mulți. Aici orașele musulmane au fost fondate cinci sau șase secole mai târziu decât cele din Orientul Mijlociu și au dezvoltat valori diferite. Renașterea musulmană din sud-estul Asiei – care a avut loc înainte de cea a Europei, a fost recent redescoperită în tezaurul de manuscrise din Malaysia, care abia încep să fie studiate – a dat acestor negustori o viziune nu a unei ordini neschimbătoare, fixe, ci una total opusă, o lume plină de incertitudine, străbătută ca de un străin; orice era posibil, cei săraci puteau deveni bogați, iar respectarea fidelă a ritualului nu era suficientă pentru a asigura supraviețuirea celor bogați; nevoia de generozitate și milostenia erau evidențiate, ostentația condamnată și ideea egalității susținută. Aceste statute ale orașului au fost comparabile cu cele ale Renașterii din Italia și Flandra:

ideea că islamul a fost întotdeauna legat de despotismul oriental este un mit. Comerțul fiind inevitabil precar, negustorii au favorizat diversificarea multinațională și au creat rețele comerciale internaționale pe scară largă; ei erau cosmopoliți, cooperând cu chinezii, indienii, armenii și arabii, atingând apogeul prosperității în secolul al XIX-lea, când comerțul lor – și cel al chinezilor – s-a extins mai rapid decât comerțul negustorilor europeni invadatori. Deși au fost în cele din urmă învinși de eficiența occidentală, având o astfel de istorie de succes lungă, nu puteau să nu considere reversul mai mult decât temporar. Cel mai stimat poet indonezian al arhipelagului, Hamzah Fansuri (alt contemporan al lui Shakespeare), autorul *Licoarea îndrăgostiților*, considera că Dumnezeu putea fi văzut în fiecare persoană și fiecare lucru și că diferențele superficiale dintre oameni nu ar trebui să inducă în eroare:

Marea este eternă: atunci când se ridică

Oamenii le spun valuri, dar în realitate ele sunt marea.

Totuși, poate părea că fundamentalismul a tras acum o cortină între islam și Occident, închizând toate posibilitățile de ospitalitate reciprocă. Amărăciunea și violența multor mișcări fundamentaliste au creat într-adevăr, o confruntare fără compromisuri. Cuvântul „fundamentalism“ a fost folosit pentru prima dată în 1920 de sectele protestante din SUA, unde aproape un sfert din locuitori împărtășesc acum perspectivele lor, aproape exact aceleași proporție ca și membrii noilor religii în Japonia, oricât de diferite ar fi. Ca atitudine, fundamentalismul a apărut iar și iar în istorie. Atunci când există o creștere masivă a populației și instituțiile vechi nu mai sunt în măsură să facă față, familiile nu mai pot obține locuri de muncă, iar copiii trebuie să plece să se descurce singuri în orașe unde nu există nicio siguranță sau sprijin moral, unde cei bogați și puternici sunt corupți, etalându-și plăcerile în fața celor care nu și le pot permite, atunci un fel de consolare sau o religie trebuie să vină să-i salveze.

Fundamentalistii din Egipt, de exemplu, reacționează în mod special la lipsa de ospitalitate din orașe. Toate orașele sunt neospitaliere, vechii locuitori îi resping întotdeauna pe cei noi, deși aceștia depind de ei, făcând munca neplăcută. Dar atunci când orașele exercită atât atracție, cât și respingere, când ele nu oferă suficiente locuri de muncă pentru imigranți, neprivilegiații

trebuie să se ajute singuri. Așadar, fundamentalistii includ oameni de știință și studenți foarte talentați, precum și analfabeți și săraci, care împărtășesc, în moduri diferite, sentimentul că nu sunt bine-veniți în lumea actuală, că nu există niciun loc potrivit pentru ei să-și exercite talentele și nici vreun succes de care să poată fi mândri moral. Ei vor să restabilească „valorile familiale”, de multe ori pentru că familiile lor nu au reușit să le ofere securitatea, armonia sau tipul de ajutor și de influență pe care familiile erau odată în măsură să le dea. Ei sunt naționaliști cu obstinație, pentru că visează la o națiune ideală, care să aibă grijă de toți cetățenii săi și să le garanteze stima de sine. Se organizează în frății și comunități de femei, unde atrag tinerii departe de părinții lor, creând o familie substituit. În astfel de comunități, mai multe femei, prin purtarea de costume tradiționale, se simt la adăpost împotriva criticilor, dar întâlnesc și prietene, căpătând un sentiment de apartenență și, de multe ori, posibilitatea de a juca un rol activ în organizație, cu satisfacția că ajută la modelarea generației următoare. Acceptând că fiecare grup de vârstă și de gen trebuie să îndeplinească numai anumite roluri, se limitează concurența; odată cu înaintarea în vârstă, un individ se poate aștepta la un nou rol. Departe de a crede că se vor întoarce în Evul Mediu, ei sunt convinși că furnizează o soluție viabilă la criza modernității, că permit tinerilor să triumfe asupra lipsurilor, creând o nouă morală, susținută de colegii lor. Există foarte multe discuții despre cum ar trebui să trăiască cineva într-o lume ostilă, chiar dacă conformismul orb este idealul multora. În principalul ziar din Cairo, *Al-Abram*, Abdul Wahhab, care răspunde la scrisorile cititorilor, îi citează pe Shakespeare, Balzac, Sfântul Francisc din Assisi, Dante, Einstein și Helen Keller pentru a-și sprijini sfaturile morale. Ca întotdeauna, un decalaj mare separă sofisticatele argumente ale filosofilor – cum ar fi iranianul Abdolkarim Soroush (născut în 1945), care a ajuns la concluzia că islamul nu ar trebui să repete persecutarea lui Galileo și că nu ar trebui să fie un impediment pentru știință – de cele ale șomerilor și analfabeților pentru care disperarea este alternativa la mânie.

Există fundamentalști creștini în SUA, care au spus că nu doresc ca orizontul copiilor lor să fie lărgit, că sunt împotriva extinderii ospitalității față de ideile ciudate, că sunt hotărâți să-și controleze copiii și să-i protejeze de comportamentul imprevizibil al altor copii, astfel că preferă să se retragă într-o lume mai sigură din care sunt excluse ororile morale ale modernității.

Varietatea fundamentalismului penticostal din America Latină, în Venezuela, de exemplu, pune accent, de asemenea, pe supremația masculină în familie, dar este în mare măsură creația femeilor, care au găsit în aceasta un răspuns la absența taților sau la faptul că sunt șomeri: prin acordarea unui prestigiu bărbaților din familie, ele și-au restaurat mândria, iar propria lor acceptare a unui rol de supunere, de fapt, ascunde crearea unui nou tip de familie, în care soțiile au un rol mai activ, iar bărbații unul mai domestic și mai afectuos. În Ecuador, convertirea personală sau re-nașterea a dat un nou statut atât bărbaților, cât și femeilor care erau în imposibilitatea de a face față individualismului competitiv și au recreat relații sociale reciproce și un sistem de binefacere de pe lângă bisericile lor.

Fundamentalismul nu poate fi respins pur și simplu ca extremism: este o forță la fel de puternică precum era odată comunismul și reprezintă un răspuns deloc diferit la nedreptate și consternare. Cu cât mai mulți fundamentalisti sunt reprimăți, cu atât mai mult se simt excluși. Respingerea lor pentru dialog se bazează pe convingerea că nu sunt înțeleși. Este imposibil să fii ospitalier la violență, dar numai cei cu memorie scurtă pot crede că un nou Război Rece ar fi soluția. Nu trebuie uitat faptul că, atunci când islamul se afla la apogeul prosperității sale în secolul al X-lea, nu a avut nicio dificultate în a fi generos și tolerant cu cei din afara lui. Frații Purității din Basra au scris atunci: „Omul ideal și perfect ar trebui să fie de origine persană orientală, arab în credință, de educație babiloniană, adică irakian, evreu în iscusință, un ucenic al lui Hristos în comportament, pios ca un călugăr sirian, grec în domeniul științelor, indian în interpretarea misterelor, dar în cele din urmă și în special un sufi în întreaga lui viață spirituală.“

Într-un capitol anterior am discutat despre înflorirea viguroasă a ospitalității minții în India, dar și despre fragilitatea acesteia. Am adăugat câteva note despre alte terenuri unde ar putea fi aflate soiuri suplimentare. Asia de Est are avantajul că a trecut printr-o fază a ceea ce chinezii numesc *chi*, „umilință“, coreenii o numesc *halm*, „remușcare“ sau „amărăciune“, iar japonezii îi spun *nin*, „rezistență“ și „așteptare răbdătoare a unor vremuri mai bune“. Atât germanii, cât și francezii au simțit ceva foarte asemănător în 1945 și au descoperit ce beneficii poate aduce umilirea, așa cum fac americanii care își amintesc

tradițiile imigranților săi. Puterea multor țări estice constă în faptul că au fost la fel de primitoare pentru o întreagă varietate de idei occidentale și orientale.

Coreea, de exemplu, a extras, de-a lungul mai multor secole, o unică „învățătură practică“ (*Sirhak*) din confucianism, budism, șamanism și creștinism. Mișcarea Sirhak are o istorie la fel de lungă și de remarcabilă ca socialismul; a împrumutat cu discriminare din orice sursă utilă, acaparând rapid catolicismul pentru accentul pus pe egalitate și dezvoltând programe cuprinzătoare pentru o societate ideală, ca în lucrările lui Yi Ik (1681–1763), autorul lucrării *Registrul preocupărilor pentru cei defavorizați*, și Chong Yag-yong (1762–1836), autor al lucrării *Proiect pentru o bună guvernare*. Nu atât faptul că între 25 și 30% dintre coreeni sunt acum creștini le-a modelat originalitatea, ci modul în care s-au desfășurat discuțiile interminabile despre a fi coreean și „modern“ în același timp.

Japonezii, pentru a lua un alt exemplu, au făcut din ospitalitatea minții o artă rafinată, după tradiția lor de a transforma aproape totul într-o artă. Procesul de absorbție al influenței Chinei, apoi a Europei și, în cele din urmă, a Statelor Unite a fost mai subtil decât o imitație. Pentru a amortiza impactul unui import, au îmbrăcat un strat protector peste îmbrăcămintă, care să prevină ca tradițiile lor să fie lezate. În timp ce adoptă tehnologia străină, aproape că râd de ei înșiși pentru că fac acest lucru și reînvie, renovează, re-creează religiile vechi pentru a-și echilibra crezurile importate. Rezultatul este că ei trăiesc în două sau mai multe lumi în același timp. Aceasta este o varietate deosebit de interesantă de ospitalitate, în care cineva nu este asaltat de oaspete, iar oaspetelui nu îi este permis să devină un intrus.

Nu pot exista neînțelegeri între oaspete și gazdă, dar japonezii au chibzuit la acest lucru și la dificultățile de comunicare, producând un ideal de comunicare directă de la o minte la alta (*isin-denishin*) – fără cuvinte, care niciodată nu spun suficient – un ideal de înțelegere perfectă, aproape asemănătoare cu telepatia sau chiar cu revelația religioasă. Uneori ei cred că singura persoană cu care poți comunica eficient ești tu însuși, ceea ce explică obiceiul național de a ține un jurnal sau obiceiul răspândit de a se plânge că nu sunt înțeleși și disperarea tinerilor care fug de acasă. Dar, spre deosebire de tragedia greacă, în care își plâng soarta, tragedia japoneză este preocupată mai mult de faptul de a nu fi înțeles. Eticheta le cere să nu-și dezvăluie gândurile într-un mod prea direct, pentru că ar implica o lipsă de respect pentru sensibilitatea

persoanei căreia i se adresează. A argumenta punctul de vedere al unei persoane cu focul de artilerie al logicii este un semn de imaturitate.

Impulsurile imperialiste și militariste ale Japoniei au fost astfel echilibrate de foarte opusa înclinație către căldura sufletească. Interminabilele sale cercetări asupra a ceea ce o face specială și de neînțeles pentru alții (*nihonjinron*), precum și tăcerea ei de nepătruns sunt echilibrate de sentimentul că, așa cum a scris Suzuki Takao, „noi, japonezii, cerem fără încetare ca o persoană potrivită să înțeleagă ceea ce gândim și care ne sunt adevăratele sentimente. Dorința de a obține acordul și aprobarea altora, pentru a savura simpatia lor într-un fel sau altul, apare în fiecare gest al nostru din contextul relațiilor interpersonale“. Faptul de a-și imagina că astfel de sentimente sunt specifice lor este un semn al dificultății de a se pune în locul altor oameni.

Japonezii, analizând diferitele aspecte ale ospitalității, au scos la iveală câteva dintre problemele sale. Ei încă nu au găsit o cale potrivită pentru a stârni interesul întregii lumi față de cultura și istoria lor. Ceea ce nu se poate obține printr-o autocaracterizare: romancierul Natsume Soseki a luat în răs deja această idee în 1905, când a scris: „Spiritul japonez este triumfiular sau pătrat? După cum indică și numele, spiritul japonez este un spirit. Și un spirit este întotdeauna neclar... Toată lumea a auzit despre el, dar nimeni nu l-a întâlnit încă.“ Dar este dificil să rupi vechile obiceiuri. Arta întâlnirii, în ciuda istoriei sale, este încă departe de a fi fost perfectată.

Acest lucru a fost demonstrat, de asemenea, de Bisericile din întreaga lume, care au încercat să poarte un dialog unele cu altele. Negocierile pentru a reconcilia punctele de divergență ale pozițiilor lor teologice rareori le-au apropiat, pentru că implică definirea identității lor, care le-a condus, de obicei, la trasarea unor frontiere mai rigide decât existau în practică, ignorând marginile neclare. Primul Parlament Mondial al Bisericilor, reunit în Chicago, în 1893, și Consiliul Mondial al Bisericilor (înființat în 1945) au fost aproape la fel de neroditoare ca și conferințele pentru dezarmare, chiar dacă au existat unele reconcilieri, chiar dacă diferite secte colaborează în diferite activități precum traducerea Bibliei. Nu există încă niciun semn de a pune capăt războaielor religioase. Bisericile, ca instituții, au fost la fel de dezinteresate ca națiunile să-și compromită suveranitatea. Marea creștere bruscă a ospitalității între religii s-a datorat în principal persoanelor și grupurilor informale interesate să reînvie spiritul primitiv

al religiei, ignorând prudența celor care dețin puterea și care-și exprimă credința dedicându-se celor defavorizați.

Dar organizațiile umanitare au descoperit repede că nu erau imune la sectarism și s-au trezit, de asemenea, fragmentându-se în secte rivale, la fel ca Bisericele. „Când cineva încearcă să pună bazele unei fraternități, instigă la ură... războaiele dintre filantropi sunt cele mai rele dintre toate“, spune fondatorul organizației Medici Fără Frontiere, Bernard Kouchner. „Organizatorii se ceartă între ei pentru controlul victimelor dezastrelor și luptă până la moarte între ei după ce și-au riscat viața împreună.“ Toată experiența istoriei confirmă faptul că împărtășirea acelorași credințe a fost anterioară celei cu privire la interpretarea lor. Cooperarea a funcționat cel mai bine între cei care au doar câteva obiective în comun, care nu sunt rivali, care sunt netulburați de gânduri despre cine ar trebui să controleze pe cine: atunci când provin din diferite origini și intenționează să se întoarcă la ele, odată ce misiunea lor este îndeplinită, ar mai putea exista un frecuş între ele, dar mai puține animozități canceroase. Întâlnirile apropiate ar trebui, în parte, să rămână totuși la distanță.

Acesta este motivul pentru care ospitalitatea între credincioși și necredincioși are o făgăduință specială, acum că războiul dintre ei aproape că s-a terminat, acum că Bisericele nu mai încearcă să domine guvernul și, după ce au devenit sărace încă o dată, își îndreaptă atenția către cei săraci, scoțând în evidență compasiunea și punând-o în practică, la fel și relațiile umane. În practică, adesea credincioși și necredincioși se găsesc de aceeași parte, atunci când se confruntă cu violența sau cu nedreptatea, iar în astfel de circumstanțe distincția esențială între ele – credința în Dumnezeu și într-un text sacru – devine un stimul pentru imaginația tuturor, când credincioșii discută despre îndoilele lor și necredincioșii reflectează asupra propriei căutări a valorilor. Ei sunt făcuți să fie intermediari unii în lumea celorlalți.

O perspectivă finală asupra modului cum oamenii care, după ce au fost timp de secole surzi la cuvintele ce și le-au adresat reciproc, încep să audă ce spune celălalt și să înțeleagă este asigurată de istoria muzicii. Dacă religiile și națiunile au suflute, muzica este aerul pe care îl respiră. Și totuși, nicio națiune nu a avut vreodată dificultăți în a învăța o muzică străină. Sunetul muzicii lui Mozart și Rossini a avut ecou prin pădurile din Madagascar, a fost cântată de

o orchestră națională dirijată de regele Radama. Sultanul din Turcia l-a ales pe Donizetti să fie directorul muzical al Curții sale. Este perfect adevărat că muzica a fost folosită ca o afirmare a diferenței etnice sau naționale, iar unii africani patrioți au luat declarația lui Nietzsche că muzica este o limbă de circulație internațională drept o insultă, considerând că funcția sa este de a-i uni cu zeii și spiritele lor. Totuși, muzicile diferitelor continente s-au întâlnit și s-au căsătorit și au avut copii frumoși. Modul în care acest lucru s-a întâmplat oferă o lecție extrem de instructivă în arta ospitalității.

Întâlnirea cu cel mai mare succes a muzicilor a fost cea dintre Africa, Europa și America. Muzica africană este acum considerată de muzicologii din Vest a avea o mai mare varietate și complexitate decât cea a Europei; și tot astfel este diversitatea sa, încât nu există nicio caracteristică fundamentală care să le unească. Totuși, conține unele elemente care s-au potrivit în anumite teme ale imnurilor și cântecelor populare europene, iar unirea acestor teme a produs o muzică nouă, care este compatibilă cu ambele tradiții. Acesta este un exemplu de ceea ce eu înțeleg prin suflete pereche, nu o pereche care se potrivește perfect și devine un singur întreg, ci două ființe diferite, cu unele calități, cum sunt unele molecule, care sunt capabile să se combine pentru a face ceva nou și interesant.

Nu proximitatea face posibilă o alianță, deoarece muzica nativă nord-americană nu s-a combinat cu cea a coloniștilor. Nici similitudinea: muzica din India are o cantitate considerabilă de elemente comune cu cea a Europei, dar nu a existat aproape nicio întrepătrundere, în afară de muzica de film, pentru că muzica clasică indiană este o parte esențială a evenimentelor religioase hinduiste și a închinării în templu și se bazează ferm pe memoria marilor compozitori și a școlilor muzicale înfloritoare. În 1900, existau deja 4 000 de înregistrări muzicale disponibile în catalogul unei singure companii de gramofon. Așadar, India a împrumutat tehnologia muzicală occidentală, dar nu și sunetele sale. Nu exista niciun spațiu pe care Europa să-l umple. Iranul, în schimb, la mijlocul secolului XX, a avut doar aproximativ 2 000 de cunoscători a ceea ce a mai rămas din muzica sa clasică și, prin urmare, compozitorii săi populari au găsit mai multă inspirație în străinătate. Japonia și Coreea, între timp, i-au învățat pe muzicienii lor atât muzica occidentală, cât și pe cea nativă și a cultivat o ureche muzicală dublă, două muzici separate, una lângă alta.

Cei care se tem că ospitalitatea le va deteriora tradițiile nu au numai acest contraexemplu, ci, de asemenea, mult mai multe în Africa. Se credea că

muzica sa era ceva care a rămas neschimbat de la începutul timpului, dar cercetările au arătat că a evoluat foarte mult, independent de presiunea imperialistă. Astfel, muzica juju din Yoruba, care își are originea într-o mai veche „muzică a vinului de palmier“ (muzică realizată în timp ce se consuma vin de palmier), a fost extinsă în decursul secolului trecut cu împrumuturi afro-braziliene și apoi s-a cufundat înapoi în poezia tradițională, adăugându-se o gamă mai largă de tobe tradiționale, apoi soul, reggae, country și muzică de film occidentală și indiană. „Tatăl lui juju“ a fost un predicator creștin african, în timp ce unul dintre modernizatorii ei a dirijat orchestra numită The International Brothers. Istoricii au arătat, de asemenea, că muzica „Benni“, despre care occidentalii și-au imaginat că era o imitație a lor, pentru că participanții purtau uniforme navale, are origini antice și a fost revitalizată de o rebeliune a tinerilor africani împotriva bătrânilor lor, încorporând idei noi printr-un triaj atent. Influența majoră asupra muzicii africane moderne a fost, probabil, Festivalul de Arte Negre din 1977, care a creat noi contacte și forme de ospitalitate printre africanii care abia se cunoșteau reciproc înainte.

În Evul Mediu, muzica Spaniei musulmane a fost purtată prin Europa de către trubaduri, prin care ideile arabe despre dragoste au pătruns în lumea occidentală, modificând în cele din urmă comportamentul persoanelor care nu vorbeau deloc araba. În secolul XX, muzica africană a contribuit la consolidarea repulsiei împotriva prejudecăților rasiale. Dar muzica are nevoie de intermediari pentru a o ajuta să treacă dincolo de frontiere. Majoritatea albilor din SUA s-au separat de muzica neagră până când a fost reinterpretată pentru ei de persoanele cu care se puteau identifica: Elvis Presley și The Beatles. Intermediarii moderni între muzica arabă și occidentală mai trebuie încă să depună eforturi: cântăreața tunisiană Amina Annabi, deși a fost selectată să reprezinte Franța la Eurovision 1991, a avut mai mult succes în Japonia. Tensiunea dintre musulmani și europeni este încă prea mare. Ospitalitatea nu poate fi forțată prin amintiri care au devenit rigide.

DESPRE CUGETARE

Sophie de Mijolla-Mellor, *Le Plaisir de pensée*, PUF, 1992; Mary Warnock, *Imagination*, Faber, 1976; David Cohen și S.A. MacKeith, *The Development*

of *Imagination: The Private Worlds of Children*, Routledge, 1991; Senko Kurmiya Maynard, *Japanese Conversation*, Ablex, Norwood, NJ, 1989; Lee N. Robins și Michael Rutter, *Straight and Devious Pathways from Childhood to Adulthood*, Cambridge UP, 1990; Douglas Robinson, *American Apocalypses*, Johns Hopkins UP, Baltimore, 1988; Frank L. Borchardt, *Doomsday Speculation as a Strategy of Persuasion*, Edwin Mellen, Lampeter, 1990; Doris B. Wallace și H.E. Gruber, *Creative People at Work*, Oxford UP, New York, 1989; Barbara Rogoff, *Apprenticeship in Thinking*, Oxford UP, 1991; Hannah Arendt, *The Life of the Mind*, Secker & Warburg, 1978; Linda Silka, *Intuitive Judgements of Change*, Springer, New York, 1989; Jurgen T. Rehm, *Intuitive Predictions and Professional Forecasts*, Pergamon, 1990; Weston H. Agar, *Intuition in Organisations*, Sage, 1989; D. Kahneman, P. Slovic și A. Tversky, *Judgement under Uncertainty: Heuristics and Biases*, Cambridge UP, 1982; David Le Breton, *Passions du risque*, Metaile, 1991; Margaret Donaldson, *Human Minds*, Allen Lane, 1992; Dan Sperber și Deirdre Wilson, *Relevance: Communication and Cognition*, Blackwell, Oxford, 1986; Dan Sperber, *Rethinking Symbolism*, Cambridge UP, 1975; Dan Sperber, „The Epidemiology of Beliefs“, în C. Fraser și G. Gaskell, *The Social Psychological Study of Widespread Beliefs*, Oxford UP, 1990.

DESPRE RELAȚIILE DINTRE ORIENT ȘI OCCIDENT

M.E. Marty și R.S. Appleby, *The Fundamentalism Project*, 3 vol., Chicago UP, 1993; Denis MacEoin și Ahmed El Shahy, *Islam in the Modern World*, Croom Helm, 1983; Henri Corbin, *Histoire de la philosophie islamique*, Gallimard, 1964; Gilles Keppel, *Les Banlieues de l'Islam*, Seuil, 1987; Henri Laoust, *Les Schismes de l'islam*, Payot, 1965; Anne Marie Schimmel, *I am Wind, You are Fire: The Life and Work of Rumi*, Shambhala, Boston, 1992; Patricia Crone, *Meccan Trade and the Rise of Islam*, Blackwell, Oxford, 1987; Richard W. Bulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period*, Harvard UP, 1979; Henri La Bastide, *Les Quatres voyages*, Rocher, 1985; G.E. von Grunebaum, *Unity and Variety in Muslim Civilisation*, Chicago UP, 1955; R.M. Savory, *Introduction to Islamic Civilisation*, Cambridge UP, 1976;

Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, Weidenfeld, 1982; J. Berque și J.P. Charnay, *Normes et valeurs dans l'Islam contemporain*, Payot, 1966; J. Berque și J.P. Charnay, *L'Ambivalence dans la culture arabe*, Anthropos, 1967; M. R. Woodward, *Islam in Java*, Arizona UP, 1989; Denys Lombard, *Le Carrefour javanais*, 3 vol., EHESS, 1990; Malcolm Wagstaff, *Aspects of Religion in Secular Turkey*, Durham University, 1990; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford UP, 1968; Nehemiah Levtzion, *Conversion to Islam*, Holmes and Meyer, 1979; Sigrid Hunke, *Le Soleil d'Allah brille sur l'Occident*, Albin Michel, 1963; Jacques Gernet, *Le Monde chinois*, Armand Colin, 1972; Jacques Gernet, *Chine et christianisme*, Gallimard, 1982; Joanna F. Handlin, *Action in Late Ming Thought: The Reorientation of Lu K'un and Other Scholar Officials*, California UP, 1983; Hung Ying-ming, *The Roots of Wisdom: Saikuntan*, Kodansha, Tokyo, 1985; Mark Elvin, *The Pattern of the Chinese Past*, Eyre Methuen, 1973; Mark Elvin și G.W. Skinner, *The Chinese City Between Two Worlds*, Stanford UP, 1974; J. Baird Callicott și Roger T. Ames, *Nature in Asian Traditions of Thought*, State University of New York Press, 1989; K. Schipper, *Le Corps taoiste*, Fayard, 1982; S.A.M. Adshead, *China in World History*, Macmillan, 1988; S.A.M. Adshead, *Central Asia in World History*, Macmillan, 1993; Tu Wei-Ming, *Confucian Thought: Selfhood as Creative Transformation*, State University of New York Press, 1985; H. Nakamura, *Ways of Thinking of Eastern Peoples*, Hawaii UP, 1984; Joseph Needham, *Science and Civilisation in China*, Cambridge UP, 1954-1978; Henry Holorenschaw, „The Making of an Honorary Taoist“, în M. Teich (ed.), *Changing Perspectives in the History of Science*, Heinemann, 1973; K.G. Temple, *China: Land of Discovery*, Multimedia, 1986; Marcel Granet, *La Pensée chinoise*, Albin Michel, 1988; L. Carrington Goodrich, *Dictionary of Ming Biography*, Columbia UP, 1976; Harvey Cox, *Turning East: The Promise and Peril of the New Orientalism*, Allen Lane, 1977; W.D. O'Flaherty, *The Origin of Evil in Hindu Mythology*, California UP, 1976; W.D. O'Flaherty, *Dreams, Illusions and Other Realities*, Chicago UP, 1984; Daniel Gold, *The Lord as Guru*, Oxford UP, New York, 1987; Abbé Pierre și Bernard Kouchner, *Dieu et les hommes*, Laffont, 1993; John B. Cobb, jr., *The Emptying God: A Buddhist-Jewish-Christian Conversation*, Orbis, New York, 1990; Peter K.H. Lee, *Confucian-Christian Encounters*, Edwin Mellen Press, Lampeter, 1991; Rodney L. Taylor, *The*

Religious Dimensions of Confucianism, State University of New York Press, 1990; Albert H. Friedlander, *A Thread of Gold: Journeys Towards Reconciliation*, SCM Press and Trinity Philadelphia, 1990; Leonard Swidler, *Muslims in Dialogue*, Edwin Mellen, Lampeter/Lewiston, 1992; Robert J. Sternberg, *Wisdom: Its Nature, Origin and Development*, Cambridge UP, 1990; John Hick și Hasan Ascari, *The Experience of Religious Diversity*, Avebury, Aldershot, 1985; Unni Wikkan, *Managing Turbulent Hearts: A Balinese Formula for Living*, Chicago UP, 1990; L. Swidler și P. Mojzes, *Attitudes of Religions and Ideologies Towards the Outsider*, Edwin Mullen, Lampeter/Lewiston, 1990; Kenneth Cragg, *To Meet and To Greet: Faith with Faith*, Epworth, 1992; Peter N. Dale, *The Myth of Japanese Uniqueness*, Croom Helm, 1986; J. Eckert, *Korea Old and New*, Ilchokak, Seoul, 1990; Ki-baik Lee, *A New History of Korea*, Harvard UP, 1984; Martina Deuchler, *The Confucian Transformation of Korea*, Harvard UP, 1992; In-sob Zong, *A Guide to Korean Literature*, Hollym, Seoul, 1982.

DESPRE LUMEA MUZICII

Irene V. Jackson, *More than Drumming: Essays on African and AfroLatin American Music and Musicians*, Greenwood, Westport, 1985; Bruno Nettl, *The Western Impact on World Music*, Schirmer, New York, 1986; Deanna Campbell Robinson, *Music at the Margins: Popular Music and Global Cultural Diversity*, Sage, 1991; Marcia Herndon și Susanne Ziegler, *Music, Gender and Culture*, Florian Noetzel, Wilhelmshaven, 1990; Jean-Pierre Arnaud, *Freud, Wittgenstein et la musique*, PUF, 1990; Christopher Page, *The Owl and the Nightingale: Musical Life and Ideas in France 1110–1300*, California UP, 1990; William P. Malm, *Japanese Music and Musical Instruments*, Tuttle, Tokyo, 1959; Daniel M. Neuman, *The Life of Music in North India*, Chicago UP, 1980; Judith Hanna, *To Dance is Human*, Texas UP, 1979; John A. Sloboda, *The Musical Mind*, Oxford UP, 1985; Philip Sweeney, *The Virgin Directory of World Music*, Virgin Books, 1991.

CE DEVINE POSIBIL CÂND SE ÎNTÂLNESC DOUĂ SUFLETE PERECHE

Cel mai durabil obiectiv al umanității a fost să producă mai multă umanitate. Odinioară aceasta însemna a avea cât mai mulți copii posibil, însă în ce măsură sunt tratați cu bunătate a ajuns să conteze mai mult decât numărul lor. Astăzi umanitatea este mai presus de toate un ideal de îngrijire și de bunătate care se extinde la fiecare vârstă și la fiecare ființă vie. Primele zvonuri ale acestei schimbări istorice au fost auzite cu multe secole în urmă, dar acum foarte multe părți ale lumii sunt zgduite de ea.

Imaginarea formei pe care ar putea-o avea o renaștere construită pe o asemenea fundație a fost dificilă, pentru că oamenii nu au reușit niciodată să aibă o nouă viziune a viitorului fără a-și revizui mai întâi ideea trecutului. Ochelarii pe care i-am oferit cititorilor mei sunt concepuți pentru a facilita o astfel de revizuire, pentru a arăta că istoria nu trebuia să se întâmple așa cum s-a întâmplat și că ceea ce există astăzi nu este concluzia ei logică. Nu există libertate acolo unde istoria este o cămașă de forță. Am scris această carte pentru a prezenta experiența umană ca o sursă din care se poate descoperi un sens al scopului, fără implicații ale inevitabilității sau necesității, pentru că ea deschide și o gamă largă de opțiuni.

Văd omenirea ca pe o familie care s-a reunit cu greu. Văd întâlnirea oamenilor, a trupurilor, a gândurilor, a emoțiilor sau a acțiunilor ca fiind începutul multor schimbări. Fiecare legătură creată de o întâlnire este ca un

filament, care, dacă ar fi toate vizibile, ar face lumea să arate ca acoperită de un voal. Fiecare persoană este conectată de altele, mai lejer sau mai strâns, printr-o combinație unică de filamente care se întind peste frontierele spațiului și timpului. Fiecare persoană adună atașamentele trecute, nevoile prezente și viziunile viitorului într-o rețea cu contururi diferite, cu ajutorul elementelor eterogene împrumutate de la alți indivizi, iar acest schimb constant a fost principalul stimul al energiei omenirii. Odată ce oamenii observă că se influențează unul pe altul, nu mai pot fi doar victime: oricine, oricât de modest, va deveni o persoană capabilă să facă o diferență, oricât de minoră, la forma realității. Noile atitudini nu sunt promulgate de lege, ci răspândite, aproape ca o infecție, de la o persoană la alta.

Discuția despre cum să realizăm o viață mai bună, dacă ar trebui să fie prin efort individual sau prin acțiuni colective, nu mai are rost, pentru că sunt două fețe ale aceleiași monede. Este dificil să faci ceva fără ajutor sau inspirație din afară. Luptele individuale au fost simultan colective. Toate marile mișcări de protest la adresa disprețului, segregării și excluderii implică un număr infinit de acte personale ale indivizilor, făcând o mică schimbare în ansamblu prin ceea ce învață unul de la celălalt și prin felul în care îi tratează pe ceilalți. A te simți izolat înseamnă a nu fi conștient de filamentele care te leagă de trecut și de părți ale globului pe care nu le-ai văzut niciodată.

Epoca descoperirii abia a început. Până în prezent, indivizii și-au petrecut mai mult timp încercând să se înțeleagă pe ei înșiși decât să-i descopere pe alții. Dar acum curiozitatea se extinde mai mult ca niciodată. Chiar și cei care nu au pus niciodată piciorul în afara țării de baștină, în imaginația lor, migreză perpetuu. A cunoaște pe cineva în toate țările lumii și pe cineva în fiecare plimbare a vieții poate fi în curând cerința minimă a oamenilor care vor să experimenteze pe deplin ceea ce înseamnă să trăiești. Lumea diafană a relațiilor intime este în mod diferit separată de lumea teritorială, în care oamenii sunt identificați după locul în care trăiesc și muncesc, după cui trebuie să se supună, după pașapoarte sau balanțe bancare. Apariția creștinismului și a altor mișcări religioase în Imperiul Roman este un exemplu al unei noi țesături de voal care s-a răspândit peste o civilizație putrezindă; deși pe dinafară împărații și armatele au continuat să dea ordine ca și cum nimic nu s-ar fi schimbat, indivizii, simțind că instituțiile încetează să mai fie relevante pentru nevoile lor, își caută consolarea reciproc. Astăzi are loc o schimbare similară a atenției:

pământul este din nou pe cale de a fi străbătut de fire invizibile ce unesc indivizi care diferă prin toate criteriile convenționale, dar care constată că au aspirații în comun. Când s-au format națiunile, toate firele au fost concepute să se întâlnească într-un punct central; acum nu mai există un centru; oamenii sunt liberi să se întâlnească cu oricine doresc.

Totuși, dacă toți s-ar întâlni cu cei la care visează, nu ar însemna că toate nemulțumirile s-ar evapora. Sufletele-pereche au avut adesea istorii tragice. Întâlnirea cu Dumnezeu nu i-a împiedicat pe oamenii pioși să fie cruzi în numele Lui. Prietenii s-au deteriorat frecvent într-o rutină sterilă. Cele mai multe vieți s-au oprit la o maturitate timpurie, după care noile întâlniri nu au mai oferit nimic nou. Cei care au suferit cel mai mult din cauza acestui tip de dezvoltare cu opreliști s-au dedicat crimelor, devenind interesați doar de ei înșiși, ceea ce înseamnă falimentul final al imaginației.

Totuși, imaginația nu este condamnată la fosilizare. Descoperirea comună i-a determinat adesea pe oameni să aibă grijă unul de altul la fel de mult ca de ei înșiși. A fi de ajutor semenilor a fost recunoscut din când în când ca o plăcere mult mai satisfăcătoare decât urmărirea interesului propriu, deși este una tot mai delicată, împiedicată de sensibilități și mai complicate. Au fost stabilite unele relații care au depășit convingerea că oamenii sunt de la natură animale, mașini sau invalizi pe viață, care au nevoie de asistență medicală permanentă. Dar arta întâlnirii este în faza incipientă.

O nouă eră implică întotdeauna un nou tip de erou. În trecut, oamenii au admirat eroii pentru că aveau o părere slabă despre ei înșiși, foarte puțini crezând că ar fi capabili să fie eroi; dar și-au demascat în mod repetat eroii ca fiind falși, iar majoritatea eforturilor de a inventa noi tipuri de eroi s-au încheiat cu o dezamăgire. Eroul lui Machiavelli era prea dur. Gracian avea prea multe pretenții. Idolul romantic avea farmec, dar își ducea sensibilitatea până aproape de autoflagelare. Eroul obsedat de muncă al Uniunii Sovietice s-a simțit în cele din urmă înșelat. Eroii au fost odată cuceritori, dar subjugarea nu mai este admirabilă, iar cei care conduc sunt acum mai puțin apreciați decât cei care încurajează. Succesul în carieră nu mai este suficient pentru a face dintr-o persoană un erou, deoarece viața privată este acum evaluată la fel de mult ca și realizarea publică. Religia mai poate inspira câțiva entuziaști să fie martiri, dar foarte puțini aleg să fie sfinți. Oratorul charismatic și liderul

revoluționar sunt priviți din ce în ce mai mult cu suspiciune, pentru că lumea a obosit de promisiunile neonorate și preferă pe cineva capabil să asculte.

„Fericită este țara care nu are nevoie de eroi“, a spus Brecht. Nu, li se va simți lipsa dacă vor dispărea. Dar prea mulți s-au crezut zei: a existat o lipsă de eroi modești. De aceea au fost inventați antieroi, care să nu poată dezmăgi niciodată. Astăzi, un erou nu prea mai este un exemplu de urmat pentru alții, deoarece relația ideală presupune ca fiecare partener să-l însuflețească pe celălalt; eroii trebuie să fie capabili să primească și să dea, deoarece influența care călătorește într-un singur sens poate deveni disprețuitoare sau corupătoare. Pentru a beneficia de pe urma unui erou, trebuie să fii și tu într-o oarecare măsură erou; trebuie să ai curaj; relația eroică este un schimb de curaj. Eroii trebuie să fie intermediarii care deschid lumea unii altora. A fi un intermediar care nu înșală este la îndemâna tuturor.

Cu toate acestea, nu este suficient să ne aplecăm doar asupra minusculilor sinapse ale întâlnirilor personale. A devenit posibil, ca niciodată înainte, să se acorde atenție la ceea ce se întâmplă în fiecare colț al globului. Oamenii au fiecare un orizont personal, dincolo de care, în mod normal, nu îndrăznesc să privească. Dar, ocazional, ei se aventurează mai departe, iar apoi modul lor de gândire obișnuit devine inadecvat. Astăzi devin din ce în ce mai conștienți de existența altor civilizații. În asemenea circumstanțe, problemele vechi au o nouă înfățișare, deoarece sunt dezvăluite ca aspecte ale unor probleme mai vaste. Schimbarea interesului de la disputele naționale către preocupările umanitare și de mediu este un semn al dorinței de a scăpa de vechile obsesii, de a menține la vedere toate dimensiunile diferite ale realității și de a se concentra simultan pe aspectele personale, locale și universale.

Dreptatea – cel mai vechi vis al omenirii – a rămas evazivă, deoarece arta de a face acest lucru este învățată treptat. În timpurile străvechi, justiția era oarbă, incapabilă să recunoască umanitatea care este în toată lumea. În vremurile moderne a avut un singur ochi, concentrat pe principiul impersonalității, impunând aceleași reguli pentru toată lumea, pentru a evita nepotismul și favoritismul, dar care nu poate observa ceea ce simt oamenii atunci când sunt tratați impersonal și rece, chiar dacă în mod just și eficient. Compensițiile monetare impersonale ale sistemului de ajutor social nu au putut vindeca rănilile nedreptății, pentru că nimic nu poate compensa în mod adecvat o viață pierdută, mai ales atunci când până și în SUA, care a studiat eficiența până la

limitele sale, este percepută o taxă de șapte dolari pentru ca din ea doar un dolar să revină unei persoane sărace. Doar cu ambii ochi deschiși este posibil să vedem că oamenii nu au întotdeauna nevoie doar de alimente și adăpost, de sănătate și de educație, ci și de acel lucru care nu distruge sufletul și de relații care fac mai mult decât să alunge singurătatea; oamenii au nevoie să fie recunoscuți ca persoane. Această carte este o istorie a persoanelor.

Omenirea poate să aibă un sentiment al direcției satisfăcător doar atunci când poate să-și calculeze realizările cu ajutorul unei economii care se referă la persoane, așa cum sunt ele cu adevărat, care încorporează comportamentele iraționale și altruiste în calculele sale, care nu presupune că oamenii sunt întotdeauna și fundamental egoiști și care înțelege că succesul chiar și în lumea materială nu se obține prin urmărirea exclusivă a interesului propriu. Această economie cu doi ochi este pe cale să se nască, la fel ca politica cu doi ochi, care se referă nu numai la victoria majorității, ci și la victorii comune alternative, acceptabile reciproc, ale celor învinși, încurajând, fără invidie, cultivarea loialităților multiple.

Religia a avut întotdeauna doi ochi, o esență universală, cuprinzând atât materia, cât și spiritul, echilibrând mântuirea personală și grija pentru alții, deși mulți credincioși au ales să fie cu un singur ochi și să nu vadă decât propriul adevăr. În secolul al XII-lea, Maimonide a spus că toate ființele umane se pot aștepta să meargă la cer, indiferent de credințele lor teologice, cu condiția să se comporte cu decență, acceptând cele „Șapte Legi ale lui Noe“, care era tatăl tuturor când „tot pământul avea aceeași limbă și aceleași cuvinte“, legi care nu cereau decât respect pentru ceilalți; evreii acceptau că un musulman sau un creștin ar putea fi „o persoană dreaptă“. Esența universală a religiei este redescoperită ori de câte ori este amintit faptul că doctrina divide, în timp ce acțiunea unește; sau că *yin* și *yang* nu se opun, ci interacționează; sau că devotamentul hinduist (*bhakti*) presupune învățarea artei de a asculta și de a te împrieteni; sau, așa cum a declarat rabinul de la Varșovia înainte să-i fie anihilată comunitatea, că nimeni nu este singur – *yahid* (solitar) și *yahad* (împreună) sunt separate de o singură literă. Descoperirea compatibilității dincolo de frontierele dogmelor este următorul punct de pe ordinea de zi a credincioșilor și a necredincioșilor, care nu doresc să fie confuzi din cauza diferitelor metafore pe care fiecare sistem de credințe le adoptă. Fantomele trecutului pot fi puse la o muncă utilă și nu trebuie să provoace dezastru.

Cu toate acestea, atât timp cât fiecare secțiune a umanității, uitând că a căuta respectul este o preocupare universală, îl cere doar pentru ea, rezultatele vor fi mediocre, așa cum au fost în trecut. Metodele tradiționale de agitație, legislație și infiltrare lentă pe pozițiile puterii nu au fost niciodată suficiente pentru a schimba mentalitățile. Femeile, care și-au câștigat drumul în profesii ce le fuseseră interzise anterior, au trebuit, în general, să accepte regulile celor deja la putere, care fac concesii în înțelegerea faptului că nou-veniții participă la joc mai mult sau mai puțin tradițional. Mai mult, independența economică, dreptul la muncă și remunerarea egală nu sunt scopuri în sine, ci mijloace pentru o viață mai întregită, pe care cele mai multe locuri de muncă nu au fost concepute să le încurajeze. Dincolo de lupta pentru putere se află posibilitatea de a căuta respectul de sine, ajutându-i pe alții să se respecte reciproc.

Am încercat să ofer o bază pe care să construiesc nu o retragere din problemele de interes public într-o obsesie de sine particulară, ci o conștientizare a ceea ce este cu adevărat public, ceea ce oamenii împărtășesc unii cu alții. Ceea ce este unic la timpul prezent este că omenirea nu a fost niciodată atât de conștientă de întâietatea preocupărilor sale intime, nici nu le-a mai exprimat atât de deschis, în aproape fiecare parte a globului. Căutarea a ceea ce avem în comun, în ciuda diferențelor noastre, ne oferă un nou punct de plecare.

„Viața mea este un eșec“ au fost cuvintele cu care am început această carte și închei cu povestea unui ucigaș care a repetat fraza de mai multe ori, până într-o zi...

O jumătate de minut este suficientă pentru a transforma o persoană aparent obișnuită într-un obiect al urii, un inamic al omenirii. El a comis o crimă și a fost condamnat la închisoare pe viață. Apoi, în închisoarea lui dezolantă, o jumătate de minut a fost suficientă să-l transforme într-un erou. A salvat viața unui om și a fost iertat. Dar când a ajuns acasă, și-a găsit soția trăind cu altcineva, iar fiica lui nu știa nimic despre el. El era nedorit, astfel a ajuns la concluzia că era totuna dacă murea.

Tentativa sa de sinucidere a fost, de asemenea, un eșec. Un călugăr chemat lângă patul lui i-a spus: „Povestea ta este îngrozitoare, dar nu pot să fac nimic pentru tine. Familia mea este bogată, dar am renunțat la moștenire și nu am decât datorii. Investesc tot ce am în case pentru cei fără adăpost. Nu-ți pot

da nimic. Vrei să mori și nu te oprește nimic. Dar, înainte să te omori, vino și dă-mi o mână de ajutor. După aceea, poți face ce vrei.”

Aceste cuvinte au schimbat lumea aceluia criminal. Cineva avea nevoie de el: în sfârșit simțea și el că nu mai este de prisos. A fost de acord să ajute. Iar lumea nu a mai fost niciodată la fel pentru călugăr, care se simțea copleșit de suferința din jurul lui, pentru care toate eforturile lui făceau doar o mică diferență. Întâlnirea întâmplătoare cu ucigașul i-a dat ideea care urma să-i modeleze întregul viitor: confruntându-se cu o persoană aflată în suferință, nu i-a dat nimic, ci i-a cerut ceva. Ucigașul i-a spus mai târziu călugărului: „Dacă mi-ai fi dat bani, o cameră sau un loc de muncă, mi-aș fi reluat viața de criminal și aș fi ucis pe altcineva. Dar ai nevoie de mine.” Așa s-a născut mișcarea Emmaus a lui Abbé Pierre pentru cei foarte săraci, dintr-o întâlnire a doi indivizi cu totul diferiți care au aprins reciproc o lumină în inima celuilalt. Acești doi bărbați nu erau suflete pereche în sensul obișnuit, romantic al cuvântului, ci fiecare datorează celuilalt sensul direcției care le îndrumă astăzi viața.

Stă în puterea tuturor, cu puțin curaj, să țină de mână pe cineva diferit, să asculte și să încerce să sporească într-o măsură sau alta cantitatea de bună-tate și umanitate din lume. Dar este superficial să faceți acest lucru fără să vă amintiți cum au eșuat eforturile anterioare și cum nu a fost niciodată posibil să se prevadă cu certitudine comportamentul unei ființe umane. Istoria, cu procesiunea sa nesfârșită de trecători, dintre care multe întâlniri și-au ratat menirea, a fost în mare parte o cronică a capacității de a pierde. Dar data viitoare când se întâlnesc doi oameni, rezultatul poate fi diferit. Aceasta este originea anxietății, dar și a speranței, iar speranța este originea umanității.

MULȚUMIRI

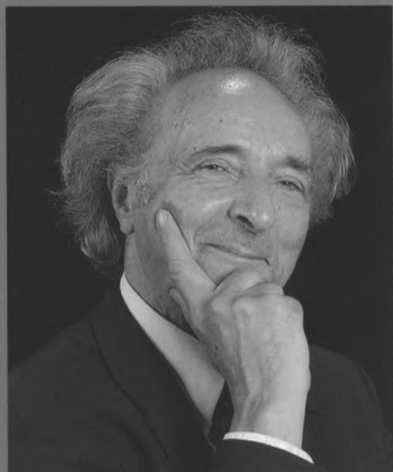
Această carte este rezultatul ajutorului, stimulării și încurajării din partea multor oameni. Aș dori să le mulțumesc tuturor celor care au discutat despre experiența lor de viață cu mine; fiecare dintre ei a dezvoltat, în mod diferit, respectul față de specia umană. Colegii mei de la Colegiul St Antony, Oxford, mi-au arătat o mare bunătate și și-au împărtășit liber erudiția cu mine. Jurnaliștii din diferite țări, care știu mult mai mult decât spun sau scriu în public, mi-au dat cu generozitate indicii valoroase în anchetele locale. Petrecându-mi o mare parte din viață citind cărți, datoria mea față de alți autori este incomensurabilă, la fel ca și față de bibliotecari și de vânzători de cărți care m-au ajutat să le găsesc. Datoroz mult oamenilor de afaceri, asociațiilor de voluntari, politicienilor și oficialilor publici care, invitându-mă să discut cu ei obiective sau strategii, mi-au permis să intru într-o lume în mod normal închisă pentru cei din afară și să observ din primul rând problemele practice pe care manualele nu le pot cuprinde în întregime. Publicarea a fost transformată în plăcere datorită lui Christopher Sinclair-Stevenson, Claude Durand, Hugh Van Dusen, Christopher MacLehose, Jean-Bernard Blandinier, Eric Diacon, Roger Cazalet, Andrew Nurnberg, Robin Straus, Edith McMorran și Louise Allen. Am beneficiat foarte mult de discuțiile cu Christina Hardyment. Și, ca întotdeauna, soția mea Deirdre Wilson mi-a arătat o inepuizabilă generozitate de idei și încurajări. Nu știu de ce oamenii spun că scrierea este o ocupație solitară.

Cuprins

Cum și-au pierdut oamenii în mod repetat speranța și felul în care noi întâlniri, precum și o nouă pereche de ochelari au reînviat-o	7
Cum au învățat treptat bărbații și femeile să poarte conversații interesante.....	26
Cum oamenii care vor să-și găsească rădăcinile abia încep să caute mai departe și suficient de adânc	46
Cum unii oameni au dobândit imunitate la singurătate.....	57
Cum s-au inventat noi forme de iubire	73
De ce a progresat mai mult gătitul decât sexul?	86
Cum s-a schimbat de-a lungul secolelor dorința bărbaților față de femei și față de alți bărbați.....	107
Cum a ajuns respectul mai râvnit decât puterea.....	129
Cum pot deveni intermediari cei care nu vor nici să dea ordine, nici să primească.....	144
Cum au scăpat oamenii de frică găsind noi frici	162
Cum a devenit curiozitatea cheia spre libertate	179
De ce e din ce în ce mai greu să-ți distrugi inamicii	198
Cum s-a dezvoltat arta de a scăpa de necazuri, dar nu și arta de a ști unde să evadezi	214
De ce a înflorit compasiunea chiar și printre pietre	228
De ce toleranța nu a fost niciodată suficientă	247
De ce până și privilegiații sunt uneori supărați pe viață, chiar și când pot avea tot ceea ce le oferă societatea de consum și chiar și după eliberarea sexuală	265

Cum au devenit călătorii cea mai mare națiune din lume și cum au învățat să vadă nu doar ceea ce căutau.....	289
De ce prietenia între bărbați și femei a fost atât de fragilă.....	303
Cum chiar și astrologii rezistă destinului lor.....	323
De ce oamenii nu au fost capabili să-și găsească timp să ducă mai multe vieți.....	333
De ce tații și copiii lor se răzgândesc cu privire la ceea ce doresc unii de la alții	344
De ce criza familială este doar o etapă în evoluția generozității.....	360
Cum își aleg oamenii un mod de viață și cum acesta nu îi satisface în întregime	380
Cum oamenii devin ospitalieri unii cu alții.....	408
Ce devine posibil când se întâlnesc două suflete pereche	445
Mulțumiri	453

Theodore Zeldin (n. 1933),

de origine palestiniană, este filosof,
istoric, sociolog și scriitor.

S-a consacrat ca istoric printr-o serie de cărți
dedicate istoriei Franței și culturii franceze:

Conflicts in French society (1970),

History of French Passions

(5 volume apărute între 1973 și 1977),

The French (1982).

A devenit cunoscut pe plan internațional
după publicarea cărții

O istorie intimă a omenirii în 1994.

Printre alte cărți publicate se numără:

Happiness (1988, roman),

Conversation (2000),

The Hidden Pleasures of Life:

A New Way of Remembering the Past

and Imagining the Future (2015).

Este membru al Academiei Britanice

și al Royal Society of Literature,

a primit Ordinul Imperiului Britanic,

Legiunea de Onoare

și Ordinului Artelor și Literelor din Franța,

toate cu rang de comandant.

A câștigat Premiul Wolfson,

cea mai importantă distincție

pentru istorici din Marea Britanie.

O carte provocatoare, care pune sub lupă felul în care au evoluat sentimentele și relațiile umane de-a lungul timpului, în diversele culturi ale lumii.

În 25 de capitole, Theodore Zeldin pornește de la dilemele vieții de azi și privește spre speranțele pierdute și redobândite ale ființei umane, spre singurătate și imunitatea la ea, spre arta conversației și spre apariția unor noi forme de iubire și dorință.

Cum s-a schimbat în timp dorința pe care bărbații o simt față de femei sau alți bărbați? Cum au scăpat oamenii de frică inventând frici noi? De ce sunt așa de fragile prietenii dintre bărbați și femei? Iată câteva dintre întrebările la care se caută răspuns.

„Autorul explorează sugestiv și captivant labirinturi fascinante din istoria omenirii și a experienței umane.“

Financial Times

„Atotcuprinzătoarea istorie a sentimentelor scrisă de Theodore Zeldin este sclipitor de originală și tulburătoare. Iar teritoriul pe care-l cercetează este imens. O carte seducătoare, extraordinar de stimulantă.“

Sunday Telegraph

N E M I R A

 eBOOK
DISPONIBIL

nemira.ro

ISBN 978-606-758-911-5

